



# Fiscaoeconomia

January/Ocak 2022, Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 1

E-ISSN: 2564-7504

## Anaakım İktisadın Bazı Açmazları

*Some Conundrums of Mainstream Economics*

**Mustafa DURMUŞ**

## Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu

*Amartya Sen: The Capacity Approach and the Problem of Freedom and Development*

**Yavuz YAYLA**

## Türkiye Demokrasisinde Çekişmeli Kolektif Eylemlerin Eksikliği

*The Lack of Contentious Collective Actions in Turkish Democracy*

**Yavuz YILDIRIM**

## ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler

*USA-China Hegemonic Rivalry: Shale Gas Revolution, Renewable Energy and Rare Earth Elements*

**Sibel ÇAŞKURLU**

## Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka

*The Constant Virus on Household Chores: Patriarchy*

**Yeliz KENDİR-GÖK**

## BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri

*Revealed Comparative Advantages in the Services Trade of BRICS Countries*

**Zerrin KILIÇARSLAN, Yasemin DUMRUL**

## Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü

*The Strategic Role of Agriculture as a Primary Sector in Foreign Trade*

**Merve EKİCİ, Filiz TUTAR**

## Türkiye'de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması

*Research of Factors Affecting the Reserve Demand After Financial Liberalization in Turkey*

**Uğur Bülent KAYTANCI, Bengül Gülümser KAYTANCI**

## Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz

*A Review of Price Supports for Electricity Generation Based on Renewable Energy Sources in Turkey: A Comparative Analysis*

**Halil Alpay ÖZNAZİK**

## Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi

*Examining the Effect of Sectoral Natural Gas Consumption on Turkey's GDP Development*

**Fatih Can DEMİRTAŞ**

## Can Elon Musk's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias?

*Elon Musk'in Kripto Paralar Hakkındaki Twitter Mesajları Bir Sürü Davranışı Eğilimi Yaratarak Kripto Para Piyasalarını Etkileyebilir mi?*

**Çağrı HAMURCU**

## Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz

*Determination of the Impact of the Tertiary Education on Economic Growth: An Empirical Analysis in Countries with High Level of Education*

**Semra AYDOĞDU BAĞCI**

## Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde Bir Uygulama

*Rational Drug Use: An Application in Ankara University Faculty of Health Sciences*

**Abdulrahman KUYİFATİH, Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR, Meliha Meliş GÜNALTAY**

## The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking, and Tourism Indexes

*COVID-19'un Sanayi, Bankacılık ve Turizm Endekslerine Etkisi*

**Ayşe ERGİN ÜNAL, Filiz YETİZ, Aynur SÜSAY**

## Düzeltilme: "Kapital Yöntemsel Devrimin Şahikası"

*Erratum: Capital The Highest Stage of Methodological Revolution*

**Fiscaoeconomia EDITORIAL**



**TRİZİN**



# **FISCAOECONOMIA**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES**

**ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**

**January/Ocak 2022**

**Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 1**

**E-ISSN: 2564-7504**

**<https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsecon>**

**The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon their authors./Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.**

<b><u>Published by/ İmtiyaz Sahibi</u></b> Doç. Dr. Ahmet Arif EREN	
<b><u>Editor in Chief/ Baş Editör</u></b> Doç. Dr. Ahmet Arif EREN, Niğde Ömer Halisdemir University	
<b><u>Editors/Editörler</u></b> Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK, Artvin Çoruh University Doç. Dr. Altuğ M. KÖKTAŞ, Necmettin Erbakan University Prof. Dr. Dilek BAŞAR DİKMEN, Hacettepe University Dr. Vikas ARYA, Chandigarh University	
<b><u>Assistant Editors/ Editör Yardımcıları</u></b> Res. Asst. Mert ŞAKI, Artvin Çoruh University Res. Asst. Ali Gökhan GÖLÇEK, Niğde Ömer Halisdemir University Res. Asst. Emre ATSAN, Niğde Ömer Halisdemir University	
<b><u>Editorial Board/Editör Kurulu</u></b> Prof. Dr. Alex CALLINICOS, Kings College London Prof. Dr. Anton FILIPENKO, Taras Shevchenko National University of Kyiv Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU, İstanbul Technical University Prof. Dr. Enzo MINGIONE, Università di Milano-Bicocca Prof. Dr. Erinç YELDAN, Kadir Has University Prof. Dr. Hüseyin ÖZEL, Hacettepe University Prof. Dr. R. Koray YILMAZ, Ondokuz Mayıs University Prof. Dr. Müslüme NARİN, Ankara Hacı Bayram Veli University Prof. Dr. Immanuel NESS, Brooklyn College of the City University Prof. Dr. Taha Bahadır SARAÇ, Hitit University Prof. Dr. Dilek BAŞAR DİKMEN, Hacettepe University Prof. Dr. Ziad MAJED, The American University of Paris Doç. Dr. Ahmet Arif EREN, Niğde Ömer Halisdemir University Doç. Dr. Altuğ M. KÖKTAŞ, Necmettin Erbakan University Doç. Dr. Baki DEMİREL, Yalova University Doç. Dr. Dilek ÇETİN, Süleyman Demirel University Doç. Dr. Doğan BAKIRTAŞ, Manisa Celal Bayar University Doç. Dr. Onur POLAT, Bilecik Şeyh Edebali University Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK, Artvin Çoruh University Doç. Dr. Şükrü APAYDIN, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Doç. Dr. Yeliz SARIÖZ GÖKTEN, Niğde Ömer Halisdemir University Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN, Bolu Abant İzzet Baysal University Dr. Yusuf MURATOĞLU, Hitit University Dr. Abraham GARCIA, Maastricht University Dr. Vikas ARYA, Chandigarh University	
<b><u>Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri</u></b> Prof. Dr. Dilek BAŞAR DİKMEN, Hacettepe University Doç. Dr. Onur POLAT, Bilecik Şeyh Edebali University	
<b><u>Secretariat/Sekreteryä</u></b>	
Tuğçe KUZU ERDEM Nuran ERTÜRK ÇAKILCI Yunus ODABAŞ Barış ÇETİNKAYA	Ersel ERTÜRK Ulaş Birkan ÇAKILCI Umut ARSLAN
<b>Publication Type/Yayın Türü:</b> International Peer-reviewed Periodicals/ Uluslararası Hakemli Süreli Yayın	
<b>Publication Frequency/Yayın Sıklığı:</b> Tri-annually/Yılda Üç Sayı	
<b>Publication Date/Basım Tarihi:</b> January/Ocak 2022	
<b>Contact/İletişim:</b> fiscaeconomiajournal@gmail.com	

## Indexing, Abstracting/Dizin



TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN, DOAJ, RePEc, Eurasian Scientific Journal Index, Rootindexing, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CEOL, i2or, Scientific World Index, ResearchBib, Scientific Indexing Services, Socionet, Arastirmax, ASOS Indeks, Academic Keys, COSMOS IF, Neliti, Scilit, WorldCat, OpenAIRE, ROAD, International Scientific Indexing

## Referees of This Issue/Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Aziz KONUKMAN, Ankara Hacı Bayram Veli University  
Prof. Dr. Ceyda ERDEN ÖZSOY, Anadolu University  
Prof. Dr. Müslüme NARİN, Ankara Hacı Bayram Veli University  
Doç. Dr. Ali Eren ALPER, Niğde Ömer Halisdemir University  
Doç. Dr. Ali KONAK, Karabük University  
Doç. Dr. Arif İĞDELİ, Aksaray University  
Doç. Dr. Aslıhan NAKİBOĞLU, Niğde Ömer Halisdemir University  
Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN, Ordu University  
Doç. Dr. Emek YILDIRIM-ŞAHİN, Artvin Çoruh University  
Doç. Dr. Emre AKSOY, Kırıkkale University  
Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ, Ankara Hacı Bayram Veli University  
Doç. Dr. Erol BULUT, Ankara Hacı Bayram Veli University  
Doç. Dr. Hüsnü BİLİR, Aksaray University  
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN, Niğde Ömer Halisdemir University  
Doç. Dr. Murat BERBEROĞLU, Artvin Çoruh University  
Doç. Dr. Mustafa Cem OĞUZ, Niğde Ömer Halisdemir University  
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University  
Doç. Dr. Uğur UZUN, Artvin Çoruh University  
Doç. Dr. Yeliz SARIÖZ GÖKTEN, Niğde Ömer Halisdemir University  
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN, Bolu Abant İzzet Baysal University  
Dr. Armağan TÜRK, Bandırma Onyedi Eylül University  
Dr. Bahadır NUROL, Niğde Ömer Halisdemir University  
Dr. Baki YEGEN, Niğde Ömer Halisdemir University  
Dr. Ebru IŞIK, Sinop University  
Dr. Erdem Utku EKE, Niğde Ömer Halisdemir University  
Dr. İnan AKDAĞ, Amasya University  
Dr. Orçun AVCI, Aksaray University  
Dr. Sevilay KÜÇÜKSAKARYA-Anadolu University  
Dr. Sitkican SARAÇOĞLU, Ankara Hacı Bayram Veli University  
Dr. Uğur YILDIRIM, Kırıkkale University

# Fiscaoconomia

E-ISSN: 2564-7504

2022, Volume 6, Issue 1

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsecon>



Değerli Okuyucularımız,

Öncelikle 2022'nin ilk günlerinde aldığımız güzel haber ile başlamak isteriz: Dergimiz Fiscaoconomia, 2021 sayıları itibariyle, TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN Veritabanı'nda taranmaya başlamıştır.

Şimdiye kadar tüm sayılarımızda yer alan yazarlarımıza, yazıların niteliğini artıracak değerlendirmeler yapan hakemlerimize ve sayıların yayına hazırlanma sürecinde emek veren tüm ekibimize teşekkür ederiz.

Her geçen sayı kalitesini daha da artıran dergimiz, yeni sayısında (Cilt 6, Sayı 1) da özgün 14 makale ile alana katkısını sürdürmektedir.

Keyifli okumalar.

Editör Kurulu

## CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name Makale Türü, Makale Adı	Author(s) Yazar(lar)	Pages Sayfalar
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Anaakım İktisadın Bazı Açmazları <i>Some Conundrums of Mainstream Economics</i>	Mustafa DURMUŞ	1-19
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu <i>Amartya Sen: The Capacity Approach and the Problem of Freedom and Development</i>	Yavuz YAYLA	20-39
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği <i>The Lack of Contentious Collective Actions in Turkish Democracy</i>	Yavuz YILDIRIM	40-58
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler <i>USA-China Hegemonic Rivalry: Shale Gas Revolution, Renewable Energy and Rare Earth Elements</i>	Sibel ÇAŞKURLU	59-80
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka <i>The Constant Virus on Household Chores: Patriarchy</i>	Yeliz KENDİR-GÖK	81-98
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri <i>Revealed Comparative Advantages in the Services Trade of BRICS Countries</i>	Zerrin KILIÇARSLAN Yasemin DUMRUL	99-117
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü <i>The Strategic Role of Agriculture as a Primary Sector in Foreign Trade</i>	Merve EKİCİ Filiz TUTAR	118-141
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması <i>Research of Factors Affecting the Reserve Demand After Financial Liberalization in Turkey</i>	Uğur Bülent KAYTANCI Bengül Gülümser KAYTANCI	142-160
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz <i>A Review of Price Supports for Electricity Generation Based on Renewable Energy Sources in Turkey: A Comparative Analysis</i>	Halil Alpay ÖZNAZİK	161-188
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye’nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi <i>Examining the Effect of Sectoral Natural Gas Consumption on Turkey’s GDP Development</i>	Fatih Can DEMİRTAŞ	189-214

<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Can Elon Musk's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? <i>Elon Musk'ın Kripto Paralar Hakkındaki Twitter Mesajları Bir Sürü Davranışı Eğilimi Yaratarak Kripto Para Piyasalarını Etkileyebilir mi?</i>	Çağrı HAMURCU	215-228
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Yükseköğretim Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz <i>Determination of the Impact of the Tertiary Education on Economic Growth: An Empirical Analysis in Countries with High Level of Education</i>	Semra AYDOĞDU BAĞCI	229-250
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde Bir Uygulama <i>Rational Drug Use: An Application in Ankara University Faculty of Health Sciences</i>	Abdulrahman KUYİFATİH Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR Meliha Meliş GÜNALTAY	251-277
<b>Research Article/Araştırma Makalesi</b> The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking, and Tourism Indexes <i>COVID-19'un Sanayi, Bankacılık ve Turizm Endekslerine Etkisi</i>	Ayşe ERGİN ÜNAL Filiz YETİZ Aynur SÜSAY	278-291
<b>Technical Note/Teknik Not</b> Düzeltilme: "Kapital Yöntemsel Devrimin Şâhikası" <i>Erratum: Capital-The Highest Stage of Methodological Revolution</i>	Fiscaeconomia EDITORIAL	292-293



## Anaakım İktisadın Bazı Açmazları

### *Some Conundrums of Mainstream Economics*

Mustafa DURMUŞ<sup>1</sup>

#### Öz

İktisat bilimini fizik ya da kimya gibi fen bilimleri kadar kesin sonuçlar üretebilmemizi sağlayabilecek bir bilim olarak kabul etmek doğru değildir. Ayrıca onun mevcut sınıfsal çatışmaların üzerinde şekillenen ideolojilerden ya da kapitalist toplumun verili değer yargılarından veya kapitalist sisteme karşı alternatifler üreten toplumsal değer yargılarından bağımsız bir sosyal bilim olduğunu ileri sürmek de yanıltıcı olabilir. İşin aslı gerçek dünyadaki yoğun emek sömürsünden ve devasa boyutlara erişen gelir ve servet eşitsizliğinden kaynaklanan başta yoksulluk ve açlık gibi temel sorunların böyle sistemik nedenleri görmezden gelinmektedir. Keza kapitalist üretim ve tüketim tarzının doğa üzerinde yarattığı başta küresel ısınma ve iklim yıkımı gibi gerçekler veya bireysel çıkarların büyük ölçüde sosyal ilişkilerce belirlendiğine ilişkin saptamalar değer yargısı içerdiği, dolayısıyla da etik ile ilgili konular olduğu gerekçesiyle reddedilmektedir. Bu makalede sırasıyla; anaakım iktisat anlayışının metafizik ve tarihsel maddeci düşünce biçimi, burjuvazinin sınıfsal çıkarları ve sistemin egemen ideolojileri, soyut varsayımlar ve modeller ve dinsel inançlarla ilişkisi ele alınmaktadır.

**Jel Kodları:** A14, B14, B15.

**Anahtar Kelimeler:** Anaakım İktisat, İdeoloji, Değer Yargısı, Ekonomi Politik.

#### Abstract

It is not accurate to accept economics as a science akin to physics, chemistry or mathematics where definite results can be generated. Furthermore, it can be misleading to define it as a social science independent of ideologies that are shaped over current class conflicts or the ascribed set of values of the capitalist society or the set of social values which create alternatives for the capitalist system. The reality is that; the systemic reasons of the fundamental issues such as poverty and hunger which arise from the intense labour exploitation and the income and wealth inequality which has reached to colossal levels in the world, are being ignored. Moreover, realities such as global warming and climate destruction which are thrust upon nature by capitalist production and consumerism or determinations regarding the shaping of individual interests mainly by social relations are rejected reasoning that the contain value judgements therefore are ethical issues. This article therefore, will

<sup>1</sup> Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, [mustafa.durmus@hbv.edu.tr](mailto:mustafa.durmus@hbv.edu.tr),  
ORCID: 0000-0002-6909-9497



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

discuss the following issues; the relationship between metaphysical and historical materialism way of thought, the class interests of the bourgeoisie and the hegemonic ideologies of the system, delusive hypotheses and models and religious beliefs with mainstream economics understanding.

**Jel Codes:** C22, E31, F31.

**Keywords:** *Mainstream Economics, Ideology, Value Judgement, Political Economy*

## 1. Giriş

Bugün akademi, bürokrasi ve iş dünyasınca benimsenmiş olan neo-klasik İktisat öğretisinin köklerinin 18'nci yüzyıla, klasik okulun kurucusu olan Adam Smith'e kadar gittiği ve temelde 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan faydacı marjinalistlerce ilerletildiği bilinmektedir. Ancak küresel çapta egemen bir öğretiye dönüşen neo-klasik İktisada şu ana kadar felsefi düzlemde çok sayıda eleştiri de getirilmiştir. Bu eleştirilerin en göze çarpanlarını aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

Bu öğreti, kanıtlara dayalı bir bilim olmaktan ziyade, bir ideoloji görünümündedir; piyasalar lehine yüzlerce yıllık önyargıya sahip olduğundan bir piyasa fetişizmine yol açmaktadır; ekonominin yanlış bir biçimde, birbirinden bağımsız hareket eden bireylerden oluştuğu ve bu bireylerin rasyonel- öz çıkarıcı- hesapçı olduğu ve ekonominin de bir bütün olarak rasyonel ve etkin olduğu kabul edilmektedir; iktisadın, değer yargılarının dışında kaldığı ön kabulü yapılmaktadır; cinsiyetçi ve erkek egemen bir bakışa sahiptir; analizlerinde sosyal sınıflara, güç dağılımı asimetrisine ve emek, emekçilerin sorunlarına, üretimin nasıl ve kimler tarafından yapıldığı ve çalışma koşullarına ya da bölüşüm adaletsizliğine, gelir dağılımına ait sorunlara yer verilmemektedir; yöntemi ve modelleri tartışmalı varsayımları gerçeklere uygun değildir ve teorisi ekonomik sorunları aşmada yetersizdir (Durmuş, 2014:169-195).

Bugün sadece piyasalarda olanları değil, kamu ekonomisi kapsamındaki kamu politikalarını ve uygulamalarını ve bunların yüz yıldan fazla bir süredir geçirmekte olduğu değişimi ve dönüşümü doğru kavrayabilmek için bu iktisat öğretisinin bazı belirgin özelliklerini ortaya koymak gerekmektedir.

## 2. Anaakım İktisat Öğretisinin Temel Özellikleri

### 2.1. Hâkim İktisat Anlayışı Metafizik Düşüncenin Bir Örneğidir

Öncelikle vurgulanması gereken husus, neo-klasik iktisat" ve onun çeşitli varyantlarından oluşan "anaakım iktisat" veya "burjuva iktisadı" olarak da bilinen egemen iktisadın esas olarak felsefi idealizmin (metafizik) bünyesinde kendine yer bulabildiğidir. Çünkü hâkim iktisat anlayışı, ekonomideki gelişmeleri, içinde cereyan ettikleri üretim koşullarından, onun çatışmalarından, dinamiklerinden ve toplumsal sınıflar arasındaki kavgalardan bağımsız olarak ele alır. Tartışmalı varsayımları ve modelleri ile ekonomideki gelişmeleri izah etmeye çalışır, böylece kapitalist sistemin işleyişini haklı çıkartır. Bu çerçevede örneğin "rasyonel davranan ve her şeyi bilen birey" ve geleneksel iktisattan kendine kalan "gizli bir el" aracılığıyla "herkesin çıkarını maksimize ettiği" serbest piyasa ideal bir sistemdir.

Kısacası bu bakışla ortaya çıkacak olan sonuç, benimsemiş olduğu varsayımları ve gerçek dünyadan kopuk modelleri sayesinde önceden bilinmektedir. Felsefeci Lakatos'un sözleriyle



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

(Hill ve Myatt, 2010:3): “Bu teorik çatının merkez önermeleri, onların çürütülmesini önlemeye dönük yandaş varsayımlardan oluşan koruyucu bir kemerle sarılmıştır.”

Bu çerçevede, “Ulusların Zenginliği” nin yazıldığı tarihten kabaca yüz yıl sonra gündeme gelen neo-klasik iktisadı Blaug, sağlıklı, matematiksel biçimselliğin uyuşturucu skolastizmi şeklinde tanımlar. Ona göre (Blaug, 2002:171): “Modern iktisat hastadır ve giderek kendisi için oynanan bir entelektüel oyun haline gelmiştir, pratik sonuçlar üretmemektedir. Bu iktisatçılar giderek konuları bir tür sosyal matematiğe dönüştürmüşlerdir. Bu matematikte analitik kesinlik her şey, ama deneye dayalı geçerlilik hiçbir şeydir. Eğer bir konu biçimsel modelleme ile ele alınamıyorsa, entelektüel ahirete sevk edilir. *Econometrica* gibi dergileri bir yana bırakın *American Economic Review* ya da *Economic Journal* gibi dergilerin herhangi bir sayısına baktığınızda başka bir gezegende olduğunuzu düşünebilirsiniz”.

Yani iktisat, soyut matematiksel denklemlerle kapitalizm ve emperyalizm realitesini izah edemez. Çünkü tarih nosyonundan yoksundur ve sisteme içkin sınıf mücadelelerini dikkate almaz. Akademi ise sınıf mücadelelerinin nedenlerini sorgulamak yerine, sınıfların olmadığı varsayımına dayalı modeller ve varsayımlarla bu gerçeği saklar, en iyisinden konuyu gelir bölüşümü adaletsizliğiyle açıklamaya çalışır (Amin, 1978:113-117). Böylece anaakım iktisatçılar, “tam rekabet” modeline dayalı soyut bir dünya için oluşturulan matematiksel denklemleri piyasaların mükemmel işleyebileceğini ispatlamada kullanırlar.

Bugünkü iktisadi bağnazlığın kavrayışını şöyle özetlemek mümkündür: Piyasaların üstünlüğünü sorgulamakla Tanrıyı sorgulamak aynı şeydir. Metafiziğe göre gerçek olduğunu söylediğimiz şey gerçektir. Geleneksel dinler, bu yeni dine karşı çıkamazlar, çünkü çoğu onun mabedinde soğurulmaya razıdır (Cox, 1999).

## 2.2. Tarihsel Materyalizm ve Ekonomi Politik

Felsefi idealizmin zıddı olan tarihsel maddeciliğin (materyalizm) dayandığı iki önermesi mevcuttur: İlk olarak tarihseldir, çünkü gelecek geçmişteki olaylarca biçimlenir. Bu elbette geleceğin bugünden tam olarak bilinebileceği demek değildir. Bu noktada bu felsefenin kurucusu olan Marx, bir toplumun doğru analiz edilebilmesinin en iyi yolunun geçmişteki koşulların iyi çözümlenmesinden geçtiğini, çünkü bunların mevcut yapıları biçimlendirdiğini ileri sürer. Kısaca toplumları yönlendiren güç diyalektiğin kendidir. İkinci olarak maddecidir, çünkü toplumların maddi araçların ortak sunumundan yola çıkılarak oluştuğunu iddia etmektedir (Scott, 1991:235-240).

Toplumsal dönüşümün rekabet içinde iki diyalektik savı vardır. Sırasıyla toplumsal ilerleme üretim tarzının maddi güçlerinin gelişimince gerçekleşir ve toplumsal ilerlemeyi-gelişmeyi sınıf mücadelelerinin yönü tayin eder. Bu iki şey aslında birbirinin tamamlayıcısıdır. Örnek olarak sadece sınıf mücadelesi bir toplumsal dönüşüm için yeterli değildir, ayrıca o toplumdaki üretici güçlerin, alternatif bir üretim tarzı için yeterince gelişkin olması gereklidir. Yani hiçbir toplumsal yapı, ikamesi olan bir diğer yapının şartları olgunlaşmadan ortadan kaldırılamaz. Böyle bir gerekli koşulun ardından, sonucu, sınıf mücadelesi belirler.

Marksist ekonomi politiğin esasını oluşturan tarihsel maddeci felsefeye göre fikirler, hazır biçimde gökten zembille iner gibi inmezler, tersine tüm fikirler maddi dünyanın ilişkilerini yansıtır. Bu bağlamda örnek olarak A. Smith’in de, K. Marx’ın da fikirleri vahiy yoluyla ortaya çıkmamıştır. Fikirlerin tarih üzerindeki etkilerini anlayabilmek için onların hangi maddi



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

ortamların ürünü olduklarını bilmek gereklidir. Yani fikirlerin ardında onları ortaya çıkaran maddi koşulları görmek şarttır. Örneğin Marx'a (1859) göre, maddi yaşamın üretim tarzı (ekonomi) genel olarak sosyal, politik ve entelektüel yaşamın belirleyicisidir. İnsanın var oluşunu belirleyen onun bilinci değil, aksine onun varoluş biçimi bilincini belirlemektedir.

### 2.3. Anaakım İdeoloji Egemen Sınıfın İdeolojisidir

Bu bakış açısı altında, toplumdaki hâkim fikirler, hâkim sınıflara aittir. Öyle ki mevcut toplumsal düzeni meşru gösterebilmek için sermaye sınıfı her yolu dener. Eğitim kurumları, dini kurumlar ve medya hâkim sınıfın ideolojisini yayabilmek ve toplumu mevcut sistemin meşru bir biçimde sonsuza kadar devam edeceğine inandırabilmek için birbirleriyle yarışır. Sermaye birikiminin temel şartı, artık değer sömürsünün sürmesidir ve sermaye bunu sağlayabilecek gelişmelerin peşindedir, yani sermaye seçici davranır. Bilim ve teknoloji bu anlamda genel olarak sermayenin büyümesine hizmet eder.

Özetle: “Bilim servetin ve sermayenin bir aracı olur. Sermaye bilim yaratmaz, onu üretim sürecinde kullanmak suretiyle sömürür.” (Marx, 1994: 32-33).

Bu bağlamda, özellikle son yirmi-otuz yıldır hayata geçirilen neo-liberal politikalar, Keynes'in meşhur “politikacılar ölmüş iktisatçıların kölesidirler” sözünün artık geçerli olmadığını göstermekte, ekonomi teorileri ise değişik çıkarların entelektüel gerekçelerini oluşturmaktadır. İşin aslı, kapitalizmin tüm baskın düşünceleri, akılcı görünen her şey, hâkim sınıfların gerekçeleri, gerçekliği ve düşünceleridir ve bunlar düzenin egemenlerinin ihtiyaçlarına ve amaçlarına göre şekillenirler (Durmuş, 2014:172).

### 2.4. Ekonomi Politik 'ten İktisada

İktisat (economics) sözcüğünün 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru ve klasik iktisat doktrininde yaşanan bir kırılma ile ortaya çıkan neo-klasik iktisatçılarınca kullanıldığı biliniyor. Öncesinde (Barjonet, 1962: 13), bu kavramın yerine A. Smith, Ricardo, Mill gibi klasiklerce (hatta daha öncesinde Fizyokratlarca) “ekonomi politik” sözcüğü kullanılmıştır. Böyle bir iktisat tanımı “ampirik araştırmalara dayanan, bir ulusun işlerini iyi yönetmek sanatı” anlamında ifade edilmiştir. Marx ve Engels ise ekonomi politik kavramını, bu klasik tanımı aşan bir biçimde ve kapsamda kullanılmışlardır. Bu düşünürlere göre ekonomi politik, “insanların yaşamlarını sürdürebilmek için ortak çalışma, bir başka deyimle üretim sırasında birbirleriyle kurdukları her türlü sosyal ilişkiyi incelemektir”. Böylece Marx ve Engels kapitalist üretim tarzını çözümlenmekle başlarlar ve geleneksel ekonomi politikte hakiki bir niteliksel sıçrama yaratırlar.

Das Kapital'in “Giriş” bölümünde K. Marx (1859), bu yapının amacının “modern topluma ait iktisat yasalarını açığa çıkartmak” olduğunu belirtir. Bir toplumda “üretim ilişkilerini” başlangıç, gelişim ve iniş süreçleriyle beraber ele almak onun ekonomi teorisinin özünü oluşturur. Kapitalizmde “meta üretimi” başlatıldığından, çözümlenmesini “metanın analizi” ile başlatır.

Buradan hareketle Marksist ekonomi politik, üretimin sosyal ilişkilerinin bilimi olarak tanımlanır. Yani burjuva ekonomi politikinden farklı bir şekilde, Marksist ekonomi politik insanların, üretim, dağıtım, bölüşüm ve tüketim sırasında sosyal çevreleri ile kurdukları ilişkilerin, insanın öznel iradesinden özerk (nesnel) nedensellik yasalarını sergileyen bir sosyal bilimdir.



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

Bu yasaların başında değer, artı değer, sermaye birikimi, yoksullaştırma ve azalan kâr oranları eğilimi yasaları gibi yasalar gelir. Marksist ekonomi politişe göre, kapitalist sistemin işleyiş ve gelişimi bu yasalara bakılarak izah edilebilir (Barjonet, 1962: 43-45).

## 2.5. İktisat Bilimi Kanıtlara Dayalı Bir Bilimden Ziyade Bir İdeoloji Görünümündedir

Burjuva iktisadını bir sosyal bilim düzeyinde ele alanlar daha ziyade başta neo-klasik iktisatçılar gibi anaakım iktisatçılardır. Örneğin Marshall'a göre iktisat, sıradan iş yaşamında insanları inceleyen bir bilimdir. Robbins iktisadı, amaçlarla, alternatif kullanımlara sahip kıt araçlar arasındaki ilişkiler anlamında insan ilişkilerini inceleyen bir bilim olarak, Beveridge insanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla işbirliği yapmasının genel yöntemlerini inceleyen bir bilim olarak tanımlarlar (Rutherford, 2002:164). Keza Lipsey ve Steiner, iktisadı, kıt kaynakların sınırsız insan ihtiyaçları karşılama konusundaki yetersizliğinden kaynaklanan ekonomik problemlerin çözümü ile uğraşan sosyal bir bilim (Lipsey ve Steiner, 1978:5) olarak tanımlamaktadır.

Diğer taraftan "iktisadın bir bilim olup olmadığı ya da bilim ise nasıl bir bilim olduğu konusu iktisatçılar tarafından hala tartışması süren bir konudur. İktisadın bir bilim olduğunu ileri süren Lucas gibi anaakım iktisatçılara göre, bilimin temel nitelikleri; kesinlik, tutarlılık ve matematik olduğundan iktisadın bu özellikleri sergilemesi gereklidir. Bu noktada iktisadın benimsediği temel aksiyom (temel önerme) "ergonik aksiyom", yani geleceğin hali hazırda belirlenmiş olduğu, dolayısıyla da bilinebileceğidir. Adları ister Monetarist Teori, Rasyonel Beklentiler Teorisi, isterse Neo-klasik Sentez olsun, anaakım iktisat teorilerinin belkemiği işte bu aksiyomdan hareketle, geleceğin bilinebileceği üzerine kurulmuş olan "etkin piyasa analizi" dir.

Bu analiz altında (Davidson, 2012) ekonomi mevcut "ergodik stoastik" bir süreç tarafından yönetilir. Bize düşen, sadece, gelecek ile ilgili önemli ve güvenilir istatistiki enformasyon hazırlayabilmek için, gelecekteki fiyatlar ve hâsıla ile ilgili olasılık dağılımlarını hesaplamaktır. Öz çıkara dayalı hareket eden karar alıcılar gelecek ile ilgili güvenilir bilgiye sahip olur olmaz serbest piyasadaki eylemleri, kaynakları optimal bir biçimde gelecekte en fazla getiriye sağlayacakları faaliyetlere doğru dağıtacak ve böylece de küresel düzeyde zenginlik garantilenmiş olacaktır.

Diğer yandan çok sayıda heterodoks-eleştirel iktisatçı, iktisadi sistemin "ergodik stoastik" olmayan bir süreç tarafından belirlendiğini, yani öz çıkara dayalı hesapçı ve geleceği tahmin edebilen birey davranışlarından ziyade, tersi davranışların etkili olduğunu ileri sürerek, iktisadın böyle bir kesinlik ve tamlık sergilemesinin mümkün olamayacağını altını çizmektedirler. Bu bağlamda örneğin, 2008 krizinin öngörülememesi, "ergodik stoastik" aksiyomu temel alan etkin piyasa çözümlemesinin de bilim dışılığını ortaya koymaktadır.

Uygulamada iktisat eğitimi alan öğrencilere neo-klasik iktisadın tıpkı fizik ve diğer doğa bilimleri gibi bir bilim olduğu öğretilir. İktisatçılar da bilim insanları olduklarını, siyaset bilimci, sosyolog ya da antropologlardan farklı olduklarını iddia ederler. Bu bilimden ne anladıklarına bağlı bir durumdur. Eğer bilimi gerçek dünya ile ilgili bir araştırma yöntemi olarak tanımlarsak iktisat, siyaset bilimi, sosyoloji gibi bir bilimdir. Ama bilim, doğa bilimlerinde olduğu gibi nesnel ölçülebilir kategorilerle, deneylerle kanıtlanabilir şeylerle ilgili ise bu anlamda iktisat bir bilim değildir (Chang ve Stern-Weiner, 2014).



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

Örneğin Kaldor' a göre (Parker, 2009), "Walrasgil Genel Denge Teorisi" İkinci Dünya Savaşından bu yana matematiksel iktisatçılar tarafından rafine edilmiş ve geliştirilmiş olan oldukça gelişmiş bir entelektüel sistem, entelektüel bir deneyimdir. Ancak Einstein'ın "Görelilik Teorisi" ya da Newton'un "Yer Çekimi Kanunu" gibi bilimsel bir hipotez oluşturmamaktadır. Temel varsayımları aksiyomatiktir, deneye dayalı değildir ve sonuçlarının geçerliliğinin ya da ilgisinin sınanabileceği her hangi bir özgün yöntemle sahip değildir.

Bir başka anlatımla, eğer bilimden anlaşılması gereken deneysel gözlemlere dayalı olmak ve veriler ile uyumlu analizler geliştirmek ise iktisadın çok önemli bir kısmı bilim değildir. Toplanan veriler üzerine genelleştirilmiş bir teori inşa etmek yerine iktisat daima, kendini geçerli kılacak olan önceden belirlenen varsayımlara dayalı olarak geliştirilmiş teorilere dayandırılmıştır. Deneysel sınama ise (o da eğer yapılırsa) onlarca yıl sonra yapılır ki çoğu kez bu gerçeklerin teoriyi yalanladığı ortaya çıkar.

Bunun tipik örneği neo-klasik üretim teorisidir. Bu teori on binlerce işçiyi çalıştıran büyük şirketlerle, ücretli işçi çalıştırmayan küçük bir aile işletmesi arasında niteliksel bir fark görmez. Bu aktörleri harekete geçiren şeyin sosyal güçten kaynaklanan yapılar değil, teknoloji ve piyasa güçlerinin olduğunu ileri sürer. Bu teorinin "Azalan Verimler Kanunu" gibi dayandığı birçok varsayımı mevcuttur.

Bu varsayımlar neo-klasik teorinin işleyebilmesi için şarttır. Oysa bu varsayımlar gerçek hayatta yapılan deneyler sonucunda elde edilmemiştir. Örneğin ortalama maliyet eğrisini keşfeden Pigou'dur. Pigou bunu gözlemleriyle değil, teorinin ihtiyaçları için geliştirmiştir. Yani model gerçek durumu açıklamak için değil, arzu edilen sonuçları üretmek için yaratılmıştır. İyi bir teori söz konusu olguyu tam olarak tanımlamalı ve kesin öngörülerde bulunabilmelidir. Bu bağlamda Pigou'nun keşfi ikisini de karşılamaz. Başka hiçbir bilim analiz ettiği olgulardan bağımsız teoriler geliştirmeyi uygun bulmaz ve teorilerini sınamak için onlarca yıl beklemez, teorileriyle çatışan gerçekleri basitçe görmezden gelmez ve sanki gerçeklerin genelleştirmesiymiş gibi teorilerini anlatmaya devam etmez (Parker, 2009).

Son dönemde yazılmış olan üç eleştirel kitap (Adler, 2009; Orrell, 2010; Varoufakis, Halevi ve Theocaratis, 2011; Yates, 2011) kategorik olarak neo-klasik iktisadın bir bilim olduğu iddiasını reddetmektedir. Bu çalışmaların ortak sonuçlarına göre iktisatçılar; "denge, istikrar, etkinlik, geri besleme çevrimleri" gibi belli bilimsel kavramları; "cebir, olasılık, normal dağılım, rastlantı, bağımsız değişken" gibi belli matematiksel ve istatistiksel yöntem ve nosyonları kullanmakta ve bunları uygun olmayan ve dar kafalı bir biçimde topluma uygulamaktadırlar.

## 2.6. İktisat Sınıfsal Çıkarlardan Bağımsız Değildir

İktisat bilimi bilimsel olduğu iddiasında olsa da temelde bir ideolojidir. Öyle bir ideolojidir ki zengin ve güçlü'nün çıkarlarını savunmakta ve süreç içinde uygulamacılara prestij, etki ve para gibi imkanlar bahşetmektedir. Üniversitelerde okutulan iktisat giderek reel dünyanın sorunlarını ve konularını dışlayan biçimsel teknikler tarafından işgal edilmiştir. İktisat alanında yapılan çalışmaların birçoğu iktisat bilgisini ilerletmek için yapılmamaktadır. Örneğin bu çalışmalar tema konusunda ilgi çekici ve aydınlatıcı olmayan varyasyonlar üretmektedirler. Çok az iktisatçı toplumun karşılaştığı önemli iktisadi sorunların ne olduğunu kendilerine sormakta, giderek büyük çoğunluk örneğin "girişimci üniversite" konsepti altında üniversite-sanayi



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

işbirliği nosyonu çerçevesinde özel sektörün ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmış projeler için çalışmaktadır.

Böyle bir tespit iddialı görünse de, bugün iktisatçıların büyük bir çoğunluğunun içinde bulunduğu durum bunu doğrulamaktadır. Çünkü iktisatçılık bugün bir mesleğe dönüşmüştür ve onun uygulayıcıları da maddi iyileşmenin bir aracı olarak onu işlevlendirmektedirler. İktisat ya bugün statükonun savunusu olarak ya da daha kötü bir biçimde büyük sermaye için değişiklikler yapmanın bir aracı olarak kullanılmaktadır.

Samir Amin'e (2011) göre, örneğin, geleneksel iktisat biliminin gerçek amacı, politik yönünü ortadan kaldırmak ve nötrlük, dolayısıyla da nesnellik taslamaktır. Bunun doğal sonucu eleştirel düşünce kapasitesinin yok edilmesi ve insanların sadece tarihin seyircileri konumuna indirgenmeleridir. Buna ekonomi politiğin Rönesans'ı ile daha da iyisi, tarihsel materyalizm ile meydan okumak mümkündür ve gereklidir.

## 2.7. İktisat “Tam Olmayan” Bir Bilimdir

Bu bağlamda “neden iktisat öğreniriz ya da öğretiriz” sorusu önemli hale gelmektedir. Öncelikle etrafımızdaki maddi dünyanın işleyişini ve ekonomik biçimde açıklanan sosyal ilişkileri anlayabilmek için iktisat öğreniriz. Ama diğer sosyal bilimlere göre daha güçlü bir neden daha söz konusudur: Şeyleri daha iyiye doğru dönüştürmek için iktisat öğreniriz. Dünyayı sadece yorumlamak değil, aynı zamanda değiştirmek için öğrenme fikri aslında yabana atılacak bir fikir değildir. Radikal bir iktisatçı olmamasına rağmen A. Marshall örneğin, masasında yoksul bir işçi resmini bulundurur ve çalışmalarının ne için ve kimler için olması gerektiğini hatırlardı. Marx'ın “benden önceki filozoflar dünyayı anlamaya, ben ise onu değiştirmeye çalıştım” sözü ise çok özlü bir sözdür (Ghosh, 2013).

Diğer taraftan, üniversitelerde okutulmakta olan anaakım iktisat ders kitaplarını eleştiren Hyatt ve Mill'e (2010: 3) göre, mevcut iktisat öğretisinin bir gün kanıtlara dayanan pozitif bir bilim olabileceği umudu boş bir ümittir. Çünkü çok basit politika değişikliklerinin olası sonuçları üzerinde bile bir uzlaşma yoktur. Örneğin asgari ücretin işsizliği artırıp artırmadığını her iki yönde de destekleyen deneysel araştırma sonuçları mevcuttur. Aslında bu tür tartışmalar serbest piyasa yanlıları ile karşıtlarının muharebe alanlarıdır. Kaldı ki delil ve gözlemlerin teorik farklılıkları ortadan kaldırması da mümkün değildir. Einstein'ın dediği gibi: “Bir şeyi gözlemleyip gözlemediğiniz kullandığınız teoriye (yaklaşım) bağlıdır. Neyi gözlemleyeceğinizi belirleyen şey benimsediğiniz teoridir.” (Hyatt ve Mill, 2010: 3).

Davranışsal iktisadın savunucularından Shiller (2011) içinse iktisat henüz tamamlanmış bir bilim değil, geliştirilmeye ihtiyacı olan bir bilimdir. Seligman'ın (1903:70) dediği gibi, iktisat bilimi sosyal bir bilimdir, etik bir bilimdir, tarih bilimidir ancak bir doğa bilimi değildir. Bu nedenle de tam değildir.

Diğer taraftan gerçek hayattan ve insandan kopuk modeller ne denli bilimsel kurulursa kurulsunlar yanlış olabilmekte ve yanlışlanabilmektedirler. Örneğin iktisatçıların çoğunluğu 2008 küresel finans krizinin gelişini göremedi, çünkü kendilerini gerçek dünyadan, insanların ne durumda olduklarından ne düşündüklerinden ne yaptıklarından soyutladılar. Ayrıca sadece iktisatçılar değil, kullandıkları modelleri de aslında hiçbir zaman böyle büyüklükte bir krizin ortaya çıkabileceği ihtimalini ortaya koyamadı. Zira anaakım iktisat insanı yeterince merkezine



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

almadığı gibi, insan davranışlarının matematiksel analize indirgenemeyeceği gerçeğinin de tam olarak farkında değil.

### **2.8. Adam Smith'in Bazı Görüşleri Burjuvazi Lehine Çarpıtıldı**

Anaakım iktisadın bugünkü durumunda klasik iktisadın kurucusu A. Smith'in bazı temel fikirlerinin çarpıtılmasının da rolünün olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre, Smith (2010) ünlü eserinde öz çıkara dayalı eylemlerin bazen sanki görünmez bir elin işleyişi gibi, toplumun geniş kısımları için faydalı olan sonuçlar ürettiğini yazar ama aynı zamanda ücretleri düşük tutan işverenler ya da Avrupalı tüccarların kolonilerdeki davranışlarından hareketle, bu tür davranışların topluma zarar verebileceğini de vurgular.

Smith'in fikirleri daha sonra cımbızla seçilerek basit ideolojilere dönüştürülmüş ve bu ideolojiler üniversitelerin ve siyasal karar alma mekanizmalarının başat ideolojileri olmuştur. Öyle ki neo-klasik teori 'görünmez el'in, ekonomik öz çıkarların daima hayal edilebilecek en iyi sonuçları sağlayacağını garantilediğini, buradan hareketle kâr peşindeki faaliyetler üzerindeki herhangi bir kısıtlamanın gereksiz, hatta zararlı olduğu ileri sürmektedir.

### **2.9. İktisat Egemen Sınıfın Çıkarlarına Hizmet Eden Varsayımlar, Yöntemler ve Değer Yargılarıyla İlerleyen Bir Öğretidir**

Parker'a göre, iktisatçılar her ne kadar disiplinlerinin bilimsel ve değer yargısından bağışık olduğunu söyleseler de gerçek çok farklıdır. Yani iktisat değer yargılarından bağışık değildir. Tersine, büyük çapta ve derin bir biçimde ideolojik ve ürettiği sonuçlar da ilginç bir tesadüfle zenginlerin, toprak sahiplerinin, sermayenin patronlarının ve müdürlerinin duymak istediği türden sonuçlardır.

İktisat ister inşa ettiği teorik modellerinde, isterse de sorduğu sorularda ve vermeye çalıştığı yanıtlarda olsun, toplumun sınıfsal bölünmüşlüğünden bağımsız olmadığını ortaya koymuştur. Bunun bir nedeni piyasanın baskısı iken, bir diğer nedeni egemen iktisat anlayışının benimsediği yöntemler ve varsayımlardır. Öyle ki bu bir ideoloji ve gerçek bilim karmaşasıdır ve ideolojik döküntüleri ağırlıktadır. Bilimsel araştırmalar ve analizler yerine iktisat bilimi her zaman zenginlerin talepleriyle yönlendirilmiştir. Bu birçok düzeyde hayata geçirilen bir durumdur (Parker, 2009).

Bir başka anlatımla, belirgin bir biçimde iktisatçılar mevcut sınıf sistemini ve gelir / servet bölüşümünü verili bir durum olarak kabul ederler. Bunu yaparken de sosyal sınıfları, ekonomik ve sosyal güç farklılıklarının varlığını inkâr ederler ya da çok önemsizleştirirler. Bu da kaçınılmaz olarak iktisat bilimini statükoya hizmet eden bir ideolojiye dönüştürmektedir.

İktisadın toplum içinde dalları, kolları olan çok sayıda kısımına sahip bir "sosyal bilim" olduğu söylenebilir. Yani iktisat, antropoloji ya da fizik gibi fen bilimlerinden ziyade dışarıdan gelen etkilerin ve yerleşik çıkarların etkisine girmiştir. Bu, zenginlerin her zaman bilimin "düzene uygun" dersler öğretmesi gerektiği yönündeki görüşlere sahip olduğu anlamına gelmektedir. Yani yerleşik düzene ve yerleşik çıkarlara ters olan hiçbir şey bilimsel dahi olsa öğretilmemelidir. Bunun sonucunda herkesin değil, azınlığın çıkarlarını yansıtan bir bilime olan ihtiyaç duyulmaktadır.





Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

Bu bağlamda, iktisat alanında büyük ölçüde egemenlerin çıkarlarına hizmet eden teorilerin üretmesi de, iktisat derslerinde öğrencilere anlatılanların işverenlerin-sermaye sınıfının ve zenginlerin duymak istedikleri şeylerden oluşması da sürpriz olarak görülmemektedir.

Benzer biçimde, sözde bilim adı altında kitlelere verilen dersler aracılığıyla örneğin işçilerin yapacakları en iyi şeyin patronların (pardon piyasanın) talimatlarına uymak olduğunun öğütlenmesi bu anlamda şaşırtıcı değildir. Her seferinde iktisadın, işçilere grevlerin, sendikaların, haklarını korumak için direnmenin zararlı bir faaliyet olduğu ve işçilerin sadece zenginlerin küçük kırıntılar vermelerini beklemelerinin iyi bir şey olduğu yönündeki mesajları vermesi de tesadüf değildir. Bu süreç hala, kurumlarıyla, zengin fonlara sahip üniversitelerdeki akademik kadrolarla, think-tanklarıyla ve “piyasası yüksek iktisatçılarıyla” işlemektedir. Araştırma ve eğitim fonlarının kontrol altında tutulması iktisadın zenginlerin iktisadi olarak sürmesine yardımcı olmaktadır (Parker, 2009).

İktisadın sadece kapitalist sınıf ile değil, aynı zamanda devlet ve siyaset kurumu ile de karşılıklı ciddi bağları söz konusudur. Bu durumun en açık kanıtı örneğin arz yönlü ya da Keynesyen tanınmış iktisatçılardan oluşan bir topluluğun birbiriyle doğrudan çeliştiği, birbirine rakip olduğu kabul edilen tezlerinin ya da görüşlerinin sürekli olarak piyasaya çıkartılmasıdır. Çok önemli bazı iktisadi projeler ise belli politik görüşlerin tamamlayıcısı konumundadırlar. Özcesi, kapitalizm boyunca siyasal yelpazenin her noktasını meşrulaştırmak için hazırlanmış bir genellikte burjuva iktisat teorileri hep mevcut olmuştur.

20'nci yüzyılda burjuva iktisat teorisi- burjuva siyaseti ilişkisine verilebilecek en iyi örneklerden biri kamu ekonomisi teorisinin belkemiğini oluşturan Refah İktisadının ilk teoremi olarak bilinen teoremdir. Bu teoremi ortaya atan Arrow ve Debreu'ya göre belli koşullar altında serbest piyasalar Pareto optimal sonuçlar üretir. Bu nedenle de piyasalara yönelik kamusal müdahaleler sadece bu ideal dengeden uzaklaşılmasına neden olur.

Bilimsel olarak kanıtlanması mümkün olmayan bu önermenin Soğuk Savaş döneminde ortaya atılmasının nedeninin, o dönemde yükselmekte olan sosyalizme karşı kapitalizmin aslında daha iyi-ideal bir sistem olduğunun matematiksel olarak kanıtlanmasına dönük ideolojik bir çaba olduğu gerçeğini görmek gerekir (Orrell, 2010: 12).

## 2.10. Bilim Nesnel Olmak Durumundadır

Gerçeklerle uyuşmayan varsayımlardan, bunlara dayalı olarak oluşturulan, ancak gerçek ekonomiyi açıklamaktan yoksun model ve teorilerden ve toplumdaki egemen güç-iktidar odaklarından bağımsız bir sosyal bilimi tanımlama ihtiyacı da ortadadır.

Bu bağlamda, öncelikle böyle bir bilim, bilgimizden ya da inancımızdan bağımsız yapıların olduğu gerçeğinin kabul edilmesini gerekli kılar. Yani teorilerin varlığı dünyanın bu teorilerin bir ürünü olduğu anlamına gelmez. Bilgi ve teorilerin ve onların kavramlarının ötesinde bir gerçeklik mevcuttur. İşte bu bağımsız gerçeklik bir bakıma teorilerin uğraştığı şey olmak durumundadır.

Sosyal bilimlerin en önemli görevlerinden biri toplumda cereyan eden olayları, süreçleri ve yapıları açıklamaktır. Bir bilimsel araştırmanın en önemli katkısı, gerçekliğin neye benzediğini açıklamaktır. Ancak pozitivistin aksine, bilimin ana amacı sadece gözlemlenmiş gerçekler arasındaki olay-düzenliliklerini ortaya çıkarmak değildir. Daha ziyade bilimin işi bu



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

gözlemlenmiş gerçekleri üreten güçlerin ve derindeki yapıların tanımlanması, ortaya çıkartılmasıdır.

### 2.11. Bilim Sorgulayıcı ve Eleştirel Olmalıdır

Böyle bir bilimsellik anlayışı kaçınılmaz olarak sorgulayıcı ve eleştirel olmayı gerektirir. Eleştirelilik ise kabaca örneğin, sosyal ilişkileri ve eşitsizlikleri anlamında bu düzenin, devasa eşitsizliklerin sürmesini sağlayan düşüncelerin ve deneye dayalı bulgularla desteklenmeyen bilim dışı yaklaşımların sorgulanması ve eleştirilmesi demektir. Örnek olarak, eğer birisi insanların temelde bencil olduklarını ve sadece kâr için eylemde bulunma eğiliminde olduklarını söylüyorsa burada eleştirilecek çok şey vardır, zira bu çıkarım insanların davranışları üzerinde etkili olmaktadır. Mevcudun, var olanın, olabilecek olan ile aynı olduğunu varsayamayacağımız için eleştirel olmak gerekmektedir.

Callinicos'un da vurguladığı gibi, eleştirel olmayan çalışmalar, olabilecek olanı mevcut olana eşitler, böylece de statükocu olurlar. Marx'ın ileri sürdüğü gibi, doğru gibi görünen her şey doğru olmayabilir, dolayısıyla da yüzeyin altındaki görebilmek için derine inilmelidir. Yani sadece yüzeydeki görünümü anlatan, yansıtan düşünceler eleştirilmelidir. Marx var olan her şeyin, mevcut düzenin, üstelik de araştırılarak, güçlü insanlardan korkmadan acımasızca eleştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Das, 2011).

### 2.12. Neo-klasik İktisadın Dinsel, İnanca Dayalı Bir Yönü Mevcuttur

Anaakım iktisada yapılan eleştirilerin bir diğeri, giderek bir tür dinsel bir yönünün ağırlık kazanmasıdır. Bu bağlamda iktisadın önermeleri ve çıkarımları ile inanç ya da dinlerin önerme ve çıkarımları arasındaki benzeşimler üzerinden iktisadın giderek dinselleştiği, teolojik sistemler ile aynı tezleri kullanan bir dinsel ideolojiye dönüştüğü ileri sürülmektedir.

Örneğin Harvard ilahiyat profesörü Cox'a göre, teolojik sistemlerin merkezinde Tanrı, neo-liberal iktisat olarak da gündeme gelen yeni teolojik sisteminkinde ise piyasa yer alır. Hristiyanlıkta Tanrı her şeyin sahibidir (omnipotent), her şeyi bilir (omniscient) ve her yeredir (omnipresent). İnsanın görebilme yetisinden uzak olsa da bunlar geçerlidir ve bunu ancak inananlar bilirler. Piyasa da öyledir, her zaman biz ölümlüler kanıtlarını göremesek de piyasa da her türlü gücün üstündedir, her şeyi bilir ve her yeredir. Tanrısal her şeye sahip olmak neyin gerçek olduğunu tanımlayabilmek, yoktan var etmek, vardan yok edebilmek demektir. Piyasaların henüz tam olarak erişemedikleri ama arzuladıkları böyle bir güç yaratılmış her şeyin metalaştırılması anlamına gelmektedir. Bize söylenen piyasanın insanların neye ihtiyaçları olduğunu belirleyebildiği, bakırın ve sermayenin maliyetini, bir berberin, işçinin ya da bir üst düzey yöneticinin ne kadar ücret alması gerektiğini, jet uçaklarının, spor ayakkabılarının ne kadara satılması gerektiğini mükemmel bir biçimde bildiğidir (Durmuş, 2014: 172).

Keza geçtiğimiz yüzyılda üzerinde çok durulan "iktisadi etkinlik" ya da "kaynak tahsisinde etkinlik" kavramı aracılığıyla anaakım iktisatçıların ilerleme, günahlardan arınma ve yeryüzü cennetini kurma sözü verdiklerini de unutmamak gerekir.

### 2.13. Piyasacı Tanrıbilim

Andrews, piyasacı bir Tanrı bilimden söz eder. Bu yaklaşıma göre (Andrews, 2009) iktisatçılar adeta bir papaz rolü oynayarak kurtuluşa götürecek olan iyi ya da kötü davranışları tanımlarlar. Yani piyasa Tanrıdır ve iktisat da bir çeşit din bilimidir. Bu çerçevede ciddi yoksulluk eleştirisine



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

karşı piyasa destekçileri son tahlilde yükselen dalgaların tüm kayıkları yükselteceği, böylece yoksulların da kurtulacağını ileri sürerler. Bu bir piyasacı Tanrıbilimidir ve piyasaların insana yaklaşımını haklı gösterir. Böylece piyasalara müdahale, kendimizi Tanrı yerine koyup hayata müdahale etmemiz anlamına gelir ki bu asla yapılmamalıdır.

Cox, iktisat ile teoloji arasındaki giderek ortaya çıkan yakınlaşmayı şöyle açıklamaktadır (Cox, 1999):

“Yıllardır teoloji ile ilgilenen biri olarak, bana dünyada olup biteni anlamam için iş dünyasında yazılanları okumam önerildiğinde, yeni bir jargon ile karşılaşma heyecanına kapıldım ama yanıldım. Keşfedilmemişleri görmek yerine deja vu ile karşılaştım. Wall Street Journal, Time ve Newsweek gibi iş dergileri çarpıcı bir biçimde Genesis’i (Yaratılış) yansıtıyordu. Piyasa reformlarının ardındaki tanımlar, para politikası ve Dow Jones’in konvolüsyonlarına baktığımda yavaş yavaş insan tarihinin içsel anlamının büyük yorumunu, işlerin neden ters gittiğini ve nasıl düzeltereğini çözmeye başladım. Teologlar çöküş hikâyeleri, günah ve yeniden kurtuluş doktrinleri ile insanlık tarihini anlatırlar. İş dünyası da ince bir gizleme ile bu yönüme başvurur: Servetin yaratılışına ilişkin eski Ahit’in iki kitabı, devletçiliğin baştan çıkarıcılığı, ekonomik döngülere esir olma ve son tahlilde, serbest piyasaların keşfi ile kurtuluş (özellikle Uzak Doğu ülkeleri için küçük çaplı bir kemer sıkma ile birlikte). Piyasaların kâhin ve falcıları çok yüksek gizemleri olan yüce papazlar konumundadırlar. Onların öngörülerine ya da önerilerine karşı çıkmak aforoz ve lanetlenmeyi beraberinde getirir. Bugün, örneğin herhangi bir hükümet politikası piyasayı kızdırırsa bundan sorumlu olanlar bedelini öderler. Hiç kimse piyasanın her şeyi bilme yetisini sorgulamamalıdır. Tıpkı Calvin’in esrareniz tanrısallığı gibi piyasa gizemli bir biçimde işler, gözlerden ıraktır ama son tahlilde her şeyi en iyi o bilir”.

Bu çerçevede dinlerin ekonomik performansı artırıcı rolüne vurgu yapan yaklaşımlar da söz konusudur. Bunlara göre düşük maliyetli bir ekonomik sistemi yaratmaya dönük dini inançlar ya da öğretiler daha etkin bir ekonomik sistemin kurulmasını sağlayabilirler.

Örnek olarak Nelson’a göre, eğer mevcut dini liderler ekonominin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyorsa bu boşluğu iktisat bilimi doldurabilir. Nitekim Afrika ve diğer bazı çok geri kalmış ekonomilerde faaliyette bulunan profesyonel iktisatçılar sadece iktisadın teknik yönlerini ya da daha iyi bir bankacılık sisteminin nasıl kurulacağını değil, aynı zamanda örneğin yolsuzluklara karşı ya da özel mülkiyet haklarını savunan bir dizi dini değeri de öğretmeye çalışmaktadırlar (Nelson, 2001: 262-263).

Kısaca, standart anaakım iktisat ders kitapları adeta köktenci dini kitaplar gibidir. İnsanlar onlara tıpkı yaradılışa ilişkin İncil’deki hikâyeye inandıkları gibi inanmalıdırlar. Dogmalara karşı çıkmak ölümünüze susamak demek olduğundan, Descartes örneğin, geleneksel iktisatçılar tarafından görmezden gelinmiştir. Dolayısıyla ders kitaplarında hayal edilen sistem hayali bir sistemdir ve tıpkı yaradılış hikâyeleri gibidir. Gerçekte ise piyasa ekonomisi yoktur, sadece tekelci kapitalizm vardır. Tüm diğer dogmatik kitaplar gibi iktisat ders kitapları da eleştirel akıllar oluşturmayı değil, beyin yıkamayı amaçlamaktadırlar (Amin, 2011).

#### **2.14. İktisat Değer Yargılarından Azade Değildir**

Anaakım iktisat ders kitaplarında genelde iktisat biliminin değer yargılarının dışında, değerden azade bir sosyal bilim olduğu yazılıdır. Onlara göre iktisat gerçeklerle ilgilenir ve iktisadi dünyayı olduğu gibi açıklamaya ve tahmin etmeye çalışır. Ahlaki değerlerle ilgili sorular iktisat



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

biliminin alanı dışındadır. İktisat bilimi ne kadar adalet ya da eşitlik olması gerektiği ile de ilgilenmez. Bu etik sorunlar son tahlilde siyaset mekanizması tarafından ele alınırlar. Yeterince rekabetçi piyasalar etkin sonuçlar üretirler. Bu nedenle de örneğin değer yargılarından hareketle asgari ücret düzenlemesine ya da sendikalara gerek yoktur, hatta bunlar işçilerin çıkarlarına zarar dahi verirler.

Bu bakış açısı altında örneğin iktisat hocaları beyaz önlüklü laborantlar benzeri teknisyenlerdir. Nesnel olarak iktisatçılar bir teoriyi diğeriyle kıyaslayan, uzman görüşüyle desteklenmiş politik reçeteler hazırlayan insanlardır. Bunun doğal çıkarımı iktisatçıların metodoloji konusunda anlaştığı ve veri sorunlar karşısında en iyi modelleri bildiğidir. İktisatçıların yapabileceği en iyi şey mümkün olduğunca etkin bir biçimde toplumun hedeflerine ulaşmak konusunda önerilerde bulunmaktır.

Modern iktisadın değer yargılarından bağımsız olduğu tezinin geçerliliği ya da geçersizliği onun sosyal rolü dikkate alınarak daha net anlaşılabilir. Çünkü iktisat genelde mevcut sosyal yapıları ve mevcut üretim ve bölüşüm ilişkilerini veri olarak almakta, bunların etrafına dogmalar inşa ederek onların varlığını meşrulaştırmaktadır.

Bir başka anlatımla, iktisatçılar genellikle kapitalist toplumun özel mülkiyet kurumu ve eşitsizlik gibi politik ve iktisadi yönlerini verili olarak kabul ederler ve teorilerini bunların etrafında inşa ederler.

En eleştirel yorumla iktisat kendini kanıtlamaya ve arzu edilen sonuçları elde etmeye dönük varsayımlar üzerine kurulmuş olan basit bir spekülasyondur. İlginç bir tesadüf sonucu bu amaçlar bir avuç güçlüyü ve bunların kârlarını destekler ve serbest piyasaların olası dünyanın en iyisi olduğunu gösterirler. Değerden bağımsız bir bilimin mevcut sistemin savunusu için ilahi gerekçeler oluşturması nasıl mümkün olabilir? Bunun temel nedeni tarih bilгимizin yetersizliği, mevcut gelir ve servet bölüşümünün nasıl yaratıldığının yeterince bilinmemesidir. Tam tersine bölüşüm ilişkileri verili olarak kabul edilmekte ve tartışılmamaktadır (Parker, 2009).

Anaakım iktisat, kâr, faiz ve rantın özgün bir sosyal sistemin ürünleri olmaktan ziyade bireysel kararların bir sonucu olduğu tezini ileri sürerek kapitalist sosyal ilişkiler için doğal bir meşrulaştırma sunmaktadır. Sosyal sınıfları kendi içinde içselleştirmekte, onlara evrensel uygulamalar atfetmekte ve mevcut gelir ve servet bölüşümünü veri kabul ederek sınıf yapılarını ve piyasa gücünde farklılaşmaya neden olan sınıfsal farklılıkları haklı göstermektedir. Bazılarının neredeyse sınırsız sermaye ve servet sahibi iken, diğerlerinin yaşayabilmek için emek güçlerini satmak durumunda kaldıkları ya da mal ve hizmet üretimine bu kesimlerin yaptıkları katkıların ne olduğu gibi hususlar dikkate alınmamaktadır.

Örnek olarak, “değerden bağımsız” bu bilim her iktisadi sorunda işçileri suçlar: İşsizlik, resesyona ya da düşük iktisadi büyümenin nedeni ücret düzeylerinin aşırı yüksekliğidir. Oysa kârların maksimize edilmesi işçiler için de iyi bir şeydir. Çünkü işlerini koruyabilirler.

Diğeryandan, büyük sermayenin karşısında sessiz kalan ya da onu destekleyen ama işçi sendikaları söz konusu olduğunda onları yerden yere vuran iktisatçıların değer yargısız davrandıkları ileri sürülemez. Yani anaakım iktisatçılar disiplinlerinin bilimsel ve değer yargısından bağımsız olduğunu söyleseler de gerçeklik çok farklıdır. İktisat bilimsel olmaktan uzak olduğu gibi değer yargılarından da azade değildir.



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

## 2.15. Anaakım Kitapların Ruhunda Burjuva Değer Yargıları Saklıdır

İşin aslı, iktisadın değer yargılarının dışında bir bilim olduğu tezi çok tehlikeli, bir o kadar da sıkıcı bir efsanedir. Ders kitaplarının daha ilk sayfalarında kitabın yazarının değer yargısı ortaya konulur: “İktisat bilimi nedir?” sorusuna ya “kıt kaynakların hasılayı büyütme ve kullanma bilimi olarak ya da toplumun ihtiyaçlarının karşılandığı yoksulluğun azaltılması olarak” yanıt verilir. Yani etkili olmadığı ileri sürülen değer yargıları gerçekte iktisat bilimini ve ders kitaplarını kuşatmıştır. Bu yargılar belli politik ve sosyal ideolojilere dayanmaktadır. Bu ideolojiler hep mevcuttur ve ders kitaplarında zımni olarak etkilidirler.

Değerden bağımsız olduğu ileri sürülen iktisadın saklı değerleri vardır ve bunlar iki yüzyıl boyunca teorik ve pratik olarak geliştirilmişlerdir. Anaakım iktisat bunları sadece doğal şeyler olarak görmez, aynı zamanda işçileri kontrol etmenin ve tüketicileri sürekli tüketmeye yöneltmenin bir aracı olarak da gerekli görür. Bu saklı değerler üzerinden anaakım iktisat, toplumu sadece incelemekle kalmaz, aynı zamanda toplumu yönlendirmeye çalışır.

İktisatçıların çoğunlukla iyi niyetli akademik ve mesleki uygulamaları sırasında topluma dayattıkları değer yargılarının başında benmerkezcilik, açgözlülük gelir. Buna göre insanlar diğerleri üzerinde ne tür zarara neden olacaklarına aldırmaksızın amaçlarına ulaşmalı, faydalarını maksimize etmelidirler. İkinci olarak kurnazlık, hinlik savunusu gelir. Öyle bir rekabetçi dünyada yaşamaktayız ki bu durum aşk konusunda dahi sıkı hesaba dayalı kararları gerektirmektedir. İnsanlar acımasızca amaçlarını hayata geçirmelidirler. Keza yukarıdakilerin bir yan ürünü olarak, güvensizlik ve yetersizlik duygusuna kapılarak kıskançlık ve korkunun ölümcül karışımına teslim ediliriz. Rahat bırakılmamalıyız. Bizden daha rahat, daha iyi durumda olanların, daha verimlilerin, özellikle de rekabetçi dünyanın moral standartlarını karşılayabilecek kadar bizden zenginlerin varlığı bizi rahatsız etmelidir. Statükosunu, özgüvenini yani ayakta kalmasının araçlarını kaybetme korkusu, (sosyal refah programları ile ne kadar hafifletilirse hafifletilsinler) kapitalist toplumlardaki davranışların ana belirleyicisidir (Gutenschwager, 2012).

Böylece iktisadi ortodoksi, aç gözlülük, hinlik ve korkunun oluşturduğu bir üçgen kalıp içinde faaliyet gösterir ve bu onun sosyal ve etik dünyasının sınırlarının oluşturur. Vermek istediği ideal imaj budur ve büyük ölçüde de serbest piyasacı toplumlardaki insanlar üzerindeki dayatmalarında başarılı olmuştur. Bu üçgenin dışında kalan etik ve duygusal sorular diğer aktörlere ve diğer disiplinlere bırakılmıştır.

Neo-klasik iktisat yüzyılı aşan bir süredir tüm değerlerden kaçınan bir görüntüye bürünmüş ve örneğin sadece kendi çıkarını düşünen bireylerle ilgili olarak oluşturulan ve “gerçek” olduğuna inandığı varsayımlarla yoluna devam etmiştir. Böylece iktisadi çözümler kendi çıkarını kollayan davranışlarla ortaya çıkan iktisadi sonuçların olası en optimal sonuçlar ürettiğini ortaya koyma çabası içinde olmuştur.

İktisat bilimi tercihlerle ilgilendiğinden bir amaç gerektirir ve bu da değer yargılarına dayanır. Yani değer yargısından yoksun bir iktisat yoktur. Ancak pozitif iktisadın temeli olan bireysel değer yargıları ile normatif iktisat alanında yer alan Refah İktisadının değer yargıları birbirinden farklıdır. Pozitif iktisadın temelini oluşturan fayda maksimizasyonu bireysel değer yargısına örnek iken, bireysel tercihlerin önüne sosyal değerleri (kamu yararı vb.) koyan, bireysel tercihlere kısıtlar koyarak çözümler öneren etik değer yargısı ikincisine örnek oluşturur.



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

“Gerçek” ile “değer yargısı”nı dikotomik bir biçimde birbirinden ayırmanın en kötü sonucu, kuşkusuz, eleştirel düşüncenin caydırılması, tartışmaların durdurulması, hatta düşünmeye son verilmesidir. Oysa değer yargısını iktisadın dışına çıkartma çabası iktisada katkı sağlayamaz. Tarihten bir örnek vermek gerekirse, Nazileri İkinci Dünya Savaşı’nda yenmek anaakım iktisatçılara göre Pareto optimal bir durum olamazdı. Çünkü bu savaşta bazı insanlar başlangıç durumuna göre refah kaybına uğradı. Ama bugün çok büyük bir kısmımız faşizmin yenilgisiyle dünyanın en azından beli bir süreliğine de olsa, daha iyi bir noktaya geldiğini kabul ediyoruz.

### 3. Sonuç

İktisat bilimini fizik ya da kimya gibi fen bilimleri kadar kesin sonuçlar üretmemizi sağlayabilecek bir bilim olarak kabul etmek doğru değildir. Ayrıca onun mevcut sınıfsal çatışmaların üzerinde şekillenen ideolojilerden ya da kapitalist toplumun verili değer yargılarından veya kapitalist sisteme karşı alternatifler üreten toplumsal değer yargılarından bağımsız bir sosyal bilim olduğunu ileri sürmek de yanıltıcı olabilir.

Diğer taraftan gerçek dünyadaki yoğun emek sömürsünden ve devasa boyutlara erişen gelir ve servet eşitsizliğinden kaynaklanan başta yoksulluk ve açlık gibi temel sorunların böyle sistemik nedenleri görmezden gelinmektedir. Keza kapitalist üretim ve tüketim tarzının doğa üzerinde yarattığı başta küresel ısınma ve iklim yıkımı gibi gerçekler veya bireysel çıkarların büyük ölçüde sosyal ilişkilerce belirlendiğine ilişkin saptamalar değer yargısı içerdiği, dolayısıyla da etik ile ilgili konular olduğu gerekçesiyle reddedilmektedir.

Oysa sırf öznellik taşıdığı iddiasıyla, örneğin çalışan sınıfların ve toplumun sistemce ötekileştirilmiş olan diğer kimliklerinin çıkarlarını savunan ilerici normatif değerlendirmeleri ve buna uygun olarak gündeme getirilen somut kamu politikalarını önemsemek ve savunmak gereklidir.

Bu bağlamda, örneğin milli geliri artıran ancak onun daha da adaletsiz bölüşümüne neden olan bir değişiklik toplumun bütünü açısından iyi değildir. Keza az sayıda dolar milyarderleri yaratan buna karşılık milyonlarca yeni yoksul üreten bir iktisadi büyüme ya da birikim stratejisi kabul edilemezdir, dolayısıyla da sorgulanmalıdır, eleştirilmelidir. Bu sorunlar eşitlikçi ve sosyal adaletçi birincil bölüşüm sisteminin kurulmasını gerektirir. Öte yandan ortaya çıkan bir bütçe açığının en geniş yığınların ödediği ve yaygın bir biçimde adaletsiz oldukları kabul edilen KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergilerle veya emisyon yolu ile kapatılması değil, sadece çok zenginlerden alınacak olan kalıcı bir artan oranlı servet vergisi ve/veya çok zenginlerin ödediği gelir vergisinin artırılmasıyla kapatılması savunulmalıdır.

### Kaynakça

Amin, S. (1978). *The Law Of Worldwide Value* (Translated by Brian Pearce and Shane Mage), Monthly Review Press.

Amin, S. (2011). *Talking About The Market*. <https://www.pambazuka.org/governance/talking-about-market> (10 March 2011).

Andrews, A. (2009). *Praying for a revolution in economics*. [www.theguardian.com](http://www.theguardian.com), (11 July 2009).

Barjonet, A. (1962). *Ekonomi Politik Nedir?* (Çeviren: Erdoğan Başar), Anadolu Yayınları.



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

- 
- Blaug, M. (2002). Disturbing currents in modern economics. <http://www.autisme-economie.org>, May 2002.
- Chang, H., & Stern-Weiner, J. (2014). Becoming Economic Citizens, Part 1-2. <http://www.newleftproject.org>, (05 June 2014).
- Cox, H. (1999). The Market as God, Living in the new dispensation, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1999/03>.
- Das, R. J. (2012). Why must social science be critical, and why must doing social science be difficult? <http://radicalnotes.com> (3 November 2012).
- Davidson, P. (2012). Is economics a science? Should economics be rigorous? Journal of Post Keynesian Economics, USA, real-word economics review issue no. 59, <http://www.paecon.net/PAEReview/issue59/Davidson59.pdf>, (12 March 2012).
- Durmuş, M. (2014). Kamu Ekonomisi Teorisi Üzerinden Bir Ana Akım (Neo-klasik) İktisat Eleştirisi, Yrd. Doç. Dr. Nilgün Akça'ya Armağan, Gazi Kitabevi, Ankara, 169- 195.
- Ghosh, J. (2013). Why Study Economics? <http://brechtforum.org>. (June 2013).
- Gutenschwager, G. (2012). Is Economics a Value Free Science? World Economics Association, (WEA), Conferences, 2012, Economics and Society. The Ethical Dimension, (Feb-March 2012).
- Hill, R., & Myatt, T. (2010). The Economics of Anti-text book, A Critical Thinker's Guide to Micro-economics, Zed Books.
- Lipsey R. G. & Steiner, P. O. (1978). Economics, McGraw-Hill Book Company Incorporated.
- Marx, K. (1859). A Contribution to the Critique of Political Economy-Preface, 1859", Progress Publishers, Moscow, 1977, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/preface.htm> (17 December 2021).
- Marx, K. (1994). Economic Manuscript of 1861 – 63 (Conclusion) in Marx and Engels, Collected Works, 34 (New York: International Publishes.
- Nelson, R. H. (2001). Economics as religion, The Pennsylvania State University Press.
- Orrell, D. (2010). Economyths, Ten Ways Economics Get It Wrongs, John Wiley and Sons Canada, Ltd.
- Parker, (2009). A critique of von Mises et al. <http://libcom.org> (17 August 2009); <https://anarchism.pageabode.com/book/c-1-what-is-wrong-with-economics/#secc16> (18 December 2021).
- Rutherford, D. (2002). Routledge Dictionary of Economics, second edition.
- Scott, A. G. (1991). Marxian and radical economics. A Modern Guide to Economic Thought (Edt: Douglas Mair, Anne G. Miller), Edward Elgar Publ., 1991.
- Seligman, E. R. A. (1903). Economics and Social Progress, Publications of the American Economic Association, 3rd Series, 4(1), (February 1903).



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

---

Shiller, R. J. (2011). A People's Economics. <http://www.project-syndicate.org>, (20 January 2011).

Smith, Y. (2010). Death of an economic paradigm. <http://brechtforum.org/death-economic-paradigm>, from Mint [India], (15 June 2010).

Yates, M. D. (2011). The Emperor Has No Clothes, But Still He Rules: Three Critiques of Neoclassical Economics. <http://cheapmotelsandahotplate.org>, (14 June 2011).

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde *Fiscaoeconomia* Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

**Ethics Statement:** The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.





Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

---

## Some Conundrums of Mainstream Economics

**Mustafa DURMUŞ**

### Extended Abstract

Until recently, many criticism have been made against mainstream economics on a philosophical level. Respectively: This doctrine has the appearance of an ideology rather than an evidence-based science; it leads to a market fetishism because it has centuries-old bias in favour of markets; it is wrongly accepted that economy consists of individuals acting independently of each other and that these individuals are rational-self-interested-calculating, and that the economy as a whole is rational and efficient; It is assumed that economics is excluded from value judgements; has a sexist and male-dominated view; in their analysis, social classes, power distribution asymmetry and labour, problems of workers, how and by whom production is made, working conditions or unfair distribution, problems of income distribution are not included; its method and models are controversial, its assumptions are not in line with the facts, and its theory is insufficient to overcome economic problems.

The "prevalent economics", also called "neo-classical economics" and its various variants, "mainstream economics" or "bourgeois economics", essentially falls into philosophical idealism (metaphysics). This approach cannot explain all the realities of capitalism and imperialism through mathematical equations which is the highest level of abstractionism. Because neither does it take into account the historical origin of the system nor the nature of the class struggle. Historical materialism, which is the opposite of philosophical idealism, has two basic principles: First, it is historical, because according to this approach, the future is shaped by events that occurred in the past within the framework of certain evolutionist laws. Secondly, it is materialistic, because it argues that societies are formed in accordance with the objective of the collective presentation of the material means of existence.

According to the historical materialist view, the mainstream ideology is the ideology of the ruling class. The dominant ideas in society belong to the ruling classes. The capitalist class uses all means to protect and justify their order and rules. Based on this philosophy, Marxist political economy is defined as the science of the social relations of production. In other words, unlike the classical bourgeois political economy, it is a social science that reveals the laws of objective causality, independent of human will, of the relations that people enter with their social environment during production, distribution, exchange and consumption.

Economics appears to be an ideology rather than an evidence-based science. The issue of whether economics is a science or what kind of science it is still a subject of debate among economists. It is not possible for economics to display a certainty and completeness as in the physical sciences. In this context, economics is a science like political science and sociology. But if science is about objectively measurable categories, where experiments can be the proof as in the natural sciences, then economics is not a science in this regards.

The science of economics is not independent of class interests, although it claims to be scientific, it is basically an ideology. It is such an ideology that it defends the interests of the rich and powerful, and in the process offers the implementers opportunities such as prestige, influence and money. Economics has become a profession today, and its implementers also



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

use it as a means of material improvement. Economics is used today either as a defense of the status quo or, worse, as a means of making changes for big businesses.

Economics is an "incomplete" science. The hope that it might one day become a positive science based on evidence is rather a false hope. Because there is no consensus on the possible consequences of even very simple policy changes. For example, there are empirical research results supporting whether the minimum wage increases unemployment in both directions. For Shiller, one of the proponents of behavioural economics, economics is not a completed science yet, but a science that needs improvement. As Seligman said, economics is a social science, an ethical science, a science of history, but not a natural science. Therefore, it is not complete.

Economics is a doctrine that proceeds with assumptions, methods and value judgments that serve the interests of the ruling class. Economics is not free from value judgments. On the contrary, it is largely and deeply ideological, and the results it generates are, by an interesting coincidence, the kind of results the rich, landlords, bosses and managers of the capital want to hear. Instead of scientific research and analysis, economics has always been guided by the demands of the rich and implemented policies accordingly. This is something that is put into practice on many levels.

Mainstream economics has serious ties not only with the capitalist class, but also with the state and the political institution. The most obvious proof of this situation, for example, is the continuous release of thesis or views of a community of well-known Keynesian economists, which are considered to be directly contradictory and competing with each other. Some very important economic projects are complementary to certain political views. In short, throughout capitalism, there have always been bourgeois economic theories in general, prepared to legitimise every point of the political spectrum.

On the other hand, science has to be objective. There is also the need to define a social science that is independent of assumptions that do not fit with the facts, models and theories based on them but lacking in explaining the real economy, and the dominant power centres in society. Such a science requires acceptance of the fact that there are structures independent of our knowledge or belief. Because there is a reality beyond knowledge and theories and their concepts. The main purpose of such a science is not merely to reveal the regularities of events among observed facts. Rather, the job of science is to identify, uncover the forces and deeper structures that produce these observed facts.

Such a scientific understanding inevitably requires being inquisitive and critical. Criticism, on the other hand, roughly means questioning and criticising this order in terms of its social relations and inequalities, the ideas that perpetuate huge inequalities, and unscientific approaches that are not supported by empirical findings.

Another criticism of the mainstream economics is that a kind of religious aspect is gradually gaining weight. In this context, it is argued that economics is becoming more and more religious through the analogies between the propositions and inferences of economics and the propositions and inferences of beliefs or religions, and it turns into a religious ideology that uses the same theses as theological systems. It should not be forgotten that mainstream economists promised progress, redemption and establishing a paradise on earth through the



Durmuş, M. (2022). Anaakım İktisadın Bazı Açmazları. *Fiscaeconomia*, 6(1), 1-19.

Doi: 10.25295/fsecon.1045548

concept of 'economic efficiency' or 'allocative efficiency', which was emphasised in the last century. According to some approaches, economists play the role of a priest, describing good or bad behaviour that will lead to salvation. So the market is God and economics is a kind of theology. This is a market theology and justifies the market's approach to man. Thus, intervention in the markets means that we put ourselves in the place of God and intervene in life, which should never be done. In this context, there are also approaches that emphasize the role of religions in increasing economic performance. According to them, religious beliefs or teachings aimed at creating a low-cost economic system can enable the establishment of a more effective economic system. For example, if the current religious leaders are not able to meet the needs of the economy, economics can fill the gap.

In mainstream economics textbooks, it is generally written that economics is a social science without value, outside of value judgments. According to them, economics deals with facts and tries to explain and predict the economic world as it is. Questions about moral or ethical values are outside the domain of economics. Nor is economics concerned with how much justice or equality there should be. These ethical issues are ultimately dealt with by the political mechanism. The validity or invalidity of the thesis that modern economics is independent of value judgments can be understood more clearly by considering its social role. Because economics generally takes existing social structures and existing production and distribution relations as data, and legitimises their existence by building dogmas around them. As a matter of fact, the thesis that economics is a science outside of value judgments is a very dangerous and boring myth. Economics, which is claimed to be value-free, has implicit values that have been developed theoretically and practically over two centuries. Mainstream economics sees them not only as natural things, but also as necessary as a means of controlling workers and urging consumers to consume constantly. Through these hidden values, mainstream economics not only examines society, but also tries to direct it.

The worst consequence of dichotomously separating 'truth' from 'value judgment' is, of course, the discouragement of critical thinking, the cessation of discussion, or even the cessation of thinking. However, the effort to take the value judgment out of economics does not contribute to the economy. To give an example from history, defeating the Nazis in World War II would not have been a Pareto-optimal situation, according to mainstream economists. Because in this war, some people lost their welfare compared to the initial situation. But today, most of us admit that with the defeat of fascism, the world has come to a better place, at least for a while.

## Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu

*Amartya Sen: The Capacity Approach and the Problem of Freedom and Development*

Yavuz YAYLA<sup>1</sup>

### Öz

Her kriz döneminde artan ekonomik eşitsizlikler ekonomide hakkaniyetli bir bölüşümün nasıl olması gerektiği üzerine yapılan tartışmaların artmasına da neden olmaktadır. Bu amaçla da bu konuda düşünsel çaba harcayan düşünürlerin görüşleri tekrar ele alınmaktadır. Bu düşünürlerden birisi de önemli bir iktisat felsefecisi ve/ya sosyoloğu olan Amartya Sen'dir. Biz bu çalışmada Amartya Sen'in geliştirdiği kapasite yaklaşımı ile özgürlükle kalkınma arasındaki ilişkiyi nasıl ele aldığını irdeleyeceğiz.

**Jel Kodları:** P16, B41, D63.

**Anahtar Kelimeler:** Politik İktisat, Ekonomik Metodoloji, Amartya Sen, Eşitlik, Adalet, Eşitsizlik.

### Abstract

Increasing economic inequalities in each crisis period also causes an increase in the discussions on how a fair distribution in the economy should be. For this purpose, the views of thinkers who have made intellectual efforts on this subject are discussed again. One of these thinkers is Amartya Sen, an important economic philosopher and/or sociologist. In this study, we will examine the capacity approach developed by Amartya Sen and how he deals with the relationship between freedom and development.

**Jel Codes:** P16, B41, D63.

**Keywords:** Political Economy, Economic Methodology, Amartya Sen, Equity, Justice, Inequality.

<sup>1</sup> Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, [yavuzyayla@gmail.com](mailto:yavuzyayla@gmail.com), ORCID:0000-0002-8720-801X



## 1.Giriş

Amartya Sen, bölüşüm adaletinin belirlenmesinde insanların bireysel olarak sahip oldukları kapasitelerinin çeşitliliğine öncelik tanımaktadır. Sen, John Rawls'ın adalet teorisini ve diğer adalet teorilerini de bu çerçevede eleştirmektedir. Sen'e göre, adalet teorisi, bir kişinin temel kapasiteleri çerçevesinde ele alınmalıdır. Düşünür, bu temel bağlamda yer alan 'temel kapasite' kavramını 'neyin eşitliği?' sorusunu ele alırken geliştirmiş ve kapasite teorisini öncelikle Rawls'ın hakkaniyet olarak adalet teorisinin güçlü yanlarını ve eksikliklerini değerlendirerek ortaya koymuştur (Gilardone, 2015:22).

Sen, ekonomik ve normatif yönden 'eşitlik' kavramını, "bireysel avantajı, elde etme özgürlüğüne ve bu özgürlüğü ileriye taşımak üzere gerçek başarıları birleştirme" şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sen'e (1992:129) göre eşitlik kavramı ile ilişkili olarak ortaya çıkan bireysel refahın değerlendirilmesinde "...bir kişinin fiilen ulaşabileceği en üst düzey işlevler ve bu işlevleri aşarak yeni işlevler görme yeteneği" dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda kapasite yaklaşımı (capability approach), genel olarak elde etme özgürlüğünü ve özellikle işlevsel kapasiteleri inceleme gerekliliğini zorunlu kılmaktadır.

## 2.John Rawls'da Adaletin İlkeleri ve Sen'in Eleştirisi

Sen, kapasite yaklaşımını Rawls'un birincil mallar yaklaşımı ile karşılaştırır ve Rawls'ın gereksinimleri elde etme özgürlüğündeki eşitsizliklerin özgürlük lehine feda edildiğine dikkat çeker. Çünkü eşit birincil mal demetleri olan iki birey, insan çeşitliliği nedeniyle, amaçları aynı olsa bile, amaçlarına ulaşmak için çok farklı özgürlüklere ve fırsatlara sahip olabilirler (Sen, 2004:90). Sen, Rawls'ın birincil mallar eşitliği yaklaşımının, sınıf, cinsiyet, yer veya genetik koşullardan kaynaklanan eşitsizliklerle yeteri kadar başa çıkamayacağını savunmaktadır (Sen, 2004:92). Bununla birlikte, kanaatimizce, Sen açıkça veya dolaylı olarak Rawls'ın adalet teorisini kendi teorisini geliştirirken çıkış noktası olarak kullanmıştır.

Rawls adalet teorisinde iki ilkeye yer vermektedir: "İlk ilke: Her kişi, herkes için benzer bir eşitlik sistemiyle uyumlu olan bütün bir eşit temel özgürlükler sisteminde yer almak için eşit haklara sahiptir. İkinci ilke: Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler öyle düzenlenmelidir ki, (a) bu eşitsizlikler, adil tasarruf ilkesine uygun olarak en az avantajlı olanın en büyük faydasına olmalıdır ve (b) adil fırsat eşitliği koşulları altında makamlar ve mevkiler herkese açık bulunmalıdır." (Rawls, 2005:302)

Rawls'ın özgürlük ilkesi olarak nitelendirilen ilk ilkesi vatandaşların haklarını kullanmaları ve yükümlülüklerini yerine getirmeleriyle ilgili olup, bu ilke, temel özgürlükleri tanımlamakta ve güvence altına almaktadır. İlk ilkeye göre, herkes, adil bir toplumda temel özgürlükleri kullanabilir ve temel özgürlüklerde hak sahipliği bakımından herkes eşit haklara sahiptir. Rawls'ın adalet ilkesinin ikinci kısmını ise eşitlik ilkesi oluşturur. Bu ikinci ilke de kendi içerisinde adil fırsat eşitliği (fair equality of opportunity) ilkesi ve fark ilkesi (difference principle) olarak ikiye ayrılır. Eşitlik ilkesi altındaki iki ilkeden ilki olan adil fırsat eşitliği ilkesi, fırsat eşitliği koşulları altında makam ve mevkilerin herkese açık olmasını ve bu çerçevede din, dil, ırk, mezhep, cinsiyet vb. önem arz etmeksizin herkesin belli bir makam veya mevkiye gelebilmek bakımından eşit olmasını ifade eder. Eşitlik ilkesi altındaki iki ilkeden ikincisini oluşturan fark ilkesi ise, esas itibarıyla sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin düzenlenmesine, başka bir ifadeyle sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin dağılımına ilişkin bir husus olup, bu tür düzenlemelerin



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

toplumun en az avantajlı kesimine yarar sağlayacak nitelikte olması gereğini içerir. Rawls'a göre, bu ilkeler arasında dizinsel bir öncelik (lexical priority)<sup>2</sup> vardır ve bu çerçevede özgürlük ilkesi, eşitlik ilkesinden; eşitlik ilkesi içinde de adil fırsat eşitliği ilkesi fark ilkesinden önce gelir.

Rawls'a göre, birinci ilke olan özgürlük ilkesi, ikinci ilke olan eşitlik ilkesine ve özellikle de fark ilkesine göre daha öncelikli yerde bulunması bir zorunluluktur; çünkü ancak kurulan bu öncelik aracılığıyla, "birinci ilkenin kapsamındaki temel haklar ve özgürlükler ile fark ilkesiyle düzenlenen toplumsal ve ekonomik avantajlar arasındaki değiş tokuş ilişkilerine (iktisatçıların kullandığı ifadeyle 'mübadele'lere) engel olunabilir. Örneğin, eşit siyasal özgürlükler, bir grubun bu siyasal özgürlüklere sahip olması onların ekonomik büyüme ve verimlilik için ihtiyaç duyulan politikaları engellemelerine imkân vereceği gerekçesiyle çığnenemez." (Rawls, 2020b:76). Bu şekilde Rawls, "özgürlüğün önceliğine" önem vermekte ve özgürlüklerin diğer tüm birincil mallar üzerindeki haklara göre daha dokunulmaz bir değere sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Bu çerçevede, ilk adalet ilkesi, ikinci adalet ilkesi ve özellikle de fark ilkesine başvurulmadan önce yerine getirilmelidir (Rawls, 2019:51). Bu nedenle, tüm insanlar temel siyasi ve sivil özgürlüklerde eşit paya sahip olmalıdır. Ancak bu temel özgürlükler dışındaki birincil mallara ilişkin haklar örneğin, gelir ve servet edinme hakkı, özgürlük hakkından üstün tutulamaz. Örneğin, gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlikte en az avantajlı olanın "daha fazla yararı" olduğu sürece, bu eşitsizliğin giderilmesine gerek yoktur.

Sen, Rawls tarafından özgürlük ilkesi ve diğer avantajlar arasında kurulan dizinsel önceliğe eleştirel bir şekilde yaklaşmakta ve özgürlükler ile diğer avantajlar arasında kurulan bu tür bir öncelik ilişkisinde, nasıl olup da ölüm kalım meselesi olabilen bir ekonomik ihtiyacın, kişisel özgürlükten daha aşağı bir statüde sayılabileceği sorusunu sormaktadır (Sen, 2004:91). Bu çerçevede Sen, bu tür bir önceliğin bulunup bulunmadığının değil, "...bir kişinin özgürlüğünün, diğer kişisel avantaj tipleriyle –gelirler, faydalar vb.- aynı derecede önemli (daha fazla değil) olup olmadığı"nın tartışılması gerektiğini savunmaktadır (Sen, 2004:91).

Sen'e göre, "...Rawls'ın adalet teorisinin çözümlenmesinde birincil değerler belirleyici bir çeşitlilik içinde ("haklar, özgürlükler ve fırsatlar, gelirin ve servetin ve özsaygının temeli olarak") görülür ve Rawls bunları eldeki birincil değerlere ilişkin kapsamlı bir 'endeks'le ele alır." (Sen, 2004:113). Sen, bu yaklaşımı, fiziki olarak özürü bir insanın fayda dezavantajı ve bu eşitlik ölçüsünün, bu çerçevede, fark ilkesinin uygulanmasında birincil değerlerin önceliğinin temel kistas olması nedeniyle insan çeşitliliğini hesaba katmadığı gerçeğini gerekçe göstererek eleştirmektedir.

Hükümetlerin, politika yapımcılarının ve ilgili üçüncü kişilerin, insanların refahını kendi iradeleri dışında takip edecekleri veya teşvik edecekleri, diktatörce veya ataerkil bir yaklaşımı savunmayan ve buna razı olmayan (Alexander, 2016:9) Sen, aslında bir dereceye kadar Rawls'ı siyasi ve sivil özgürlüklere öncelik vermesi nedeniyle klasik bir liberal olarak kabul etmektedir (Sen, 2004:90-92). Çünkü Sen, Rawls'ın temel siyasi ve sivil hakları içeren özgürlüğün diğer haklara nazaran üstün olduğu iddiasını eleştirmekte ve özgürlüğü sadece kişinin -fazladan bir gelir birimi gibi- bizzat elde ettiği bir avantaj olarak değerlendirmenin yeterli olmadığını ve bu nedenle de birincil değerler kavramının yetersiz bir teori olduğunu ileri sürmektedir (Sen,

<sup>2</sup> Bu husus, Rawls'ın eserlerinden yapılan Türkçe çeviriler ile Rawls'a ilişkin çalışmalarda genellikle "sözcüksel öncelik" olarak dilimize çevrilmiştir. (Yazarın Notu)



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

2004:91). Nuno Martins'e (2007:39) göre de Sen, Rawls'ın (servet, gelir, haklar, özgürlükler, fırsatlar ve özsaygının sosyal temellerini içeren) 'birincil malların' refah ve avantajı değerlendirmek için uygun alan olduğu görüşünü eleştirdiğini belirtir.

Sen, Rawls'un özgürlük fikrini kusurlu bulur. Sen'e göre, Rawls'ın yaptığı gibi birincil değerlere öncelik atfetmek kısmen kör bir ahlâka yol açar (Sen, 1979:216). Sen, Rawls'ın birincil değerlere ilişkin eşitlik yaklaşımını da "fetişist" (fetishist) olarak nitelendirmektedir. Rawls'ın, birincil değerleri (özgürlükleri), mallar ve insanlar arasında bir ilişki olmaktan çok, menfaatin somutlaşmış hali olarak ele alması (Sen, 1979:216) ve bu şekilde birincil değerleri, kişiler ve mallar arasında bir ilişki olarak kullanmak yerine, avantajın somutlaşması olarak düşünmesi, Sen'e göre, Marx'ın 'meta fetişizmi' olarak adlandırdığı tanımlamanın tuzağına düşmektir (Sen, 1979:216). Çünkü meta sahipliği, refaha (well-being) ulaşmanın bir aracıdır, ancak kendinde bir amaç değildir. Birincil değerleri, kendilerine, (ve bir ölçüde) kişilere yardım etmek için değil, doğrudan kavramın kendisi olarak değerli kabul etmek fetişizme yol açar (Sen, 1999:19). Fakat Sen'e göre, faydacılık ya da daha genel olarak refahçılık bu fetişizme sahip değildir, çünkü kamu hizmetleri insanlar ve mallar arasındaki bir tür ilişkinin yansımalarıdır. Örneğin, gelir ve zenginlik, faydacılık altında fiziksel birimler olarak değil, insan mutluluğunu yaratma veya insan arzularını tatmin etme kapasiteleri açısından değerlendirilir. Fayda, bir kişi için doğru odak noktası olarak görülmesi bile, iyi bir ilişki, tamamen iyi yönlendirilmiş bir çerçeveye sahip olmak, avantajı değerlendirmek için kendine özgü bir yol sağlar (Sen, 1979:216). Bununla birlikte gelir ve kaynaklar kişinin refahı için sadece bir araçtır. Sen'e göre, önemli olan ve ölçülmesi gereken insanların bu kaynaklarla ne yapabildiğidir. Gelire odaklanan refah iktisadındaki eşitsizlik çalışmaları, insanların neyi yapabileceği veya ne olabileceğini göstermediğinden ve bunun yerine insanların tükettiği mallara ve gelirlerine odaklanması Sen tarafından eleştirilmektedir (Sen, 1979:216).

Birincil değerlerin fetiş haline getirildiğini vurgulayan Sen'e göre, normatif değerlendirmenin temelleri; ne özgürlük araçları (birincil değerler, kaynaklar veya gelirler gibi) ne de zihinsel durumlar (mutluluk ve tatmin gibi) olmalıdır. En uygun bakış açısı, kapasiteler ve işlevselliklerdir (Sen, 1979:216). Başka bir ifadeyle, Sen, Rawls'un birincil mallar kavramının kapsamlı bir iyilik anlayışı içerdiğini veya varsaydığını reddetmektedir. Birincil mallar özgürlüğün kurucu unsurunu oluşturmazlar, daha ziyade özgürlük için bir araç olarak veya "maddi eşitlik fırsatını" elde etmek için bir araç olarak görülmelidir. Diğer bir ifadeyle, araçlar sadece bireylerin elde etmesini istedikleri amaçlara göre değerlendirilebildiğinden, araçları amaçlarını göz önüne almadan değerlendirmek gerçekten mümkün değildir. Bu nedenle, Sen'in teorisinin merkezinde etkinlikler ve fırsatlar olarak tanımlanan "işlevler" ve "kapasite" kavramları vardır. Ayrıca Sen, insanoğlunun "temel işlevlerini" sürdürebilmesinin adalet için asgari şart olması gerektiğinde ısrar etmektedir.

Sen'e göre, bir eşitlik teorisi Rawls'un birincil mallar yaklaşımı ile refahçı eşitlik kavramlarını birleştirmeli, yani bireysel ihtiyaçların karşılanması memnuniyet düzeylerini yansıtmalıdır. Çünkü Sen'e göre, "Faydacılar, genel olarak, farklı insanlar tarafından kullanılan toplam kamu hizmetlerinin eşitliğini istemezler. Faydacı formülde, tüm insanların faydalarının toplamının maksimuma çıkarılması önemlidir ve açık bir şekilde, özellikle eşitlikçi değildir. Aslında, faydacılığın aradığı eşitlik, insanlara kamu hizmeti kazançları ve kayıpları alanında eşit muamele biçimini alır. Faydacı nesnel işlevde herkesin fayda kazancında eşit ağırlıkta ısrar



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

vardır.” (Sen, 2009:1) Kısaca faydacılık, belirli malların mülkiyetine sahip olmak ya da bunları kontrol etmeye yoğunlaşırken, Rawls, kişinin mal stoklarını ihtiyaç tatminine veya mutluluğa dönüştürmeye gerek duymadan sadece malların varlığına odaklanır.

Sen’e göre, temel kapasitelere odaklanma, Rawls’un birincil mallara bakışının doğal bir uzantısı olarak görülebilirse de dikkati mallardan, malların insanlara ne yaptığına kaydırır. “Temel kapasitenin bu yaklaşımına karşın Rawls’ın yaklaşımı örneğin gelirin ne yaptığından çok gelir üzerine, ‘özsaygının toplumsal temelleri’ yerine özsaygının kendisine odaklanır.” (Sen, 2009:5).

Göreceli önem taşıyan düşüncelerin toplumun doğasına bağlı olduğunu vurgulayan Sen’e göre “Temel kapasitelerin eşitliği kavramı çok geneldir, ancak bunun herhangi bir uygulaması, özellikle farklı kapasitelerin ağırlıklandırılmasında kültüre bağımlıdır.” Hindistanlı bir liberal olan Sen’e göre, Batı modernizminin bir sonucu olarak, Rawls’ın eşitliğe yaklaşımı hem kültüre bağımlı hem de fetişist bir özelliğe sahip iken, temel kapasite eşitliği fetişizmden kaçınırken, kültüre bağımlı bir özellik sergiler (Sen, 2009:5; Quinn, 2019:132). Bununla birlikte Sen, aslında, temel kapasite eşitliğinin, Rawls’ın yaklaşımının fetişist olmayan bir uzantısı olarak görülebileceğini belirtir (Sen, 1979:219). Nuno Martins’in ifadesiyle, Sen, kapasite yaklaşımının orijinal formülasyonunda Rawls’ın birincil mallara olan vurgusunu eleştirirse de, Rawls’ın teorisini tamamen değil sadece bir kısmının değiştirilmesini savunmaktadır (Martins, 2007:41).

Farklılık prensibini eleştiren Sen’e göre, Rawls’ın temsili bireyleri temelde çok benzer olsaydı, birincil mallar endeksi avantajı değerlendirmek için oldukça iyi bir yöntem olabilirdi. Ancak, gerçekte, insanların sağlık, uzun ömür, iklim koşulları, yer, çalışma koşulları, mizaç ve hatta (yiyecek ve kıyafet gereksinimlerini etkileyen) vücut büyüklüğüne göre çok farklı ihtiyaçları olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, işin içinde olan sadece birkaç zor olan olayı görmezden gelmek değil, aynı zamanda çok yaygın ve gerçek çeşitliliklere bakmaktır (Sen, 1979:215-216). Başka bir deyişle, Sen’e göre, bir eşitlik değerlendirmesi faaliyetine girilirse isteniyorsa başlangıç noktası çeşitlilik varsayımı olmalıdır.

Sen’e göre, çeşitlilik varsayımının göz önüne alınması sayesinde, insanların tercih ettikleri bir yaşam biçimini seçerken birincil malları nasıl dönüştürebilecekleri veya etkili şekilde kullanabilecekleri konusunda büyük çeşitliliği görmek mümkün olmaktadır. Sen, birincil malların eşitliğinin pratik yaşamda ciddi eşitsizliklerle birlikte var olabileceğini ve bu durumun örtbas edebileceğini savunmuştur. Örneğin, ona göre, engelli bir kişi daha fazla birincil mallara sahip olabilir, örneğin daha fazla gelir sahibi olabilir ancak daha az gelire sahip olanlara göre istediği türde bir hayat sürdürme olasılığı daha az olabilir. Üstelik yoksulluğun pratik yaşamda görünümü çoğunlukla tek başına bir miktar birincil mal tarafından aktarılamaz. Bu bağlamda, birincil malların amaçlar adına gerçek seçimlere dönüştürülmesi için insan çeşitliliğine örneğin yaş, sakatlık ve hastalık eğilimi gibi özelliklere de dikkat etmek gerekmektedir (Sen, 1992:81). Bir başka ifadeyle, insanların çeşitliliğini düşündüğümüzde insanların amaçlarının birbirinden farklı olduğunu ve bu nedenle ihtiyaçlarının da farklılık gösterdiğine dikkat edilmelidir. Dolayısıyla, aynı amaçlara ulaşmak için, daha dezavantajlı durumda bulunan örneğin fiziksel olarak engelli bir kişinin, sağlıklı bir bireye göre farklı kaynaklara ihtiyacı bulunmaktadır. Bu nedenle, eşitliği belirlemek için, ister özgürlüğün birincil iyiliği ister başka bir şey nedeniyle yalnızca birincil mallara odaklanmak yeterli değildir. Aksine, Sen, eşitliğin sadece mallar ve kişiler arasındaki ilişki açısından belirlenebileceğini söylemektedir (Sen, 1979:216; Sen, 1990:115).





Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

Rawls'a göre farklı kişilerin göreceli durumlarının kendileri için mevcut olan kaynak paylarını karşılaştırarak en uygun kararı alabilecekleri iddiası kusurludur. Rawls'ın bu iddiasına karşı olarak Sen, insanların kendi amaçlarına ulaşma yeteneklerinde değişikliklere neden olan iki kaynağı tanımlar (Sen, 1992:85): (a) insanların mallarla ilgili farklı anlayışlarına sahip olduğu fikri ile eşitlenebilen uçlar-arası varyasyonlar ve (b) bireyler-arası varyasyonlar, yani benzer mal demetleri göz önüne alındığında, insanların ihtiyaçları ve amaçlarına ulaşma kapasitelerinin veya kapasitelerinin çeşitliliği. Sen'e göre, Rawls'un birincil mallar teorisi, çoğulcu politik anlayışının bir gereği olarak uçlar-arası varyasyona hassasiyet göstermektedir ama bireyler-arası varyasyonu hesaba katmamaktadır. Bu bağlamda "Uçlar-arası varyasyonlarla" ilgili olan Rawls'ın adalet anlayışında, birincil mallar, bir mal teorisine indirgenemeyen çeşitli amaçların peşine düşmek için ortak araçsal indeks sağlamaktadır. Ancak, Sen'e göre, Rawls'un adalet teorisi amaçlarını gerçekleştirmek için bu malları kullanan insanları ifade eden "bireyler-arası varyasyonlarla" ilgilenmemektedir. Bu durumda eşitlik, sadece tek bir kişinin özgürlüğüyle ilgili olamaz ve kişinin amacını gerçekleştirmeye çalışırken engellerin olmaması olarak anlaşılmalıdır (Sen, 1992:85).

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Rawls, birincil malları ikincil mallara üstün tutmaktadır. Çünkü Rawls'a göre "Yoksulluk ve cehaletin bir sonucu olarak birisinin haklarından ve fırsatlarından yararlanamaması genel olarak bir araç eksikliği, bazen de özgürlüğü belirleyen kısıtlamalar arasında sayılır. Ancak bunu söylememeliyim, fakat daha çok bunların özgürlüğün değerini yani ilk ilkenin tanımladığı hakların bireylerine verdiği değeri etkilediğini düşünüyorum." (Rawls, 2005:204). Bu çerçevede Daniels'in vurguladığı gibi, Rawls, ekonomik faktörleri ve belki de ideoloji gibi diğer faktörleri özgürlüğü tanımlayan kısıtlamalar arasından açıkça dışlamaktadır. Daniels'e göre, Rawls için özgürlüğün değeri, 'daha büyük otorite ve servet' sahipleri için daha yüksektir ve onların amacı 'daha çok araç elde etmektir'. Bu nedenle de Rawls, sadece yoksulluğu reddetmekle kalmamış, ekonomik faktörler özgürlüğü tanımlayan kısıtlamalar kategorisinin dışında tutulmuştur (Daniels, 1989:260). Fakat Sen'e göre "iktisadi özgürlüğün olmamasının cezası" ölümdür (Sen, 2004:23). Bu nedenle iktisadi özgürlüğün olmamasının sonucu Rawls'ın adaletin birinci ilkesinin sakatlanması anlamına gelir. Sen'e göre, Rawls'un ahlaki ve politik felsefesinde özgürlükte eşitliğin rolü, faydacılığın eşitlikçi varsayımları kusurlu olsa da belirleyici bir gelişmeyi temsil eder. En azından, Rawls ilk adalet ilkesinde, bakış açısının temelinde eşit özgürlükler koymaktadır. Rawls, Siyasal Liberalizm kitabında adaletin birinci ilkesini şu şekilde tanımlamaktadır: "Herkes başkalarının özgürlükleriyle uyumlu tamamen yeterli eşit temel özgürlükler düzenine sahip olma yolunda eşit hakka sahiptir." (Rawls, 2019:320).

Öte yandan faydacılık, bir fayda ölçüsünün birincil iddialarının arkasındaki ikincil statüye seçme hakkı verir. Böylece Sen, Rawls'un eşitlik tartışmasını daha verimli bir yöne, bir fayda "sonucundan" özgürlük için bir "fırsata" dönüştürdüğünü savunmaktadır. Ancak Sen'e göre, Rawls kendi felsefesinin merkezine eşit özgürlükleri koymasına rağmen, özgürlüğü en iyi şekilde bir araç olarak görmektedir. Oysa özgürlük kendi başına bir amaç olarak ele alınırsa eşitlikçi adalet için en iyi temel sağlanmış olur.

Sen'in, Rawls'ın eşitlikçi kavramlarına yönelik bir eleştirisi de ikincil malların eylem aracı olarak kullanılmasına yöneliktir. Çünkü Rawls'a göre, "birincil mallar rasyonel bir kişinin her ne olursa olsun istediği bir şey olarak varsayılan şeylerdir. Bir bireyin rasyonel planlarının ayrıntıları



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

dikkate alındığında, o bireyin değişik şeyler içinden az olanı değil, çok olanı tercih edeceği varsayılır. Bu malların çoğuyla, insanlar, amaçlarını gerçekleştirmede ve ilerletmede genellikle daha büyük başarı elde edebilirler. Bu mallar haklar ve özgürlükler, fırsatlar ve güçler, gelir ve servettir.” (Rawls, 2005:92).

Bu bağlamda Sen’e göre, dağıtıcı bir eşitlik, hem sınırsız amaçların peşinden gitme hem de bu arayışı duygusal, fiziksel, politik, vs. gerçekleştirme gücü ile mümkün olmaktadır.

### 3.Sen’in Kapasite Eşitliği Teorisi ve İşlevler

Sen, ilk çalışmalarında kapasite yaklaşımını açıklarken bu kavramın Adam Smith ve Karl Marx tarafından kullanılan bazı kavramlarla ilişkili olduğunu düşündüğünü ama en güçlü kavramsal bağlantıların Aristoteles’in insani iyiliğe (gelişime) (eudaimonia) bakışı ile belirlenebileceğini belirtir (Sen, 1993:46). Sen’e göre, “Aristoteles’in insan iyiliğine ilişkin açıklaması, açıkça 'ilk olarak insanın işlevini tespit etme' gerekliliği ile bağlantılıdır ve daha sonra 'eylem anlamında hayatı' keşfetmeye devam eder. İşlevsellik yeteneğinin adil dağılımın temeli Aristoteles’in politik dağıtım teorisinde merkezi bir konumda bulunmaktadır. Bir kişinin işlev ve kapasitelerinin hayati öneminin kabul edilmesi, özellikle dağıtım düzenlemelerinin politik bağlamında yeterince açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.” (Sen, 1993:46).

Sen “Neyin Eşitliği?” isimli çalışmasında; faydacılığın ve Rawls’ın adalet düşüncesinin eşitliğe olan yaklaşımlarını eleştirerek, “kapasite” kavramını geliştirmiştir. Kapasite yaklaşımı, normatif değerlendirmelerde refahçı (faydacılık) ve kaynak temelli (örneğin Dworkin) yaklaşımların aksine, insanların gerçekten ne yapabilecekleri veya ne olabilecekleri üzerine yoğunlaşan bir yaklaşımdır. Kapasite yaklaşımının temel iddiası; bir kişinin ne kadar iyi bir durumda olduğunu anlamak için, kişinin ne tarz bir yaşam sürdürdüğü, varoluş (beings) ve eylemler (doings) konusunda neleri başardığına bakmak gerektiği şeklindedir. Dolayısıyla, kapasite yaklaşımı, bireysel refah ve toplumsal düzenlemelerin değerlendirilmesi, toplumdaki değişimlere yönelik önerilerin ve politikaların tasarımı için geniş bir normatif çerçeve olarak tanımlanabilir.

Bir başka ifadeyle, Sen’in kapasite yaklaşımı, sadece özgürlük<sup>3</sup> yollarına sahip olmaktan çok amaçlara ulaşma özgürlüğünün kapsamına odaklanmaktadır. Bu bağlamda da bir kişinin herhangi bir zamanda başardığı işlevler (örneğin Çince öğrenmek, iyi bir gurme olabilmek, yüzebilmek, birini sevebilmek vb.), belirli varoluş, eylemler veya hoşlandığı şeylerdir. Nicholas Garnham’ın belirttiği gibi, kapasiteler yaklaşımı, soruna çok daha ince bir yaklaşım ile bakmamıza ve ilgili konunun (örneğin medyanın) farklı potansiyel kullanımları ile fiilen yapılan kullanımlar arasında ayırım yapmamıza ve mevcut potansiyellerin neden hayata geçirilmediğini sormamıza olanak tanımaktadır (Garnham, 1997:32).

Michael Quinn’in ifadesiyle, kapasiteler ve işlevler, ‘refah’ ve ‘kaynaklar’ın güçlü yönlerini yakalamak ve zayıflıklarından kaçınmak amacıyla merkezi değişkenler olarak ele alınmıştır (Quinn, 2019:120). Bir insanın özgürlüğünün kapsamı, onun kullanabileceği kaynaklar, ihtiyaçları, fiziksel ve zihinsel yetenekleri göz önüne alındığında, Sen tarafından bireyin elde edebileceği "işlevler" olarak tanımladığı "kapasite seti"nin (Sen, 1992:33-34) bir

<sup>3</sup> Hülya Kirmanoğlu’nun da belirttiği üzere “Sen için özgürlük, bir çok liberal iktisatçı için olduğundan farklı bir anlam taşımaktadır. Özgürlükler sadece seçme ve seçilme hakkı gibi formel özgürlükleri değil, fakat eğitim ve sağlık hakkı gibi reel özgürlükler de kapsar.” (Kirmanoğlu, 2005:25).



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

fonksiyonudur. Sağlıklı olmak, mutlu olmak, özsaygıya sahip olmak ve benzeri her şey (Sen, 1992:39) "işlevler" veya "bir kişinin emrindeki mallar ve bireysel özellikler ile başarılı bir şekilde yaptığı şey"lerdir (Sen, 1999:6-7). İşlevler, bir kişinin bir şeye değer vermesinin nedeni olduğu durumları ifade etmektedir. O halde bireyin özgürlüğünün kapsamı, kapasite kümesinin büyüklüğü, yani başarabilecek konumda olduğu işlevler kümesidir.

İnsanların kendiliğinden önemli kabul ettikleri kaynaklar, faaliyetler ve tutumlar için bir çerçeve kavram olan işlevler Sen'e göre, aynı zamanda bireylerin refahını da yansıtmaktadır: "Bir kişinin ne kadar iyi olduğunun, ne tür bir hayat yaşadığının ve kişinin 'yaptığı' veya 'neyi' başardığına ilişkin" gerçeği gösterdiği ölçüde refahı yansıtmaktadır." (Sen, 1999:19). Sen ayrıca, işlevlerin bir kişinin varlığını oluşturan unsurlar olduğunu ve bunların hem eylemlerinin hem de bir kişinin varoluş durumlarının özellikleri olduğunu belirtir (Sen, 1999:6-11). Bu bağlamda işlevler, "yeterince beslenme ve önlenebilir hastalıklara yakalanmama gibi temel işlevlerden, topluluk hayatına katılabilme ve özsaygı duygusuna sahip olma gibi çok karmaşık etkinliklere veya kişisel durumlara" (Sen, 2004:107) kadar uzanır.

Sen'e göre, kaynakların önemi ise türevseldir. Sen'e göre, "Birincil malların veya kaynakların türevsel önemi, birincil malları veya kaynakları ilgili hedeflerin gerçekleştirilmesine veya bunları takip etme özgürlüğüne dönüştürmek için ilgili fırsatlara bağlıdır." (Sen, 1992:19). Bu nedenle, işlevsellikler, amaçlara göre değerlendirilip, bir bireyin kapasite kümesinin büyüklüğü veya özgürlüğünün kapsamı, işlevlerin göreceli değerlerinin bütünlüğü tarafından belirlenir. Sen'in bireylerinin işlevlere değer vermesinin nedeni onları hedef başarılarına dönüştürebilme kapasitesinde olmasındandır.

Sen'e göre, bir bireyin toplumdaki konumu iki farklı yönden ele alınabilir. Birincisi bireyin eylediği gerçek başarılarıdır. İkincisi ise amaçlarına ulaşmak için gerçek fırsatlar örneğin gelir veya serveti ile yani yaşam standardı aracılığıyla elde etme yani başarabilme özgürlüğüdür. Arzulanan bir toplumsal düzenlemenin inşa edilmesine yönelik bazı teorik ve pratik yaklaşımlar, gerçek başarıların ve elde etme özgürlüğünün farklı kavramlarını bir araya getirmektedir. Örneğin, fiili faydaya dayalı olarak bireyler arası karşılaştırmalar yapan, yalnızca elde etme değerine ulaşma özgürlüğünü ele alan faydacılık gibi.

Faydacılık fiili başarıya önem verirken, Rawls'un "birincil malları" veya Dworkin'in "kaynakları" gibi teorik düzenlemeler başarı araçlarına değer atfetmektedirler. Bu iki farklı duruş noktasına karşıt olarak Sen'e göre, başarı yaklaşımları için bu araçlar ciddi bir eksiklik barındırmaktadır yani bireylerin kapasite yeteneğini dikkate almazlar ve bu nedenle özgürlüğün kapsamını da hesaba katmazlar. Çünkü Sen'e göre teorik düzeydeki "bu yer değiştirme (kayma), özgürlüğün kapsamını yakalamak için yeterli değildir. Eğer bizim endişemiz özgürlükle ilgiliyse, o zaman elde etme gücüne sahip olduğumuz alternatif başarılar dizisi biçiminde bir özgürlük tanımı aramaktan hiçbir kaçış yoktur." (Sen, 1992:34). Eşit kaynaklar göz önüne alındığında, kaynakları önemli fırsatlara ve fiili başarıya dönüştürme kapasitelerindeki bireysel çeşitlilikler nedeniyle, iki farklı kişinin başarı özgürlüğü ile birlikte gerçek başarıları da değişebilir. Kaynakları dönüştürme kapasiteleri sadece insan çeşitliliği ile ortaya çıkmaz, aynı zamanda grup içi ve gruplar arası ilişkilerden de kaynaklanabilir. Sen bunu şu şekilde açıklamaktadır: "kaynakların sahipliğini veya birincil malların mülkiyetini eşitlemek, farklı kişilerin yararlandığı maddi özgürlüklerini eşitlemek zorunda değildir çünkü kaynakların ve birincil malların özgürlüğe dönüştürülmesinde önemli farklılıklar olabilir. Dönüşüm



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

sorunları, özellikle söz konusu başarılar karmaşık grup içi ilişkiler ve etkileşimlerden etkilendiğinde son derece karmaşık toplumsal sorunları da içerebilir.” (Sen, 1992:33). Sen ayrıca “toplum yaşamında yer almak gibi bazı asgari toplumsal işlevleri yerine getirememeyi içeren yoksulluğun” (Sen, 1992:33) kaynakların özgürlüğe dönüştürülmesinde önemli bir sorun olduğunu vurgulamaktadır.

Üstelik Sen’e göre, Rawls’ın birincil mallar endeksi veya Dworkin’in kaynaklar üzerindeki kontrol varsayımı, bir bireyin amaçlarına ulaşmak için sahip olduğu temel özgürlüğün eksik göstergeleri olabilir. Çünkü eğer seçim özgürlüğü ile ilgileniyorsak, kişinin gerçekte sahip olduğu seçimlere bakmalıyız ve aynı sonuçların, kontrol edebildiği kaynaklara bakarak elde edileceğini varsaymamalıyız. Üstelik Rawls ve Dworkin’inki gibi çağdaş siyaset felsefesinde kaynak temelli kişilerarası karşılaştırmalar, bize özgürlüğe önem verildiği şeklinde görülebilir, ancak bu girişimler büyük ölçüde yetersizdir. Genel olarak, kaynakların ve birincil malların karşılaştırmaları, özgürlüklerin karşılaştırılması için temel oluşturamaz. Özgürlüğe gerçekten değer verildiğini göstermek ancak ince ve titiz çalışmalarla yapılabilir (Sen, 1992:38). Çünkü Sen’e göre, “Özgürlüğe ulaşmamıza yardım eden kaynaklar ile özgürlüğün kapsamı arasındaki uçurum hem teorik hem de pratikte olarak çok önemli olabilir. Özgürlük sadece başarıdan değil, aynı zamanda kaynaklar ve araçlardan başlayarak özgürlüğe kadar da tespit edilmelidir.” (Sen, 1992:38).

#### 4.Kapasite ve İşlevler İlişkisi

Sen, yukarıda da vurguladığımız gibi, bir kişinin refahını Aristotelesçi bir şekilde, kişinin hayatını yaşama biçimi ya da eylemlerini "işlevler" olarak adlandırır. Bu yaklaşımın felsefi temeli ise, Aristoteles’in Nikomakhos'a Etik’de ele aldığı, "faaliyet anlamında yaşam" yönünden "insanın iyiliği"nin kapsamlı bir incelemesini içerir. Sen’e göre, Aristoteles’in hem etik hem de politika alanında refah üzerine yoğunlaşmasının temelini 'insanın gelişmesini içeren politik ve toplumsal sonuçlarına odaklanması oluşturmaktadır (Sen, 1992:39). Sen, bir kişinin kapasitesini, kişinin "işlevlerini" seçme özgürlüğünü ya da olası alternatif yaşam biçimlerinden birini seçebilme özgürlüğünü yansıttığını ve böylece kişinin refah fırsatlarını gösterdiğini vurgulamaktadır. Sen’e göre, kapasiteler en azından iki yolla başarıya ulaşma ile ilgilidir: Her şeyden önce, kişinin yaşam biçimini seçme özgürlüğü refahı sağlamada araçsal değer taşıyabilir ve ikincisi, seçim özgürlüğünün kendisi iyi olabilir ve dolayısıyla bir kişinin refahına doğrudan katkıda bulunabilir (Sen, 1992:41).

Sen’e göre kapasite kavramının ayrıca özgürlük kavramıyla kurduğu maddi ilişki daha gerçekçidir: “Kapasite, öncelikle değerli işlevlere ulaşma özgürlüğünün bir yansımasıdır. Özgürlüğe ulaşma araçlarından ziyade doğrudan özgürlüğe odaklanır ve sahip olduğumuz gerçek alternatifleri tanımlar. Bu anlamda maddi özgürlüğün bir yansıması olarak okunabilir. İşlevler refahın kurucu unsuru olduğu sürece, kapasite bir kişinin refah elde etme özgürlüğünü temsil eder.” (Sen, 1992:49).

Sen’e göre kapasite yaklaşımının gücünün önemli bir parçası da, kişileri metalar, gelirler, kamu hizmetleri vb.nin alanından yaşamın kurucu unsurlarının alanına taşınmasında yatmaktadır (Sen, 1992:50). Böylece, refaha ulaşma özgürlüğü sadece kazanılan işlevlere değil aynı zamanda işlev görme yeteneğine de bağlı olmaktadır.



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

## 5.Neden Eşitlik? Neyin Eşitliği?

Sen, eşitlik fikrinin doğal bir adalet teorisinde mevcut olduğuna itiraz ederken, insan çeşitliliğinin eşitlik kavramında dikkate alınması gereken bir temel norm olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle Sen, eşitliğin hem somut yönüne vurgu yapmakta; hem de eşitliğin değerinin hem pratik hem de ahlaki bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir.

Sen, tüm başarılı toplumsal ve politik teorileri eşitlik kavramı çerçevesinde değerlendirir. Sen'e göre "Zamanın testine dayanan her normatif sosyal düzenleme teorisi, bir şeyin eşitliğini talep ediyor gibi görünüyor ve bu durum her teoride özellikle önemli olarak kabul edilen bir şeydir."<sup>4</sup> Sen'in görüşüne göre, görünüşte her yerde bulunan 'eşitlikçilik' (egalitarianism) için bir sebep vardır. Çünkü belirli bir teoride önemli olan bazı alanlarda herkes eşit olarak dikkate alınmadıkça, etik inandırıcılık elde etmek zordur. Bunun mantıklı bir gereklilik olduğunu veya sadece bazılarının yaptığı gibi ahlak disiplininin bir parçası olduğunu iddia etmek çok iddialı olsa da, etik bir teorinin, herkese eşit bir şekilde bakmadan genel sosyal makullüğe nasıl sahip olabileceğini görmek zordur." (Sen, 1992:3). Sen böylece, sosyal teorilerde eşitlik kavramına yer verilmesini teorinin "etik inandırıcılığa" olan ihtiyacından kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Kapasiteler ve koşullar gibi çok sayıda bireysel özellik nedeniyle, hangi değişkenin kişiler arasında eşit olarak dağıtılması gerektiği cevaplanması zor bir sorudur Sen'e göre. Çünkü kapsamlı bir eşitlik anlayışının bir kısmı, eşitliği değerlendirecek en az iki çeşit çeşitliliği, insan çeşitliliğini<sup>5</sup> ve birçok olası odak değişkenini (Sen, 1992:1) hesaba katmalıdır.

Sen'e göre, "Farklı kişiler toplumsal adalet fikrini de kapsayan etik fikirleri farklı tarzlarda yorumlayabilirler ve bu konuda kendi düşüncelerini nasıl örgütleyeceklerine dair kararsız olabilirler. Ancak temel adalet fikri, kendi çıkarları için kaygılanan, ancak aile üyelerini, komşuları, yurttaşları ve dünyadaki diğer insanları da dikkate alabilen toplumsal varlıklara yabancı değildir...Adalet ve dürüstlük fikri için insan zihninde, ahlaki bombardıman ve etik söylevleriyle yapay olarak yaratılmış bir alan yoktur. Bu alan zaten vardır ve sorun, insanların sahip oldukları genel kaygıların sistematik, ikna edici ve etkin kullanımını sağlamaktır." (Sen, 2004:354). Çünkü Sen'e göre "eşitlik özellikle güçlü ve titiz bir talep ile olabilir." Özellikle dağıtımcı adalet konusuna girildiğinde (Sen, 1992:24) "neyin eşitliği" önemli bir tartışma noktasıdır.

Ayrıca Sen'e göre, eşitliğin değerlendirilmesinde, aynı homojen alanda bile her zaman bir ölçüm problemi vardır, çünkü farklı ölçüler sıklıkla eşit derecede mantıklıdır ve temel eşitliğin hangi özelliğinin ölçüldüğüne bağlı olarak farklı sıralamalar üretir (Sen, 1992:116). Sen'e göre,

<sup>4</sup> "Bu teoriler çeşitlidir ve çoğu zaman birbirleriyle savaşırlar. Siyasi felsefe alanındaki çağdaş uyuşmazlıklarda eşitlik, örneğin, John Rawls ('birincil malların dağıtımında eşit özgürlük ve eşitlik'), Ronald Dworkin ('eşit olarak muamele' ve 'kaynakların eşitliği'), Thomas Nagel ('ekonomik eşitlik') Thomas Scanlon ('eşitlik') ve diğerleri de genellikle 'profesyonel eşitlik' görüşüyle ilişkilendirilir." (Sen, 1992:12).

<sup>5</sup> "Eşitlik, bir kişinin belirli bir yönünü (gelir, servet veya mutluluk, özgürlük veya özgürlük veya fırsatlar veya haklar veya ihtiyaçlar yerine getirenler gibi) başka bir kişinin aynı yönüyle karşılaştırarak değerlendirilir. Dolayısıyla, eşitsizliğin yargılanması ve ölçülmesi, karşılaştırmaların yapıldığı değişkenin (gelir, servet, mutluluk, vb.) seçimine tamamen bağlıdır. Buna 'odak değişkeni' diyeceğim- yani farklı insanları karşılaştırırken analizin odaklandığı değişken." (Sen, 1992:2).



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

eşitlik fiilen insani tarafsızlık gerekliliğinin yerine getirilmesi gereken etik bir güce sahiptir. Bu nedenle özellikle “ampirik değerlendirmeler”, eşitliğin dengesinin nasıl olması gerektiğinin nasıl ele alınacağı ile ilgilenmektedir. Böylece Sen biçimsel bir eşitlik kavramını kabul etmez. Dahası, eşitliğin tutarlı bir adalet kavramı olması için, karmaşık insan çeşitliliğinin gerçeğiyle bütünsel olarak ilişkili olarak ele alınması gerekir (Sen, 1992:116).

Sen'in özellikle vurguladığı gibi, eşitlik ve özgürlük çelişkili ve uzlaşmaz idealler değildirler. Bireysel özgürlüklerin ve hakların dağılımı eşitlik temelinde yapılmalıdır. Örneğin, refah eşitliğine karşı bireysel özgürlük hakkındaki görüşlere karşı çıkmak, eşitlik ve özgürlük arasındaki çatışmayı değil, uygun asli eşitliğin farklı görüşleri arasındaki çatışmayı ifade eder. Sen'in ifade ettiği gibi “problemi bu ikinci karşıtlık açısından ortaya koymak bir 'kategori hatasını' yansıtır. Eşitlik ve özgürlük birbirlerinin alternatifi değildirler. Özgürlük, eşitliğin olası uygulama alanları arasındadır ve eşitlik, özgürlüğün olası dağıtım modelleri arasındadır.” (Sen, 1992:22-23).

## 6.Özgürlükle Kalkınma

Sen, Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik'in en başında belirttiği cümleyi aktarır: “aramakta olduğumuz iyiliğin servet olmadığı açıktır; çünkü servet sadece faydalıdır ve başka bir şey içindir.” (Sen, 1992:28). Sen'e göre, Aristoteles bir başarı kriteri olarak zenginliği yani servet ve geliri standart açıdan reddetmekte ve bu nedenle eudaimonia'yı (insani iyiliği-gelişimi) değerli faaliyetler açısından ele almaktadır ve insan eylemlerinin içinde işlediği süreçleri inceleyerek yaşamın bir parçası olarak özgürlüğün önemine işaret etmektedir (Sen, 1993:47).

Daha önce de vurguladığımız üzere kapasite yaklaşımı bir adalet teorisi değildir (Sen, 1992:87; Wells, 1). Bununla birlikte kapasite yaklaşımının adaletle olan bağlantısı güçlüdür ve üstelik Rawls'un çalışmasının üzerinde yükselmektedir. Bu nedenle Sen'in kapasite yaklaşımı önermesi 'etik' unsurları ekonomik süreçlere taşımaktadır. Ayrıca Nuno Martins'in de belirttiği gibi, kapasiteler ve işlevler, farklı alanların ontolojik özelliklerinin ayrıntılandırılması bağlamında eşitliği değerlendirmek için uygun alan olarak gerekçelendirilir. Burada insanın bu ontolojik analizi, biyolojik ve toplumsal alan dâhil olmak üzere farklı gerçeklik katmanlarında yapılır (bir yanda Sen'in fiziksel engelliler analizinde veya diğer yanda toplumsal dışlanma ve cinsiyet tartışmalarında olduğu gibi...). Üstelik kapasite yaklaşımının ontolojik boyutu, diğer etik teorilerle karşılaştırıldığında, bir yenilik (inovasyon) özelliği taşımaktadır (Martins, 2007:51). Bu bağlamda, Sen'in kapasite yaklaşımı ve işlevler değerlendirmesi, etik özellikleri ve yenilikçiliği ile birlikte ele alındığında özgürlükle kalkınmada farklı düşünsel ve pratik sonuçlara ulaşılmasına olanak vermektedir.

“Özgürlükle Kalkınma” kavramını öne çıkaran Sen'in amacı eşit temel insani kapasitelerinden çok daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Sen özgürlük olarak kalkınma çalışmasında, kalkınmasını gerçekleştirmek zorunda olan toplumlar için hem bir amaç hem de bir araç olarak nasıl bir özgürlük ve eşitlik anlayışının olması gerektiğini araştırmış ve geliştirmeye çalışmıştır. Michael Quinn'e göre, Sen, bakış açısını ‘özgürlüğe dayalı kapasite yaklaşımı’ olarak nitelendirerek özgürlüğün merkezîyetçiliğini giderek daha fazla vurgulamıştır (Quinn, 2019:120). Sen, özgürlüğün bir kişinin hayatında oynadığı iki rol arasında ayırım yapar: kurucu rol ve enstrümantal (araçsal) rol. Özgürlüğün kurucu rolünün ekonomik kalkınmadaki rolü Sen'e göre şu şekildedir: “Özgürlüğün kurucu rolü, temel özgürlüklerin insan hayatının



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

zenginleştirilmesi bakımından taşıdığı önemle ilgilidir. Temel özgürlükler, açlık, beslenme yetersizliği, önlenebilir hastalıklar ve erken ölümden kaçınabilmenin yanı sıra, okuryazarlık ve hesap yapabilme, siyasal katılımdan ve serbestçe ifade imkânından yararlanma vb. özgürlüğü gibi temel kapasiteleri kapsar. Bu kurucu perspektif içinde kalkınma, bunların ve diğer temel özgürlüklerin genişletilmesini gerektirir. Bu görüşe göre kalkınma, insan özgürlüklerini genişletme sürecidir ve kalkınma değerlendirmesinin de bu düşünceyle beslenmesi gerekir.” (Sen, 2004:55-56).

Sen, ayrıca “araçsal” bir yaklaşım ile beş ayrı özgürlük tipi belirler. Bu özgürlük tipleri: (1) *siyasal özgürlükler*, (2) *iktisadi imkânlar*, (3) *toplumsal fırsatlar*, (4) *şeffaflık güvenceleri* ve (5) *koruyucu güvenlik*’den (Sen, 2004:25) oluşmaktadır. Sen’e göre bu hak ve fırsat tiplerinin her biri bireylerin kapasitelerinin gelişmesine katkıda bulunur ve aynı zamanda özgürlüğün kurucu ve araçsal rolleri birbirini güçlendirir. Sen’e göre, kalkınmanın rakipsiz hedefi olarak insan özgürlüğünün temel hedefini, insan özgürlüğünü ilerletmek için farklı özgürlüklerin sağladığı araçsal etkinlikten ayırmak gerekmektedir. Sen, özgürlüğün araçsal rolünün, farklı türden hakların, fırsatların ve yetkilerin insan özgürlüğünün genişlemesine ve kalkınmanın ilerlemesine katkıda bulunma tarzıyla ilgili olduğunu belirtir. Bir başka ifadeyle, kalkınma çoğunlukla insan özgürlüğünü genişletme sürecinin farklı bir görünümüdür. Araçsal bağda ise bu kurucu bağlantıdan daha çoğu içerilmiştir (Sen, 2004:57). Yine Sen, kalkınmayı tanımlamak ve değerlendirmek için dikkati faydadan özgürlüğe kaydırır (Pagliari, 2011:144).

Sen’in bakış açısından bireyin özgürlüğü merkezi konumdadır. Kalkınma politikasının başarısını ölçmek için kullanılan normatif kategoriler ve varsayımların ve gelir dağılımlarını ölçmeyi öneren önlemlerin tarafsız olduğu iddialarına katılmayan ve hepsinin bazı gizli değer yargıları içerdiğini savunan Sen’e göre, GSMH’da sağlanan büyüme veya ortalama yıllık gelirden artış gibi daha geleneksel endekslere göre, birey ve özgürlükleri eşitlik ve ekonomik kalkınma endeksi olarak en iyi gösterge durumundadır (Pagliari, 2011:141). Sen, bireylerin özgürlüklerinin gelişimini makroekonomik politikalar ve ekonomik kalkınma için gerekli bir kalkış noktası olarak görüyor. Bu bağlamda özgürlükle kalkınma aynı zamanda Sen’in kapasite eşitliği olarak eşitlik anlayışını tekrar devreye sokmaktadır. Carmen Pagliari vd.’nin de ifade ettiği üzere, kapasite yaklaşımı, insanın toplumsal-ekonomik refahını, kapasite setinin genişletilmesine ve insanların kendi yaşam tarzlarına ulaşma özgürlüğüne bağlar ve ekonomik zenginliği bir amaç olarak değil, kapasite setini genişletme araçlarından yalnızca biri olarak görür (Pagliari, 2011:140).

Sen, bireysel kapasite geliştirme ve yetkilendirme hakkındaki düşüncelerini işsizliğin yarattığı bazı sorunları gidermek için çözüm olarak getirilen işsizlik fonuna karşı bireylere iş yaratmanın zorunluluğuna ilişkin düşüncelerinde ortaya koymaktadır. Sen, çalışanlardan işsizlere zorunlu gelir transferleri yoluyla yüksek işsizlik ödeneği sağlanmasının işsiz olmanın olumsuz sonuçlarını etkisiz hale getirebileceği varsayımını reddeder. Sen, bunun bir yanılgı olduğunu savunmaktadır, çünkü işsizliğin, işsizlik yardımları sağlayarak düzeltilemeyecek birçok dezavantajı vardır. Bu bağlamda Sen, işsizliğin olumsuz sonuçlarını sıralar (Sen, 1997:161): Mevcut üretim kaybı ve mali yük; özgürlük kaybı ve sosyal dışlanma; beceri kaybı ve uzun vadeli maliyet; psikolojik zarar; hastalık ve ölüm; motivasyon kaybı; insan ilişkileri ve aile hayatı eksikliği; ırk ve cinsiyet eşitsizliği; toplumsal değer ve sorumluluk kaybı; örgütsel katılım ve vasıflı yaşlı işçinin kaybı. Bu çerçevede aynı zamanda Sen’in kapasite yaklaşımının, insan



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

çabalarının amacının, arzu süreçlerinin ve pratik mantığının çok daha karmaşık olması nedeniyle kişisel çıkarları en üst düzeye çıkararak, ilişkilerden, duygulardan veya farklı bağılıklardan kurtulmak için hareket eden 'rasyonel iktisadi insan' düşüncesinden bir kopuş (Sen, 1977; Hahnel, 2002:68; Çakmak, 2008) olduğu belirtilmelidir. Böylece Sen, yalnızca bireysel tercihlerin tatmininin davranış normlarına yön vermesi gerektiği şeklindeki genel varsayıma da itiraz etmektedir. Sen, bunun yerine, insanların temel kapasitelere sahip olması durumunda toplumsal faktörlerin de bu konuda rol oynaması gerektiğini ifade etmektedir.

Refah kavramı, Sen'in özgürlük kavramını anlamasının merkezinde yer almaktadır. Aslında, refah onun için özgürlüğün olmazsa olmazıdır ve refah özgürlük için somut bir temel oluşturur. Bir dereceye kadar refah "bir kişinin varlığının kalitesi ya da iyiliğidir". Sen'e göre, refah, aktivite kavramını dönüştüren "wellness" (zindelik, sağlamlık) ile ilgilidir. O halde refah bir anlamda etkinliği/eylemi içerir ve sadece kamu hizmeti veya birincil mallara statik olarak sahip olmak meselesi değildir (Sen, 1992:39). Ayrıca, Sen'in tanımı, faaliyet kavramını kişi kavramıyla ilişkilendirir. Sen için birey eylemleri ile yani "yapıyor" olmakla bir varlık haline gelir. Fakat Sen metafizik bir yaklaşımı reddeder. Yine de, varlık kavramını kullanması, insanlarda var olan insanın doğasının olduğunu kabul eder. Dahası, Sen'e göre, refaha sahip olmak, onun dışında bir şey değil, onda başardığı bir şeydir dolayısıyla eylemle bütünleşmiştir (Sen, 1985:195).

Fakat Sen'e göre bu, refahın genel bir özelliğidir. Bu nedenle Sen, "değişen kişisel özellikler" (Sen, 1999:6-7) olarak adlandırdığı şeye karşılık gelen bir refah özgürlüğü kavramı geliştirir. Sen'e göre "Özgürce hareket etmek ve seçim yapabilmek sadece daha fazla özgürlüğün daha fazla alternatifi mümkün kıldığı için değil, doğrudan refaha etki ettiği için" zorunludur. Ayrıca özgürlük genel olarak "değer verdiğimiz şeyi başarmak için gerçek fırsat"dır. Sen'e göre, "Fırsat" ve "sorumluluk" arasındaki ayrım çok önemlidir. Fırsat, "kendi kendine yapılabilen" seçimlerle ilgili iken; sorumluluk, "kendi kendine yapılması gereken seçimler"dir (Sen, 1992:63). Refah özgürlüğü, sorumluluklarla yaşamaktan fırsatları dikkate alarak yaşamak olarak değerlendirilmektedir çünkü fırsat, yaşamın en temel yönlerine katılmayı seçme yeteneği olarak anlaşılmaktadır. Sen'e göre fırsatlar karşısında bireyin yapacağı seçimler, refahın bireylere sunacağı değerler dikkate alınarak yapılmalıdır. Örneğin, Sen "uzun yaşamak"ın bir işlev olduğunu yani tüm insanlar tarafından değer verilen bir etkinlik olduğunu söylemektedir. Üstelik Sen'e göre uzun yaşamakta özgürlüğe bağlıdır. Sen'in ifadesiyle "daha uzun yaşama fırsatı genellikle her birey tarafından arzulanır." (Sen, 1988:280). Böylece Sen, refah özgürlüğünü, temel insan işlevlerinin arzusu ve değerlemesi çerçevesinde yapılan insancillaştırıcı bir faaliyet olarak görmektedir (Çiğdem, 2012:86).

Yoksulluk ve kapasite ilişkisini de ele alan Sen'e göre yoksulluk, yalnızca kişinin düşük bir gelire sahip olduğu anlamına gelmemektedir, aynı zamanda kapasitesini kullanamayacağı anlamına da gelebilmektedir. Aslında, bazı kişiler, diğerlerini yoksulluğa sürükleyecek bir gelir düzeyinde iyi işlev görebilir. Örneğin hamilelik, çalışma yeteneği veya evdeki roller gibi faktörler, kadınların temel bir kapasiteyi işleve dönüştürmesini erkeklerden daha zor hale getirebilir. Bir kapasiteyi bir işleve "dönüştürebilmek", tamamen gelire dayalı bir yoksulluk tanımının ele almadığı bir konudur. Sen'e göre "Gelirin temel yeteneklere dönüştürülmesi, bireyler arasında ve aynı zamanda farklı toplumlar arasında büyük farklılıklar gösterebilir, böylece asgari düzeyde kabul edilebilir temel kapasiteler düzeylerine ulaşma yeteneği, minimum düzeyde yeterli gelir seviyeleri ile karşılanabilir. Yoksulluğun gelir merkezli görüşü, yani kişilerarası





Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

değişmez bir 'yoksulluk sınırı'nı oluşturan gelirin belirlenmesi, yoksulluğun belirlenmesi ve değerlendirilmesinde çok yanıltıcı olabilir." (Sen, 1993:50).

Amartya Sen'e göre yoksulluk, öncelikle bir kapasite eksikliğidir (Sen, 1983; Çiğdem, 2012:88; Metin, 2014; Yurdakul, 2010). Parası olmayan kimse yiyecek, giyecek, yakıt veya barınak gibi malları satın alamaz. İnsanların ihtiyaç duydukları şeyler veya "metalar", farklı toplumsal bağlamlarda farklı şekilde anlaşılır, ancak asıl sorun, insanların yemek, yaşamak, dolaşmak vb. gibi yapmaları gereken şeyleri yapıp yapamayacaklarıdır. Çoğu zaman yoksul insanlar kaynaklarını kontrol etmek zorunda kalırlar ve yoksunluk örüntüsü sürekli değişir. Yoksul insanlar bazen yiyecek almaya aç bir halde gidebildikleri gibi bazen de çocuklarını okula göndermek için yiyecek almaktan vazgeçebilirler. Sen'in kapasite eksikliğinin giderilememesinin yarattığı yeniden yeniden yoksulluğun üretilmesine ekonomik kalkınma literatüründe Nurkse'nin az gelişmişliğin kısır döngüsü kavramına benzer şekilde 'yoksulluğun kısır döngüsü' veya 'yoksulluk ağı' denebilir.

Sen'e göre, yoksullukla bağlantılı kapasitelerin eksikliği, insanların maddi olarak ne yapıp ne yapamayacakları sorunu değildir. Bu durum yetki eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin yoksulların yoksunluğu, yeterli gıdanın olmamasından değil, insanların üretilen gıda mallarına sahip olma hakkına sahip olmadığı yerlerde ortaya çıkmaktadır. Yiyecek satın alamayan kişi, diğer insanların sahip olduğu seçeneklere sahip değildir ve bu yüzden özgür değildir. Ama yoksulluk, gıda gibi tek bir mala özgü olmayan genel bir durumdur. Yiyecek alma hakkının olmaması, genellikle modern toplumda parasızlıktan kaynaklanan daha genel bir hak eksikliğinin göstergesidir. Sen, özgürlüğün ekonomik ve toplumsal kalkınma yoluyla genişletilmesini savunmaktadır. Ekonomik kalkınma sadece mal ve hizmetler arzını arttırdığı için değil, aynı zamanda temel hakları geliştirdiği için de önemlidir. İnsanlar uygulanan ekonomiye uyum göstererek haklar kazanırlar. Ancak bu haklar politik süreçler ile geliştirilebilir. Ayrıca, Sen, demokraside hiçbir zaman bir kıtlık olmadığını savunmaktadır (Sen, 2004:31).

Sen'e göre, bir kişinin farklı değerli işlevleri yerine getirme kapasitesi, kamusal eylem ve politika ile büyük ölçüde artırılabilir ve bu kapasite genişlemeleri özgürlük için çok önemlidir (Kirmanoğlu, 2005:28). Çünkü örneğin, hükümetin sıtmaya karşı önlem alması, eğitim alma olanağı tanınması veya işgücü piyasasında eşit fırsatlar sağlaması bireylere yaşam tarzlarını seçme özgürlüğünü verecektir (Sen, 1993:54). Diğer bir ifadeyle kapasiteler yaklaşımının özü, ekonomik ve siyasal karar alıcılara, kaliteli bir insan yaşamının ve yoksulluk ve yoksunluğun ne olduğuna dair yanlış düşüncelerini göstermek ve yoksulluğu yeniden üretecek yani yoksulluk ağını kırarak önlemleri göstermesidir.

Sen'in savunduğu insan özgürlüğünün genişlemesi ve kapasite yaklaşımı sayesinde, dünya işbölümünün ve ulusal pazarların küresel bağlantısının sosyal bir olumlu sonuç üretebileceğini de varsaymak mümkündür (Pagliari, 2011:139). Fakat bunun gerçekleşmesi için Sen, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere nasıl kalkınacakları konusunda reçeteler vermesinden veya hükümetlerin yoksul vatandaşlarına refah yardımı sağlamasından daha çok, geliştirmekte olan ülkelerin kaynaklarını ve vatandaşlarının kapasitelerini geliştirmelerine yardımcı olmalarını önermiştir. Sen, başarılı bir ekonomik sistemin insanların yaşamsal işlevleri yerine getirmek için ihtiyaç duydukları kapasiteleri sağlaması olduğunu belirtir. Bu "işlevler" beslenmek ve korunmak, temiz hava solunması gibi temel fiziksel şeyleri ve kendine saygı, topluluk yaşamına



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

katılma ve var olma gibi daha soyut kavramları da içerebilirler. Daha önce de değindiğimiz gibi Sen'e göre iktisadi özgürlüğün olmamasının uluslara sağlayacağı tek şey acıdır hatta ölümdür. Belirtmelidir ki Sen'e göre "iktisadi özgürlük yoksunluğu sosyal özgürlük yoksunluğunu doğurabildiği gibi, sosyal ya da siyasal özgürlük yoksunluğu da iktisadi özgürlük yoksunluğunu besleyebilir." (Sen, 2004:23). Bu nedenle "önlenmesi mümkünken kısıtlara izin veren bir toplum belirgin biçimde adaletsizdir, ancak bu teşhisi, ülkede yaşayan bütün insanlar arasında benzersiz bir gıda, gelir ya da yetki paylaşım modelinin azami ölçüde adil olacağına ve bunu başka paylaşımların (tamamen birbirine göre düzenlenmiş) izleyeceğine dair bir inanca dayandırmak zorunlu değildir. Adalet fikirlerinin konuyla ilişkisi, dünyanın nasıl yönetilmesi gerektiğine dair günümüze kadar gelen bazı formüllerin türetilmesinden çok, üzerinde makul bir anlaşmanın mümkün olduğu *aşikâr adaletsizliğin* saptanmasında yatar." (Sen, 2004:387).

## 7.Sonuç

Liberal gelenekteki adalet teorilerini, gerçek insan yaşamına odaklanmamak ve gerçekten eşitlikçi olmamakla eleştiren Amartya Sen'in iktisadi adalet, refah, kalkınma ve özgürlükler üzerine düşüncesinin özünü, kapasite yaklaşımını temel alarak özgürlüklerin kullanım alanlarının toplumda yaygınlaştırılmasının ekonomik-toplumsal kalkınmanın hem amacı ve hem de aracı olması oluşturmaktadır. Çünkü Sen'e göre, özgürlük ve toplumsal refah, sadece ulaşılması gereken amaçlar değildir, aynı zamanda refahı ve kalkınmayı da teşvik eden araçlar konumundadırlar. Bu bağlamda Sen'e göre, özgürlük kavramı kamusal ve özel alan ayrımına tabi olmadığı gibi sadece ekonomik özel alana ait bir kavram da değildir; özgürlük nosyonu ekonomik-toplumsal bütün canlıların yaşamına ait bir kavramdır. Son olarak denebilir ki, Amartya Sen'in önem verdiği işlevsellik ve yapabilirlik kavramları hakkaniyetli ve demokratik bir toplumun yaratılmasında hem kamu politikalarının oluşturulmasında hem de piyasanın şekillenmesinde özellikle politika yapıcılarına Prometheus'un ateşini sunabilir.

## Kaynakça

- Alexander, M. John. (2016). *Capabilities and social justice the political philosophy of Amartya Sen and Martha Nussbaum*, Routledge, Taylor & Francis Group.
- Boz, Çiğdem. (2012). Adam Smith ve Amartya Sen, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14/3.
- Çakmak, Hatice Karaçay. (2008). Sen'in Yetenek Yaklaşımı Anaakım İktisada Alternatif Bir Paradigma Sunmakta Mıdır?, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt : 19, Sayı : 68.
- Daniels, Norman (ed). (1989). *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls' A Theory of Justice*-Stanford University Press.
- Daniels, Norman. (1989). Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty, içinde Daniels, Norman (ed), (1989). *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls' A Theory of Justice*, Stanford University Press.
- Gilardone, Muriel. (2015). Rawls's influence and counter-influence on Sen: post-welfarism and impartiality. *European Journal of the History of Economic Thought*, Taylor & Francis (Routledge), 2015, 22 (2).



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

- Hahnel, Robin. (2002). AMARTYA SEN: The Late Twentieth Century's Greatest Political Economist? içinde Douglas Dowd (edit), *Understanding Capitalism: Critical Analysis from Karl Marx to Amartya Sen*, Pluto Press, London.
- Kirmanoglu, Hülya. (2005). Amartya Sen'in Özgürlük Ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 47. Seri.
- Martins, Nuno. (2007). Ethics, Ontology and Capabilities. *Review of Political Economy*, 19:1.
- Metin, Banu. (2014). Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen'in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme. *Journal of Yasar University*, 2014 9(36).
- Garnham, Nicholas. (1997). Amartya Sen's 'Capabilities' Approach to the Evaluation of Welfare: Its Application to Communications. *Javnost - The Public*, 4:4.
- Nussbaum, Martha and Sen, Amartya (edit). (1993). *The Quality of Life*, Wider Studies in Development Economics, Oxford University Press, USA.
- Pagliari, Carmen, Bucciarelli, Edgardo and Michele Alessi. (2011). From Adam Smith to Amartya Sen: global market as a possible instrument to promote socio-economic development. *Investigación Económica*, octubre-diciembre de 2011, Vol. 70, No. 278.
- Quinn, Michael. (2019). 'The First Article to Look to is Power': Bentham, Happiness and the Capability Approach. içinde Georgios Varouxakis and Mark Philp (edit), *Happiness and Utility*, UCL Press, London.
- Rawls, John. (2005). *A Theory of Justice Original Edition*, The Belknap Press, England.
- Rawls, John. (2019). *Siyasal Liberalizm*, çev. Mehmet F. Bilgin, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Rawls, John. (2020). *Hakkaniyet Olarak Adalet*, çev. Osman Baş, Pinhan Yayınları, İstanbul.
- Sen, Amartya. (1995). Well-Being, Agency, and Freedom. *The Journal of Philosophy*, Apr., 1985, Vol. 82, No. 4.
- Sen, Amartya. (1977). Rational fools: A critique of the behavioural foundations of economic theory. *Philosophy and Public Affairs*, vol. 6.
- Sen, Amartya. (1983). Poor, relatively speaking, *Oxford Economic Papers*, vol 35, no 2.
- Sen, Amartya. (1988). Freedom of Choice: Concept and Content. *European Economic Review Volume 32, Issues 2-3, March 1988*.
- Sen, Amartya. (1990). Justice: Means Versus Freedoms. *Philosophy and Public Affairs Vol. 19, No.2 (Spring 1990)*
- Sen, Amartya. (1993). Capability and Well-Being. içinde Nussbaum, Martha and Sen, Amartya (edit), 1993, *The Quality of Life*, Wider Studies in Development Economics, Oxford University Press, USA.
- Sen, Amartya. (1997). Inequality, Unemployment and Contemporary Europe. *International Labour Review*, Vol. 136, No. 2, Summer 1997.



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

---

Sen, Amartya. (1999). *Commodities and Capabilities*, Oxford Press, UK.

Sen, Amartya. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Sen, Amartya. (2009). Equality of Capacity. <https://philpapers.org/rec/SENEOC>

Sen, Kumar Amartya. (1979). Equality of What. *The Tanner Lectures on Human Values*.

Sen, Kumar Amartya. (1992). *Inequality Reexamined*, Clarendon Press, Oxford.

Wells, Thomas. Sen's Capability Approach as an organising framework for open evaluation. [www.google.com](http://www.google.com)

Yurdakul, Funda. (2010). Amartya Sen'in Yoksulluk Üzerine Düşünceleri ve Sen Yoksulluk İndeksi: Türkiye Uygulaması. *E-Journal of New World Sciences Academy*, Vol:5(Number:3).

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

**Ethics Statement:** The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

---

## **Amartya Sen: The Capacity Approach and the Problem of Freedom and Development**

**Yavuz YAYLA**

### **Extended Abstract**

Amartya Sen prioritizes the diversity of people's individual capacities in determining distributive justice. Sen also criticizes John Rawls' theory of justice and other justice theories within this framework. According to Sen, the theory of justice should be considered within the framework of a person's basic capacities. The thinker developed the concept of 'basic capacity' in this basic context while addressing the question of 'equality of what?' and he first put forward the capacity theory by evaluating the strengths and shortcomings of Rawls' theory of justice as fairness.

Sen states that the concept of 'equality' in economic and normative terms should be evaluated as "individual advantage to the freedom to obtain and to combine real achievements to carry this freedom forward".

Sen critically approaches the indexical primacy established by Rawls between the liberty principle and other advantages, and asks the question of how, in such a precedence relationship between liberties and other advantages, an economic need that can be a matter of life and death can count as a lower status than personal liberty. Sen criticizes Rawls's claim that freedom, which includes basic political and civil rights, is superior to other rights, and argues that it is not sufficient to consider freedom only as an advantage that a person obtains, such as an extra income unit, and therefore the concept of primary values is an inadequate theory asserts. Sen finds Rawls' idea of freedom flawed. For Sen, giving priority to primary values, as Rawls does, leads to a partially blind morality. Sen also describes Rawls' approach to equality regarding primary values as "fetishist". According to Sen, Rawls considers primary values (liberty) as the embodiment of interest rather than a relationship between goods and people, and in this way considers primary values as the embodiment of advantage instead of using it as a relationship between people and goods. is to fall into the trap of what Marx calls 'commodity fetishism'. According to Sen, who emphasizes that primary values are turned into a fetish, the foundations of normative evaluation are; There should be neither means of freedom (such as primary values, resources, or incomes) nor mental states (such as happiness and satisfaction). The most appropriate point of view is capacities and functionalities. In other words, Sen denies that Rawls' concept of primary goods includes or presupposes a comprehensive understanding of the good.

According to Sen, a theory of equity should combine Rawls' primary goods approach with welfarist notions of equality, that is, it should reflect levels of satisfaction in meeting individual needs. For Sen, while the focus on basic capacities may be seen as a natural extension of Rawls' view of primary goods, it shifts attention away from goods to what goods do to people. "In contrast to this approach of basic capacity, Rawls' approach focuses, for example, on income rather than what income does, on self-esteem itself rather than on the 'social foundations of self-respect'."

According to Sen, considering the diversity assumption, it is possible to see great diversity in how people can transform or effectively use primary goods when choosing a preferred way of life. Sen argued that the equality of primary goods may coexist with serious inequalities in



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu. *Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

---

practical life and this situation may be covered up. For example, according to him, a person with a disability may own more primary goods, such as a higher income, but may be less likely to lead the kind of life he wants than those with a lower income. Moreover, the practical manifestation of poverty is often not conveyed by a single quantity of primary goods. In this context, it is also necessary to pay attention to human diversity, such as age, disability and disease propensity, in order to transform primary goods into real choices for purposes. In other words, when we consider the diversity of people, it should be noted that people's goals are different from each other and therefore their needs also differ. Therefore, in order to achieve the same goals, a person in a more disadvantaged situation, such as a physically disabled person, needs different resources than a healthy individual. Therefore, to determine equality, it is not sufficient to focus solely on primary goods, whether because of the primary good of freedom or otherwise. On the contrary, Sen says that equality can only be determined in terms of the relationship between goods and persons.

Sen's "Equality of What?" in his work; He developed the concept of "capacity" by criticizing the approaches of utilitarianism and Rawls's idea of justice to equality. The capacity approach is an approach that focuses on what people can really do or be, as opposed to welfarist (utilitarian) and resource-based approaches to normative assessments. The main claim of the capacity approach is; In order to understand how well a person is, it is necessary to look at what kind of life the person leads and what he has achieved in terms of existence and actions. Thus, the capacity approach can be defined as a broad normative framework for the evaluation of individual well-being and social arrangements, and for the design of proposals and policies for changes in society.

In other words, Sen's capacity approach focuses on the scope of freedom to achieve goals rather than just having the means to freedom. In this context, too, functions that a person achieves at any given time (for example, learning Chinese, being a good gourmet, being able to swim, being able to love someone, etc.) are certain existence, actions, or things he enjoys. As Nicholas Garnham points out, the capacities approach allows us to take a much more nuanced approach to the problem and to distinguish between different potential uses of the subject (e.g. the media) and actual uses, and ask why existing potentials are not being realized.

Functions, which are a framework concept for resources, activities and attitudes that people regard as intrinsically important, also reflect the well-being of individuals, according to Sen: "How well a person is, what kind of life he or she leads, and what the person 'does' or 'does' reflects well-being to the extent that it shows the truth about what he has achieved." Sen also states that functions are the elements that make up a person's being, and they are characteristics of both his actions and a person's states of being. Functions in this context range from "basic functions such as adequate nutrition and avoidance of preventable diseases to very complex activities or personal situations such as being able to participate in community life and having a sense of self-esteem".

According to Sen, the importance of resources is derivative. According to Sen, "The derivative significance of primary goods or resources depends on the relevant opportunities to convert primary goods or resources to the achievement of relevant objectives or the freedom to pursue them." Thus, functionalities are judged by purpose, and the size of an individual's set of capacities, or the extent of his freedom, is determined by the totality of the relative values



Yayla, Y. (2022). Amartya Sen: Kapasite Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Sorunu.  
*Fiscaeconomia*, 6(1), 20-39. Doi: 10.25295/fsecon.1050437

---

of the functions. Sen's individuals value functions because they have the capacity to turn them into goal achievements.

Emphasizing the concept of “Development with Freedom”, Sen's aim covers a much wider area than equal basic human capacities. In his development work as freedom, Sen has researched and tried to develop what kind of an understanding of freedom and equality should be for societies that have to realize their development, both as an end and a tool. Thanks to the expansion of human freedom and the capacity approach advocated by Sen, it is also possible to assume that the world division of labor and the global interconnection of national markets can produce a social positive outcome.

## Türkiye Demokrasisinde Çekişmeci Kolektif Eylemlerin Eksikliği

### *The Lack of Contentious Collective Actions in Turkish Democracy*

Yavuz YILDIRIM<sup>1</sup>

#### Öz

Kamusal otoritelere yönelik tabandan yükselen düzenli baskılar, şikayetler, gerginlikler ve talepler modern siyasetin şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Bu tarz mücadeleler, monarşilerden cumhuriyete ve demokrasilere geçişte tarihsel öneme sahiptir. Günümüzde bu dönüştürücülük devrimci nitelikte olmasa da önemini kaybetmiş sayılmaz. Demokrasilerin göstergeleri bağlamında bu yönde çekişmelerin varlığı her zaman temel kriterler arasındadır. Toplumsal muhalefetin demokrasiyi daha iyi hale getirme yolunda yeni mekanizma ve süreçleri geliştirmesi gerekmektedir. Türkiye'nin sorunlu demokrasi tarihindeki en önemli eksikliklerden birinin, kurumsal siyasetin toplumsal hareketlerin kolektif eylemleri tarafından yönlendirilememesi olduğu söylenebilir. Çoğunlukla odaklanılan karar vericiler ve güç odakları dışında, bir siyasal sistemin analizi muhalefet güçleriyle de alakalıdır. Çalışma "Türkiye'nin güçlü toplumsal muhalefeti ve onun içinde beslenen etkili toplumsal hareketleri var mı?" sorusu etrafında, toplumsal hareketlerin belirleyici gücünün eksikliği ile Türkiye demokrasisi arasında bağı analiz etmektedir. Mevcut hegemonyanın kurduğu sosyo-ekonomik ağ kadar, demokratik güçlerin kur(a)madığı ağlar da sistemin gelişiminde üzerinde etkili olmuştur. Çalışmada hareketlerle demokratik sistem arasındaki bağlantılar genel hatlarıyla ortaya konduktan sonra, Türkiye özelinde dinamik çekişmeci aktörlerin eksikliği nedeniyle hareketlerin sistemi dönüştürmekte zorlandığı vurgulanmıştır.

**Jel Kodları:** D79, Y80, Z19.

**Anahtar Kelimeler:** Çekişmeci Siyaset, Kolektif Eylemler, Toplumsal Hareketler, Taban Demokrasisi.

<sup>1</sup> Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, [yavuz.yildirim@ohu.edu.tr](mailto:yavuz.yildirim@ohu.edu.tr), ORCID: 0000-0002-1031-1537





Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

## Abstract

It can be said that one of the most important defects in the problematic history of democracy in Turkey is the inability of institutional politics to be guided by the collective actions of social movements. The study focuses on the question that “does Turkey have substantial civil opposition and effective social movements sustained in it?” The link between the lack of significant power of social movements and Turkish democracy was analyzed around that question. As well as the socio-economic network established by the current hegemony, the comprehensive networks that popular forces could not establish have been effective on the democratic system. After revealing the connections between the movements and the democratic system in general terms in the study, it is explained the difficulties in transforming democracy through movements because of the lack of dynamic contentious actors in Turkey. Regular challenges, claims, grievances and demands from the grassroots against public authorities are effective elements in the gradual transition from monarchies to republics and then democracies. The fact that collective actions, in which individual demands are transformed, are often trapped within the hierarchical patterns of established politics is one of the indicators of the remarkable lack of a dynamic structure in Turkey’s representative government. Social opposition needs to develop alternative mechanisms and processes to improve democracy.

**Jel Codes:** D79, Y80, Z19.

**Keywords:** *Contentious Politics, Collective Actions, Social Movements, Grassroot Democracy.*

## 1. Giriş

Tabandan yükselen eylemler ve bunlarda ortaya konan siyasal talepler, siyasetin kurumsal şekillenişinde tarihsel role sahiptir. Siyasal sistemi demokratik yapan en önemli unsurlardan biri, muhalif grupların varlığı ve sesini duyurabilmesidir. Farklı görüşlerin çekişmesi ve çatışması, -liberal demokrasiler için- yarışması, en nihayetinde çeşitli ortaklaşmalar ve uzlaşma noktaları geliştirebilmeleri, modern demokratik işleyişin temellerini oluşturur. Bu ortamın barışçıl biçimde sürdürülebilmesi için, kolektif eylemlerin ve bunların uzun vadeli süreçte dönüştüğü toplumsal hareketlerin siyasal işleyişi demokratikleştirici nitelikler taşıması gerekir. Farklı grupların temsili açısından bu eylemlerin varlığı, parlamentodaki temsil kadar önemlidir.

Çoğunlukla odaklanılan karar vericiler ve güç odakları dışında, bir siyasal sistemin analizi muhalefet güçleriyle de alakalıdır. Çalışma “Türkiye’nin güçlü toplumsal muhalefeti ve onun içinde beslenen etkili toplumsal hareketleri var mı?” sorusu etrafında toplumsal hareketlerin belirleyici gücünün eksikliği ile Türkiye demokrasisi arasında bağı analiz edecektir. Çünkü Türkiye demokrasi tarihinde pek çok gelişim ve atılım süreçleri yaşansa da süreçteki en önemli eksikliklerden birinin, kurumsal siyasetin toplumsal hareketlerin kolektif eylemleri tarafından yönlendirilememesi olduğu söylenebilir. Öte yandan siyasi partiler bu tarz kolektif protestolarla özellikle birlikte anılmak istememektedir. Kurumsal siyaset ile taban demokrasisi arasındaki bu mesafe, ülkenin demokratikleşememesi yönündeki yapısal krizlerinden biridir.

Hareketlerin siyasal süreçlerdeki aktörleri ve konuları belirleme açısından önemi geniş çapta tartışılmaya devam etmektedir (Fominaya, 2020). Ancak bu hattın Türkçe literatürde güçlü olduğu söylenemez. Bu alanda yakın dönemdeki çalışmaların Türkiye’deki demokrasinin otoriterleşme eğilimlerine ve değişen ekonomi politikalarına odaklandığı görülmektedir



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmeci Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

(Tansel, 2018; Arat ve Pamuk, 2019; Çınar, 2019; Babacan vd. (eds.), 2021). Çalışma bu yöndeki eksikliğe karşı bir katkı sunmak hedefindedir. Türkiye siyasetine eylemler üzerinden bakışlar artsa (Uysal, 2017) ve-yabancı akademik kaynaklarla karşılaştırıldığında çok düşük seviyede olsa da- Türkçe’de özellikle Gezi Parkı eylemleriyle birlikte toplumsal hareketler üzerinden siyasal sistem ve demokrasi analizleri artmıştır (Öğüt ve Göker (der.), 2014; Yörük ve Yüksel, 2015).

Ancak burada, kavramsal ve tarihsel bir arka plana yaslanarak güncel tartışmaların farklı bir temeli ortaya konacaktır. Hareketler literatürü içinde Türkiye’de çok da yaygın olmayan bir eksene dayanılmaktadır. Çekişmenin dinamiği ve çekişmeci siyaset (McAdam Tarrow ve Tilly, 2001; Tilly ve Tarrow, 2007) kavramlarına atıfla ve siyasal fırsat yapısı yaklaşımı üzerinden devam edecek olan çalışma, Türkiye’de siyasal sistem içinde demokratik sav-geliştirme yönündeki eksikliklere odaklanacaktır. Çekişme, çatışma değil, ısrarlı mücadele içerir. Çalışmanın iddiası, taban eylemlerine dayalı demokrasi eksikliğinin, Türkiye’de geliştirilmeye çalışılan demokratikleşme normlarının sağlam temellere dayanmasını engellediğidir. Demokratik aktörlerin geliştirmekte zorlandığı ağlar nedeniyle siyasal sistem, kurumsal siyaset ve en nihayetinde devlet, kişisel müdahalelerle tanımlanmaktadır. Bu tespit, geçmiş dönemdeki toplumsal mücadeleler geleneğinin, sendikal mücadelenin ya da parti girişimlerinin önemsenmediği anlamına gelmez. Ancak kamu siyasasını etkilemede hareketlerin etkisizliği açık bir durumdur. Burada hareketlerin başarı ya da başarısızlığı gibi, onların dinamikliğiyle çelişkili bir nokta değil, demokratik sistemdeki konumları tartışılmaktadır. Bu eksikliğin, siyasal sürecin tabandan itibaren farklı bir biçime dönüşmesini engellediği savunulacaktır.

Çalışmanın önermesi, yapıların hareketlerle bağı azaldıkça demokratik kapasitelerinin azaldığı şeklindedir. Kurumların ve elitlerin kendi dışındaki pratikleri demokratik olarak görmeme eğilimi karşısında, hareketler demokrasinin alanını değiştirme mücadelesi verir. Bu değişimin genişleme yönünde olması, sistemin kurumsal aktörleri ile kurumsal-olmayan aktörleri arasındaki etkileşimde belirlenmektedir. Bu tespite, Ranciere’in (2007; 2014) uyuşmazlık siyasetinin düzen bozucu müdahalelerinin düzeni kontrol edenler üzerinde yarattığı demokrasi nefreti ile yakın dönem siyasal teorinin hareketler ve kurumsal siyaset arasındaki eleştirel arayışı da katkı sunacaktır (Douzinas, 2015; della Porta, 2015; Mouffe, 2019; Hardt ve Negri, 2019; Tarrow, 2021). Hareketlerin pratik siyasetteki etkisinin artırılmasında koordinasyon, strateji, liderlik ve ortak hedefler belirleme gibi noktaların öne çıkarıldığı bu çalışmalarda, sadece belli grupların tanınma ve hak talepleri değil küresel çapta ortak hayatı şekillendirici çabaların nasıl geliştirileceği tartışılmaktadır. Bu çerçevede, yazıda hareketlerin zorlayıcı eylemleriyle ve müdahaleleriyle desteklenmemiş demokrasinin, teknikleşmiş karar-alma mekanizmalarının kısır döngüsünü aşamadığı vurgulanacaktır.

Esasen sorun sadece Türkiye’ye özgü değildir. 2000’li yılların demokratik tartışmaları, liderlerin güçlendiği ve halkın güçsüzleştiği bir liberal demokrasi krizine tekabül etmektedir (Tormey, 2015). Yaşanan krizden çıkış, demokrasinin daha geniş anlamda tanımlanması yönünde normatif bir çaba ile bu yönde çabaları güçlendirecek pratik eylemlerle mümkündür. Küresel çapta tartışılan demokrasilerin gerilemesi durumuna (Levitsky ve Way, 2010; Merkel 2004) Türkiye’nin artan biçimde örnek vaka olarak gösterilmesi, ülkenin yapısal sorunları kadar aktör



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmeci Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

düzeyinde de eksiklikleriyle ilgilidir. Harekete dayanan muhalif aktörlerin etkililiğindeki eksiklik, iktidar partilerinin ya da gücü elinde tutan elitlerin rolü kadar önemlidir.

Çalışmada öncelikle hareketlerle demokratik sistemler arasındaki bağlantılar genel hatlarıyla ortaya konduktan sonra, Türkiye özelinde dinamik çekişmeci aktörlerin eksikliği nedeniyle hareketlerin sistemi dönüştürmekte zorlandığı vurgulanmıştır. Tarihsel olarak 1990 sonrası süreçteki sivil toplum ve demokratikleşme yönündeki çabalara değinilse de özellikle yakın dönemdeki gelişmelere odaklanılmıştır.

## 2. Hareketler ve Demokrasi

Demokratikleşmenin ve toplumsal hareketlerin birbirini beslediği tezinden (Tilly, 2004) yola çıkarak, sivil dayanışma ağlarının veya ortak talep listelerinin geliştirdiği savların, hem ulus-devletin demokratikleşmesinde hem de demokrasinin yerleşik siyasal sistem olmasında başta Batı toplumları olmak üzere etkili olduğu görülebilir. Kamusal otoritelere yönelik tabandan yükselen düzenli baskılar, şikayetler, gerginlikler ve talepler monarşilerden cumhuriyete ve demokrasilere geçişte etkili unsurlardır. Bunları parlamenter düzende temsil etmek için, siyasal partilerin önemi 19. Yüzyıl sonlarında giderek artmıştır. Ancak kitlelerin talepleri çoğu zaman lider ve kurum eksenli hiyerarşik yapıların yukarıdan yönlendirdiği süreçte sönümlenmektedir. Bu durum barışçıl bir uzlaşmaya ya da anlaşmaya varmak olarak görülebilir ki liberal demokrasiler böyle bir denge arayışı içindedir. Diğer taraftan, toplumsal hareketlerin sadece sivil toplum faaliyeti şeklinde görülüp belirli konuya ve işleyişe odaklanması, sistemin dinamik biçimde dönüştürülmesini engeller.

Genel bir çerçeve çizmek gerekirse, 1945 sonrası gelişen düzende farklı ekoller bu uzlaşının sürdürülmesine dayanır. Liberal demokrasiler için, rasyonel aktörler eliyle oluşturulan yasalar ve hukuk düzeniyle onların dayandığı kurumlar aracılığıyla işleyen düzenin devamlılığı esastır. Özellikle ABD-tarzı bireyci ve yarışmacı demokraside, hukuk-önünde eşitlik ve tercih özgürlüğü ile kurulmuş adaletin bozulmaması için yeni müdahaleler kolaylıkla sıra-dışı ya da irrasyonel ilan edilebilir. Bu yaklaşımın etkisiyle hareketleri davranış üzerinden incelemek, kontrol-dışı kalabalıklar imgesiyle birlikte kolektif taleplere mümkün olduğunca az alan bırakma eğilimindedir. Döngüsel seçim dönemleri, olası hareketlenmelerin siyasal karşılık bulacağı rutin etkinlikleri yansıtmaları için bu yüzden ısrarla öne çıkarılmıştır. Seçim yoluyla kitleleri temsil edecek kişilerin seçilmesi, doğrudan konuşmak yerine, temsilci aracılığıyla kalabalıkların susması anlamına gelir. Konuşma alanı için adres gösterilen sivil toplum ise bir yandan ekonominin bir yandan siyasal iktidar alanının dışındaki özel ve ahlaki taleplerle sınırlanmıştır. Hareketlerin rasyonel biçimde kuracağı kaynakların mobilizasyonu süreci, amaca ulaşmak için kar-zarar/fayda-maliyet analizleri içinde kalır (Crossley, 2002: 56, 77; Chester ve Welsh, 2011; della Porta ve Diani, 2020). Böylece demokrasinin teknik bir sürece indirgenmesi normalleşir; toplumsal hareketler de sistemin içinde sıradan birer unsur haline gelir.

Kitlelerin taleplerinin kontrolsüz ve yıkıcı sonuçlara ulaşacağı tespitiyle, demokratik elitizm (Schumpeter, [1950], 2021) Soğuk Savaş sürecinde demokrasinin halk demokrasilerine dönüşmemesinin bir yoluydu. Demokrasiye seçimler özelinde sınırlı katılım, kitlelerin irrasyonel taleplerini frenlemek için bir yol olarak görüldü. Ancak bireylerin katılımının yarattığı eksiklik, Batılı demokrasiler içinde her zaman tartışıldı. 1968 hareketlerinin etkisiyle birlikte, yüzyılın sonuna doğru müzakereci, katılımcı ya da güçlü demokrasi arayışları da, liberal



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

demokrasilerin nasıl daha etkili işleyeceğine dair, aktif yurttaşlık ve çoğulculuk gibi kamusal boyutları öne çıkarmak isteğindeki normatif arayışlardı (Barber, 1995; Habermas, 1999; Demir, 2011; Mouffe, 2015). Bu çabalar, bilindiği üzere Soğuk Savaş sonrasında, kavramsal açıdan yönetim kavramını güçlendirdi ve pratik düzeyde sivil toplumun karar alma süreçlerine daha etkili biçimde müdahalesinin önünü açtı. Ancak bir yandan da piyasadaki dengeleri koruma isteği içinde gelişen şirket-benzeri karar-alma süreçleri devletleri etkiledi. Buna bağlı olarak, işleyen pazar ekonomisi, siyaset ile piyasa arasındaki bağları geniş biçimde tanımlamaya başladı. Bu uzlaşma ve uyum arayışının küresel düzeyde geçerli bir mekanizma haline gelmesi, küresel sivil toplum kavramını güçlendirirken, aşırılıkları ve radikalizmi durdurmak ile karar süreçlerine katılım arasında bağlantı kuruldu. Öte yandan 2001 krizi ve özellikle 11 Eylül sonrası süreçte, hareketlerin yeniden karar-verme mekanizmalarında söz sahibi olmak isteği, liberal demokrasilerin bu teknik tikanıklığına tepki olarak küresel hızlıca yükseldi.

Sosyalist sistemin halk demokrasilerinde ise söz konusu uzlaşının ideolojinin taşıyıcısı parti nezdinde olduğu kodlandı. Örgütlü mücadele bağlamında halkın ortaklaşmasını simgeleyen parti, Doğu Bloku pratiğinde gün geçtikçe liderlik ve üye-kadro ilişkisi içinde bir makineye dönüşürken bu kez liberal demokrasilerin seçim vurgusu gibi parti-içi disiplin ve doktrinler öne çıkarıldı. Devletin toplum karşısında güçlenmesi, sosyalizmi kurumların işleyişine ve kontrolüne bırakan başka bir tür teknik yarattı. Bu yüzden Soğuk Savaş'ın dengeleri içinde halkın talepleri çeşitli zamanlarda karşı-devrimci ya da fırsatçı olmakla suçlanmıştı.

Bu kutuplar arasında alternatif arayışları her zaman var olmuştur. Özellikle, en bilindik olanı, sosyal refah devleti ve sosyal demokrasi, 19. Yüzyılda monarşilerin dönüşümünde olduğu kadar II. Dünya Savaşı sonrası dönemin toparlanmasında da etkili rol üstlenmiştir. Sosyal demokrasinin parlamenter sistem aracılığıyla ve sosyal politikaları önemseyerek kurmaya çalıştığı denge, savaş sonrası doğan kuşakların yeni beklentileri ve 1970'lerin krizleri içinde gelişen neoliberalizm içinde gittikçe Amerikan tarzı bir kapitalizmin etkisiyle piyasaları önceleyen işleyişin içinde erimiştir. 1968'in özgürlük arayışı, serbestleştirici etkisini 1989'a yansıtmıştır (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, 1995: 112). Bu açıdan liberalizmle demokrasi arasındaki en baştan beri kurulmaya çalışılan zor denge (Wallerstein, 2016: 100), Soğuk Savaş sonrasında kapitalizmin yuttuğu bir demokrasiye dönüşmüştür. Liberal siyasi özgürlüklerin piyasaların güvenliği karşısında gerilediği 11 Eylül sonrası dönemde işler iyice sarp sarmaktadır. Güvenlikçi bakış açısından etkilenen demokrasi kavramı, çoğunlukla bir gerileme ya da otoriterleşme perspektifiyle tartışılmaktadır. Türkiye'nin örnek olay olmaya başladığı bu dalgada yaşananları yarışmacı otoriter (Levitsky ve Way, 2010; Esen ve Gümüşçü, 2016) veya otoriter neoliberal (Kaygusuz, 2018; Akçay, 2021) demokrasi olarak tanımlamak sıklaşmıştır. Bu çalışmalarda düzenli seçimlerin varlığı, hukuki işleyiş, serbest piyasa düzenine rağmen başta muhalif kesimlerin adil bir yarışma içinde olmadığı, piyasanın küresel bağlamdaki etkilerle birleşerek serbest değil kontrol altında bir dağılım yarattığı vurgulanmaktadır.

Türkiye demokrasisi, kuruluş dönemlerinden beri temel çıpa olan "muasır medeniyet seviyesi"ndeki gelişmelerden doğrudan etkilenmektedir. Batılı demokrasileri dönüşümü ile Türkiye siyaseti arasında doğrudan ve dolaylı ilişkiler bulunmaktadır. 1945 sonrası sürecin düzenli serbest seçimler eksenli liberal demokrasilerinden, 1960'ların kalkınmacı refah devletinde bürokrasi eksenli kamusal yatırımların öncülüğüne, 1968'in anti-emperyalist arayışlarından 1990'ların neoliberal eksenli yönetim dinamizmine kadar süreçleri, az veya



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmeci Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

çok, farklı aktörler eliyle deneyimlemiştir (Keyder, 1989; Özbudun, 2000). Bu aktörler ve süreçler, Türkiye'yi Batı tarzı bir demokrasiye prosedürel olarak yaklaştırsa da tartışmaların demokrasinin alanını genişleten ve çoğulcu bir müdahaleyi mümkün kılan olasılıkları sınırlı kalmıştır.

Türkiye'de demokrasinin seyri, Batı bloğunun gittikçe ABD tarzı bir siyaset ve ekonomi işleyişine dönüşmesiyle paralel olmuştur. Düzenli seçimler, çok partili hayat ve belirgin uluslararası örgütlere üyelikle liberal demokrasilerin yanında yer almaya çalışsa da kapitalizme eklenmede yaşanan sorunlara bağlı olarak, demokrasi de sorunlu biçimde gelişmiştir. Kurucu ilkelerde var olan çeşitli kamucu hedeflere rağmen, sosyalizmin temel güvenlik tehdidi olarak görülmesiyle planlı ekonominin etkisi sınırlı kalmış ve devamında bürokratik elitlere yönelik tepki, Doğu Bloku'ndaki gibi bir geçiş yaratmasa da sivil toplum üzerinden demokratikleşme düşüncesini güçlendirmiştir. Kısacası demokratik sistem kurma sorunu, Türkiye'ye özgü eksiklik olmamakla birlikte, siyasal sistemde halkın gücünü yansıtmak yönündeki girişimlerde taban inisiyatiflerinin belirleyici ya da etkili olma durumunun düşük olduğunu söylemek mümkündür. Hareketlerin sendika ve parti gibi hiyerarşik yapıları etkileme gücü, yukarıdan aşağı ve lider eksenli siyasetin güçlü olduğu pratikte, görece daha az olmuştur.

Ancak yukarıda belirtilen hatta iddia edildiği gibi, değişen siyasal sistem için otoriter(leşen) demokrasi tanımı, zaten tam anlamıyla demokratik olmayan bir işleyişin birden baştan aşağı bozulmadığı gerçeğiyle, yeterli bir tespit değildir. Çünkü bilindiği gibi demokratik işleyişte, başta ordu ve yargı olmak üzere, farklı kurumların etkisi her dönem çeşitli düzeylerde öne çıkmıştır. Ayrıca ülkedeki toplumsal muhalefetin, tarihsel süreçte zaman zaman geliştirmeyi başardığı karşı-savlar ve en nihayetinde seçim sonuçlarına yansıyan muhalif yüzdenin düzenli varlığı bir veri olarak önümüzdedir. Bu tartışmada üretilen kavramlar içinde sorunlu/kusurlu demokrasi (Merkel, 2004), Türkiye'yi nitelendirmek açısından daha doğru olabilir (Yıldırım, 2018). Türkiye'de muhalif taleplerin ve seçmen kitlesinin belli bir oranın altına inmemesi, temel bir gerçek halindedir. 2002'den bu yana yaşanan seçimlerde iktidarı değiştirme gücüne sahip olmasa da bu kitlenin iktidar tarafından -en güçlü dönemlerinde bile- dönüştürülemediği söylenebilir. Asıl sorun, muhalif kitlenin demokratikleşme yönünde uzun dönemli eylem eksikliği ve bu eylemlerin kurumsal siyasetin desteğiyle yükseltilememesidir. Kusurlu demokrasinin otoriterleşme eğilimi, kendisine karşı-çıkışlar güçlenebilirse durdurulabilir. Türkiye'deki siyasal sistemi analiz ederken karar-alıcı hegemon güçlerin etkisi kadar sistemin diğer unsuru olan bu kesimin varlığı ama sınırlı kalan etkisi de vurgulanmalıdır.

Bu çerçevenin ardından, çalışmanın altığını çizdiği nokta şudur ki siyaset, uzman, temsilci, 'bir bilen' önderliğinden çıkamadığı ölçüde, yöneten-yönetilen boşluğunun açıldığı, vekilin aslını belirlediği, halkın ikincil konumda kaldığı bir mekanizma kurulur. Halkın yönetimi demokrasi, ancak kolektif eylemlerin tabandan kurduğu dayanışma ağlarının toplumsal hareketlere dönüşmesi ölçüsünde siyasetin belirleyicisi olabilir. Yukarıda değinilen ve 20. yüzyılın ikinci yarısına dair bilinen gelişmelerdeki temel sorun budur. Ekonominin belirleyici olduğu ilişkiler çerçevesinde teknik bir iş haline gelen demokrasi, siyasal sistemin işlemesi için amaçtan ziyade araca dönüşür. Halkın onay verdiği temsilcilerin yönetimi, sınırlı bir demokrasidir. Kitlelerin seçim yoluyla belli bir oranda etkili olması, irrasyonel yorumların ve aşırı müdahalelerin durdurulması için bir yol olarak görülür.



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

Kalabalıkların taleplerini duyurmak açısından yerleşik kurumsal siyasetin tıkanıklığı ve temsili demokrasinin krizleri yakın dönemin önemli tartışma konuları arasındadır (Tormey, 2015; Douzinas, 2015). Batı'da demokrasilerin düşüşü tartışması, aynı zamanda siyasal kavramların dönüşüm içinde olması bağlamında teorik tıkanıklıkla da yakından ilgilidir. Siyasal teorideki radikal ve dönüştürücü perspektiflerin önemli derecede zedelenmesine paralel olarak, toplumsal hareketlerin tabandan yükselen eylemlerinde, Öfkeliiler ya da Sarı Yelekliler örneklerinde olduğu gibi, teorik çerçevesini netleştirmekten ziyade heterojen tepkilerin bir araya geldiği arayışları içermektedir. Bu hareketlerin yarattığı sınırlı etkinin henüz yapısal bir dönüşüme imkân tanımadığı açıktır.

Popülizm tartışmalarının da eklenmesiyle beraber, 2000'li yıllarda liberalizmin tanımladığının ötesinde yeni bir demokrasi bağlamı arandığı açıktır. Liberalizmin dışına çıkmayı bir tehdit olarak gören çalışmalar öne çıktığı gibi (Mudde ve Kaltwasser, 2019; Müller, 2020), bunun yeni bir söylemsel çerçeve kurmak için aracı olacağına, sosyal-demokrasiyi güçlendirebileceğine dair yorumlar da son dönemlerde artmaktadır (Mouffe, 2019). Bu sürecin birincisinden ikincisine doğru dönüşmesi, diğer deyişle temel insan hakları çerçevesinin dışına çıkmaması, yine hareketlerin geliştireceği kolektif mücadeleye bağlıdır. Bu mücadelenin sadece iktidar perspektifiyle sınırlı kalmaması, biyopolitik kapsayıcılıkta pratik hayatı yeniden demokratikleştirmeye çalışması sıklıkla vurgulanmaktadır (Hardt ve Negri, 2019). ABD tarzı yarışmacı demokrasinin kamusal talepleri yansıtmakta yeterli olmaması kadar, özellikle ekonomik krizlerle birlikte kapitalizmin yuttuğu demokrasinin sorunlarının iyice belirgin hale gelmesi, yakın zamanda toplumsal protestoların temel noktası olmuştur. Siyasal teorideki demokrasiye yönelik yeni arayışlar, bu pratik zeminden fazlasıyla etkilenmektedir.

Türkiye'deki siyasal sistem krizi ve demokrasi sorunu, siyasal teorideki arayışa etki eden tıkanıklıktan uzak değildir. Yeni siyasal açılımlara katkı sağlayacak hareketlerin eksikliği demokrasinin dönüşümünde hissedilmektedir. Türkiye, liberal bir demokrasinin seçim ve piyasa ilişkileri gibi özelliklerini taşısa da siyasal hakların genişlemesi yönündeki mücadelelerin eksikliğini her zaman hissetmektedir. Öte yandan Doğu Bloku ve Orta Doğu ülkelerinin, başta ordu ve bürokrasi olmak üzere, kitlesel müdahaleye kapalılık anlamında anti-demokratik kurumsal güçlerinin siyasal işleyişteki uzun süreli belirleyiciliği, kısmen azalsa da demokratik sistemin önemli eksiklikleri olarak göze çarpar. Toplumun yukarıdan aşağı disiplin içinde örgütlenebileceği düşüncesi ana eksen haline gelerek farklı aktörler tarafından sürdürülmeye çalışılmıştır (Özbudun, 2000; Uysal, 2017). Bu süreci farklı biçimde kuracak kolektif aktörler ise güçlenememiştir. Kurumsal sistemin gittikçe kişiselleşmesi, artan lider kültü, kolektif eylemlerin dönüştürücülüğünü engelleyen ana unsurlar arasında sayılabilir. Toplumsal mücadeleye yönelik, güvenlik eksenli siyasete bağlı biçimde gelişen, şeytanlaştırıcı söylem, teorik eksikliğin üstüne pratik bir engel olarak öne çıkar (Yıldırım, 2015).

1990'lardaki kusurlu demokrasinin getirdiği siyasal fırsat yapısı içinde güçlenen ve 1970'lerden bu yana dinamik bir hareket tabanına dayanan İslami geleneğin iktidar gücüyle devletleşmesi, devleti kontrol etmenin özgürleştirici ve demokratik siyasal sistemin tek yolu olduğu düşüncesinin tıkanıldığını gösterir. Kısacası iktidar gücü, özgürleştirici değil sabitleştirici bir nitelik taşır. Bu nedenle demokrasiyi hareketin içine yerleştirmek ve orada canlı tutmak gerekir. İktidarın ortak olanı kurucu niteliğini hareketin demokratikleştirici özelliğinden uzaklaştırdığımız ölçüde anti-demokratik bir siyasete doğru yol alırız. Aksi taktirde Türkiye'de



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

de görüldüğü gibi, daha önce dışarıda bırakılanların hareketiyle kurulan yeni düzende bu kez içeridekiler, dışarıdakilerin payını almak için yeni müdahaleler yapmasına engel olur. Bilindiği gibi, demokrasi nefreti (Ranciere, 2014) bizim tanımladığımız çizginin dışında kalanlar için yeniden geçerli hale gelir. Çünkü bu yaklaşımda, herkes kendi rolünü en iyi şekilde yapmalı ve verili rolün dışına çıkmamalıdır. Böylece oldukça dar tanımlanmış, bizim gibi olanların halk ve haklı sayıldığı, diğerlerinin ise dışarıda bırakıldığı demokrasi zemininde, dışarıdakilerin hepsinin güvenlik sorunu haline gelmesi mümkün olur. Bu döngüyü kırma potansiyeli, hareketlerin yeni sınırlar geliştirici siyasal zeminler kurma kapasitesindedir.

### 3. Türkiye’de Çekişmecî Muhalefet

Toplumsal muhalefetin gücü yerleşik sistemin sınırlarını zorladığı ölçüde bir siyasal sistem dinamizm içinde gelişir. Eylemlerin ürettiği savlara istinaden çeşitli sonuçlar yaratacak mekanizma ve süreçlerle yerleşik aktörlerle kuracağı etkileşim, sistemin niteliğini demokrasiye doğru dönüştürecek eksenini kurar (Tilly ve Tarrow, 2007). Kurumsal olan ve olmayan siyasetin bağlantısını kuracak bireysel veya topluluk düzeyinde ağların yaratacağı etkileşimler, sistemin demokratikleşmesinde veya demokrasinin yönünde etkili unsurlardır. Siyasetin dinamik gerginlikler üzerinden anlaşılmasını sağlayan bu yaklaşımda siyasal aktörler çeşitli değişim geçirirler. Değişimin çekişmelere dayanan bu sürecini anlamak esastır.

Türkiye’de ise bireysel taleplerin dönüştüğü kolektif eylemlerin çoğu zaman yerleşik siyasetin hiyerarşik kalıpları içine sıkışması, demokrasinin dinamik bir yapıda olmamasının göstergelerindedir. Muhalif hareketlerin kurumsal-olmayan, yakın dönemdeki tabirle yatay hiyerarşi içinde dönüştürücü ve değiştirici potansiyellerini hiyerarşik yapılara sıkıştırmak, ülkedeki demokrasinin önemli eksiklerinden biridir. Aşağıda değinilecek olan 1990 sonrası süreçte yer yer yükselen toplumsal taleplerin ifade bulduğu eylemler içinde gelişen yeni neslin kullandığı yeni araçların, önceki (yerleşik) aktörler tarafından tam olarak anlaşılmadığını ortaya koyar.

Esasen Türkiye’de erken dönemlerden bu yana muhalif örgütlenmeler her zaman itici ya da aşırılıkları frenleyici güce sahip olmuştur. Çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, temel başlıklarını hatırlamak gerekirse, erken dönemlerden itibaren İlk Meclis’teki İkinci Grup’tan, çok partili hayata geçiş denemelerindeki girişimlere, Demokrat Parti bölünmesi ile değişen tek partili hayattan yine Demokrat Parti’nin bölünmesiyle ortaya çıkan Hürriyet Partisi gibi tepkilere kadar farklı sesler her zaman görülmüştür (Zürcher, 2013: 321-351). Kısacası yerleşik sistemi kontrol altında tutan güçlere karşı farklı örgütlenmeleri Türk siyasal hayatı her zaman deneyimlemiştir. 1960 sonrasında değişen uluslararası dengeler ve Soğuk Savaş koşulları içinde de sosyal ve siyasal haklar bağlamında örgütlenmeler hızla artmış ve çeşitlenmiş; milliyetçilikten İslamcılığa, devrimciliğin farklı yorumlarından mesleki birliklere kadar çeşitli dayanışma ağları kurulmuştur. Türkiye demokrasisi üzerindeki asıl mücadelenin bu süreçte başladığı söylenebilir.

Hareketlerin etkisi, sendikal mücadele ve devrimci eylemlerle iç içe geçmiş şekilde 1960’lar ve 1970’ler boyunca gelişen tarihsel mirasa sahiptir (Kaynar, 2017; 2021). 1965’te TİP, 1977’de Ecevit önderliğindeki CHP ile kendini gösteren muhalif seslerin merkezi güçleri etkilemesi fikri, devletin aşkın yorumundan beslenen siyasal işleyişi aşmakta zorlanmıştır. Aslında hareketlerin silahlı mücadeleye dönüşmesi yolundaki temel etmenlerden biri de sistem-içi muhalefetin



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

imkansızlaşmasıdır. Bu süreçte geliştirilen deneyimlerin ve örgütlenme çabasının önemsenmemesi mümkün değildir. Ancak silahlı mücadelenin ya da terörizmin yarattığı korku ve endişeyle kitleleri saflarına çekme beklentisi, Soğuk Savaş'ın bitimiyle beraber artık iyice imkânsız ve büyük oranda da etkisiz olmaya başlamıştır. Bu durum seçim ya da resmi siyaset dışındaki mücadelelerinin önemini azaltmaz; ancak kapsayıcılık ve yeni örgütlenme biçimleriyle dışarıdan içeriye, tabandan yukarıya baskı arayışı devam eder. Diğer bir deyişle hareketlerin kurulduğu “siyasal fırsat yapısı”, 1990’ların sonuyla beraber değişmiştir. Bu açıdan Türkiye’deki toplumsal mücadelelerin temel hedefinin “daha iyi bir demokrasi” olması, Soğuk Savaş sonrasına denk gelir.

Tarihsel miras olan Batılılaşma ekseninde AB ile ilişkiler bağlamında benzer sürecin gelişimi takip edilebilir. 1990’lar boyunca muhalif toplumsal hareketlerin beslendiği en önemli siyasal çerçeve, AB kriterleri olmuştur. Bu kriterler, 1982 Anayasası’nın güvenlikçi perspektifini önemli ölçüde esnetirken, “eski Türkiye”nin elitleri tarafından ülkenin parçalanması olarak görülmüştü. Geçen zaman içinde hareketlerin çekişmecî etkileşim ağlarını genişletemediği ölçüde, kadim devlet geleneğine yaslanan kurumsal yapı etkisini göstermiştir. 2000’lerde AB’nin kendi içinde yaşadığı krizlerle birlikte “yeni Türkiye”de de AB perspektifinden uzaklaşılmasının yine güvenlikçi söyleme bağlanması şaşırtıcı değildir.

1968’in yeni toplumsal hareketlerinin mirası şeklinde farklı grupların parçalı hak taleplerinin 1990’larda yükselmesi, sivil toplum faaliyetleri bağlamında Türkiye’de yansıma buldu. Bunun sistemi demokratikleştirilmesi bağlamında etkileri de görüldü. Örneğin, belli başlı örnekleri hatırlamak gerekirse, Sürekli Aydınlik İçin 1 Dakika Karanlık Kampanyası’ndan Bergama çevre mücadelesinin hukuk zeminini aşan pratik görünümüne kadar 1990’ların son dönemine damga vuran toplumsal hareketler gelişmişti. Belli konulara odaklanan eylemler dışında daha geniş başlıklarda öğrenci ve kadın hareketleri, içlerindeki farklı eğilimleriyle birlikte, benzer şekilde bu dönemin hareket niteliğini güçlendiren önemli dayanışma ağlarını kurmayı başarmıştı. İnsan hakları alanında ulusal ve uluslararası örgütlenmelerin etkileşimi de Anayasal değişikliklerin şekillenmesinde etkili oldu.

Ancak Türkiye’deki hareketler, bugünkü krizin temellerinin atıldığı 2000’li yılların başlarında gelişen küreselleşme karşıtı harekete eklenemedi; hatta büyük oranda bu konuyu gündemlerine dahi almadılar. 1990’ların küreselleşme dalgası, 2000’lerde küresel sivil toplum bağlamında hızlanırken Türkiye’deki hareketlerin bu süreçle kadın ve LGBT hareketi dışında örgütsel bağlamda etkileşim kurduğu söylenemez. 11 Eylül sonrası ABD eksenli uluslararası müdahalelere karşı çıkış bağlamında gelişen savaş-karşıtı mitingler, BarışaRock festivali gibi organizasyonlar, GDO’lu ürünlerin yaygınlaşmasına karşı gelişen çeşitli eylemler, uluslararası maden şirketlerine karşı yapılan çevre savunması dışında hareketlerin gündemi oldukça yerel kaldı. Bunun en büyük yansıması, 2010’da İstanbul’da gerçekleşen Avrupa Sosyal Forumu’nun oldukça sönük geçmesidir.

Toplumsal muhalefetin örgütlenmesinde siyasal parti düzeyinde de 2000’lerin başından ilk dönemlerinde büyük bir belirsizlik yaşanmaktaydı. 1990’lar boyunca merkez sağ ve soldaki bölünmüş parti yapısı, koalisyon dönemleri olarak nitelendirilen hükümetleri zorunlu kılmıştır. Koalisyonun birlikte iş yapma, tavizler ve pazarlıklar gibi unsurları öne çıkaran zorunlu yapısı, demokratik genişlemeyi beraberinde getirmemiştir. Bugün parlamenter sistemin krizi olarak nitelendirilip yasama ve yürütme organlarının görevlerinde önemli değişikliklere yol açan ve





Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi adıyla resmileşen yeni süreç, bilindiği gibi bu yapısal krize dayanmaktadır. Bu süreç farklı boyutlarıyla –Türkiye akademisinin sınırlılıkları içinde, mümkün olduğu ölçüde- tartışıldı (Duru ve Üzgel [der.], 2013; Taşkın, 2013; Madra [yay. haz.], 2015; Bora [der.], 2016; Akça, Bekmen ve Özden [der.], 2018).

Türkiye’de demokratik devlet beklentisi, uzun süre, daha çok Kemalizm eleştirileriyle iç içe geçmiştir. Bu eleştirinin 1990’lardan itibaren sivil toplumda etkinliğini artıran İslamcı söylem içerisinde güçlendiği söylenebilir. Güvenlik ve din eksenli olarak işleyen tartışmalar, daha köklü bir dönüşümün yaşanmasını engellemiştir. Sendikalar başta olmak üzere örgütlü muhalefetin rolü, çalışma hayatı ve ekonomiyi ikincil kılan güvenlik ve din tartışmalarının içinde kalırken, devletin korunması/ele geçirilmesi yönündeki sıkışma gündelik hayat içinden türeyen toplumsal konuların ve dönüşümün ana gündem olmasını da engellemiştir. Gündem yaratan toplumsal muhalefet örneklerinden, SEKA ve TEKEL özelleştirmelerine karşı yerel direnişler ve özellikle 2010 kışında Ankara’daki uzun süreli TEKEL eylemi gibi pratikler toplumsal muhalefetin kendi gündemlerini ortaklaştırarak kurabilmesi açısından hatırlatılması gereken örneklerdir (Yıkılmaz ve Kumlu [der.], 2011; Kolektif, 2011).

Yerel düzeydeki gündemlerin aktör ve dayanışma ağı krizlerinin yanı sıra uluslararası düzlemde de 1990’ların sonlarındaki değişim rüzgarlarından farklı bir hava vardı. 2002 Anayasa taslağı sonrasında Avrupa Birliği’nin (AB) kendi içinde yaşadığı tıkanma, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere sosyal-demokrat dönüşümü vaat eden partilerin gerilemesi, her iki ülkede muhafazakar merkez-sağın uzun süreli iktidarlarının temellerinin atılması, Fransa’da Sarkozy, İtalya’da Berlusconi iktidarlarının ülkedeki radikal-sağın gelişimine etki eden söylemleri, sonrasında Polonya ve Macaristan gibi yeni AB ülkelerinde gelişen AB-karşıtı popülist söylemler Avrupa açısından umut vaat etmeyen gelişmelerdi. 11 Eylül sonrasında yükselen güvenlikçi perspektifle beraber ABD’nin de artık liberal dünyada demokrasi ve özgürlük için meşru bir çıpa olmadığı açıktır. Uluslararası müdahalelerinin krizlere dönüşmesi kadar, ülke içinde siyahlara yönelik polis şiddetinin de durmadan devam etmesi, Trump’la beraber yükselen beyaz-üstünlüğü iddiaları ve göçmenlere yönelik ayrımcı uygulamalarla beraber, Batı dünyasında ilham verici farklı bir demokrasi önerisi ufukta görünmemekteydi.

Keza 2000’lerin başında küreselleşme-karşıtı hareketin merkezi haline gelen Latin Amerika’daki son yıllardaki gelişmeler iç açıcı değildi. Brezilya’daki 20 yıllık PT iktidarının yolsuzluk ve görevden alma gibi süreçlerin devamında Bolsonaro ile birlikte Trump benzeri bir iktidara dönüşmesi, Venezüla ve Bolivya’daki Chavez ve Morales sonrası krizler, alternatif bir sosyalist demokrasi fikrinin o bölgede de yerleşmediğini gösterdi. Böylece yerel hamlelerin uluslararası bir değişim dalgasına dönüşmediği ölçüde sınırlı etki yaracağı görülmüş oldu. Muhafif sesler, popülizmin küreselleşme-karşıtlığını devralan etkisiyle birlikte demokratikleştirici değil tersine bir dalgayı tetikledi. Kısacası uluslararası siyasal fırsat yapısı da muhafif hareketlerin aleyhine gelişti. Bahsedilen gelişmeler ekseninde 2010 sonrası süreçte toplumsal muhalefetin dünya çapında kendine yol aradığı söylenebilir.

Türkiye de bu süreçten etkilenmektedir. Kapitalizmin normalleştiği bir demokrasi, artık daha çok sorgulanır hale gelmektedir. Küresel çapta neoliberalizmin piyasa öncelikli uygulamaları kitleleri, küreselleşmenin etkileşimlerine karşı daha tepkili hale getirdi. Ancak bunun kurumsal yansımaları bulunmamaktadır. Türkiye’deki siyasal hegemonyayı güçlendiren noktalardan biri de bu uluslararası krizdir. Uluslararası kurumlara, piyasalara, yerleşik partilere ve liderlere



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

yönelik öfke, farklı ülkelerde alternatif ve kimi zaman da sürpriz isimleri hızlıca yükseltmektedir. Türkiye'nin görece istikrarlı ve uzun süreli siyasal iktidarı ile değişim arayışındaki kitlelere yönelik ilham kaynağı olmasının nedenlerinden biri budur. Özellikle Orta Doğu'daki insan hakkı ihlallerine ve işgallere yönelik yükseltelen söylemsel karşı çıkış ve değişim vurgusu, güçlü lider imajıyla birlikte bölgesel çapta ses getirdi.

Toparlamak gerekirse, toplumsal talepler 1990'larla beraber küresel düzeyde sivil toplum ve yönetim kavramları etrafında ilerlemiştir. 1970'lerden miras sosyalist devrim fikrinden uzaklaşıldıkça, sivil toplum faaliyetleriyle süreci demokratikleştirme beklentisi 1990'ların ikinci yarısında, AB uyum paketleriyle beraber büyük oranda gerçekleşti. Bu arka-planın hızla değişen pek çok araçsal imkanlar ve nesillerin eline yeniden yorumlandığı görülebilir. Diğer deyişle mücadelenin nesnesi ve öznesi değişmektedir. Özellikle 1990 sonrası doğan kuşak için, üyelik tabanlı örgütlenme dışında, yatay hiyerarşiye dayanan çoklu aidiyetleri geliştirebilmek önemlidir. 1968'in gençlik hareketlerinden sonra, bir kez daha yeni aktörler var olan kurumsal yapıların, eskilerin işleyişini yeni araçlarla zorlamıştır. Bu kez yeni nesli harekete geçirmekte öne çıkan nokta olarak dünyayı değiştirmekten ziyade kendi dünyasını değiştirmek gösterilebilir. Gündelik hayata etki eden, aidiyet duygusunu kimlik, etnisite ya da kültürden önce hayatı yaşanılır kılan, gelecek umudu veren bir perspektifle sadece ideolojik değil duygusal bağları da içerecek şekilde bağlantıları arkadaşlık ya da dayanışma ağına çevirebilmek burada temel noktalar olacaktır.

Kısacası 12 Eylül sonrasında resmi ideolojinin ve bürokratik yapılanmanın karşısındaki muhalif hareketler içinde, İslami hareket ve partileri yukarıda bahsedilen ulusal ve uluslararası siyasi fırsat yapısını, kendi dinamiklerini geliştirerek ve etkili mekanizmalar kurarak lehlerine çevirmiştir. Gündelik hayata giren etkili bir örgütlenme hegemonyayı kuran süreci geliştirmiştir. Örneğin hükümet-dışı örgütlerin gücü arttıkça 2000'lerin başından itibaren hükümet-eksenli sivil toplum kuruluşları, yapının sağlamlaştırılması için önemli ölçüde katkı yaptı. Din, ekonomi ve eğitimin içe içe geçtiği yapılar birer güç odağı haline geldi. Böylece, demokrasiye sınırlı düzeyde ihtiyaç duyan neoliberal ekonomik sistem ile küresel gelişmelerin yerel yorumu biçiminde deforme edilmiş bir sivil toplum çalışması, Türkiye demokratik sisteminin son 20 yılda tartışılır hale gelmesinde iki ana hat olmuştur.

#### 4. Çekişme Ekseni Olarak Ekonomi

Yukarıdaki kavramsal ve pratik gelişmeler içinde güçlenen ve başlardaki beklentinin tersine demokrasiyi olumsuz etkileyen muhafazakâr demokrasinin karşısında, muhalefet bloğunun yeterli dayanışma göstermediği açıktır. İlk dönemlerde şehirli kesimlerin laiklik ekseninde örgütlenmeye çalışıldığı 2007 Cumhuriyet Mitingleri bu alanda önemli bir mobilizasyon yaratmıştı. Tek eksenle kalan bu taleplerin daha geniş bir dayanışma ağına evrilmemesi asıl önemli eksikliklerdir. İktidar gücü, farklı grupları bünyesinde topladıkça güçlenirken, çeşitli gerginlikleri de özellikle ekonomik gelişme bağlamında yönetmeyi başarmıştır. Yeni iktidar, değişimi vaat ederken ona direnen toplumsal muhalefet ise, bugün de aynı hatayı yaparak, eskinin daha iyi olduğu ve korunması gerektiği noktasını vurgulamıştır. Eskiye canlandırarak liderlik arayışı ise olası değişimi yaratacak geniş cepheyi kurmak konusunda en büyük engel olmuştur.



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmeci Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

Yazının öne çıkardığı nokta, iktidar gücünün hegemonyasının temellerinin çekişmeci bir gerginliğe dayandığıdır. Alevilerden Kürtlere, sosyalistlerden milliyetçilere farklı gruplarla ittifaklar, işbirlikleri ve dönem dönem öne çıkarılan “eski Türkiye”nin tıkanıklıklarıyla beraber krizdeki siyasetin açmazları iktidar bloğu tarafından yönetildi. Yakın zamanda kutuplaşma kavramıyla daha fazla anılan bu gerginlik, farklı durumlarda yeni pozisyonlar alma başarısını göstermekti. Ancak sorun, bugünkü siyasetin post-siyaset biçimiyle demokrasiyi bitirici noktaya evrilmesidir. Krizler karşısında üretilen çözümler, tabandan yürüyen kolektif eylemlerin sınırlılığında, sürecin demokratik bir bağlama oturmasını sağlamamaktadır. Tersine, kişisel etkiler, uzmanlık ve liderlik mefumu daha keskinleşmektedir. Türkiye’nin bu genel küresel çizgiye savrulması şaşırtıcı olmasa da buna yönelik direniş olasılıklarını yükseltmemesi, sorunun büyümesindeki asıl nokta olarak öne çıkarılmalıdır. Demokratik siyaset için gerekli nokta, çekişmenin kontrolü için, gündelik hayata temas edecek farklı mekanizma ve süreçler yaratabilmektir.

Dolayısıyla demokratikleşme bağlamındaki temel konu, uzlaşma arayışındaki siyasetin uzlaşmazlıkları görmezden gelmeden ilerlemesidir. Eylemlerin sınır zorlayıcı pratikleri birbiriyle tek değil farklı bağlamlarda daha uzun etkileşimler, Laclau’nun (2007: 92-93) tabiriyle eşdeğerlik zincirleri, kurdukça etkili olacaklardır. Tabii ki bugün için pratikte asıl soru, kendi dışındakileri demokrasi-dışı ilan eden bir gücün karşısında neler yapılabileceğidir? Gittikçe otoriterleşen sistemin ve hukuki gelişmelerin aleyhine ilerlediği duruma bu süreç nasıl işleyecektir? Bu sorunun cevabı, yazı özelinde, hareketlerin somut ve kapsayıcı gündemle tabandan örgütlenbilmesinde saklıdır.

Tabii ki burada değişen iletişim araçları ve internetin etkisi yeni örgütlenme biçimleri için göz ardı edilemez. Bu katkının gelişimini sağlayan küreselleşmenin kültürel, sosyal, ekonomik etkisiyle birlikte mücadelenin etkileşim alanı sınırları aşmıştır. Böylece siyasal süreçleri daha geniş çerçevede, yeni etkileşimler ve koalisyonlar kurarak yaygınlaştırmak kolaylaşmıştır. Küreselleşme-karşıtlığı sürecinde bu deneyim gözle görülür hale gelişmiştir. Başta bölgesel etkileşimler olmak üzere, tartışılan kavram ve konuların küresel bağlamları göz ardı edilemez olmuştur. İnsan haklarının en geniş çerçevesi içinde artık demokrasinin kurulduğu zemin, küresel tartışmalar içinde şekillenir.

Gelinen noktada siyasetin çözüm üretmesi beklenen, aynı zamanda yerel ve küresel etkileşimin kurulabileceği ana ekseninin ekonomik bağlam olduğu söylenebilir. Yukarıda değinilen küreselleşmenin etkileri gittikçe tersine dönerken, demokrasinin krizi içinde ifade bulan popülist taleplerin yükselttiği karşı çıkışlar, özellikle ekonomi tartışmasını yeniden gündeme getirmektedir. Küreselleşmenin anti-demokratik işleyişi ve Kuzey-Güney hattında yarattığı küresel dengesizlik 2000’lerin başından itibaren sıkça vurgulanmıştır. Geçen sürede kapitalizmin sadece üretim ilişkileri üzerinden değil gündelik hayata girmiş, biyopolitik bir örgütlenme biçimi olarak siyasal bir güç haline geldiği görülebilir (Douzinas, 2015; Hardt ve Negri, 2019). Popülizmin yerel halkı öne çıkararak arayışları kadar heterojen halkın kendi içinde yeni ortaklaşma eksenleri aradığı da açıktır. Ekonomik bağlam burada bir araya getirici önemli bir hattı oluşturur (della Porta, 2015). 2008’ten itibaren Yunanistan’daki kemer-sıkma politikalarından, Öfkeliiler’den İşgal Et Hareketi’ne, Geceleri Ayakta’dan Sarı Yelekliler’e kadar pek çok eylemde genç işsizliği, güvencesiz çalışma, küresel ekonomik kurumların yerel siyaset üzerindeki sorgulanamaz etkisi gibi başlıklar öne çıktı ve tartışmaların gündemini belirlemeye



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

başladı. Arap Baharı'nın ikinci dalgası diyebileceğimiz Lübnan protestolarında da ekonomik krizin etkisinin bir türlü çözülemeyen siyasi tartışmalara yansıdığı görülebilir. Kısacası küresel çapta eylemlerin ana ekseninin ekonomik sorunlar ve buna çözüm üretemeyen temsili demokrasi ve onun dayandığı yerleşik eski siyasal kurumlara yönelik eleştiriler olduğu görülmektedir.

Türkiye'de ise kapitalizmin daha iyi bir demokrasi yönündeki engel olduğuna dair kapsayıcı bir karşı-hareket gelişmemiştir. Hareketlerle kapitalizm arasındaki eleştirel etkileşim, küreselleşme-karşıtı hareketin bütün dünyada yarattığı kırılmaya eklenemediği ölçüde yerel ve sınırlı kalmıştır. Hareketlerin 1990'larda kazandığı ivme, 2000'lerde küresel bağlama geçemediği ölçüde düşüşe geçmiştir. Bu noktada sosyal demokrasinin Avrupa çapında yaşadığı düşüşün Türkiye'deki yansımaları da etkili olmuştur. Kurumsal destekten yoksun hareketler kendi eksikleriyle birlikte gündem yaratma kapasitesini yitirmiştir.

Ülkenin her daim önemli sorunlarından olan ekonomik adaletsizlikler ve işsizlik gibi konuların hareketlerin daha çok gündemine gelmesi, bir yol olarak görülebilir. Bu bağlam, küresel tartışmalarla etkileşim açısından bağlantılar kuracaktır. Bilindiği üzere hızlı yapılaşma, betonlaşma, çarpık kentleşme ile beraber ekonominin dayandığı inşaat sektörünün sürdürülebilir bir ekonomi yaratmadığı, gittikçe hissedilen ekonomik kriz, yükselen enflasyon ve işsizlik oranlarıyla kendini göstermektedir. Yaşanan krize yönelik biçimde örgütlenecek bir sınıf ya da grup ise şu anda doğrudan işaret edilemez. Bu belirsizlik, günümüzün temel sorunudur. Ancak bir yandan da farklı kesimleri yakınlaştırmak gerektiği görülmektedir. Ortak hayatı doğrudan etkileyen ekonomik sorunlar, değişim arayan yeni hareket noktalarının örgütlenebileceği zemindir. Bu bağlamda özellikle yerel düzeyde, sektörel bazda dayanışma ve yardımlaşma ağlarının hareketlerin gelişeceği en geniş alan olacağı öngörülebilir.

2021 itibarıyla ana muhalefet partisinin ve Millet İttifakı'nın bu yöndeki söylemleri ve gündemi yükseltmeye çalıştığı açıkça görülmektedir. Esasen burada toplumsal hareket dalgası yaratacak çerçevenin, CHP'nin daha önce geliştirdiği Adalet Yürüyüşü'ne dayandırılması mümkündür. Hukuk kurumlarına güven sorunu, alınan kararların meşruluğu tartışması, liyakat anlayışının çözülmesi gibi noktaların öne çıkarıldığı yürüyüş boyunca, uzun süre sonra ilk kez CHP gündemi belirleyen parti olmuştur. Antik Yunan'dan bu yana adalet, bir siyasal sistemin en temel ve eski tartışma noktalarından biri olarak normatif ve pratik boyutlarıyla oldukça kapsayıcı boyutlar taşır. Demokrasi ile adalet arasındaki bağlantı, halkın gücünü etkili biçimde yansıtır yansıtamayacağına dair önemli eksen oluşturur. Bunun devamında ekonomik adalet tartışmasının da gündeme getirilmesi olasıdır. Daha önce Cumhuriyet Mitingleri ile daha dar bir zemine seslenme imkânı bulan muhalefetin, adalet ve özellikle ekonomik adalet gibi çerçevede geniş kesimleri bir araya getirme ihtimali yüksektir.

Benzer ortak cephe kuramama eğilimi daha sonra, 2010 Anayasa değişikliği referandumunda evet/hayır ikileminde, cumhurbaşkanı seçimlerinde siyaset-dışı aday bulma hevesinde görüldü. Seçim sisteminin değişmesiyle normalleşen ittifak sisteminde birbirine yakınlaşan aktörlerin, bu ortak eksen geliştirme pratiğini kısmen güçlendirdiği söylenebilir. Özellikle yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara özelinde oluşan ortaklık, kapsayıcı bir söylemin pratik sonuçlar alabileceğini gösterdi. Bu tarz bir söylemin, ekonominin çeşitli alanlarında düzenli sorunlar yaşayan toplumun geniş kesimlerin hayatlarını daha iyi hale getirecek programlı birlikteliğe dönüşmesi gerekliliği açıktır.



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmeci Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

Kurumsal siyasetin ve büyük söylemlerin arasında kaybolan, iş güvencesi, güvencesiz çalışma, iş sağlığı gibi konuların sadece sendikaların eylem alanına bırakılması, siyasetin yeniden tanımlanmasındaki eksiklerden bir diğeridir. Uzun erimli sendikal direnişlerin muhalif partilerin desteğiyle gündeme taşınabilmesi, sendikaların emek hayatını güçlendirecek eylemleri sadece onların kurumsal kapasitesiyle sınırlı kalmaması önemlidir. Yakın zamanlarda yerel düzeydeki çevre protestolarından iş güvenliğine ve işten atılmalara yönelik iş yeri düzeyindeki sendikal mücadelelere kadar her bir noktada söz konusu eksiklik yeniden yaşanmaktadır. Bu eylemlere dair zaman zaman parti temsilcilerinin bireysel destekleri ise kişisel inisiyatif düzeyinde kalmaktadır. Türkiye’de demokratik değişim yaratabilecek protesto ve eylemlerin birbiriyle etkileşim kuracak bağlantılar yaratabilmesi, kurumsal olan ve olmayan eylemlerin güçlü etkileşime girebilmesi, bu tip bağlantı noktalarının güçlendirilmesiyle ilişkilidir. Gezi Parkı dinamizminin sarstığı ama kendine getiremediği yerleşik yapı, liderin takip edildiği ve hiyerarşik eşitsizliği normalleştiren muhafazakârlığı beslemektedir. Bu sınırlı siyasal yorumdan çıkmak için, öncelikle gençlik ve kadın kolları gibi bilindik araçlar dışında çevre ve iklim gibi konulara odaklanan eylemleri, kurumsal-olmayan bağlamları, gündelik hayatı ve sıradan insan temasını önemsemek etkili yollardan biri olabilir.

2021 sonlarında yaşanan ekonomik kriz, ekonominin gündelik hayattan başlayan bir pratik olduğunun hatırlanması açısından bir kırılma yaratmıştır. “Geçinemiyoruz” başlığı ve sloganıyla hızla yayılan eylem ve protestolarda kurumsal bağları güçlendirmek için, lideri takip çizgisinin ötesinde, yeni bir siyasal dil ve etkileşim kurulması gerektiği açıktır. Yakın zamanlarda sokaklarda gezerek halka anlık ve yüz yüze temas kurma biçimi, kurumsallıkla bireysellik arasında salınan bir girişim olarak, yeni tarz siyasetin önemli araçlarından olmaktadır. Tabandan yükselen talepleri ifade etme ve gündelik hayat pratiklerini öne çıkarma açısından kayda değer bu girişimin seçim sürecinde diğer parti ve adayları da buna zorlayacağı açıktır.

## 5. Sonuç

Yazıda Tilly ve Tarrow’un çerçevesini çizdiği çekişmeci siyaset ve siyasal fırsat yapısı yaklaşımı üzerinden kurumsal-olmayan, taban hareketlerinin siyasal süreçleri yönlendirme etkisinin altı çizilmiştir. Çekişme, uzun erimli ısrarlı mücadele süreçlerini kapsar. Bu doğrultuda çekişmeci siyasetin kurumsal olan ve olmayan siyasi aktörler arasındaki sav-geliştirme faaliyetlerinin karşı çıkışları, kamu otoriterlerine yönelik sürdürdüğü ısrarlı tutumları, bu süreçte kurduğu pazarlık/aracılık, etkiyi yayma, yeni koalisyonlar kurma gibi mekanizmalar ve etkileşimler, Türkiye muhalefetinde belirleyici konumda değildir. Başta kadın hareketi olmak çeşitli uzun vadeli mücadelelerin kazanımları söz konusu olsa da kurumsal siyasetin hareketlerle bağlantısı düşük kalmıştır. Mevcut sistemde dönüşüm hedefleyen muhalif arayışların bu yönde bir bağ kurması gerekliliğinin altı çizilmiştir.

Toparlamak gerekirse, Türkiye’de siyasal sistemin niteliğine dair bir sorgulama, demokrasinin çekişmeci biçimde neden gelişemediğine dair arayışla iç içe geçer. Demokrasiyi daha demokratik hale getirecek hamleler, ya küresel düzeydeki gelişmelerde ya da bir liderin kitleyi peşinden sürüklemesinde aranmaktadır. Siyasal tartışmanın içindeki bu eksiklik, kökleri gündelik hayat içinde kurulan demokratik bir sistem olasılığını olumsuz etkilemiştir. Devletin kurumsal kapasitesini yönetme arayışı, siyasal iktidar hassasiyeti, toplumsal mücadelelerin önemini ikincil kılmıştır.



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

Günümüzde mevcut hegemonyanın inşaat ve yapı sektörü, medya ve sivil toplum üzerinden kurduğu sosyo-ekonomik çıkar ağları kadar, demokratik güçlerin kur(a)madığı ağlar da siyasal sistem üzerinde etkili olmuştur. Durumu tersine çevirmek için, ortak hayatı şekillendiren konularda kurulacak dayanışma ağları oldukça önemlidir. Bu ağların geliştireceği dinamik etkileşim süreçlerinin dönüştürücü etkisi olacaktır. Güncel olarak, mevcut ekonomik kriz bu anlamda önemli bir fırsat çerçevesi sunar. Sosyo-ekonomik sorunları her dönem canlı olan bir toplumda demokratik sistemin kuruluşu, kamusal ortaklıkları artıracak pratiklerle mümkündür. Böylece farklı toplumsal kesimleri bir araya getirebilmek, örgütsüz kesimlerin katılımı ile üretilecek bir etkileşimle güçlenme potansiyeline sahiptir. Türkiye siyasi tarihinde bu yönde hareket-kurumsal siyaset ilişkisinin kurulamaması, önümüzdeki en büyük tıkanma noktalarındandır.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki demokrasiyi siyasal sistemin merkezi yapacak unsur, seçim davranışları/sonuçları ve hukuki boyutun yanında tabandan itibaren gelişen katılım pratikleri, kolektif eylemler ve toplumsal hareketlerin süreci yönlendirme etkisidir. Hareketlerin siyasal fırsatları demokratikleştirecek kolektif eylemleriyle dönüştürülecek bir siyasal işleyiş, sistemi farklı kılacaktır. Hareketlere yönelik suçlayıcı dil, şeytanlaştırma faaliyetleri, terör ve ihanet benzeri ilişkilendirmeler de yine bu eylemlerin ısrarcı ve dayanışmacı nitelikleriyle aşılabılır. Tabandan yükselen süreçler kadar kurumsal siyasetin tabanla ilişkilerini güçlendirecek perspektif değişikliği de söz konusu dönüşümün güçlendirilmesi için elzemdir. Ayrıca bu köklü bakış açısı değişikliği, devlet eksenli analizler ve kurumsal iktidarın baskın ve baskıcı niteliklerini değiştirmek anlamına gelecektir.

### Kaynakça

- Akça, İ., Bekmen, A. ve Özden B. A. (der.) (2018). *“Yeni Türkiye”ye Varan Yol*, İletişim, İstanbul.
- Akçay, Ü. (2021). “Authoritarian consolidation dynamics in Turkey”, *Contemporary Politics*, 27(1): 79-104.
- Arat, Y., and Ş. Pamuk (2019). *Turkey Between Democracy and Authoritarianism*. Cambridge: Cambridge University.
- Arrighi, G., Hopkins, T. ve Wallerstein, I. (1995). *Sistem Karşıtı Hareketler*, Çev. C. Kanat, B. Somey, S. Sökmen, Metis, İstanbul.
- Babacan, E., M. Kutun, E. Pınar and Z. Yılmaz, eds., (2021). *Regime Change in Turkey: Neoliberal Authoritarianism, Islamism and Hegemony*. London: Routledge.
- Barber, B. (1995). *Güçlü Demokrasi*, Çev. Mehmet Beşikçi, Ayrıntı, İstanbul.
- Bora, T. (der.) (2016). *İnşaat Ya Resulullah*, İletişim, İstanbul.
- Chester, G ve Welsh, I. (2011). *Social Movements - The Key Concepts*, Routledge, Londra.
- Crossley, N. (2002). *Makine Sense of Movements*, Open University, Buckingham.
- Della Porta, D. (2015). *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back into Protest Analysis*, John Wiley & Sons, Londra.
- Della Porta, D. ve Diani, M. (2020). *Toplumsal Hareketler*, Çev.Pelin Çakır, Ceren Gülbudak, İş Bankası, İstanbul.



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

- Demir, G. (2011). "Habermas ve Foucault: Müzakereci demokrasi ve yönetimsellik" *Akdeniz İİBF Dergisi* 11(22): 48-71.
- Doğan, S. (2016). *Mahalledeki AKP*, İletişim, İstanbul.
- Douzinan C. (2015). *Krizde Felsefe ve Direniş*, Çev. Tulga Buğra Işık, Metis, İstanbul.
- Duru, B. ve Üzgel, İ. (der.) (2013). *AKP Kitabı*, Phoneix, Ankara.
- Esen, B., ve Gümüşçü, S. (2016). "Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, 37(9): 1581-1606.
- Fominaya, C. F. (2020). *Social Movements in a Globalized World*. London: Red Globe.
- Habermas, J. (1999). "Demokrasinin üç normatif modeli", Benhabib, S. (der.), *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde, Çev. Z. Gürata ve C. Gürsel, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 37-50.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2019). *Meclis*, Çev. Akın Emre Pilgir, Ayrıntı, İstanbul.
- Kaygusuz, Ö. (2018). "Authoritarian neoliberalism and regime security in Turkey: Moving to an 'exceptional state' under AKP", *South European Society and Politics*, 23(2): 281-302.
- Kaynar, M. K. (der.) (2017). *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim, İstanbul.
- Kaynar, M. K. (der.) (2021). *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, İletişim, İstanbul.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İletişim, İstanbul.
- Kolektif (2011). *Tekel Direnişi Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi: Nota Bene*, Ankara.
- Laclau, E. (2007). *Popülist Akıl Üzerine*, Çev. Nur Betül Çelik, Epos, Ankara.
- Levitsky, S. ve Way, L. A. (2010). *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After The Cold War*, Cambridge University, Cambridge.
- Madra, Y. M. (yay. haz.) (2015). *Türkiye'de Yeni İktidar ve Yeni Direniş*, Metis, İstanbul.
- McAdam D., Tarrow S. ve Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Merkel, W. (2004). "Embedded and defective democracies", *Democratization*, 11(5), 33-58.
- Mouffe, C. (2015). *Demokratik Paradoks*, Çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Epos, İstanbul.
- Mouffe, C. (2019). *Sol Popülizm*, Çev. Aybars Yanık, İletişim, İstanbul.
- Mudde, C. ve Kaltwasser, C. R. (2019). *Popülizm Kısa Bir Giriş*, Çev. Erdem Türköz, Nika İstanbul.
- Müller, J. W. (2020). *Popülizm Nedir?*, Çev. Onur Yıldız, İletişim, İstanbul.
- Özbudun, E. (2000). *Contemporary Turkish politics: Challenges to democratic consolidation*. Lynne Rienner Publishers.
- Ranciere, J. (2007). *Siyasalın Kıyısında*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, Metis, İstanbul.
- Ranciere, J. (2014). *Demokrasi Nefreti*, Çev. Utku Özmakas, İletişim, İstanbul.



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

- Schumpeter, J. (2021). *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi*, Çev. Vedat Ahsen Coşar, Dorlion, İstanbul.
- Tansel, C.B. (2018). "Authoritarian neoliberalism and democratic backsliding in turkey: beyond the narratives of progress", *South European Society and Politics* 23 (2): 197-217.
- Tarrow S. (2021). *Movements and Parties*, Cambridge University, Cambridge.
- Taşkın, Y. (2013). *AKP Devri*, İletişim, İstanbul.
- Tilly, C. (2004). *Toplumsal Hareketler 1768-2004*, çev. Orhan Düz, Babil, İstanbul.
- Tilly, C. ve Tarrow, S. (2007). *Contentious Politics*, Paradigm, Boulder.
- Tormey, S. (2015). *The End of Representative Politics*, Polity, Londra.
- Uysal, A. (2017). *Sokakta Siyaset*, İletişim, İstanbul.
- Wallerstein, I. (2016). "Liberalizm ve Demokrasi", *Bildiğimiz Dünyanın Sonu* içinde, Çev. Tuncay Birkan, Metis, İstanbul.
- Yıkılmaz, G. ve Kumlu, S. (der.) (2011). *Tekel Eylemine Kenar Notları*, Phoneix, Ankara.
- Yıldırım, Y. (2015). "Anarşistten teröriste marjinalden çapulcuya: Toplumsal hareketlerin şeytanlaştırılması", *Öteki'nin Var Olma Sancısı* içinde, ed. İsmet Parlak, 483-508, Bursa, Dora.
- Yıldırım, Y. (2018). "Demokrasilerde otoriterleşme ve hibrid rejim tartışmaları ve Türkiye'ye dair çıkarımlar", *Politik Ekonomik Kuram*, 2(2): 1-26.
- Yörük, E. ve Yüksel, M. (2015). "Gezi eylemlerinin toplumsal dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, 133: 132-165.
- Zürcher, E. J. (2013). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 28. Baskı, İletişim, İstanbul.

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde *Fiscaoeconomia* Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

**Ethics Statement:** The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.





Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği. *Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

## **The Lack of Contentious Collective Actions in Turkish Democracy**

**Yavuz YILDIRIM**

### **Extended Abstract**

Collective actions from below and their political demands have had a historical role in the institutional formation of politics. One of the most important elements that make a political system democratic is the existence of opposition groups and their ability to be heard. The contention and conflict of different views, the competition (for liberal democracies) and eventually the ability to develop various alliances and compromises form the foundations of modern democratic functioning. In order for this environment to be maintained in a peaceful way, the political functioning of collective actions and the social movements that they transform into in the long term must have democratizing qualities in terms of the representation of different groups. Although there have been many development and breakthrough processes in the history of democracy in Turkey, it can be said that one of the most important shortcomings in the process is that institutional politics cannot be guided by the collective actions of social movements. On the other hand, political parties do not want to be associated with such collective protests. This distance between institutional politics and grassroots democracy is one of the structural crises of the country's failure to democratize.

Aside from the decision makers and power centers, the analysis of a political system also includes the opposition forces."Does Turkey have strong social opposition and effective social movements nurtured within it?" will analyze the link between the lack of decisive power of social movements and Turkish democracy. Recent studies in this area seem to focus on the authoritarian tendencies of the long-term ruling power and changing economic policies (Tansel, 2018; Arat and Pamuk, 2019; Çınar, 2019; Babacan et al. (eds.), 2021). The importance of movements in determining the actors and issues in political processes continues to be widely discussed (Fominaya, 2020). However, this line cannot be said to be strong in Turkish literature. The study aims to make a contribution to this deficiency. Although the views on Turkish politics through protests increased (Uysal, 2017) and -although at a very low level when compared to foreign academic sources-- political system and democracy analyzes increased in Turkish, especially with the Gezi Park protests, through social movements (Öğütle and Göker (ed.), 2014); Yörük and Yüksel, 2015).

However, here, it is based on an axis that is not very common in Turkey in the literature of movements. The study, which will continue with reference to the concepts of dynamics of contention and contentious politics (McAdam Tarrow & Tilly, 2001; Tilly & Tarrow, 2007) and the political opportunity structure approach, will focus on the deficiencies in democratic argumentation and development in the political system in Turkey. The claim of the study, which tries to reveal a different basis of current debates by leaning on the conceptual and historical background, is that the lack of democracy based on grassroots actions prevents the democratization norms tried to be developed in Turkey from being based on solid foundations. Because of the networks that democratic actors have difficulty developing, the political system, institutional politics and ultimately the state are defined by personal interventions. As well as the socio-economic interest networks established by the current hegemony over the construction and building sector, the media and civil society, networks



Yıldırım, Y. (2022). Türkiye Demokrasisinde Çekişmecî Kolektif Eylemlerin Eksikliği.  
*Fiscaeconomia*, 6(1), 40-58. Doi: 10.25295/fsecon.1037892

---

that democratic forces have not (could) establish have had an impact on the political system. This finding does not mean that the tradition of social struggles, trade union struggles or party initiatives in the past are ignored. However, the ineffectiveness of movements in influencing public policy is a clear case. Here, the position of the movements in the democratic system is discussed, not a point that contradicts their dynamism, such as the success or failure of the movements. It will be argued that this deficiency prevents the political process from transforming into a different form from the bottom up.

The proposition of the study is that the democratic capacities of the structures decrease as their connection with the movements decreases. This determination will also contribute to Ranciere's (2007; 2014) hatred of democracy, created by those who control the order by the disruptive interventions of the politics of conflict and the critical search of recent political theory between movements and institutional politics (Douzinas, 2015; della Porta, 2015; Mouffe, 2019; Hardt and Negri, 2019; Tarrow, 2021). In these studies, which highlight points such as coordination, strategy, leadership, and setting common goals in increasing the impact of movements in practical politics, not only the recognition and rights demands of certain groups, but also how to develop efforts to shape common life on a global scale are discussed. In this framework, it will be emphasized in the article that democracy, which is not supported by the coercive actions and interventions of the movements, cannot overcome the vicious circle of technicalized decision-making mechanisms.

In fact, the problem is not unique to Turkey. The democratic debates of the 2000s correspond to a crisis of liberal democracy, in which leaders are empowered and the people are weakened (Tormey, 2015). The exit from the current crisis is possible with a normative effort to define democracy in a broader sense and practical actions that will strengthen efforts in this direction. The increasing use of Turkey as a case study for the decline of democracies discussed globally (Levitsky and Way, 2010; Merkel 2004) is related to the country's structural problems as well as its shortcomings at the actor level. The lack of effectiveness of opposition actors based on the movement is as important as the role of ruling parties or power-holding elites.

In the study, after the connections between the movements and democratic systems were outlined, it was emphasized that the movements had difficulties in transforming the system due to the lack of dynamic competing actors in Turkey. Although the efforts for civil society and democratization in the post-1990 period have been mentioned historically, recent developments have been especially focused on.

## ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler

*USA-China Hegemonic Rivalry: Shale Gas Revolution, Renewable Energy and Rare Earth Elements*

Sibel ÇAŞKURLU<sup>1</sup>

### Öz

2008 Küresel Finansal Krizi sonrasında ABD'nin hegemonyasının düşüşe geçtiği konuşulurken Çin'in de hegemon olma yolunda yükselişe geçtiği fark edilmeye başlanmıştır. Çin-ABD arasındaki hegemonik rekabet ticaret savaşlarıyla giderek görünür hale gelmiştir. Bu hegemonya mücadelesinde kuşkusuz 4. Sanayi Devrimi'nin teknolojilerine ve bu teknolojilerde kullanılan stratejik girdilere kimin hâkim olduğu belirleyici olacaktır.

Çalışmada Emmanuel Wallerstein tarafından geliştirilen "Dünya Sistemi Teorisi" bakış açısından yararlanılmaktadır. Bu teoride ortaya konulan hegemonya kavramı temel alınmaktadır. Çalışmada ABD ve Çin arasındaki hegemonya mücadelesi, giderek bir ulusal güvenlik meselesi olarak görülmeye başlanmış olan "enerji güvenliği" kavramı bağlamında analiz edilmektedir. İki ülke arasındaki hegemonik rekabet; ABD'nin uluslararası enerji piyasalarında fiyat belirleyici konuma gelmesini sağlayan Kaya Gazı Devrimi'nin etkileri, geleceğin enerjisi olarak görülen yenilenebilir enerji teknolojilerinin geliştirilmesi alanında artan rekabet ve yüksek teknoloji ürünlerinde kilit rol oynayan nadir elementlerde Çin'in tekel konumuna yaklaşması ekseninde değerlendirilmektedir.

**Jel Kodları:** F50, F51, F52.

**Anahtar Kelimeler:** ABD-Çin, Hegemonya, Enerji Güvenliği, Yenilenebilir Enerji, Kaya Gazı Devrimi, Nadir Elementler, Dünya Sistemi Teorisi, Uluslararası Enerji Politikaları.

<sup>1</sup> Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, [sibel.caskurlu@hbv.edu.tr](mailto:sibel.caskurlu@hbv.edu.tr), ORCID: 0000-0001-6394-8198



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

## Abstract

Following Global Financial Crises in 2008 hegemonic descent of USA and China's hegemonic rise has become apparent. Trade wars between both states has been remarkable. In this hegemonic rivalry, gaining control over the key technologies in the Fourth Industrial Revolution will be decisive.

In this paper, hegemony concept will be borrowed from World Systems Theory perspective. In this respect, the hegemonic rivalry between USA and China will be discussed in the basis of energy security which is in fact seen as a national security problem. Therefore, this paper will analyze effects of Shale Gas Revolution, which has brought USA into a game changer position in international energy markets, increasing rivalry in developing renewable energy technologies, which are supposed to be key for the future and China's almost monopolistic market power in rare earths which are crucial in high tech industrial production.

**Jel Codes:** F50, F51, F52.

**Keywords:** USA-China, Hegemony, Energy Security, Renewable Energy, Shale Gas Revolution, Rare Earth Elements, World Systems Theory, International Energy Policies.

*“Petrolün güvenliği ve istikrarı çeşitlendirmekte, yalnızca çeşitlendirmekte yatar.”*

*W. Churchill, Bahriye Nazırı (1911-1915)*

## 1.Giriş

2008 Küresel Finansal Krizi sonrasında küreselleşmenin sonuna gelindiği, serbest ticaretten uzaklaşmaya başlandığı, finansal mimarinin değişmesi gerektiği söylemleri daha sık ifade edilmeye başlandı. Küreselleşmenin son bulmasında neo liberal politikalara karşı akademik yazının ve küreselleşme politikalarını boykot eden sokak gösterilerinin etkisi olmadı. ABD hegemonyasının mimarisi olan bir dönemin “yeni dünya düzeni”, ABD hegemonyasının düşüş dönemine girmesiyle birlikte değişmeye başladı.

Küreselleşme döneminde ticaret ve sermaye akımları giderek serbestleşti. Hemen her malın üretimi küresel bir değer zincirinin parçası halinde örgütlendi. Gelişmiş ülkelerde teknolojik gelişmeye büyük Ar-Ge fonları aktarılırken ve yenilikler patentlerle korunurken, üretimin ucuz aşamaları dünyanın dört bir tarafındaki en düşük ücretli ülkelere dağıtıldı. Bu aşamalar 1990'lardan itibaren özellikle Çin'de toplaşmaya başladı. Komünist ekonomik sistemden tam olarak kopmayan ama küresel piyasalara açılmak isteyen Çin önce kimseyi korkutmadı. Hatta küresel kapitalist sisteme entegre edilmek istendi ve ABD'nin birtakım şüpheleri olsa da 2001'de Dünya Ticaret Örgütü'ne resmen katıldı. Fakat serbest ticarete katılması ile birlikte kısa zamanda hemen her malın başlıca üreticisi haline geldi. Düşük tüketim düzeyiyle ve Demirperde komünizminden evrildiği “devlet sosyalizmi” altında kazandıklarını biriktirdi, yatırdı, işletti, beşerî sermayesini geliştirdi, yavaş yavaş teknoloji geliştirmeye kaydı...

ABD'nin hegemonyasının düşüşe geçtiği konuşulurken Çin'in de hegemon olma yolunda yükselişe geçtiği fark edilmeye başlandı. Çin-ABD arasındaki hegemonik rekabet ticaret savaşlarıyla görünür hale geldi. Endüstri 4.0 kadar Soğuk Savaş 2.0'ında yazılıp çizilmeye başlandığı son dönemde, ABD ve diğer gelişmiş ülkeler Pandemi nedeniyle “dünyanın



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

fabrikası”nın ve küresel değer zincirlerinin geçici olarak kapanmasını fırsat bilerek küresel değer zincirlerini Çin’i dışlayacak şekilde yeniden yapılandırmaya çalışıyor.

Bu çalışmada ABD ve Çin arasındaki hegemonik mücadele, Dünya Sistemci hegemonya kavramı çerçevesinde ele alınacaktır. Bu yaklaşıma göre, yeni hegemonun kim olacağını belirleyecek olan, şafağında olduğumuz 4. Sanayi Devrimi’nin kilit teknolojilerine kimin hâkim olacağıdır. Bu çerçevede, her iki ülkenin de hızlı büyümelerini ve hegemonik iddialarını sürdürülebilmeleri öncelikle hızla artan küresel enerji talebi karşısında enerji güvenliklerini sağlamalarına bağlıdır.

Bu çerçevede, 2000’lerin başında ABD gerçekleştirdiği Kaya Gazı Devrimi ile başlıca petrol ihracatçısı ülke konumuna gelmiş ve hâlâ en temel enerji kaynağı olan petrolün uluslararası piyasalarında uzun zamandır var olan dengeleri değiştirmiştir. Çin ise hem geleceğin enerjisi olarak görülen yenilenebilir enerji teknolojileri hem de yüksek teknoloji ürünlerin üretiminde hayati rol oynayan nadir elementlerin çıkartılmasında öne geçmiştir.

Çalışmada ABD ve Çin arasındaki hegemonya mücadelesi, bir ulusal güvenlik meselesi olarak görülmeye başlanmış olan enerji güvenliği yönünden ve Kaya Gazı Devrimi’nin etkileri, yenilenebilir enerji teknolojilerinin geliştirilmesi ve nadir elementlerdeki rekabet ekseninde değerlendirilecektir.

## 2.Hegemonya Kavramı

Uluslararası politik iktisatta hegemonya kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede farklı bakış açılarına göre farklı hegemonya tanımları yapılmaktadır. Ancak bu makalede, çalışmanın amacı ve kapsamıyla uyumlu olduğu düşünülen Dünya Sistemci Yaklaşım’a ait hegemonya tanımından yola çıkılmıştır. Immanuel Wallerstein tarafından geliştirilen Dünya Sistemi yaklaşımında “hegemonya” kavramı; Merkez, Çevre ve Yarı çevre ülkelerden oluşan uluslararası iş bölümü hiyerarşisi içinde, güç dengesinde geçici olarak sağlanan istikrarlı bir dönem olarak nitelendirilmektedir (Vela, 2001: 4). Merkez ülkelerden biri diğerlerine üstünlük sağlamakta ve onları bir süreliğine kendisine tabi kılmaktadır.

Bu yaklaşımında, kapitalist ekonomik sistemin içinde devindiği devletlerarası sistemin genel olarak dengeye eğilimli olduğu kabul edilmektedir (Cox, 1987: 83; Çaşkurlu, 2018: 29-30). Bu denge iki biçimde ortaya çıkmaktadır. Birinci durumda, merkez devletlerin birleşerek iki blok oluşturması ve bu bloklardan birinin diğerine üstünlük sağlayamaması söz konusudur. Böyle dönemlerde, giderek korumacılık hâkim olur ve uluslararası ekonomide merkantilist eğilimler güçlenir. Denge, iki blok arasında bir ‘soğuk savaş’ın ortaya çıkması yoluyla sağlanmaktadır. İkinci durumda ise dengeye, merkez devletlerden birinin diğer merkez devletler karşısında üretim, ticaret ve finans alanlarında üstünlük sağlayarak hegemon olarak kabul görmesi ile varılır (Hopkins, vd., 1982: 62 – 63). Hegemonya piyasa yoluyla işler. Kuralları hegemon devletin çıkarları doğrultusunda belirlenmiş bir uluslararası dünya düzeni çerçevesinde serbest ticaret koşulları tesis edilir.

Belirtmek gerekir ki, hegemon gücünü üretimden almaktadır. Üretimdeki üstünlüğü ona sırasıyla ticaret ve finans alanlarındaki üstünlüğünü de sağlamaktadır (Shannon, 1989: 120). Öte yandan, üretimde üstünlüğün temelinde ise teknolojik üstünlük yatmaktadır. Bu da sanayi devriminde öncü ülke olmakla sağlanmaktadır (Cox, 1987: 155-158).



Çaşkur, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

Bugüne kadar üç sanayi devrimi yaşandığı, dördüncünün de şafağında olduğu söylenebilir<sup>2</sup>.

**Tablo 1: Sanayi Devrimleri**

	Tarih	Temel enerji kaynağı**	Anahtar girdi**	Temel Olan Teknolojik Yenilik	Getirdikleri
<b>1. Sanayi Devrimi</b>	1760-1840	-Kömür ile elde edilen buhar gücü	Demir ve çelik	- Buhar gücüyle çalışan makineler -Demiryollarının inşası	-Üretimde makinalaşma -Taşımacılıkta devrim
<b>2. Sanayi Devrimi</b>	19.yy sonları-20.yy başları	-Petrol* -Elektrik	-Petrol* -Elektrik	-Elektrik -İçten yanmalı motor* -Üretim bandı	-Yığın üretim
<b>3. Sanayi Devrimi</b>	1960'lar-	"	-yarıgeçirgenler	-bilgisayar ve dijital devrim	-Bilgisayar -İnternet
<b>4. Sanayi Devrimi</b>	21.yy başları-				

**Kaynak:** Klaus Schwab. The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum, 2016, Geneva Switzerland. s.11-13'teki bilgiler ışığında yazar tarafından oluşturulmuştur. \* işletli öğeler ve \*\* işletli sınıflandırmalar yazar tarafından eklenmiştir.

1. Sanayi Devrimi'nin öncüsü İngiltere'nin ardından, 2. Sanayi Devrimi'nin kazananı ABD'nin hegemonyası başlamıştır. Farklı dönemselleştirmeler olsa da ABD'nin 2. Dünya Savaşı'ndan hegemon olarak çıktığı görüşü genel kabul görmektedir. Daha sonra 1971'de Bretton Woods uluslararası para rejiminin çöküşüyle ABD hegemonyası bitmiştir. Ama 1980'lerde bir diğer süper güç olarak karşısına dikilen SSCB ile yaşanan Soğuk Savaş'ın ardından ABD bu kez de 3. Sanayi Devrimi'nin şampiyonu olarak 1990'larda tekrar hegemon olmuştur.

Endüstri 4.0 ya da 2. Makine Çağı da denilen 4. Sanayi Devrimi; dijitalleşmenin ulaştığı düzey sonucunda internetin hayatın hemen her alanında kullanılmaya başlanmasına, akıllı ve birbiriyle bağlantılı makinalara, yapay zekâ ve makine öğrenmesinin geliştirilmesine dayanmaktadır (Schwab, 2016: 12). Tüm bunlar birbirleriyle doğrudan ilişkisi olmayan nano teknoloji, gen dizilimi ve kuantum bilgisayarlar gibi sıra dışı ve her biri kendi başına devrim niteliği taşıyan teknolojik ilerlemeleri beraberinde getirmektedir.

Yeni nesil çiplerin ve süper iletkenlerin anahtar girdiler olacağı bu sanayi aşamasında yenilenebilir enerjilere geçiş yapılacağı düşünülmekte, ancak 4. Sanayi Devrimi'nin henüz ufukta belirmediği bu dönemde, petrol halen temel enerji kaynağı olmayı sürdürmektedir.

<sup>2</sup> Farklı bir sınıflandırma çerçevesinde dört sanayi devrimi geçirdiğimizi, beşinciye karşılama aşamasında olduğumuzu belirten kaynaklar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada söz konusu sınıflandırma tartışmasına girilmemiş, akademik olarak yaygın kabul tercih edilmiştir.

### 3. Enerjinin Rolü ve Enerji Güvenliği Sorunu

1. Sanayi Devrimi temel enerji kaynağı olarak kömüre dayanmaktaydı. İnsanoğlunun fosil enerjiyi ilk kez kullanmaya başlaması kömür ile olmuştur. 2. Sanayi Devrimi'nin dayandığı temel enerji kaynağı ise petroldür.

Aslında petrol bir madde olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren tanınmaktaysa da yakıt olarak kullanılabilmesinin yolu 2. Sanayi Devrimi ile başlamıştır. Temel enerji kaynağı olarak petrole geçiş, çeşitli teknolojik yeniliklerle gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki enerjinin kolayca ısıya, ışığa ve işe dönüştürülebilmesine olanak veren elektriğin icadıdır. Elektrik 1870'lerin sonundan 1930'lara kadar önce kömür, daha sonra da petrol kullanılarak üretilmiştir (<https://iswitch.com.sg/a-brief-history-of-electricity>). 1933'te Hoover Barajı'nın inşasıyla birlikte elektriğin su gücüyle üretimine geçilmiştir. Temel enerji kaynağı olarak petrole geçişte bir diğer kilit teknolojik yenilik de 1800'lerin ikinci yarısından itibaren hızla hayatımıza giren içten yanmalı motorlar olmuştur. Bu sayede otomobiller ve uçaklar geliştirilebilmiştir.

Kömür dünyanın pek çok yerinden çıkartılabilmekte, buna karşılık petrol arzı büyük ölçüde tek bir bölgede -Orta Doğu'da- yoğunlaşmaktadır. Böyle bir yoğunlaşma, içinde ülkelerin enerji güvenliklerine ilişkin tehlikeler barındırmaktadır.

Nitekim 1973'te İsrail-Arap Savaşı atmosferinde OPEC(petrol ihraç eden ülkeler örgütü) üyeleri akşamdan sabaha petrolün fiyatını dört katına çıkartmış, ABD ve Hollanda'ya karşı petrol ambargosu başlatmış ve dünyanın geri kalanına yönelik petrol ihracatını da %25 oranında azaltmıştır (Balaam ve Dillman, 2018: 103). 1. Petrol Krizi olarak adlandırılan bu durumun ve ardından 1979'da patlak veren ikincisinin, kuşkusuz küresel gelir dağılımında yarattığı çok önemli ekonomik etkileri olmuştur. Ancak bu çalışma açısından özellikle önem arz eden nokta, petrol krizlerinin hem OPEC'in güçlü bir siyasi ve ekonomik aktör olarak tanınmasına yol açması hem de tüm Merkez ülkelerinin petrole bağımlılığının ne kadar büyük bir 'ekonomik' ve 'ulusal güvenlik' sorunu oluşturduğunu ortaya çıkartmasıdır. O tarihten beri benzer kaygılarla ABD petrolün yanı sıra gıda, enerji, silah, tantal ve ilaç gibi diğer stratejik malların da stoklarını tutmaktadır (Balaam ve Dillman, 2018: 103). Petrol ve gaz tedariğini Suudi Arabistan, Nijerya, Meksika, Venezuela, Kanada gibi farklı coğrafyalarda bulunan farklı niteliklerdeki ülkeler arasında çeşitlendirmektedir (Balaam ve Dillman, 2018: 117). Ayrıca başta Orta Doğu'da olmak üzere, tüm dünyada petrol arzının güvenliğini ve Batılı petrol şirketlerinin çıkarlarını korumak üzere mücadele etmektedir.

3. Sanayi Devrimi, yeni bir temel enerji kaynağına dayanarak ortaya çıkmamıştır. Yarı geçirgenler yani diğer adıyla mikroçiplerin anahtar girdi olduğu bilgisayar teknolojisi ve internet ile dijitalleşmeyi sağlamıştır. Öte yandan insanoğlunun geliştirdiği medeniyetin ayakta kalması bakımından petrole bağımlılık hâlâ sürmektedir. Ayrıca dünya nüfusundaki artış, başta Çin olmak üzere özellikle bazı Asya ülkelerinin ve Merkez ülkelerin ekonomik büyümeleri, küreselleşme ile artan yolcu taşımacılığı, küresel değer zincirleri ile en ufak parçalardan enerjinin kendisine kadar pek çok malın sürekli kıtalar arası taşımacılığının yapılması vb. pek çok nedenle tüm dünyada enerji talebi giderek artmaktadır. Bu durum karşısında yükselen enerji güvenliği kaygıları nedeniyle, üzerindeki rekabet baskıları kızırgan ve rezervlerinin sonlu olduğu bilinen petrol yerine, başka enerji kaynakları arayışlarına hız verilmektedir. Bu çerçevede, nükleer enerjiye, diğer bir fosil yakıt grubu olan doğalgaz ve kaya gazına ve rüzgâr,



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

güneş gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına bir yöneliş olmuştur. Böylelikle petrole bağımlılık sürse de hem enerji kaynakları hem de enerji piyasalarındaki aktörler bakımından bir miktar çeşitlenme sağlanabilmiştir.

#### 4.Çin'in Yükselişi

2008 Küresel Finansal Krizi'yle birlikte ABD hegemonyasının gerileyişinin görünür hale geldiği ifade edilmektedir (Xing ve Shengjun, 2018: 163). Bu çerçevede, uluslararası işbölümü hiyerarşisi içinde BRICS ülkelerinin (Brezilya, Rusya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika) uluslararası piyasalarda rekabetçilik kazandıkları, sermaye birikimlerini, teknolojik ve üretken kapasitelerini geliştirerek yükselmeye başladıkları da görülmektedir. Bunların arasından Çin "dünyanın atölyesi" konumuna gelmiştir. Ayrıca hem giderek daha yüksek teknoloji ürünlerin üretilmesine yönelmiş, hem de finans alanında gerek denizaşırı yatırımlar gerek de uluslararası yardımlar yoluyla ağırlığını artırmıştır (Xing ve Shengjun, 2018: 163).

ABD, 2. Dünya Savaşı'ndan çok önce, 1918'de dünyanın en büyük ve önemli ekonomisi haline gelmişti (Frieden, 2006: 11). Ticaret hacminin yanı sıra borç verme kapasitesi ve uluslararası yatırımlar bakımından da öndeydi. Günümüzde ise Çin, ABD'ye mal ve sermaye akımları sağlayan başlıca ülke konumuna gelmiştir (Frieden, 2006: 29 – 30). Nominal GSYH açısından dünyanın ikinci en büyük ekonomisi konumuna yerleşmiş, Dünya Bankası verileriyle reel GSYH sıralamasında ise 2019 yılında dünyanın en büyük ekonomisi olmuştur (Buchholz, 2020). Pandeminin etkisiyle durum değişmişse de 2026 yılında Çin'in tekrar bir numara olacağına dair tahminler yapılmaktadır (Reynolds, 2021).

Gelinen noktada ABD, Çin ile çok sıkı bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olduğunu fark etmiştir. İki ülke arasında yılda yaklaşık 650 milyar \$'lık iki yönlü ticaret hacmi ve milyarlarca \$'lık yatırım ilişkisi söz konusudur (Johnson ve Gramer, 2020: 13). Ayrıca Çin, ABD'ye 1 trilyon \$'dan fazla borç vererek, ABD'nin ikinci en büyük kreditörü haline gelmiştir (Johnson ve Gramer, 2020: 2).

ABD bugün bu bağları birer birer kesmeye çalışmaktadır. Ancak en çok önemsenen noktalardan biri, 4. Sanayi Devrimi'nde hakimiyeti sağlayarak yeni hegemonu belirleyebilecek olan bazı kritik teknolojilere Çin'in erişmesini yol yakinken engellemek olarak görünmektedir. Bu çerçevede pandemi koşulları bir fırsata çevrilerek, Çin'i dışlamak üzere, öncelikle yarı geçirgenler, nadir metaller ve ilaç sektörlerine ilişkin tedarik zincirleri hızla yeniden yapılandırılmaktadır (Johnson ve Gramer, 2020: 5).

Hegemonik rekabette teknolojik üstünlüğün sağlanması kadar önemli olabilecek bir diğer alan da ülkelerin ekonomik büyümesinde kilit rol oynayan enerji ihtiyacının sağlanmasında sürekliliğin garanti altına alınmasıdır. Bu çerçevede, ABD'nin gerçekleştirdiği Kaya Gazı Devrimi ve iki ülkenin yenilenebilir enerji alanlarındaki teknoloji geliştirme rekabetleri belirleyici olacaktır.

#### 5.Kaya Gazı Devrimi

Kasım 2000'de ABD başkanına sunulan 'Enerjinin Jeopolitiği' başlıklı CSIS(Center for Strategic&International Studies) raporunda küresel enerji ihtiyacının %85'inden fazlasının rezervleri sınırlı fosil yakıtlardan sağlanmaya devam edeceği ve Körfez Bölgesi'nin yüksek derecede yoğunlaşmış, başlıca petrol arz kaynağı olmayı sürdüreceği belirtilmiştir. Japonya,





Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

Hindistan ve Çin başta olmak üzere Asya ülkelerinin enerji talebindeki artış trendine dikkat çekilmiştir (CSIS Report, 2010: vi).

Aynı raporda ABD'nin petrol arz kaynağını çeşitlendirmek üzere Venezuela'ya yöneldiği ancak bu ülkede ABD'ye karşı tepkiler olduğu, buna ek olarak Suudi Arabistan'ın da kendi iç tüketimindeki artışı gerekçe göstererek petrol ihracatını ilerde kısımleneceğinin sinyallerini verdiğine dikkat çekilmiştir (CSIS Report, 2010: x). Ayrıca Asya'nın talebindeki artış nedeniyle talep ağırlığının Asya'ya kayması sonucunda, ABD'nin uluslararası petrol piyasasını yönlendirme gücünün de azaldığına işaret edilmektedir (CSIS Report, 2010: x).

Geleneksel yakıtların üretiminde belli bir eşige ulaşıldığı belirtilmektedir. OPEC dışı üreticilerin de üretimlerini artırmalarına karşın, gelecekteki büyümeyi garanti altına almak üzere Suudi Arabistan'ın üretiminin beş katı kadar ek bir petrol arzına gereksinim duyulduğunun altı çizilmektedir (CSIS Report, 2010: x). Bu çerçevede, 2000 yılı tarihli CSIS raporunda "tek süper güç olan ABD'ne, kendi petrol ithalatı gereksinimlerini de göz önüne alarak, dünya enerji arzını ve enerji ticaret rotalarını korumak konusunda büyük sorumluluk düştüğü" ifade edilmektedir (CSIS Report, 2010: vi).

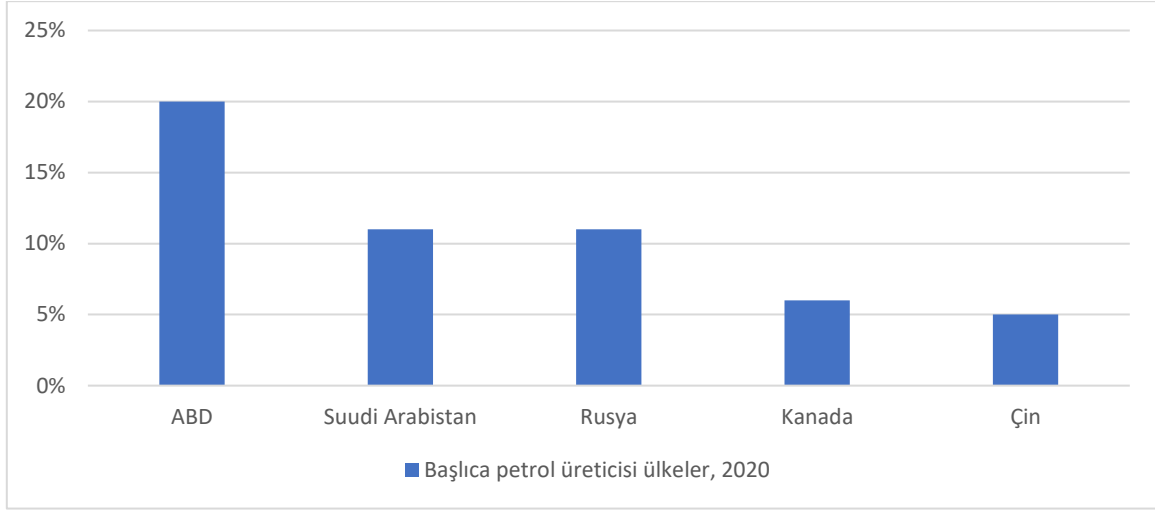
Ancak bu raporun yayınlanmasından çok kısa bir zaman sonra, ABD'de hidrolik kırma ve yatay sondaj teknolojilerinin geliştirilmesi sayesinde, daha önce düşük geçirgenlik ve düşük gözeneklilik düzeyleri nedeniyle ticari olarak kullanıma uygun olmayan kaya gazı ve kaya petrolü rezervleri çıkartılabilir hale gelmiştir (Bellani vd., 2021: 2127). Bu durum Kaya Gazı Devrimi diye adlandırılmaktadır ve hem kaya gazını hem de kaya petrolünü kapsamaktadır. Bu teknolojilerin devreye girmesiyle birlikte ABD'de 2007-2012 arasında kaya gazı üretimi her yıl %50'den fazla artış kaydetmiştir ve ABD'nin toplam dünya gaz üretimi içindeki payı %5'ten %39'a çıkmıştır (Blackwill ve Sullivan, 2014: 1). Kaya ve kumtaşları içinde bulunan çok yüksek kaliteli petrol de erişilebilir hale gelmiş, böylece kaya petrolü üretimi de aynı dönemde 18 kat artmıştır (Blackwill ve Sullivan, 2014: 1).

Kaya Gazı Devrimi'nin ABD üzerindeki etkileri gün yüzüne çıkmaya başlayınca, CSIS'nin 'Enerjinin Jeopolitiği' başlıklı raporu da 2010 yılında yeni gelişmeler ışığında düzeltilmiştir. 2010 yılı tarihli raporda, konvansiyonel olmayan bir enerji kaynağı<sup>3</sup>(Sevim, 2014: 50) olan kaya gazı rezervlerinin de devreye girmesiyle, daha önceleri enerji kaynaklarının tükeneyeceği ve yetmeyebileceği yönündeki kaygıların ortadan kalktığı vurgulanmaktadır (CSIS Report, 2010: 3).

Kaya Gazı Devrimi ABD'yi adeta bir 'enerji süper gücü' haline getirmiştir (Blackwill ve Sullivan, 2014: 1). Petrol ve doğalgaz ithalatına bağımlı ve enerji güvenliğinden kaygı duyan bir ülkeyken ABD hızla enerji zengini bir ülke haline gelmiştir. 2013 yılında Rusya'yı geçerek dünyanın başlıca enerji üreticisi olmuştur (Blackwill ve Sullivan, 2014: 1). Yine 2013'ten itibaren dünyanın başlıca ham petrol üreticisi, 2019'dan itibaren ise dünyanın başlıca petrol ihracatçısı konumuna yerleşmiştir. Geline nokta, aşağıda Grafik 1 ve Grafik 2'den de görülebileceği üzere, kaya gazı devriminin etkisiyle dünya petrol üretimi ve ihracatında dengeler önemli ölçüde değişmiştir.

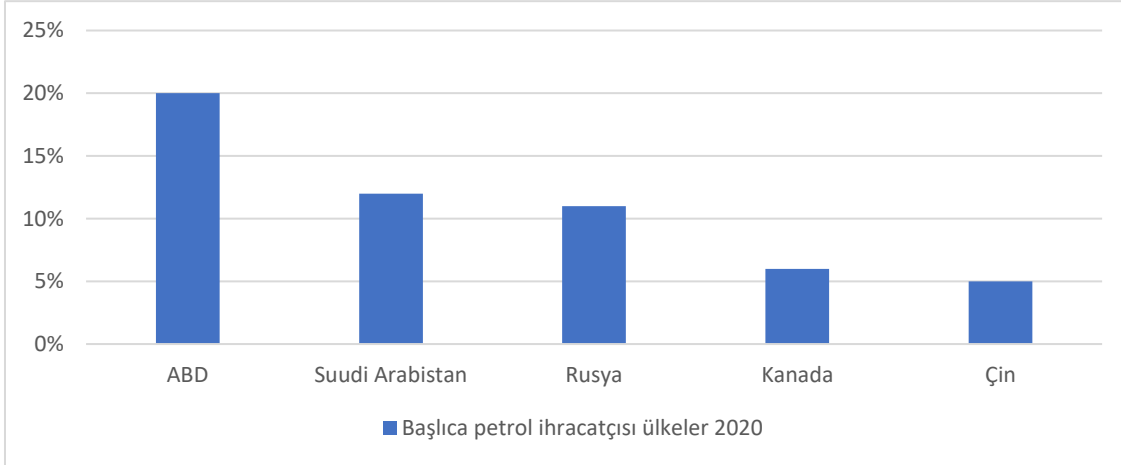
<sup>3</sup> Konvansiyonel olmayan gazların üç farklı türü bulunmaktadır: geçirgen olmayan gaz, kömür yatağı metanı ve kaya gazı.

**Grafik 1: Başlıca Petrol Üreticisi Ülkeler, 2020**



**Kaynak:** The Investopedia Team, The World's Top Oil Producers, (30 Nov. 2021)'deki veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. <https://www.investopedia.com/investing/worlds-top-oil-producers/>

**Grafik 2: Başlıca Petrol İhracatçısı Ülkeler, 2020**



**Kaynak:** Alexandra Twin, World's Top 10 Oil Exporters, (June 7, 2021)'deki veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. <https://www.investopedia.com/articles/company-insights/082316/worlds-top-10-oil-exporters.asp>

ABD, dünyanın en fazla ihracatı yapılan ürünü olan ham petrolde başlıca ihracatçı olurken, başlıca petrol tüketicisi ülke olmayı da sürdürmektedir. Çin ise toplam dünya petrol tüketiminin %14'ünü gerçekleştirerek ikinci sırada yer almakta ve ilk beş ihracatçı arasına girebilmiş olsa da net ithalatçı olmayı sürdürmektedir (The Investopedia Team, 2021).

ABD'nin başlıca petrol üreticisi ve başlıca petrol ihracatçısı ülke haline gelmesinin en önemli etkilerinden biri petrolün uluslararası fiyatını yönlendirebilme gücüne kavuşmasıdır. Kaya Gazı Devrimi'ne kadar, petrolün fiyatı bir kartel olan OPEC tarafından ayarlanmaktaydı. Bu ayarlama büyük ölçüde Suudi Arabistan'ın yedek üretimi üzerinden sağlanmaktaydı. Hidrolik



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

kırma ve yatay sondaj teknolojilerinin geliştirilmesiyle devreye sokulabilen rezervler sayesinde, ABD ve Kanada'nın petrol üretimlerini artırmalarının dünya petrol fiyatlarını %20'den fazla oranlarda düşürebileceği öngörülmektedir (Blackwill ve Sullivan, 2014: 3). OPEC böylelikle petrolün fiyatını yönlendirme gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu durumun gelecekte OPEC üyeleri arasında çekişmelere yol açarak, organizasyonun varlığını bile tehdit eder hale gelebileceği ifade edilmektedir. Benzer biçimde petrol fiyatlarında uzun süren bir düşüşün Rusya'da da istikrarsızlığa yol açabileceği belirtilmektedir (Blackwill ve Sullivan, 2014: 4).

Sayılan örnekler ABD'nin küresel enerji piyasalarında kazandığı gücün büyüklüğüne işaret etmektedir. Kuşkusuz bu gelişmelerden en olumsuz yönde etkilenebilecek ülkelerden biri de Çin olacaktır.

ABD gibi Çin de hızlı ekonomik büyümesini ve hegemon olma mücadelesini sürdürebilmek için enerji güvenliğini sağlamak zorundadır. O nedenle, Çin'in kaya gazı devriminden nasıl etkilendiğine de bakmak gerekmektedir.

Dünyadaki başlıca kaya gazı ve kaya petrolü rezervlerine sahip ülkeler aşağıda Tablo 2 ve Tablo 3'te söz konusu rezervlerinin büyüklüğüne göre sıralanmıştır.

**Tablo 2: İlk 10 Ülke-Teknik Olarak Çıkarılabilir Kaya Gazı Rezervleri (2013)**

	Ülke	Kaya Gazı (trilyon fit küp)
1	Çin	1.115
2	Arjantin	802
3	Cezayir	707
4	ABD	665
5	Kanada	573
6	Meksika	545
7	Avustralya	437
8	Güney Afrika	390
9	Rusya	285
10	Brezilya	245

**Kaynak:** Technically Recoverable Shale Oil and Shale Gas Resources: An Assessment of 137 Shale Formations in 41 Countries Outside the United States. EIA(June 2013) s. 10

**Tablo 3: İlk 10 Ülke-Teknik Olarak Çıkarılabilir Kaya Petrolü Rezervleri(2013)**

	Ülke	Kaya Petrolü (milyar varil)
1	Rusya	75
2	ABD	58
3	Çin	32
4	Arjantin	27
5	Libya	26
6	Venezuela	13
7	Meksika	13
8	Pakistan	9
9	Kanada	9
10	Endonezya	8

**Kaynak:** Technically Recoverable Shale Oil and Shale Gas Resources: An Assessment of 137 Shale Formations in 41 Countries Outside the United States. EIA(June 2013) s.10

Her iki tabloda da Çin'in rezerv miktarları çok yüksek gözükmeyle birlikte, yapı itibarıyla bu rezervlerin ABD'dekilerden önemli farklılıklar gösterdikleri bilinmektedirler. Rezerv formasyonları daha yaşlı ve çok daha derindedir. Örneğin ABD'deki rezervler 800-2600m derinliklerde bulunurken, Çin'de 2000-4000m derinliklerdedir (Chen vd., 2018: 7). Ayrıca her bölgenin rezervlerinin kendine has özellikleri olduğundan, her rezerv teknolojilerin farklı uygulamalarını gerektirebilmektedir. Dolayısıyla farklı maliyetler söz konusu olabilmektedir. Çin'in bu konuda karşısındaki en önemli sorunlardan biri de pek çok rezerv bölgesinde, hidrolik kırma teknolojisi açısından kritik önem taşıyan su kaynaklarının kıtlığıdır.

Öte yandan Çin'in konvansiyonel olmayan enerji kaynakları bakımından jeolojik, topografik ve coğrafi dezavantajlarının yanı sıra ülkenin büyük enerji şirketlerinin de gerekli teknolojik düzeye, bilgiye ve deneyime sahip olmadıkları görülmektedir (Chen vd., 2018: 10-11). ABD ise bu alanda hem doğal kaynağının nitelikleri bakımından şanslıdır hem de teknolojik üstünlüğe sahiptir. Örneğin 2008'de Marcellus kayasında işlem sırasında kullanılan suyun %10'u tekrar kullanılabilirken, 2011'de bu oranı %70'e çıkartabilmiştir (Chen vd., 2018: 11). Böylelikle su kullanımını önemli ölçüde azaltabilmiştir.

Bu çerçevede, coğrafyalarında kaya gazı rezervleri bulunan pek çok GOÜ'nin gerekli teknolojik bilgi ve donanımına sahip olmadıklarından dolayı rezervlerini tespitinden çıkartılmasına kadar her aşamada başta ABD olmak üzere Merkez ülkelerin şirketleriyle birlikte hareket etmek zorunda kalacaklarını tahmin etmek zor değildir.

Öte yandan, konvansiyonel olmayan fosil yakıtların karbon emisyon değerleri bakımından doğal gazla yakın olmaları çevre açısından olumlu bulursa da kaya gazının çıkartılmasıyla ilgili



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

bazı önemli çevresel riskler bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bunlar temel olarak üç başlık altında özetlenebilir (Bellani vd., 2021: 2131-2133):

1-Yeraltı sularının kirlenmesi

2-Su kullanımı ve atık su

3-Sismik hareketlerin artması

İlk olarak hidrolik kırma ve yatay sondaj teknolojilerinin kullanılması sırasında büyük miktarda ve çok yüksek tazyikli kırma sıvıları kullanılmaktadır. Gerek bu sıvıların içlerindeki kimyasalların yeraltı sularına karışması, gerek kayalarda oluşan çatlaklardan kaya gazı, metan ya da kırma sıvılarının sızması vb. nedenlerle yeraltı sularında kirlilik oluşabilmektedir. İkinci olarak bu teknolojilerin kullanımı her bir kuyuda 20 milyon litre su ve 200 000 litre kırma sıvısı biçiminde çok yüksek hacimde su kullanımı gerektirmektedir (Bellani vd., 2021: 2131-2133). Bu suyun tedariki kadar daha sonra arıtılması da ağır çevresel etkilere yol açabilmektedir. Üçüncü olarak bu teknolojilerin sismik hareketlere yol açmaları, depremleri tetiklemeleri böylelikle de yerleşim alanlarını tehdit etmeleri söz konusudur.

Ancak enerji talebinin bu kadar yüksek olduğu ve temel enerji kaynağı petrol ile ilgili enerji güvenliği sorunlarının bu kadar arttığı bir dönemde kaya gazı yataklarının petrole kıyasla çok daha çeşitli coğrafyalara dağılmış olması ve özellikle de ABD'nin bu kaynaklar sayesinde sağladığı ekonomik ve jeopolitik güç nedeniyle en ağır çevresel risklerin bile büyük oranda göz ardı edilmeleri şaşırtıcı olmayacaktır. Bu noktada, zaten hegemonyasının düşüşe geçtiği bir dönemde ABD'nin kendisine gerek enerji güvenliğini sağlamak gerek küresel politik gücünü tazelemek imkânı veren bir teknolojiye herhangi bir nedenle sırtını dönmeyeceğini tahmin etmek zor değildir.

Ayrıca geleceğin teknolojisi sayılan yenilenebilir enerji kaynaklarından tam olarak yararlanmanın olanakları geliştirilmeye çalışılırken, kaya gazının bir "geçiş yakıtı" konumunda olduğu düşünülmektedir (Bellani vd., 2021: 2139).

## 6.Yenilenebilir Enerji

ABD ve Çin hem gelecekteki enerji güvenliklerini sağlamak hem de gezegenin artan çevresel krizleri karşısında daha temiz enerji kaynaklarına yönelmek üzere yenilenebilir enerji teknolojileri geliştirme yarışı içine de girmişlerdir. Yenilenebilir enerjinin geleceğin temel enerji kaynağı olması beklendiğinden, bu alandaki teknoloji geliştirme rekabeti, hegemonya mücadelesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Yenilenebilir enerji kavramı güneş, rüzgâr, dalga, jeotermal ve biyoyakıt gibi yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerjiyi ifade etmektedir. Her iki ülkede de başta rüzgâr ve güneş olmak üzere, yenilenebilir enerji teknolojilerinin geliştirilmesine yönelik olarak önemli miktarlarda yatırım yapılmaktadır.

Bu çerçevede, solar fotovoltaik teknolojisinin önemi giderek artmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı'nın 2015-2040 yıllarına ilişkin projeksiyonuna göre, söz konusu dönemde bu teknolojiye küresel olarak toplam 2 trilyon \$'lık yatırım yapılması beklenmektedir.

Aslında güneş enerjisi alanında başlangıçta ABD ve Çin birlikte "ABD-Çin Yenilenebilir Enerji Ortaklığı" biçiminde bir teknolojik iş birliğine gitmiştir (Hughes ve Meckling, 2017: 256). Bu iş

birliği daha sonra sanayi üretime doğru da genişletilmiştir ve güneş enerjisi küresel tedarik zincirinde ABD, AB ve Çin şirketleri birlikte yer almışlardır. Güneş enerjisi sektörü, küresel olarak su hariç yenilenebilir kaynaklarla elektrik üretiminde ikinci en büyük paya sahiptir (Hughes ve Meckling, 2017: 257). İlk zamanlar, sektörde faaliyet gösteren firmalar, genelde faaliyetlerini çeşitlendirme çabasındaki petrol ve tüketici elektronikleri şirketleri olmuştur. Ancak endüstri geliştikçe, bu alanda uzmanlaşmış firmalar ortaya çıkmıştır. Aşağıda Tablo 4'te de görülebileceği üzere, güneş panelleri alanında uzmanlaşan Çinli firmalar 2007-2013 arasında üretimlerini hızla artırarak küresel modül piyasasının %60'ına hâkim konuma gelmiştir. Almanya, Japonya ve ABD'li firmalar da üretim kapasitelerini artırmış, buna karşın Çin karşısında görece pazar paylarını önemli ölçüde kaybetmişlerdir.

**Tablo 4: Güneş Panelleri Teknolojisi Örneği**

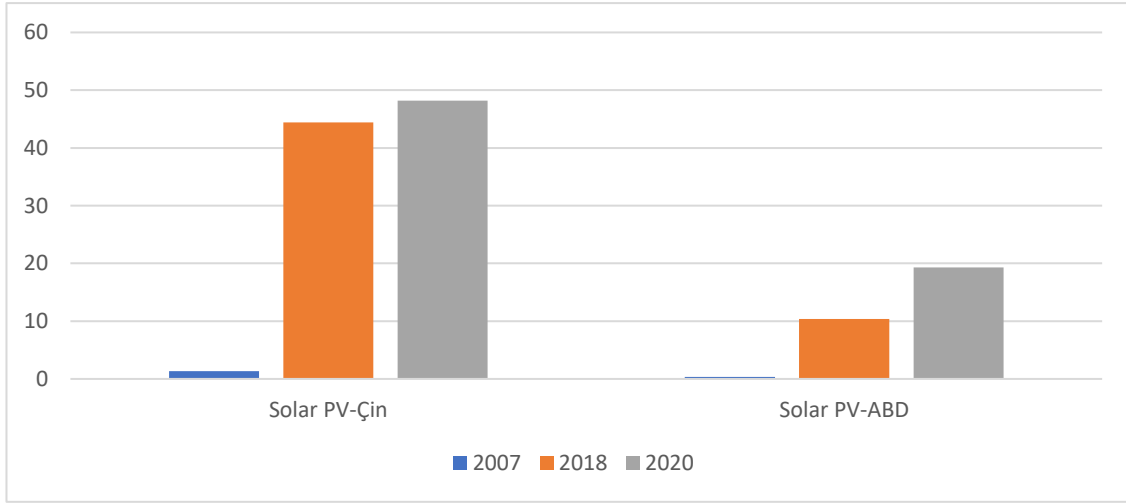
	Üretim Hacmi (yıllık kapasite artışları)			Pazar Payı %		
	2007	2013	2020	2007	2013	2019
<b>Çin</b>	1.34 GW	25.6 GW	48.2 GW		60	72
<b>ABD</b>	353 MW	943 MW	19.3 GW	8.8	2.4	12 (ABD+Kanada olarak)
<b>Japonya</b>	713 MW	2.4 GW	8.7 GW	17.7	6.1	7 (‘diğer ülkeler’ grubu içinde)
<b>Almanya</b>	747 MW	1.7 GW	19 GW (AB+ İngiltere olarak)	18.5	4.2	

**Kaynak:** Llewelyn Hughes, Jonas Meckling. a.g.m. S.257'deki örnekten yola çıkılarak yazar tarafından oluşturulmuştur. Tablo'da yer alan 2007 ve 2013 verileri Llewelyn Hughes, Jonas Meckling. a.g.m. S.257'den alınmıştır. 2020 yılına ilişkin üretim hacmi verileri <https://www.iea.org/reports/solar-pv> adresinden ve 2019 yılına ilişkin pazar payı verileri ise <https://www.statista.com/chart/24687/solar-panel-global-market-shares-by-production-steps/> adresinden alınmıştır. (Erişim tarihi: 20. 12. 2021)

Çin'in hızla artan üretimini büyük oranda ihracata yönlendirmesi karşısında ABD, 2011 yılında tek taraflı olarak tarife uygulamasına geçmiş, daha sonra da anti dumping ve anti sübvansiyon gerekçeleriyle, telafi edici önlemlere başvurmuştur (Hughes ve Meckling, 2017: 257). Bu tarihten itibaren teknolojik iş birliği yerini hegemonik rekabete bırakmıştır.

Yine Tablo 4'te görüldüğü üzere, Çin üretim kapasitesini her yıl hızla artırmayı sürdürmüş, 2019 yılında güneş panelleri alanında dünya pazarının %72'sine hâkim hale gelmiştir. ABD de üretim kapasitesini hızlı biçimde artırıyor olsa bile Kanada ile beraber ancak %12'lik pazar payına ulaşabilmişlerdir. Solar fotovoltaik teknoloji açısından ABD ve Çin arasındaki gelişmişlik farkı Grafik 3'te daha net biçimde görülmektedir.

**Grafik 3: Güneş Panelleri Enerji Üretimi (GW)(yıllık kapasite artışları)**

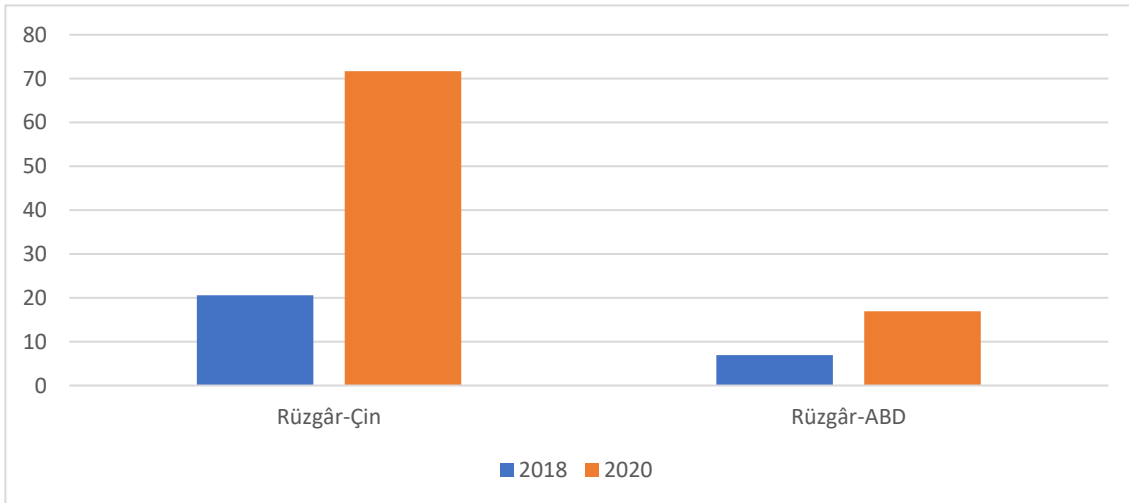


**Kaynak:** 2007 verileri Llewelyn Hughes, Jonas Meckling. S.257'den ve 2018 ve 2020 verileri <https://www.iea.org/reports/solar-pv> adresinden alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gerek ABD gerek Çin kendi üreticilerinin yenilenebilir enerji alanındaki yatırımlarını yoğun şekilde sübvansiyon, vergi indirimi vb. yollarla desteklemektedir (<https://www.iea.org/reports/solar-pv>). Benzer biçimde her iki ülkede de güneş enerjisi kadar rüzgâr santralleri kurulumlarına da destek paketleri sunulmaktadır (<https://www.iea.org/reports/wind-power>).

Grafik 4'te görüldüğü üzere, 2018-2020 arasında yoğun devlet teşvikleriyle rüzgâr enerjisi kapasitesi Çin'de üç, ABD'de ise iki katına çıkartılmıştır.

**Grafik 4: Rüzgâr Enerjisi Üretimi (GW) (yıllık kapasite artışları)**



**Kaynak:** <https://www.iea.org/reports/wind-power> adresindeki veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Uluslararası Enerji Ajansı'nın (EİA) 2021 yılı raporunda güneş ve rüzgâr enerjisi üretimindeki artışın, yenilenebilir enerji büyümesinin yaklaşık 2/3'ünü oluşturduğu belirtilmektedir. 2021

yılında yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki payının %30'a ulaşacağı tahmin edilmektedir (Global Energy Review, 2021: 3). Yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanan elektrik üretimi artışının %50'si tek başına Çin tarafından sağlanmaktadır. Ancak hızlı büyümenin beraberinde getirdiği enerji talebinin şiddeti nedeniyle, kömürden elektrik üretimindeki artışın yarısı da yine Çin tarafından gerçekleştirilmektedir (Global Energy Review, 2021: 28).

ABD, Kaya Gazı Devrimi'yle kendisine çok uzun yıllar yetecek enerji arzına kavuşmuştur. Steeves ve Ouriques'in (2016) tarihli makalelerinde tespit ettikleri üzere bu durum, dünyada yenilenebilir enerji alanında ikinci sırada gelen ABD'nin bir süre kaya gazı çıkarımına ağırlık verdiği ve yenilenebilir enerji yatırımlarını giderek azalttığı yönündedir. Güneş ve rüzgâr enerjileri bakımından şanslı olan Çin ise bu doğrultudaki yatırımlarını artırmaktadır. Yazarlar çalışmalarında Çin ve ABD arasındaki hegemonik rekabete de vurgu yapmaktadır. Bir enerji geçiş döneminde olduğumuzun altını çizmekte, fakat bu geçişin fosil yakıtlardan yenilenebilir enerjiye doğru bir seyir izleyip izlemeyeceğinin belirsizliğini koruduğunu belirtmektedirler (Steeves ve Ouriques, 2016: 656 - 657). Makalenin yazıldığı tarihteki görüntü ABD ve Çin arasında enerji tercihlerinde bir farklılaşma olduğu yönündedir. Ancak Grafik 3 ve 4'te görüldüğü üzere, ABD geleceğin teknolojisi olarak yenilenebilir enerji yatırımlarına son yıllarda büyük şevkle yeniden ağırlık vermeye başlamıştır.

ABD'nin Kaya Gazı Devrimi'nin kendisine kazandırdığı enerji bağımsızlığından ve enerji piyasalarındaki üstünlüğünden vazgeçmeyeceği ama 2015 yılında benimsediği Temiz Enerji Planı ile yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanmaya ve bu alanda teknolojik atılım yapmaya da büyük önem verdiği anlaşılmaktadır (Bilgin, 2017: 19-20).

## 7.Nadir Elementler

Öte yandan, yüksek teknoloji ürünlerde, özellikle de 4. Sanayi Devrimi teknolojilerinde yoğun şekilde kullanılmaya başlanmış olan nadir metallerin CSIS 2010 raporunda gelecekte enerji üretiminde de kullanılacağı belirtilmektedir (CSIS Report, 2010: 24). Stratejik önem arz eden bu doğal kaynaklar de üzerinde ABD ve Çin arasında ciddi bir rekabet söz konusudur.

Bazı nadir metaller ve çeşitli kullanım alanları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

**Tablo 5: Nadir metal türleri ve günümüzde bazı kullanım alanları**

Nadir metal türü	Kullanım alanı
Uranyum	Nükleer reaktörler
Disporisyum	Nükleer reaktörler
İridyum	Fotovoltaik hücreler
Platinyum	Katalist
Lityum	Piller
Lantanum	Piller
Renyum	Nikel alaşımlar
Rodyum	Yüksek ısıda aşınma karşıtı kaplamalar

**Kaynak:** CSIS 2010. a.g.r. s. 24'teki bilgiler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.



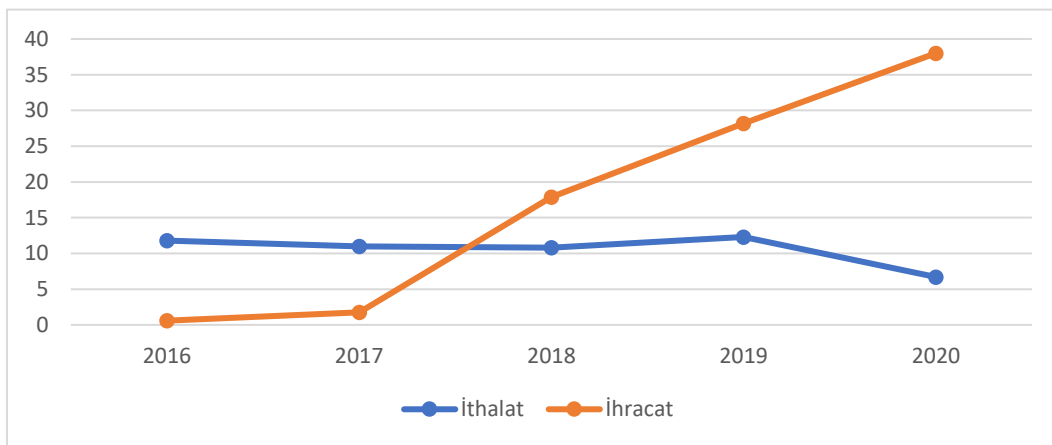
2014 yılında ABD Dış İlişkiler Konseyi tarafından yayınlanan Nadir Elementler ve Ulusal Güvenlik başlıklı raporda ABD'nin 1990'lara kadar önde gelen nadir elementler üreticisi olduğu, ancak sabit maliyetlerin yüksek oluşu, çevresel endişelerin artması, maden ve fabrikaların işletilmesi ve yenilenmeleri için yüksek meblağlı sermaye yatırımlarının gerekli olması vb. nedenlerle giderek bu alandan vazgeçildiği belirtilmektedir (Gholz, 2014: 2). Öyle ki, 2002 yılında ülkenin başlıca madeni kapatılmıştır. Nadir elementlerin üretimi bu alanda üretimini giderek artıran Çin'e kaymış, bu ülke 2000'li yıllarda dünya nadir metal üretiminin %97'sini tek başına gerçekleştirir hale gelmiştir (Gholz, 2014: 3).

2010 yılında Çin'in bir kıta sahanlığı anlaşmazlığı karşısında Japonya'ya yaptığı ihracata ambargo koyması, bir anda başta ABD olmak üzere tüm Merkez ülkelere, stratejik önemi çok büyük olan bu endüstrinin hakimiyetini Çin'e kaptırmış olduklarını göstermiştir. O tarihten itibaren hızla nadir elementlerin daha az miktarda kullanılmalarını sağlayacak yeniliklerin geliştirilmesi, söz konusu arz kaynaklarını çeşitlendirmek üzere dünya genelinde rezervi bulunan farklı coğrafyalardaki ülkelerin üretimlerini artırmalarının sağlanması, ambargo gibi ani bir arz aksamasına karşı stok tutulması vb. önlemlere başvurulmuştur (Gholz, 2014: 4-6). Bu elementlerin gerek çıkartılması gerek işlenmesi bakımından Çin dışındaki ülkelere doğru bir çeşitlendirme stratejisi benimsenmiştir.

Bu çerçevede, Çin'in tekele yakın durumdaki piyasa gücünü kırmak üzere, ABD de yeniden nadir metallerin üretimine başlamıştır. Ayrıca ABD, AB ve Japonya nadir elementlerin topraktan çıkartılması, işlenmesi ve geri dönüştürülmesine yönelik teknoloji geliştirmeye de ağırlık vermektedir. Yapılan Ar-Ge faaliyetleriyle hem maliyetleri düşürmek hem de çevreye verilecek zararları azaltmak hedeflenmektedir. Çin'in bu alanda teknolojik ilerlemesine ise artık daha önce yapıldığı gibi patentler vs. ile farkında olmadan kolaylık sağlanmamasına dikkat edilmeye başlanmıştır (Gholz, 2014: 9-10).

Aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere hegemonik rekabet şiddetlendikçe ABD yüksek teknoloji ürünleri için stratejik önem arz eden nadir elementlerin ithalatını azaltmaya ve ihracatını ise büyük ölçüde artırmaya yönelmiştir. 2017'den sonra yeniden net ihracatçı haline gelmiştir.

**Grafik 5: ABD'nin Nadir Element İthalatı ve İhracatı (metrik ton)**



**Kaynak:** U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2021 <https://pubs.usgs.gov/periodicals/mcs2021/mcs2021-rare-earths.pdf> (Erişim tarihi:20.Aralık.2021) adresinden derlenen verilerle yazar tarafından oluşturulmuştur.



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

Diğer yandan, Tablo 6'dan görülebileceği üzere, Çin tek başına dünyadaki nadir element rezervlerinin yaklaşık %36'sına sahiptir. Halen %70'e yakın pazar payı bulunmaktadır. Başta ABD olmak üzere Merkez ülkeler nadir elementleri enerji güvenliği ve ulusal güvenlik meselesi olarak görmektedir.

**Tablo 6: Nadir Elementlerin Ülkelere Göre Maden Üretim ve Rezerv Miktarları (metrik ton)**

	Maden Üretimi		Rezervler
	2019	2020	
<b>ABD</b>	28 000	38 000	1 500 000
<b>Avustralya</b>	20 000	17 000	4 100 000
<b>Brezilya</b>	710	1 000	21 000 000
<b>Burma</b>	25 000	30 000	bilinmiyor
<b>Burundi</b>	200	500	bilinmiyor
<b>Kanada</b>	-	-	830 000
<b>Çin</b>	132 000	140 000	44 000 000
<b>Grönland</b>	-	-	1 500 000
<b>Hindistan</b>	2 900	3 000	6 900 000
<b>Madagaskar</b>	4 000	8 000	bilinmiyor
<b>Rusya</b>	2 700	2 700	12 000 000
<b>Güney Afrika</b>	-	-	790 000
<b>Tanzanya</b>	-	-	890 000
<b>Tayland</b>	1 900	2 000	bilinmiyor
<b>Vietnam</b>	1 300	1 000	22 000 000
<b>Diğer Ülkeler</b>	66	100	310 000
<b>Dünya Geneli</b>	220 000	240 000	120 000 000

**Kaynak:** U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2021  
<https://pubs.usgs.gov/periodicals/mcs2021/mcs2021-rare-earths.pdf> adresinden alınmıştır.  
(Erişim tarihi:20.Aralık.2021)

Son dönemde pek çok kaynakta Çin'in dış yatırım ve yardımlarla Afrika'da ve Asya'da pek çok az gelişmiş ülkeyi kolonileştirdiği ifade edilmektedir. Bunun altında yatan önemli bir nedenin de petrole ve nadir elementlere el koymak olduğu düşünülmektedir. Çin kullandığı petrolün 1/3'ünü Afrika'dan sağlamaktadır (Shepard, 2019). Dünya manganez ve kobalt rezervlerinin yarısı, önemli miktarda koltan ve nadir elementler barındıran karbonatit kayalarının yaklaşık yarısı Afrika'da bulunmaktadır (Shepard, 2019).

## 8. Sonuç

Makale çalışmasının başında yer verilen Winston Churchill'in kaynakları çeşitlendirmenin önemine vurgu yapan sözünü, günümüzde başta enerji olmak üzere tüm stratejik kaynakları kapsayacak şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Churchill sadece petrol alınabilecek ülkeleri çeşitlendirmeyi kastedmiştir. Ancak bilindiği üzere Orta Doğu'da bulunan petrol üreticisi ülkeler daha sonra OPEC çatısı altında bir kartel oluşturarak yekvücut hareket etmeye başlamıştır. Medeniyetimizin 2. Sanayi Devrimi ile başlayan petrole olan bağımlılığı henüz kırılabilmiş değildir. Ancak konvansiyonel olmayan enerji kaynakları dünyanın çeşitli



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

bölgelerine dağılmış durumdadır. Hidrolik kırma ve yatay sondaj teknolojilerini geliştirerek kaya gazı ve kaya petrolü çıkartılmasında devrim gerçekleştiren ABD, bu sayede hem Orta Doğu'nun ve Rusya'nın enerji piyasaları üzerindeki tekelci güçlerini önemli ölçüde kırmış hem de bu kilit enerji kaynaklarının uluslararası fiyatını etkileyecek güce kavuşmuştur.

Önemli miktarda kaya gazı rezervine sahip olan Çin'in ise gerek rezervlerinin dezavantajlı nitelikleri gerekse mevcut teknolojisinin yetersizliği nedeniyle bu alanda aynı biçimde atılım yapamamıştır.

Diğer taraftan, Çin'in küresel nadir elementler piyasalarında tekele yakın bir konum elde ettiği anlaşılmıştır. Bu durum karşısında başta ABD olmak üzere, tüm Merkez ülkeler enerji güvenliği ve ulusal güvenlik kaygılarına kapılarak, acilen arz kaynaklarını çeşitlendirme yönünde önlemler almaya yönelmişlerdir. ABD yıllar sonra nadir elementler alanında yeniden net ihracatçı olmuştur.

Öte yandan gerek yer altından gerek okyanusların, denizlerin tabanından kaya gazı ve nadir elementler çıkartmanın gezegenin ekosistemi açısından giderek ağır zararlara yol açtığı da görülmektedir. Bu çerçevede, başta güneş ve rüzgâr olmak üzere gelecekte yenilenebilir enerji kaynaklarından çok daha fazla yararlanabilmek üzere, bu alanlarda teknoloji geliştirilmesine hız verilmektedir.

2008 Küresel Ekonomik Krizi'yle birlikte hegemonik konumunun aşındığı görünür hale gelen ABD ile dünyanın atölyesi ve önde gelen finansal gücü haline gelerek hegemon olma yolunda uluslararası iş bölümü hiyerarşisi içinde hızla yükselen Çin arasındaki rekabet kızışmaktadır. Bu hegemonya mücadelesinde kuşkusuz 4. Sanayi Devrimi'nin teknolojilerine ve bu teknolojilerde kullanılan stratejik girdilere kimin hâkim olduğu belirleyici olacaktır. Bu çerçevede, ABD ve Çin'in enerji güvenliğini hegemonya mücadelelerindeki en önemli ulusal güvenlik meselelerinden biri olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

### **Kaynakça**

- Balaam, D. N., Dillman, B. (2018). Uluslararası Ekonomi Politîğe Giriş, Adres Yayınları, 2. Baskı. Ankara.
- Bellani J. et al., (2021). "Shale Gas: A Step Toward Sustainable Energy Future", *Journal of Petroleum Exploration and Production Technology*, 11, (2127-2141).
- Bilgin, M. (2017). "The Shale Revolution and Beyond: Has Turkey Faced the Consequences of US Energy Transition?", *PERCEPTIONS*, Summer-Autumn 2017, Volume XXII, Number 2-3, pp. 4-30.
- Blackwill, R. D., Sullivan, M. (2014). "America's Energy Edge, The Geopolitical Consequences of the Shale Revolution". *Foreign Affairs*, Vol.93, (March/April), (1-12).
- Buchholz, K. (2020). "The Biggest Economies in the World". <https://www.statista.com/chart/19489/biggest-economies-in-the-world> (Erişim Tarihi: 10.12.2021)
- Chen, et. al., (2018). "The Shale Gas Revolution in China- Problems and Countermeasures", *Earth Sciences Research Journal*, vol. 22, no.3, (July/Sept.).
- Cox, R. W. (1987). *Production Power and World Order*. Columbia University Press.



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

CSIS Report 2010. (2010), The Geopolitics of Energy, [https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy\\_files/files/publication/101026\\_Verrastro\\_Geopolitics\\_web.pdf](https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/101026_Verrastro_Geopolitics_web.pdf), (Erişim Tarihi: 17.10.2021)

Çaşkurlu, S. (2018). Uluslararası İşbölümü, Teknoloji Ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. Gazi Kitabevi, Ankara.

Frieden, J. (2006). "Will Global Capitalism Fall Again?", Bruegel Essay and Lecture Series.

Gholz, E. (2014). "Energy Report: Rare Earth Elements and National Security", Council on Foreign Relations.

Global Energy Review 2021, (2021), <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021> (Erişim tarihi: 10.12.2021).

Hopkins, T. et. al., (1982). "Patterns of Development of The Modern World System", Wold Systems Analysis, Terence K. Hopkins, I. Wallerstein vd.. Sage Publications, USA.

<https://iswitch.com.sg/a-brief-history-of-electricity> (Erişim Tarihi: 10. 12. 2021)

<https://www.iea.org/reports/solar-pv> (Erişim Tarihi: 10. 12. 2021)

<https://www.iea.org/reports/wind-power> (Erişim Tarihi: 10. 12. 2021)

<https://www.statista.com/chart/24687/solar-panel-global-market-shares-by-production-steps/>

Hughes, L., Meckling, J. (2017), "The Politics of Renewable Energy Trade: The US-China Solar Dispute", *Energy Policy*, 105. (256-262).

Johnson, K., Gramer, R. (2020). "The Great Decoupling", <https://foreignpolicy.com/2020/05/14/china-us-pandemic-economy-tensions-trump-coronavirus-covid-new-cold-war-economics-the-great-decoupling/>.

Reynolds, O. (2021). "The World's Top 5 Largest Economies in 2024". (February 16, 2021) <https://www.focus-economics.com/blog/the-largest-economies-in-the-world> (Erişim Tarihi: 10.12.2021)

Schwab, K. (2016). "The Fourth Industrial Revolution", World Economic Forum, 2016, Geneva Switzerland.

Sevim, C. (2014). "Kaya (Şeyl) Gazının Uluslararası Enerji Politikalarına Etkileri", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı1, (49-64).

Shannon, T.R. (1989). *An Introduction to the Wold System Perspective*, Westview Press, USA.

Shepard, W. (2019). "What China Is Really Up To In Africa?" <https://www.forbes.com/sites/wadeshepard/2019/10/03/what-china-is-really-up-to-in-africa/?sh=77d7b1e55930> (Erişim Tarihi: 15.11.2021).

Steeves, B. B., Ouriqies, H. R. (2016). "Energy Security: China and the United States and the divergence in renewable energy". *Contexto Internacional*, Vol.38(2), May/Aug, (643-661).



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

---

Technically Recoverable Shale Oil and Shale Gas Resources: An Assessment of 137 Shale Formations in 41 Countries Outside the United States, EIA (June 2013).

The Investopedia Team (2021). The World's Top Oil Producers, (30 Nov. 2021) <https://www.investopedia.com/investing/worlds-top-oil-producers> (Erişim Tarihi: 10.12.2021)

The Investopedia Team, The World's Top Oil Producers, (30 Nov. 2021)

Twin, A. (2021), World's Top 10 Oil Exporters, (June 7, 2021).

U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summeries, January 2021 <https://pubs.usgs.gov/periodicals/mcs2021/mcs2021-rare-earths.pdf> (Erişim tarihi:20.Aralık.2021)

Vela, C. A. M. (2001). World Systems Theory, ESD.83, Fall.

Xing, L., Shengjun, Z. (2018). Interdependent Hegemony: China's Rise Under the Emerging New World Order. *China Quarterly of International Strategic Studies*, Vol. 4, No.2, (159-175).

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde *Fiscaoeconomia* Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

**Ethics Statement:** The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

## **USA-China Hegemonic Rivalry: Shale Gas Revolution, Renewable Energy and Rare Earth Elements**

**Sibel ÇAŞKURLU**

### **Extended Abstract**

Hegemony concept as defined in World Systems Theory which is developed by Immanuel Wallerstein expresses a temporarily stable period of power balance in the hierarchy of international division of labor between core, periphery, and semi periphery countries. One of the core countries manage to surpass other ones and make them subordinate herself for some time.

The hegemon owes his power to his supremacy in production. Due to his supremacy in production, he gains superiority in trade and finance respectively. On the other hand, his supremacy in production comes from his control in technology, which can be ensured by being the champion of the industrial revolution.

There have been three industrial revolutions so far and the fourth one is at its dawn. It's supposed that new generation microchips and super conductors will be new key inputs in the coming era and there will be a transition towards renewable energies. But as the fourth industrial revolution is looming in the horizon, oil continues to be the primary energy resource in the current era.

After British hegemony as the leader of the 1. Industrial Revolution, USA became the champion of the second and became the next hegemon after the World War II until it ended in 1971 with the collapse of international monetary regime Bretton Woods. Following the Cold War with SSCB, in 1990's USA acquired her hegemonic position once again through gaining superiority in key technologies of the third Industrial Revolution.

With Global Financial Crises in 2008 hegemonic descent of USA has become apparent. Meanwhile China has already become the "world's factory", turned her face towards high tech industrial production and gained strength both in overseas investments and international loans.

At this point USA realized her being in an overly tight interdependence relationship with China via huge trade volumes and immense direct and financial capital flows. Currently USA has been struggling to cut all these ties one by one.

Most crucial point for her is to prevent China acquiring some critical technologies which could lead to determine the control on the Fourth Industrial Revolution. In that respect by taking advantage of the Pandemic all global supply chains starting from the most strategic ones have been reconstructed to exclude China from them. Another major issue in hegemonic rivalry between both countries is providing energy security which plays a key role in economic growth.

Oil crises in 1973 and 1979 both led OPEC being recognized as a powerful political and economic actor and confronted core states with the magnitude of their oil dependence which caused such a big economic and national security problems. From that time on with similar concerns USA stockpiles not just oil but also food, weapons, rare earths, and medicines. She



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

---

also tries to diversify her oil and gas supplies as much as possible into different geographies and states.

Increases in world population, rapid economic growth rates of some semi peripheral states in ascendance like China, and India, and of core states, increases in transportation of passengers, goods, even tiniest parts, and even energy itself cause to ever intensifying world energy demand. Energy security concerns peaks therefore and that leads to search for further diversification into energy resources other than oil and gas.

Fourth Industrial Revolution which is also called Industry 4.0 is supposed to be based on widespread usage of internet and digitalization almost in every sphere of life, smart and connected devices, artificial intelligence, and machine learning. Soon renewable energy sources are expected to gain major importance in accordance with this coming new era. Third Industrial Revolution didn't stem from an alternative energy source other than oil. It used microchips as key inputs and brought along computer technology, internet, and digitalization. But so far oil dependence still holds.

At the beginning of that century USA managed to develop hydraulic fraction and horizontal drilling technologies. This made possible to extract shale gas and shale oil reserves which were not commercially recoverable before because of their low porosity and permeability levels. This is called Shale Gas Revolution and it turned USA into an "energy superpower". While she was heavily dependent on oil and gas imports before and struggling with energy security concerns, she became an energy rich state. In 2013 she became major oil producer and leaving Russia behind she became also major energy producer. Since 2019 leaving Saudi Arabia behind she got the position as major oil exporter. Due to the Shale Gas Revolution, long standing balances in world oil production and exportation have changed completely. One of the main results U.S.s being major oil producer and exporter, she gets a position now which allows her to direct the international oil price.

In the ranking of world oil consumption China gets with her %14 share the second position following USA. Although she's one of the top five exporters, with her high oil demand she continues to be a net oil importer. Although China's reserves are seemingly the largest, their structures are too old and too deep to get extracted feasibly. Also, around most of her shale reserves China lacks the necessary amount of water sources which has critical value to function hydraulic fractioning. Moreover, even her biggest energy companies lack the necessary technological level and experience with related problems.

On the other hand, both USA and China support renewable energy investments in their countries intensely with instruments like subsidies. Solar PV and wind energy sectors are the most prioritized. Both states increase their production capacities further each year. But despite U.S.'s ambition, in 2019 China dominates world solar PV market with her %72 share, whereas U.S. and Canada could capture together only %12 share. Similar conditions are also prevailing in wind energy sector. Between 2018 and 2020 with intense state support both China and USA increased their wind energy capacities significantly. China has tripled and U.S. has doubled.

Another strategical issue which plays a critical role in the hegemonic rivalry between China and USA is rare earth elements. In today's high tech industrial products and in future's key



Çaşkurlu, S. (2022). ABD-Çin Hegemonya Mücadelesi: Kaya Gazı Devrimi, Yenilenebilir Enerji ve Nadir Elementler. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 59-80. Doi: 10.25295/fsecon.1041487

---

technologies related with the Fourth Industrial Revolution rare earth elements has a crucial role.

At the beginning of 2000's due to U.S. being reluctant, China captured dominance in rare earths sector with %97 share of worlds production and got almost monopoly power in those markets. In 2010 when China set an embargo on her exports to Japan because of a maritime dispute. This attitude showed core states, especially U.S. the magnitude they have lost ground to China in such a critical industry. Since then, U.S. and other core states have turned to diversification supply of rare earths outside China. Accordingly, U.S. decreased her imports and increased her exports. In 2017 U.S. managed to become net exporter again.

On the other hand, such a widespread extracting shale gas and rare earths trend all over the planet has destructive effects on ecosystem. In that sense renewable energies -mainly solar PV and wind- gain importance and technology development efforts in those areas has been accelerated. Shale gas seems to be a transition fuel from oil to renewables. So, currently U.S. enjoys her game changer power in international oil markets but doesn't confine herself with such positive returns of the Shale Gas Revolution. She also makes many efforts with ambition to gain control over renewables technologies.

U.S.-China rivalry gets hot. In this hegemonic race the control over key technologies of imminent Fourth Industrial Revolution will be decisive. Therefore, both states regard their energy security as one of the most important national security issues.



## Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka

*The Constant Virus on Household Chores: Patriarchy*

Yeliz KENDİR-GÖK<sup>1</sup>

### Öz

Bu makale, feminist ajandanın daha önceki yıllarında gündeminde yer almış olan hane içi emek meselesini ev işleri üzerinden Covid-19 salgını ile beraber düşünerek yeniden tartışmaya açmaktadır. Her şeyden önce dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan ve aynı zamanda bu makalenin ana vurgularından biri, hane içi emek biçimi olarak ev işlerinin görünmeyen ya da cinsiyetlendirilmiş yönünün patriyarkal kökleriyle birlikte uzun bir tarihe sahip oluşudur. Bunu kanıtlamak amacıyla makale ilk olarak meseleye dair salgından önceki durumun izini sürmekte, devamında ise tarihsel gelişim sürecinde itirazları ve görünmeyen hane içi emek üzerinden feministlerin sistemlerle hesaplaşmasını dikkate almaktadır. Tarihsel olanın ışığıyla günümüze gelerek, görünmeyen hane içi emek biçimi olarak ev işlerine eleştirel bağlamda ve detaylı bir şekilde bakılmaktadır. Tüm bu tartışmalar sonucunda ev işlerinin cinsiyetlendirilmiş ve doğallaştırılmış yönlerine dair bu makalenin iddiası; “patriyarkanın süreğenliğini” ortaya koymaktır.

**Jel Kodları:** A13, I10, J16.

**Anahtar Kelimeler:** Covid-19, Ev İşleri, Hane İçi Emek, Görünmeyen Emek, Patriyarka.

### Abstract

This article brings the issue of invisible domestic labour through household chores into question again and this time in light of the Covid-19 outbreak. One of the crucial points to be considered and also one of the main highlights of this article is that invisible or gendered aspect of that chores as a form of labour in the household has a long history with its patriarchal roots. In order to examine this, the article traces invisible household labour predating Covid-19, then considers the objections and historical feminist struggles to invisible domestic labor by taking systems into account. In connection to this historical framework, household chores as an invisible form of domestic labour will be examined critically in detail until present day. As a result of all these contacts, the claim of this article about gendered and naturalized form in the household is as follows; “The continuity of patriarchy” is revealed.

**Jel Codes:** A13, I10, J16.

**Keywords:** Covid-19, Household Chores, Domestic Labour, Invisible Labour, Patriarchy.

<sup>1</sup> Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, [yeliz.kendir@gmail.com](mailto:yeliz.kendir@gmail.com), ORCID: 0000-0002-3500-8374



## 1. Giriş

Salgın ve eşitlik/eşitsizlik üzerine düşünmenin önemi, hemen hemen hepimizin özellikle Covid-19 salgınının ortaya çıktığı ilk dönemde sıklıkla duyduğu, üzerinde kafa yorduğu, bazılarının katılarak desteklediği, bazılarının ise eleştirerek reddettiği sınıfsal olup olmaması, yaş, ırk, cinsiyet farkı gözetip gözetmemesi gibi farklı ama birbirleriyle ilişkili tartışmaları açmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, eşitlik arayışı ya da eşitsizliğin kendisi, sosyal bilimcilerin uzun yıllardır literatürü zenginleştirerek; göç, sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet, etnisite gibi olgularla ilişkilendirerek ele aldıkları önemli soru(n)lardan biridir. Bu çalışmanın ana odağına yerleştirdiği hane içi emek ise toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekseninde salgın öncesi dönemde de kapsamlı çalışmalar çerçevesinde ele alınan olgular arasında yer almıştır (Hızıroğlu Aygün vd., 2021: 3). Öte yandan Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2018 verilerinin de kadınların işgücüne dahil olmama nedenlerinden biri olarak “ev işleriyle meşgul olması” durumuna işaret etmesi, hane içi emeğin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ilişkisini anlamak açısından önemini göstermektedir.

Kandiyoti (2020), salgının modern kadının yaşadığı illüzyonu sona erdirdiğini iddia etmekte ve “ıcracılıktan koordinatörlüğe” geçişin tersine evrildiğine vurgu yapmaktadır. Illüzyon, eşitsizliğin aşılabilesini kısmen hane içi iş bölümleriyle veya daha çok öteki kadınlara devriyle olanaklı hale getiren bir ilişkiler ağına “koordinatörlüğe” işaret etmekte, illüzyonun yıkılması ile kadınların patriyarkal tahakkümden arınık hissetmesi durumunun olanaksızlığı ve “ıcracılığa geçişi” vurgulanmaktadır. Kandiyoti’nin (2020) bu iddiası, UN’in (2020) toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde “geçtiğimiz on yıllarda elde edilen sınırlı kazanımların bile kaybedilmesi riskiyle karşı karşıya” kalındığına dair endişesiyle örtüşmektedir. Nitekim, sorunsal üzerine odaklanma, vakit ayırma ya da kaleme alabilme gibi ayrıcalıkların pratikle buluşturabilmesi için gereken ‘zaman’ ve ‘mekân’ koşullarının yaratılmasını mümkün kılmak zorunda olmaları da, Kandiyoti’nin (2020), salgın öncesinde resmi ve gayri-resmi olarak adlandırılacak “duraklar kadınların ev içinde kendine alan açmasına, vakit bulmasına yarıyordu” ifadesiyle beraber düşünüldüğünde kadınların kazanılmış bazı ayrıcalıkların tecridinde olduğu açıktır. Dahası, söz konusu tecrit, kadınların patriyarkal nüanslarla yüzleşme, hesaplaşma, mücadele etme veya stratejisi geliştirme anlarını daha sık gündelik hayata taşımalarını zorunlu kılmaktadır. Yeniden icra fonksiyonuyla salgın süresince modern kadının hane içi emeğe dair pratikleri, feminist literatürde kavramsallaştırıldığı üzere deneyimleri kapsar veya onlardan doğar; kaldı ki “deneyim gerçek bir sorundur” (Bora, 2018: 252). Hem “bir öznenin kendi yaşadıklarına dair anlatımından daha doğru ne olabilir ki?” (Scott, 2013: 145). Bu sayede “kadınların bakış açısından kadınların deneyimleriyle başlayabilir ve daha geniş sosyal ve politik ilişkilerin kapsamlı ilişkilerinde nasıl şekillendiği araştırılabilir” (Smith, 1987: 10).

Bu nedenle, bu çalışmada yapılmaya çalışılan, belirli bazı ayrıcalıklara sahip bir kadın olarak deneyimlerimin, kişisel ama politik olanlarından biri -ve belki de salgın koşullarında başat olanı- kadının emeğinin görünmemesi olgusu ile kesişen yönlerini ve hane içi emeğin cinsiyetlendirilmiş yönünü ev işleri üzerinden eleştirel düzlemde ele almaktır. Öte yandan, salgın sürecinde gerçekleştirilen akademik “çalışmaların büyük bir kısmının erkek akademisyenlere ait olduğu” (Mert, 2020) düşünülünce, erkeklerin kendi işlerine odaklanmaya devam etmesine rağmen işgücüne dahil olsa bile kadınların “tavizler vererek ev işlerini üstlenmesi” (Kırtan Ögöl, 2020) durumunun yalnızca bireysel bir sorunsal değil aksine



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

sorunsalın rastgele bir seçim olmadığı kadar tesadüfi de olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Zira bu durum, Covid-19'u aşsak bile patriyarkaya takılmanın endişesini güçlendirmekte ve çalışmanın iddiası olan patriyarkanın hane içi emeğin görünmeyen yönünden tarihsel olarak beslenmesi durumunu test etmeye teşvik etmektedir. Bu bağlamda, birinci bölümde, hane içi emeğe dair sorunsallı yönün tarihselliği arkeolojik kazıya tabi tutulmakta ve böylece bir yokluğun imkansızlığı açıklanmaya çalışılmaktadır. Devamında, kadınların kendi tarihlerini nasıl şekillendirdiği gösterilmekte; böylece feminist hesaplaşmalar hane içi emek üzerinden okunmaktadır. Son olarak, payidar bir virüs olarak patriyarkanın meselenin neresinde olduğu üzerinde durulacaktır.

## 2. Hane İçinde Kalan Cinsiyetlendirilmiş Emek

“Evde Kal” ifadesinin toplumun tüm bireylerini kapsamaması gibi, eve kapanmanın da hane üyeleri açısından anlamının farklı olduğu ve kadınlar açısından ev işlerinin yanında evden yürütülen işlerle omuzlarındaki yükü “katlayarak arttırdığı” (Memiş, 2020) bilinmektedir. Nitekim, Kırtan Ögül (2020) Covid-19'u, “evde kalan kadınların iş yükünün daha da artmasına sebep” olarak göstermektedir. UN Women'da (2020) belirtildiği üzere; kadınların artan iş yükünün oranı özellikle “temizlik (ev işi ve çamaşır yıkama)” ve “yemek pişirme ve sofraya hazırlama” kategorilerindedir. “Ev işlerinin kadınlığın inşasındaki kilit önemi bir yandan her sınıftan kadın arasında ortaklık yaratırken, aynı zamanda, birbirinden çok farklı deneyimlenebildiği için, farklılığın alanı olarak görülebilir” (Bora, 2010: 70). Zira, Young'ın ev işlerine dair “anlamalarını, kimin tarafından ve ne amaçla yerine getirildiklerini dikkate almamız gerekir” (akt. Bora, 2010: 65) ifadesi makalenin sınırlarının da belirlenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu makalede başvurulan sınırlandırma, hetero-patriyarkal düzlemde, kurumsal ve toplumsal kabulde 'doğallaştırılmış' heteroseksüel kadın-erkek ilişkiselliğine ve bu ilişkiselliğin 'evde kal'abilme ayrıcalığında cinsiyetlendirilmiş bedenlerin patriyarka ile yüzleşme deneyimlerine odaklanmasıdır. Ayrıca, çalışma toplumsal cinsiyet temelinden kadınların hane içi emeğinin neden görünmez olduğunu anlamaya çalışmakta, kadınların salgın sürecindeki deneyimlerinden yola çıkarak hane içindeki görünmeyen emeği anlamak için toplumsal cinsiyetin faydalı ve aynı zamanda eleştirel bir analiz kategorisi olarak kullanılabilmesinin yolu, Scott'un vurguladığı üzere “cinsiyetlendirilmiş bedenlere dair anlamların nasıl birbirleriyle ilişkili olarak üretildiği, bu anlamların nasıl düzenlendiği ve nasıl değiştiği hakkında eleştirel düşünmek”ten geçmektedir (2013: 187).

Her şeyden önce hane içi emek tartışmalarında ve bu çalışmada da kullanılan kadınların görünmeyen emeği kavramını açmak gerekmektedir. Kadınların görünmeyen emeği; cinsiyetlendirilmiş olduğu kadar doğallaştırılmış emek biçimlerinin tamamını, her ne kadar patriyarkal pazarlığı bünyesinde barındırsa da bir tür hiyerarşik ilişkiler yumağı ve aynı zamanda patriyarkanın temel dayanaklarından biridir. Bu çalışmada ise kadının görünmeyen emeği kavramı, 8 Mart 1987 tarihli 'Feminist' adlı derginin kapağında yer alan *Her şey onun kollarındayken başlar; senin kolların onun bulaşık kabındayken biter* ifadesindeki vurguyla özdeştir. Dolayısıyla, ev temizliği, yemek pişirme, bulaşık, çamaşır gibi faaliyetleri kapsayan çeşitlenebileceği ve farklılaşabileceği halde özellikle hane içinde gerçekleştirilen işlerin, gerek tek bir çatı altında toparlanmasını kolaylaştırıcı bir işleve sahip olması gerekse cinsiyete dayalı iş bölümünün yönünü tayin etmesi nedenleriyle, kadının görünmeyen emeği kavramı



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payıdar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

kullanılmaktadır<sup>2</sup>. Zira, salgın sürecinde kadının ev içi emeğini değerlendirirken Memiş ve arkadaşlarının (2020) vurguladığı “ekonomilerin bir ‘ani durma’ yaşadığı söyleniyor. Evet bazı üretim alanları durma noktasında, ama kapandığımız evlerde tam kapasite üretim söz konusu” şeklindeki gerçeklikle de çok yakından ilişkilidir. Bu gerçekliğin özellikle kadınların erkeklere kıyasla 4 katı hane içi emeği ücretsiz bir şekilde icra etmelerine tekabül etmesi (İlkkaracan ve Memiş, 2020) durumu göz önüne alındığında hassasiyetini koruduğu açıktır.

Kadının görünmeyen emeğini ele alış biçimi farklı perspektiflere dayandırılabilir ya da Scott’un (2013: 107) deyimiyle “kimin anlattığına bağlı olarak önemli farklılıklar” gösterebilir. Haneyi kapsayan bir içerime sahip olmasından hareketle, hanehalkı çalışmalarındaki yansımalarına baktığımızda literatürde yer alan üç hâkim teorik bakış açısı görürüz: zaman kullanılabilirliği perspektifi, göreceli kaynaklar perspektifi ve toplumsal cinsiyet perspektifi (Bianchi vd., 2000: 193). Zaman kullanılabilirliği ve göreceli kaynaklar perspektifi istatistiki verilerle meseleyi sunması sebebiyle bazılarında göre nicel ve nitel olan arasındaki bağlantıyı her durum için yansıtmaması iddiasıyla eleştirilebilir. Nitekim, oranların ve/veya rakamların tek başına bir şey ifade etmemesi mümkündür. Benzer şekilde, “Maske, Mesafe, Temizlik” tedbirlerinde birleşme çağrısı sosyolojik bağlamda mercek altına alınarak analize tabi tutulduğunda da bu tek başına bir şey ifade etmeyebilir. Ancak bu makalede incelenen konu özelinde seçilebilecek “temizlik” olgusu sayısal göstergeler ekseninde incelendiğinde ve ev içi alana yönelik hijyen/dezenfeksiyon faaliyetleri ile kadınların daha fazla meşgul olduklarını ortaya koyan ulusal veya uluslararası yayınlara (Bayar, vd. 2020; Avrupa Parlamentosu, 2021; İlkkaracan & Memiş, 2020; Sosyo Politik Saha Araştırmaları Merkezi, 2020; UN, 2020; OECD, 2020) erişim sağlandığında verilerin nicel ve nitel arası ilişkiyi kurmaya olanak sağlaması anlamında pek çok şey ifade ettiği ortaya çıkmaktadır. *Salgın Sürecinde Çalışma Hayatı ve Ev İçi Şiddet* adlı raporda ortaya koyulduğu üzere “kadın katılımcıların %76’sının, erkeklerin ise %53,5’inin ev işlerine pandemi öncesine göre daha fazla zaman ayırdıkları” görülmektedir (Ararat vd., 2021: 14). Bu verilerden hareketle, bazıları, salgınla beraber ev işlerinin hane içi dağılımında ya da sorumlulukların bölüşümünde ivmenin toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde olumlu seyrettiği izlenimine kapılabilir. Ancak, kadınlar hane içi ödenmeyen emeğin günde ortalama 305 dakikasını yüklenirken, bu ortalamanın erkekler için yalnızca 67,6 dakikadan ibaret olması (OECD.stat, 2020) salgının cinsiyet özelindeki eşitsizliğini göstermekle kalmaz aynı zamanda şiddetlendirdiği kırılma da ortaya koyar. Öte yandan, Hızıroğlu Aygün ve arkadaşlarının (2021) rapor sonuçları da erkeklerin hane içi emeğe dair algılarının söz konusu kırılma kırılma körüklediğini destekler niteliktedir. İlgili çalışmada, ev işlerinde sorumluluğun kimde olduğuna dair erkeklerin %3’ü “doğrudan kendisini” gösterirken, %67’si ise sorumluluğun eşine ait olduğunu dile getirmektedir (2021: 3). Dolayısıyla, ev işinin kendisi sembolik bir anlam taşır ve bu hem kadına hem de erkeğe kim olduğunu söyler. Dahası, “evde kal”ma süreçlerinde erkeklerin hane içi emeğe yönelik iş bölümüne dahil olma oranını %34,8 olarak not düşen Sosyo Politik Saha Araştırmaları Merkezi (2020) verilerine göre, temizlik %14,6 ile hane içi tartışmaların yoğun olarak yaşandığı konuların başında gelir. Dolayısıyla ev işlerinin toplumsal cinsiyetli bedenler olarak hane içi performanslar kadar özneler arası ilişkiler üzerinde de güç dağılımından beslendiğini ileri sürmek yanlış olmaz. Öte yandan tüm bu göstergeler ışığında

<sup>2</sup> Çocuk ve yaşlı bakımı kapsayan görünmeyen emek olarak hanehalkı üyelerinin bakımı ise çalışmanın kapsamını daraltmak amacıyla ve başka bir çalışmada detaylı bir şekilde ele alma hedefiyle bu çalışmanın dışında bırakılmaktadır.



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

iddia edilebilir ki salgınla beraber hane içi emeğin kadınlar tarafından yoğun bir şekilde icra edilmesi, cinsiyet temelli norm ve eşitsizliklerin körüklendiğinin makul kanıtıdır. Hanehalkı çalışmalarındaki bir diğer teorik bakış açısı olan, “toplumsal cinsiyetin düşünsel ve etkileşimsel ifadelerine odaklanan toplumsal cinsiyet bakış açısı” ise tüm bu verileri özetler niteliktedir: “ev işinin tarafsız bir anlamı olmadığı, daha çok kadın ve erkeklerin performanslarının hane içi toplumsal cinsiyet ilişkilerini tanımlamaya ve ifade etmeye yardımcı olduğu” (Bianchi vd., 2000: 194). Dolayısıyla bir meseleyi ele alırken, sayısal göstergeler kendi başına bir şey ifade etmese de kullandığımız lensler meseleyi yalnızca anlamlı kılmaz, onun derinliğini de görmemize yardımcı olur. Tüm bu tartışmalar neticesinde iddia edilebilir ki salgın sürecinde ev işi yalnızca hane içi görünmeyen emeğin bir formu olmakla kalmaz cinsiyetlendirilmiş bedenlerin gündelik hayatının yeniden örgütlenmesinde kritik bir rol oynar.

### 3. Hane İçine Sığmayan İtirazın Tarihi

Tarihsel olarak bakıldığında, kadınların erkeklerle eşit sosyal ve siyasal haklara sahip olmasını savunan Batı merkezli erken dönem çalışmalarda, kadınların deneyimlerini özel alan üzerinden okuyan, ancak bunu yaparken kölelik metaforunu kullanarak kadının konumunu sunan erken dönem çalışmalar (Astell, 1706; Shelley, 1818; Wheeler ve Thompson, 1825; Wollstonecraft, 1792) mevcuttur. Söz konusu yazarlardan Wheeler ve Thompson (1825), *Appeal* isimli çalışmalarında hane içi emeği kadınların ‘izole’ edilmelerinde başat faktör olarak değerlendirirler. İzolasyon benzetmesine ek olarak Wheeler ve Thompson (1825: 196; akt. Bryson, 2019, s. 53) tahakküm pratiklerini erkeğin “her koşulda kadını kölesi olarak” tutması şeklinde kavramsallaştırır. Tüm bu ifadeleri, dönemin toplumsal koşullarından; evliliğin bir tür kariyer gibi bazı sorumluluklarla beraber kadınların hayatının önemli bir kısmını temsil eden ve ev içi rollerinin sömürücü olan yönlerinden bağımsız değerlendirmek hata olur. Nitekim yazarlar, hane içine baktıklarında onu “kadınların çocuklara bakma, yemek pişirme ve hazırlama süreçleriyle izole edildikleri ... aileyi ise erkek egemenliğinin bir aracı olarak görmüşlerdi” (Bryson, 2019: 53). Buna ilaveten metaforik düzlemde ele aldıkları izolasyonun aşılmasının yolu olarak ise kamusal alanda yer edinmeyi bir tür kurtuluş ışığı olarak görmüşlerdi. Wheeler ve Thompson’ın (1825) metafor olarak kullandığı izolasyon benzetmesinden hareketle bugünün gerçek anlamda izole edildikleri evlerinde kadınlar, Hoschschild’ın (2012) ücretli istihdamın yanında ev içi emeklerinin hesaba katılmasıyla beraber kavramsallaştırdığı “ikinci vardiya”da hatta Memiş ve arkadaşlarının (2020) da belirttiği gibi “fazla mesaide”dir.

Kadınların işgücüne dahil olmalarının özgürleştirici işlevine göz kırpan bu ve benzeri çalışmalar, Batı kökenli erken dönem feminist çalışmaların iskeletini oluşturmaktadır. Feministlerin yanı sıra, “Marx, Engels, Kautsky ve Lenin başta olmak üzere ilk Marksistler” de bu özgürleştirici işleve gönderme yaparak kadınların kurtuluşunun yolunu “erkekler gibi devrim mücadelesinde” yer almasında görmüştür; kadınlar “devrimden sonra, sermayenin egemenliğinden de kurtulacak ve ev işlerinin kolektifleşmesiyle artık bu yükü de taşımayacaktır” (Toksöz, 2011: 93). Kapitalizme karşı erkeklerle omuz omuza verilmeye davet edilen devrim mücadelesinde başarı, gerçekten kadınların -cinsiyetlendirilmiş emekten-kurtuluşunu tayin eder mi? “Kadının geleneksel rolüne hapsedilmesine son verme amacıyla olan sosyalist ve devrimci önderlerin de kadının emeğini düzenin hizmetine sunmaktan öteye geçmeyen bir düşüncede olmaları, feministlerin bu tür bir özgürlüğün kimin çıkarlarına hizmet



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

ettiğini sorgulamaya itmektedir. Kadınlar ev dışında erkekler kadar özgürleşirken, erkekler ev içinde çalışmama özgürlüklerini korumaktadırlar. Aynı kalıp, kapitalizmde de görülür” (MacKinnon, 2015: 29). Kadınlar gerek gelişmiş ülkelerde gerekse gelişmekte olan ülkelerde işgücü piyasalarına artan oranda dahil olurken “karşılıksız emek cephesinde uzmanlaşma” durumundan özgürleşmiş değiller (Memiş vd., 2017: 162). Öte yandan, çalışmanın kendisi tek başına özgürleştirici bir işleve sahip olsaydı, siyah kadınlar tarihsel olarak bakıldığında bu bağlamda sembolik bir figür olarak belleğimizde canlanan ilk temsil olurlardı. Oysa, tarihsel gerçeklikler bize göstermektedir ki “... yurttaşlık hakları ve siyahların özgürleşmesi adına birçok siyah kadın... mücadelede yer almış olsa da erkeklerin liderliği kaptırmak istemediği ve kadınlardan kendilerini takip etmelerini talep ettiği açıktır” (hooks, 2016: 14). Nitekim, kadınların erkeklerle dayanışmasının beklendiği bu tarihsel gerçeklikte eril tahakkümün yeniden icrasında herhangi bir ihmalin yaşanmaması şaşırtıcı değildir. Ancak bu tahakküm pratiğine karşın, siyah kadınların “kadınlığı” sorunsallaştırmadığını iddia etmek mümkün değildir (bkz. hooks, 1990). Meseleye kadınların deneyimlerinden hareketle yönelmemiz, tahakküm pratiklerinin kaynağının farklı yönlerden sorgulandığını net bir şekilde görmemizi olanaklı kılmakla kalmaz, siyah kadın örneğinde olduğu gibi ırk temelli özgürleşme uğruna toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikte “fedakarlığa” gidildiğini göstermektedir.

Meseleye dair arkeolojik kazıya istinaden, “feministlerin ev içi emek tartışmalarını yürüttüğü dönemde Türkiye’de benzer tartışmalar gündeme gelmemiş”; ilk tohumları 1980’lerde atılmış; 90’larda “sınırlı olsa da bir karşılık bulmuş” ve bu sınırlılığın ortadan kalkması için 2000’lere kadar beklenmiştir (Yaman, 2020: 603). Kadınların hane içi emeğinin görünmeyen yönüne dair itirazlar; sosyologlar, iktisatçılar, feministler gibi geniş ve özellikle disiplinler arası girişimlerden farklı dönemlerde, farklı seslerle yeniden doğmakla birlikte özellikle ikinci dalga kadın hareketiyle ilişkilendirilmektedir (Memiş ve Özay, 2011). Aslında, hane içi emeğin görünmemesi durumu ve kadınların sorumluluğunda oluşuna “karşı yapılan eleştiriler, ilk defa 1980’lerde gündeme gelmemiştir” (Memiş ve Özay, 2011: 1). Tarihsel olarak belirli bir döneme özgül kılmanın ya da başlangıç noktasını tayin etmenin gerekli olup olmadığından şüpheliyse, o halde Lorde’un (1985) “doğru yolda mıyım?” sorusunu sorarak bir tür arkeolojik kazı çabasına mümkün olduğunca girişmemiz de gerekmektedir. Aksi halde, Bora’nın (2020: 506-507) da vurguladığı üzere “ev içi alana ilişkin taleplerin ikinci dalgaya özgülenmesi ... müfredatın ezberleri arasında” kalmaya devam edecektir. Öte yandan bu ezberi bozacak, “kadın dergisi yazarlarından Rabia Ahmet’in veciz bir sözü var: Zatımız mestur (örtülü, kapalı) olduğu gibi vezaifimiz de mesturdur: Kadın emeğinin görünmezliğinin güçlü bir ifadesi...” (akt. Bora, 2017: 743). Feminizmin Batı’daki herhangi bir formu ile “biz bize benzeriz” yaklaşımıyla araya mesafe koyarak iddia edilebilir ki kuşkusuz “Osmanlı kadınları da öncelikli gündeme almak zorunda oldukları konu, kadınların eksiksiz bir varlık olduğunu ortaya koymaktı” (Berktaş, 2006: 93). Bunu, *Şükufezar* adıyla 1886 yılında yayınlanan “sahibi ve yazarları kadın olan ilk dergi”deki kadının ne ve kim olduğuna dair açık niyetini “saçı uzun akli kısa istihzasına meydan okuma”larında da keşfetmek mümkün (Bora, 2017: 742). Öte yandan, 1908’de II. Meşrutiyet döneminde modernleşmeye giden yolda kadınlara biçilen rolü “geleneksel ve modern arasındaki dengeyi kurmak” olarak özetleyen Çakır’a (2008) göre “kadınlara bir yandan modernleşmenin taşıyıcılığı rolü veriliyor, diğer yandan bu rolün sınırları erkekler tarafından sıkıca çiziliyordu”. Bu nedenle, “annelik ve aile hayatı” 1911 yılında “bir itiraz biçimi” olan Beyaz Konferanslar’da ele alınan meselelerinden biriydi (Kasap, 2020: 28-29).

Tüm bu temaslar, bize Marx'ın *Louis Bonaparte'in 18. Brumaire'*deki sözünü hatırlatmaktadır: “İnsanlar tarihlerini kendileri yapar; ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar” (2016: 143). Dolayısıyla kadınların ev işleri, feministlerin belirli koşullar altında kendi tarihlerini yapma süreçlerinden biri olan eşitlik ve kadın olarak varlığını kabul ettirme mücadelesinde bir tür uygun koşulları beklemeye takılmış ve bu nedenle de daha az önemsenmiş gibi görünebilir. Bu da onun görünmeyen emek olmaya devam etmesinin ve perdenin yırtılarak görünür olmasının koşullarının henüz tam olarak erişilemediğine işaret edebilir. Başta sorduğumuz soruyu yinelersek, bu bir yokluğu temsil eder mi? Yine de hayır, bu bir yokluğu temsil etmez! Aksine, ev işlerinin ana mesele olmamasının ya da görünür olmamasının ardındaki nedenlerden biri, bunun bir ‘sevgi ilişkisi’ olarak toplumsal kabul olmasında yatabilir. Nedenler farklı bağlamlarda çeşitlendirilebilir; yine geç Osmanlı döneminden feminizme dair bir resim sunan “müşkül işlerin hizmetçileri tarafından görülmesini, ‘kibar hanımların’ doğal hakkı” (Bora, 2017: 743) sayması cümlesinde belirginleşen sınıf farklılıklarından kaynaklı ya da ulus devlet inşa sürecinde devlet feminizminin Kız Enstitüleri’nde “ev kadınlığı” olgusunu eğitimin mihenk taşı olarak belirginleştirmesi zemininde de aranabilir. “Okullara verilen görev Türk evlerinin “asrileştirilmesine”ne dair ayrıntılı bir içerik taşıyordu: yaşam biçimlerinin, modanın, dekorasyonun, temizliğin, dikiş ve çocuk bakımının değiştirilmesi” (Navaro-Yaşın, 2000: 51). Böylece Cumhuriyetin erken döneminde, Kız Enstitüleri rasyonelleştirdiği ev işleriyle yalnızca hane içi alanı düzenlemiş olmakla kalmıyor aynı zamanda cinsiyetlendirilmiş rolleri de pekiştirici bir programa tabi tutmuş oluyordu. Geleneksel ve modern kadın ikiliğini yansıtan bu dönemin ardından 1950’lerden itibaren kentlere gerçekleştirilen göçlerin kadınların hane içi emeklerinin dönüşümündeki rolünü anlamak da patriyarkanın sürekliliğini görebilme açısından kıymetlidir. Hane içi emeği kır ve kent ayrımı üzerinden okuyan Özbay (2020) modern kadının “öteki” kadınların emeğinden faydalanması olgusuna dikkat çekerek yalnızca Kız Enstitüleri projesi sonrası süreci okumamızı kolaylaştırmakla kalmaz; aynı zamanda kadınlar aracılığıyla kadınların kendilerine alan açabildiklerini ve ev işlerinden özgürleşebildiklerini ortaya koyar. Kuşkusuz, “evin kadınlık deneyimindeki kilit önemini vurgulayarak kadınların toplumsal ve siyasal iktidarın dışında tutulmalarının nedenini de bu deneyimde gördüler” (Bora, 2010: 63). Dolayısıyla, Bora’nın (2017) bahsini ettiği “eteğini bırakmayan”la kadınların sıklıkla yüzleşmek ve özellikle kriz dönemlerinde hesaplaşmak zorunda kalması ise feministlerin süregelen bir sistem olarak patriyarka ile mücadelesinde hane içi emeğin tarihselliğine işaret etmekte ve yokluğun imkansızlığını ortaya koymaktadır.

#### **4. Feminist Tarih Sistem(ler)le Hesaplaşması**

Feministlerin tarihlerini tayin edebilme girişimleri nezdinde, 60’lar sonu ve 70’ler başı hane içi emek üzerine var olan tartışmalardaki yoğunluğun hissedildiği, 80’ler ise daha güçlü vurguların dile getirildiği dönemler olması sebebiyle oldukça kıymetlidir (Tekeli, 2020). Bilindiği üzere, 1970’lerin başlarında ve ortalarında, ekonomide Keynesyen modelden ve uzun yıllardır egemen Fordist üretim yöntemlerinden neoliberalizme doğru bir ekonomik politik geçiş söz konusuydu. Bu dönem, aynı zamanda politik bir hareket olarak feminizmin genişlediği ve hane içinde/özel alanda var olan soruna karşı isyanın küresel olarak belirginleştiği de bir dönemdi. Kadınların görünmeyen emeğinin feministler tarafından yoğun olarak ele alınan ve feminist ajandanın gündeminde yer alan meselelerden biri olması şaşırtıcı değildir. Molyneux, bunu



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

"hem Marksist hem feminist olmak üzere farklı yönelişlerden" kaynaklı görür (Acar-Savran ve Tura Demiryontan, 2020: 115). Ancak bu farklılık, analiz biriminin ne olacağına dair farklı bir sorunu da beraberinde getirmiştir: kapitalizm mi, yoksa patriyarka mı?

Tarihsel olarak bakıldığında, her ne kadar, marksizmin cinsiyet körü olduğunu ya da özel olarak bu çalışmada ele aldığımız hane içi emeğin "doğallık alanına sür(ül)erek teorik" analize dahil edilmediğini bilsek de (Acar-Savran, 2013: 31), Engels'in 1884 yılında yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı çalışmasında, ev yönetiminin, kamusal niteliğini yitirdiğine ve artık toplumu ilgilendirmekten ziyade "özel hizmet" haline gelen ve kadınların "baş hizmetçi"si olduğu, bir dışlanma alanına dönüştüğüne, "kurtuluşunun ilk koşulu bütün kadın cinsinin yeniden toplumsal üretime dönmesine" dayandırdığı da gerçektir (2003: 71-72). Dönüşüm kavramından da anlaşılacağı üzere, Engels'in analizinde, önceki deneyimlerinde daha güçlü resmedilen kadınların konumu, erkeklerin özel mülkiyetle elde ettikleri hiyerarşik üstünlükle ve kadınların özel alana itilmeleriyle sarsılmaktadır. Eşitsizliğin temelini bu şekilde özel mülkiyete dayandırılmasıyla beraber eşitliğin elde edilmesinin koşulu da bu mülkiyet tipini besleyen sistemin ortadan kaldırılmasında aranır. "Kadınların tümünden kurtuluşunun, sadece sosyalizmin kurulması ve ev işleri ile çocuk bakımının devletin sunduğu sosyal hizmetler aracılığıyla üstlenilmesi sonucu mümkün olacağını söyler" (Toksöz, 2011: 92). Öte yandan her ne kadar Marx'ın analizini kullanarak hane içi görünmeyen emeğe odaklansa da Delphy (1980), kadın hareketinin (kuşkusuz Türkiye'de de) dikkatini çekerek ses getiren *Baş Düşman*'da, Marksistleri sınıf mücadelesini öncül kılarak, kadınlara yönelik baskıyı ikincil önemde gördükleri için eleştirir ve kadınları bir sınıf olarak ele alır. Kapitalizmi ve patriyarkayı ilişkisel olmaktan çok bağımsız sistemler olarak değerlendirir. Ev işlerini karşılıksız yapan evli kadınlar, bu durumdan yararlananlar olarak kocaları tarafından sömürülmektedir. Bununla birlikte, kadınların ücretli işe girmesiyle genel konumlarının önemli ölçüde değişmediği görüşündedir. Bu durumu sürdüren şey, çoğu kadının hayatlarının bir noktasında girdiği evlilik sözleşmesidir. Dolayısıyla Delphy (1984) değişim değeri olsun ya da olmasın veya işgücü piyasasında yer alsın ya da almasın kadınların hane içi emeklerinin ödenmeyen/karşılıksız yönüne dikkat çekerek bu emek biçimine el koyan, sömüren olarak erkekleri, kadınların tahakkümünde baş aktör olarak görür. Ona göre mücadele edilmesi ve alaşağı edilmesi gereken patriyarkanın kendisidir; böylece kadınların tabiiyeti sona erecektir. Kadınların, patriyarkayı ve onun içinde gömülü olduğu toplumu yıkmak için özerk bir şekilde örgütlenmesi gerektiği sonucuna varır.

Öte yandan, analizinin kökleri radikal feminizme dayanmasa da politik mücadeleyi radikal bir çıkışla yapan ve sürdüren, hane içi emeğe dair feminist politika tartışmalarında önemli bir isim olan Dalla Costa, kadınların hane içi emekle beraber sistemin kârını arttırmaya yönelik faaliyetleri yerine getirmiş olduklarını öne sürerek kadınların bu emeğinin ücretlendirilmesi gerekliliğini savunur. Bu savın temelinde, "kadının bir ücretli kölenin kölesi olduğunu ve köleliğinin erkeğinin de köleliğini garanti altına" aldığına dayanan bakış açısı yer almaktadır (Bryson, 2019: 338). Bu bağlamda, 1972 yılında başlayan merkezi İtalya olan ve İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, (İngilizce konuşan) Kanada, İsviçre ve Almanya ülkelerini kapsayacak şekilde genişleyen Uluslararası Ev İşinin Ücretlendirilmesi kampanyası (International Wages for Housework Campaign) Mariarosa Dalla Costa, Silvia Federici, Brigitte Galtier ve Selma James gibi feminist aktivistlerin önderliğinde gerçekleşmiştir (Toupin, 2018). Mariarosa Dalla Costa ve Selma James, 1973 baharında *The Power of Women and the Subversion of the Community* adlı kitaplarında ifade edilen fikirleri tartışmak için Montreal'e





Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

geldiklerinde, pek çok kadın yazarın ifade ettiği söylemde kendilerini tanıdılar: “*Bütün kadınlar ev işçisidir*” (Toupin, 2018: 19). Bu tavır alış, “ev işlerinin kadınların sorumluluğu olduğu varsayımını sürdürmesi” sebebiyle hatalı ve dahası “neden büyük bir çoğunlukla kadınlar tarafından gerçekleştirildiğini” sorgulamakta başarısız görünmektedir (Bryson, 2019: 338-339). Dalla Costa’nın kadının tahakkümünü dayandırdığı ve ondan fayda sağlandığına dair görüşlerini temellendirdiği sistem; kapitalizmdir. Dolayısıyla onun ve adı geçen feminist aktivistlerin önerisi, eşitsizliğin ortadan kaldırılmasından ziyade korunarak devamlılığını sağlayacağı endişesini beraberinde getirmektedir. Benzer bir endişeye direnen, Türkiye özelinde “ev kadınlığının meşrulaştırılacağı” tepkisini çeken ve defalarca ev işlerinin ücretlendirilmesi talebinde bulunmuş olan *Çağrı* dergisinin bünyesinde bir kadın işçinin ifadesinde şekillenen;

*“Ev kadınları bütün gün yemek yapar, sofrayı kurar, sofrayı kaldırır, çocuk bakar. Evin temiz ve düzenli olmasının sorumlusudur. Bazen 10 dakika dinlenmeden gelir akşam... Kocaya yorulduğum demek olmaz, çünkü cevap bellidir. ‘Bütün gün evde boş boş oturuyorsun, ne yorulması?’ Ev işlerinin ne parasal karşılığı vardır ne de manevi değeri...Yaparsınız, yaparsınız görünmez. Sizin yaptığınız köfteyi dışarıdan satın almaya kalktığınızda ise para ödemeniz gerekir. Ev işleri nankördür. Görülmez...(2020)”*

Cümleleri her ne kadar pandemi öncesi döneme ait olsa da ve görünmeyen emeğin kadınların omuzlarındaki yükün bir ifadesi olsa da ‘temizliğin’ halihazırda cinsiyetlendirilmiş bir bağlamda kadınlarla ilgili bir mesele oluşunu; cinsiyetlendirilmiş emeği görünür kılma çabasını barındırmaktadır. Dahası, kadın-erkek arasındaki patriyarkal pazarlığın, hane içi emek üzerinden rahatsız edici yönünün bir ifadesidir. Bu pazarlık, Sancar’ın şu cümlelerinde bulunabilir: “hanedeki ücretsiz ev-içi emek kadınların fedakârlık ve sevgi ile yaptıkları işlere dayanır; karşılığında evlilik, kocanın geçim sağlama sorumluluğu ve duygusal takdir sunar” (2020: 24). Bugünün koşullarında her ne kadar patriyarkal pazarlıktan (Kandiyoti, 1988) bahsetmek zor olsa da hane içi emeğe dair bağımlılığın artışından şüphe edilemez ancak yine de bu bağımlılığın bir tür değer ortaya çıkarmadığı da açıktır. Kaldı ki Bora’nın, “kamusal alana çıkabildiklerinde dahi kadınların ‘eteğini bırakmayan’ özel alan/özel hayat rejimleriyle hesaplaşmak” (2017: 774) sözleri bu anlamda çok şey ifade etmektedir.

## 5. Patriyarka Bu İşin Neresinde?

İçinde bulunduğumuz “salgın döneminde ekonomik krizlerin yarattığı etkilerin ötesinde” (Kızılırmak vd., 2020) bir durumun söz konusu olması ‘tavır alışlarda’ kaçınılmaz olarak farklılıkların ortaya çıkışını tetiklemiştir. Cinsiyetlendirilmiş olana dair görmezden gelmenin ya da körlüğün bir diğer ifadesi olarak erkeklere kıyasla Covid-19’dan daha az etkilenenlerin kadınlar olduğu dile getirilirken kuşkusuz bunun biyolojik olana indirgendiği açıktır (bkz. Pujol, 2020). Avrupa Parlamentosu’nun mart 2021 verileri dikkate alındığında AB’de virüse en çok maruz kalan 49 milyon bakım çalışanının yaklaşık %76’sını kadınlar oluşturmaktadır. Öte yandan, ILO’ya (2020) göre kadınlar Covid-19 ile mücadelede yalnızca ön saflarda yer almaz, aynı zamanda salgının bir sonucu olarak çifte yükü karşı karşıyadırlar: işte daha uzun vardiyalar ve evde ek bakım işleri. Kamusal algıda karşılaştığımız sosyolojik yansımalar ise, Sancar’ın (2020: 24) “toplumsal olan biyolojik olana transfer edilir; daha doğru deyişle toplumsal farklılıklar biyolojik değişmezlikten (determinizm) alınan ideolojik destek ile meşrulaştırılır” ifadesinin somut bir karşılığıdır. Bu meşru zemini sarsma ya da yıkma girişimlerinin en faydalı



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

aracı olarak ibreyi tersine çeviren -yukarıda da tartışılan- sosyal ve ekonomik göstergelere yeniden göz atmak yeterlidir. Nitekim, akademik alandaki yansımaları da eleştiri süzgecinden geçirmek, meselenin sadece kamusal alandaki söylemlerle ilişkilendirilmesi gibi hatalı bir varıştan alıkoyması açısından gerekli görünmektedir. Kapitalizm kadar patriyarkanın da kriz içerisine girdiğini iddia eden Ceuterick (2020), toplumsal cinsiyet lenslerini kullandığını öne sürse de hane içi emeğin krizle beraber ekstra görünürlük kazandığını ve bu durumun yapısal değişikliğin ön ayağı olabileceğini ileri sürerek Covid-19 salgınına olumlu bir açıdan bakmaktadır.

Sadece kapitalizmin kendisini analiz birimi tayin ederek Covid-19'u mercek altına alan Forget (2020), çalışmasında ekonomi için dengeleyici kalıcı programlara odaklanırken toplumsal cinsiyet lenslerini zaten kullanmamaktadır. Dolayısıyla, hane içi emeğe dair eşitsizliğin cinsiyetlendirilmiş yönüne dair körlük güncelliğini korumaktadır. Öte yandan, hane içi emeğin görünmemesi de belli bir ölçüde bu körlükten beslenmekte ve bu durum emeğin cinsiyetlendirilmiş oluşunu tarihin arka sayfalarına terk etmeyi zorlaştırmaktadır. Zira, hane içi emeğin cinsiyetlendirilmiş oluşu yeni bir olgu olmamakla beraber tesadüfi de değildir. Bunun bir örneği olarak, "19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında norm haline" gelecek olan, kadınların ev işinin ücretlendirmesinden oldukça farklı bir bağlamda, erkek işçilerin "ailelerine tek başına bakmalarına yetecek düzeyde ücret talep etmeleri" (Toksöz, 2011: 99) verilebilir. Kapitalistler, işçilerin her yeni güne hazırlanması için kadınlarının hane içi emeğine herhangi bir ödeme yapmaksızın mümkün kılmanın yolunu aile ücreti ile çözmeyi karlı bulmuş olmalıdır. Öte yandan, erkekler ve kadınlar bireysel olarak ücretlendirilmenin ötesine geçen bir değişim-dönüşüm sürecine tanıklık etmişlerdir. Erkeğin sadece kendisini geçindiren değil ailesini de geçindiren vurgusu ile politik düzenlemelerde yer bulmaya başlamasına, kadının ise bu düzenlemede bağımlı ya da ikincil kazancın sembolü olarak daha az ücretlendirilen olarak varlık bulmasına tanıklık ya da Toksöz'ün not düştüğü üzere erkeklerin kadınlarla "eşit ücret hakkı yerine karılarının evde kendilerine hizmet etmesinin" tercihi (2011: 99). Dolayısıyla, Hartmann'ın da dile getirdiği "patriyarkanın maddi temeli" kapitalizmde korunarak devamlılığını sağlamıştır (akt. Toksöz, 2011: 98). Bu durumu körükleyen ve patriyarkal pazarlık olarak adlandırdığımız sözleşmenin de bozulmasının nedenlerinden biri yine neoliberal politikalar ve bu politikalar ekseninde şekillenen sağlık ve ekonomik sistemleri, günümüzde krizle beraber bir çöküş süreci içerisine girmişlerdir. Her ne kadar bu nokta gerek akademik gerekse kamusal alanda yoğun bir şekilde ele alınan meseleler olarak belirginleşse de görünmeyen emek olamaya devam eden hane içi emek de krizle etkileşim içerisindedir. Kuşkusuz salgın beraberinde bir değişim-dönüşüm sürecini de getirmekte ve özellikle toplumsal düzlemde ve hatta mikro bağlamda özel alanda deneyimlenme pratikleri farklılaşabilmektedir. Ancak şüphesiz, cinsiyete dayalı hane içi iş bölümünden fayda sağlayanlar ve buna fayda sunanlar mevcuttur. Bu durum, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren teorik düzlemde de tartışılan ve bugün güncelliğini koruyan bir süreç; "hane içi bakım hizmetleri ve ev işlerinden kadınların sorumlu tutulmasının kadın üzerinde erkek egemenliğinin tesisindeki rolüne" inkâr edilemez vurgu ile netlik kazanmaktadır (Toksöz, 2011: 86).

Öte yandan Lewis (2020), The Atlantic'te yayınlanan *Koronavirüs feminizm için bir felakettir* başlıklı yazısında Covid-19'un "en çarpıcı etkilerinden biri, birçok çifti 1950'lere geri göndermesi olacak" derken ya da BM Başkan Yardımcısı Antia Bhatia "25 yıldır üzerinde



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

çalıştığımız her şey bir yıl içinde kaybolabilir” derken çok da haksız değiller. Ancak, feminist coğrafyacılar Dooreen Massey ve Allen John’un (1984) da vurguladığı üzere “coğrafya önemlidir” fikrini ve bu çalışmada ele alınan konu olan hane içi emek çerçevesini bir araya getirerek meseleye dair genelleme yapmanın oldukça zor olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tam da bu nedenle, Kandiyoti’nin (2020) illüzyonu sona eren kadınlardan bahsederken “Batı’dan çok daha etkili bir biçimde kadın dünyasının” avantajına sahip Türkiye’nin modern kadınına işaret etmesi oldukça kıymetlidir. Nitekim, bu meselenin -bu makalede ele alındığı şekliyle- üçlü sac ayakları hane, evlilik ve toplumsal cinsiyet ilişkileri ise sosyolojik olarak ele alınması gereken bir içerime sahip olduğu kadar, aynı ölçüde coğrafi, politik ve sosyo-ekonomik olgularla farklılıklar barındırmaktadır. Türkiye, ücretli ve ücretsiz emekte zaman kullanımını yansıtan OECD raporunda üye ülkeler arasında ücretsiz emeğin kadın merkezli oluşu bağlamında en fazla yüke sahip ülkelerden biridir. Elde edilen sonuçlar, ev işlerine ayrılan zaman özelinde ele alındığında yukarıdaki ulusal ve uluslararası verileri hatırlayarak yeniden düşünüldüğünde, toplumsal cinsiyet eşitliğine dair uçurum test edilmiş olmaktadır. Cinsiyete dayalı iş bölümünün net bir şekilde istatistiğe yansımaları şaşırtıcı bir durum olmamakla beraber bu durum kadınların hane içi emekle daha yoğun bir şekilde meşgul olan toplumsal cinsiyetli bedenler olarak sadece bireysel anlamda faydalanan olmadığına aksine edimin hane için gerçekleştirilmesinin de bir kanıtıdır. Kadınların emeğinin ücretsiz doğasına özel olarak odaklandığı bir çalışmada Delphy (1984), kadınların hane içi emeğinin sömürsünü, işin doğasında aramaktan ziyade işin gerçekleştiği koşullara bakarak analiz etmektedir. Kadınları eve bağlayan sözleşmeye gönderme yaparak ev işinin “yuva” sınırları içerisinde icrasının karşılıksızlığını meşrulaştıran zemini sarsma girişimine neden sorusu ile başlayan Delphy, ev işinin ücretsiz olmasının temelini “başkaları için yapılması”na dayandırır (1984: 88). Kaldı ki söz konusu “başkaları için yapılması” durumu beraberinde feministlerin uzun zamandır patriyarkal tahakküme karşı bir tavır alarak seslerini yükselttikleri meseleye dair bir riski de taşımaktadır: hane içi emeğin kadınlara özgülenmesi riski. Kuşkusuz, kadın dayanışma derneği İMECE’nin de haklı bir şekilde dile getirdiği üzere, patriyarkanın “her ortama tutunabilen ... adapte olabilen kolayca mutasyona uğrayabilen dirençli bir virüs olduğunun farkındaydık”. Tam da bu nedenle, Harding’in de vurguladığı üzere, feminist araştırmanın başlaması gereken yerin kadınların yaşamları olduğunda ısrarcı olmanın gerekliliğini ortaya koymuş bulunmaktayız (1991: 123). Bu çalışmanın da yapmaya çalıştığı bir tür ısrar olarak hane içi emeğin cinsiyetlendirilmiş doğasına itiraz ve aynı zamanda bu itirazın teorik ve tarihsel olarak süreğenliğine gerekli vurguyu ihmale düşmeden patriyarkanın Covid-19’la kalıcı izlerini göstermektedir.

## 6. Sonuç Yerine

Hane içi emek, 1970’lerin feminist ajandasında yer alan önemli konulardan biri olmuştur. Verili koşullarda elde edilen bir kazanım olarak özel alanın politikleştirilmesi ile kadınlar kendi yaşam dünyalarını ve yapıp ettiklerinin neden toplumsal düzlemde değersiz, önemsiz olduğunu hali hazırda cinsiyetlendirilmiş olan kamusal alanda tartışmaya da açmaktaydılar. Günümüzde de kadınların özel alanın politik olduğuna dair vurguyu devam ettirdiklerini görebileceğimiz deneyimleri mevcuttur. Bu deneyimlerden bireysel olarak kesişen yönlerden biri olan hane içi emeğin görünmeyen yönünü bu çalışmada ele alma çabası da kadınların içinde bulunduğu salgın koşullarında özellikle yayın yapabilmeye açısından yeniden erilleşen bir alana dahil olma girişimi anlamında politik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Yine de özellikle Covid-19 salgını



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

ile beraber, kapanmak zorunda kaldığımız ya da kapanabilme şansına sahip olduğumuz özel alanlarımızda toplumsal cinsiyetli bedenler olarak bizler patriyarkanın nüfuzundan salt bir arınma ile kendimizi mesafelendiremiyoruz. Öte yandan, Sancar, “biyoloji değiştirilemez bir kaderse toplumsal cinslerin rolleri de değiştirilemez hale gelir” (2020: 24) derken patriyarkayı, toplumsal olarak meseleleri analiz ve algılamadaki tavrımızı yeniden düşünmemiz gerektiği konusunda uyarıcı bir işlevi de yerine getirmiş görünüyor. Öte yandan, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini perçinleyen atanmış sınırların yarattığı krize karşı ne kadar başarılı olacağımızı test etme aşamasında olduğumuz da açıktır. Elbette, bu kriz ekonomik, sosyal ve politik gibi çeşitli olguları bünyesinde barındırmakla birlikte bu çalışmadaki haliyle hane içi emeğin görünmeyen yönünü de kapsamakta ve patriyarkanın kendisi olmaktadır. Bu endişenin uzun yıllardır var olduğunu bilmekle birlikte, Wheeler ve Thompson’dan aktaran Bryson (2019: 53)

“Hangi emek (...) hangi hükümet sistemi (...) altında olursa olsun,

ERKEK her türlü değişen konumunda, kadını kölesi olarak elinde tutmaya devam etmiştir.”

sözleri ile araya mesafe koyarak inanıyorum ki bu bir özne - nesne sorunundan öte bir sistem sorunu. Bu sorun bizi özellikle içinde bulunduğumuz kriz döneminde her yeni güne aynı soru ile uyandırıyor: Covid-19’u bir gün insanlık tarihine bırakabiliriz, peki ya patriyarkayı?

#### Kaynakça

- Acar-Savran, G. (2013). *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*. 3. Baskı. İstanbul: Kanat Kitap.
- Acar-Savran, G. & Tura Demiryontan, N. (2020). *Kadının Görünmeyen Emeği*. 4. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap.
- Astell, M. (1706). *Reflections upon Marriage*. London.
- Bianchi, S. M., Milkie, M. A., Sayer L. C. & Robinson, J.P. (2000). Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor. *Social Forces*, 79(1), s. 191–228.
- Bora, A. (2010). *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, A. (2018). Türk Sosyolojisinde Feminist Teoriler. H. Etil & M. Demir (Ed), *Türkiye’de Çağdaş Sosyoloji Konuşmaları* içinde (s. 229-258). İstanbul: Küre Yayınları.
- Bora, A. (2020). Feminizm ‘Dalgalar’ı... T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm* içinde (s. 506-511). İstanbul: İletişim.
- Bora, T. (2017) Feminizm. *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler* içinde (s. 741-816). İstanbul: İletişim.
- Bryson, V. (2019). *Feminist Politika Teorisi*. A. Gülaşık (Çev.), Y. Kendir-Gök (Ed.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ceuterick, M. (2020). An Affirmative Look at a Domesticity in Crisis: Women, Humour and Domestic Labour during the COVID-19 Pandemic. *Feminist Media Studies*. 20(6), s. 896-901.



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

- Delphy, C. (1980). The Main Enemy. *Feminist Issues*. Summer.
- Delphy, C. (1984). *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*. Amherst: University of Massachusetts.
- Engels, F. (2003). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Yer Belirtilmemiş: Eriş Yayınları.
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge: Thinking from Women's Lives*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- hooks b. (1990). *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*, Pluto Press
- hooks, b. (2002). *Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika*. E. Aydın, B. Kurt, Ş. Özgün & A. Yıldırım (Çev.). İstanbul: Bgst yayınları.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with Patriarchy. *Gender and Society*, 2(3), s. 274-290.
- Kasap, S. (2020). Beyaz Konferanslar. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Feminizm içinde* (s. 27-32). İstanbul: İletişim.
- Lorde, A. (1985). Conference Keynote Address: Sisterhood and Survival. *The Black Scholar*, 17(2), s. 5-7.
- MacKinnon, A. C. (2015). *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*. T. Yöney & S. Yücesoy (Çev.). İstanbul: Metis.
- Marx K. (2016). Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire. E. Özalp (Çev.), *Fransız Üçlemesi içinde* (s. 143-247). İstanbul: Yordam Kitap.
- Massey, D. & Allen, J. (1984). *Geography Matters*. Cambridge: Cambridge University Press in Association with the Open University.
- Memiş, E., Öneş, U., & Kızılırmak, B. (2017). Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli Bir Analizi. S. Dedeoğlu & A. Y. Elveren (Der.), *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın içinde* (s. 159-182). İstanbul: İletişim.
- Memiş, E. & Özay, Ö. (2011). Ev içi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme. S. Sancar (Der.), *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar içinde*. (s. 1-32). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Navaro-Yaşın, Y. (2000). "Evde Taylorizm": Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi (1928-40). *Toplum ve Bilim*. 84, s. 51-74.
- Özbay, F. (2020). Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme. Ş. Tekeli (Der.), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar içinde* (s. 115-141). 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sancar, S. (2020). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. 5. Baskı. İstanbul: İletişim.
- Scott, J. W. (2013). *Feminist Tarihin Peşinde*. F. Dinçer & Ö. Aslan (Der.), İstanbul: Bgst Yayınları.



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

- Shelley, M. (1818). *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*. London: Lackington, Hughes, Harding, Mavor & Jones.
- Smith, D. (1987). *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Tekeli, Ş. (2020). 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar. Ş. Tekeli (Der.), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde (s. 15-47). 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toksöz, G. (2011). *Kalkınmada Kadın Emeği*. Varlık Yayınları: İstanbul.
- Toupin, L. (2018). *Wages for Housework: A History of an International Feminist Movement, 1972–77*. Pluto Press.
- Wheeler, A. D. & Thompson, W. (1825). *Appeal of One Half the Human Race, Women, Against the Pretensions of the Other Half, to Retain them in Political and Thence in Civil and Domestic Slavery*. <https://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:cik442nul>.
- Wollstonecraft, M. (1792). *A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects*. London. J. Johson.
- Yaman, M. (2020). Karşılıksız Ev İçi Emek: Teorik ve Politik Tartışmaların İzini Sürmek. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Feminizm* içinde (s. 602-612). İstanbul: İletişim.

#### Online Kaynaklar

- Ararat M., Bayazıt M., Basbay P. ve Alkan S. (2021). Salgın Sürecinde Çalışma Hayatı ve Ev İçi Şiddet. Sabancı Üniversitesi. Erişim: <https://turkey.unfpa.org/tr/publications/salgin-surecinde-calisma-hayati-ve-ev-ici-siddet> (Son erişim tarihi: 11 Ağustos 2021).
- Avrupa Parlamentosu (2021). Understanding Covid-19's Impact on Women (infographics). Erişim: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20210225STO98702/understanding-the-impact-of-covid-19-on-women-infographics> (Son erişim tarihi: 11 Ağustos 2020).
- Bayar, A. A., Günçavdı, Ö. & Levent, H. (2020). Covid-19 Salgınının Kadınların Çalışma ve Hane Yaşamı Üzerine Etkileri. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü, Politika Raporu. Erişim: [https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586\\_86b8dec8fdb4de6afbe1bf1136fa068.pdf](https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586_86b8dec8fdb4de6afbe1bf1136fa068.pdf) (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- Çağrı. (2000). Görünmeyen Emek Örgütlen! Ev İşleri Ücretlendirilsin. Erişim: [.https://ydicagri.net/gorunmeyen-emek-orgutlen-ev-isleri-ucretlendirilsin.html](https://ydicagri.net/gorunmeyen-emek-orgutlen-ev-isleri-ucretlendirilsin.html) (Son erişim tarihi: 7 Ocak 2021).
- Çakır, S. (2008). 1908'in Kadınlar Açısından Anlamı. Erişim: <https://m.bianet.org/biamag/kadin/108437-1908-in-kadinlar-acisindan-anlami> (Son erişim tarihi: 16 Ağustos 2021).
- Feminist. (1987). Erişim: <http://www.pazartesidergisi.com/pdf/Feminist1.pdf> (Son erişim tarihi: 30 Aralık 2020).



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

- Forget, E. (2020). Replacing the raft of recovery benefits with a simple, permanent guaranteed income would be an automatic stabilizer for people and the economy. Erişim: <https://policyoptions.irpp.org/magazines/november-2020/a-guaranteed-minimum-income-would-be-more-effective-than-current-government-programs/> (Son erişim tarihi: 6 Ocak 2021).
- Hızıroğlu Aygün, A., Köksal, S. ve Uysal, G. (2021). Covid-19 Pandemisinde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Ev İşlerini Kim Yaptı? Çocuklara Kim Baktı?. Erişim: <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20210401-19040880.pdf> (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- ILO (2020). Erişim: [https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS\\_741376/lang-tr/index.htm](https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/covid-19/WCMS_741376/lang-tr/index.htm) (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- İlkaracan İ. & Memiş, P. (2020). UNDP Raporu: Pandemide Kadınlar Erkeklerin 4 Katı Ücretsiz İş Yaptı. Erişim: <https://www.stgm.org.tr/undp-raporu-pandemide-kadınlar-erkeklerin-4-kati-ucretsiz-yapti> (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- İMECE. Bizim Hikayemiz. Erişim: <http://www.kadınlarınimecesi.org/article.php?id=10> (Son erişim tarihi: 4 Aralık 2020).
- Kandiyoti, D. (2020). Salgın, Modern Kadının Yaşadığı İllüzyonu Yıktı Geçti. Erişim: <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/04/30/deniz-kandiyoti-salgın-modern-kadının-yaşadığı-illüzyonu-yıktı-geçti/> (Son erişim tarihi: 6 Ocak 2021).
- Kırtan Ögül, N. (2020). COVID- 19 Salgınının Kadınlar Üzerindeki Etkisi. Bundesverband der Migrantinnen in Deutschland e.V. Göçmen Kadınlar Birliği. Erişim: <https://www.migrantinnen.net/covid-19-salgınının-kadınlar-uezerindeki-etkisi/> (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2020).
- Kızılırmak, B., Memiş, E. & KEFA (2020). Covid-19 Krizi ve Ev içi Emeğe Etkileri. KEIG. Erişim: <http://www.keig.org/covid-19-krizi-ve-ev-ici-emege-etkileri/> (Son erişim tarihi: 10 Aralık 2020).
- Lewis, H. (2020). The Coronavirus is a Disaster for Feminism, The Atlantic. B. Üstün (Çev.). Erişim: <https://uni-versus.org/2020/04/02/helen-lewis-koronavirus-feminizm-icin-bir-felakettir/> (Son erişim tarihi: 29 Aralık 2020).
- Memiş, E. (2020). Covid-19 Salgınının Kadın Çalışanlar Açısından Etkileri. Erişim: <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10659-covid-19-salgınının-kadın-calisanlar-acısından-etkileri-arastirmasi> (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- Memiş, E., Koyuncu M. & Özar, Ş. (2020). İşçi/İşsiz Kadınlar Salgında Tam Kapasite Evin Hizmetinde, Erişim: <https://m.bianet.org/bianet/kadın/222389-isci-issiz-kadınlar-salgında-tam-kapasite-evin-hizmetinde?fbclid=IwAR1DtmcpdQ3YGZFBpKUogte-PzauTqe8-Myz-M03jQx6mkcAL5Pre4eNeg> (Son erişim tarihi: 28 Aralık 2020).
- Mert, A. (2020). COVID-19 Salgınının Kadın Akademisyenler Üzerindeki Etkisi: Özel İyi Oluş, Ev içi/Ailevi Sorumluluklar ve Araştırma Üretkenliği. Erişim: <https://cssh.ku.edu.tr/news/covid-19-salgınının-kadın-akademisyenler-uzerindeki->



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

- etkisi-oznel-iyi-olus-ev-ici-ailevi-sorumluluklar-ve-arastirma-uretkenligi/ (Son erişim tarihi: 17 Ağustos 2021).
- OECD (2020). Women at the core of the Fight against COVID-19 Crisis. Erişim: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/women-at-the-core-of-the-fight-against-covid-19-crisis-553a8269/#section-d1e264> (Son erişim tarihi: 11 Ağustos 2021).
- OECD.Stat, (2020). Erişim: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54757> (Son erişim tarihi: 15 Ocak 2021).
- Pujol, L. (2020). Covid-19: Koronavirüs neden erkeklerde daha fazla ölüme yol açıyor?. Erişim: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55338278> (Son erişim tarihi: 10 Ağustos 2021).
- SDK Türkiye. (2020). Koronavirüs döneminde kadının yaşadığı zorluklar katlandı. Erişim: <http://www.skdturkiye.org/esit-adimlar/guncel/koronavirus-doneminde-kadinin-yasadigi-zorluklar-katlandi> (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- Sosyo Politik Saha Araştırmaları Merkezi. (2020). Covid-19 Karantinasından Kadının Etkilenimi İle Kadın Ve Çocuğa Yönelik Şiddete İlişkin Türkiye Araştırma Raporu. Erişim: <https://sahamerkezi.org/covid-19-karantinasindan-kadinin-etkilenimi-ile-kadin-ve-cocuga-yonelik-siddete-iliskin-turkiye-arastirma-raporu/> (Son erişim tarihi: 10 Ağustos 2021).
- Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK) (2018). İstatistiklerle Kadın. Erişim: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2018-30707> (Son erişim tarihi: 17 Ağustos 2021).
- UN (2020). Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Women. Erişim: <https://asiapacific.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women-en.pdf?la=en&vs=1406> (Son erişim tarihi: 12 Ağustos 2021).
- UN Women. (2020). The Economic and Social Impact of COVID-19 on Women and Men: Rapid Gender Assessment of COVID-19 Implications in Turkey. Y. Kalaylıoğlu, A. M. Öztürk & G. Bingüler Eker (Der.). UN Women Turkey Office. Erişim: <https://www2.unwomen.org//media/field%20office%20eca/attachments/publications/2020/06/rapid%20gender%20assessment%20report%20turkey.pdf?la=en&vs=438> (Son erişim tarihi: 2 Ocak 2021).

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde *Fiscaoeconomia* Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

**Ethics Statement:** The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.





## **The Constant Virus on Household Chores: Patriarchy**

**Yeliz KENDİR-GÖK**

### **Extended Abstract**

Gender inequality has always already been one the main concerns identified on the feminist agenda in Turkey as well as other countries. Undoubtedly, with the Covid-19 epidemic there is a serious increase which is observed on the intensity of domestic labour in the household. The already present gendered issue described as “unpaid labour” in literature has also been interchangeably used as “invisible labour” in this article. Rather than following and reconstructing traditional mainstream views, reinforcing women’s status as mothers and wives, this article aims to provide a critical and analytical analysis on the issue of invisible domestic labour in order to highlight how it intertwines with patriarchy. This article, however, shows us how invisible domestic labour and its relationality to COVID-19 epidemic cannot be analysed without using a gender lense. In doing so, gender roles amongst men and women within households seems in continuum.

The observation strengthens the anxiety of being attached to the patriarchy as argued throughout this study, even if we overcome Covid-19. In this context, in the first chapter, the historicity of the problematic aspect of domestic labour is excavated archaeologically and thus the impossibility of an absence is tried to be explained. It then shows how women shape their own history under given circumstances; thus, feminist reckoning is to be read through domestic labour. With this move, not only the function of breaking the assumptions about the death of feminism and reinforcing the belief about its continuity will be fulfilled, but also the ways of resisting against the invisible will be under the scrutiny. Finally, we will look at where the Covid-19 outbreak is at stake.

Above all, it is necessary to open the concept of invisible labour of women, which is used in discussions of domestic labour and in this study. The invisible labour of women is a kind of hierarchical clump of relations and at the same time one of the main pillars of patriarchal norms and attitudes and relations, although it includes all forms of gendered as well as naturalized labour. The way women deal with their invisible labour may be based on different perspectives or, in Scott’s (2013:107) words, may show “significant differences depending on who evaluates”. The use of the term in this study is related with the idea of that household chores itself carry a symbolic meaning, and it tells both the men and the women who they are.

In terms of feminist agenda, it is obvious that late 60s and early 70s are very valuable because the intensity of the discussions on domestic labour was felt, and the 80s are the periods when stronger emphasis was expressed (Tekeli, 2020). As it is known, in the early and mid-1970s, there was an economic-political transition from the Keynesian model and Fordist production methods, which had been dominant for many years, to Neoliberalism. This period was also a period when feminism as a political movement expanded and the rebellion against the problem existing in the household/private sphere became apparent globally. It is not surprising that the invisible labour of women is one of the issues that are heavily addressed by feminists and is on the agenda of the feminist agenda.

Referring to the historical research on the issue, it can be claim that similar discussions did not occur in Turkey the time when feminists were discussing domestic labour in the West. In



Kendir-Gök, Y. (2022). Ev İşleri Üzerindeki Payidar Virüs: Patriyarka. *Fiscaeconomia*, 6(1), 81-98.  
Doi: 10.25295/fsecon.1023825

Turkey, its first seeds were planted in the 1980s and 90s. It found a response, even so albeit limited, and it was waited until the 2000s for this limitation to disappear (Yaman, 2020:603). Although it is reborn with different voices in different periods from broad and especially interdisciplinary initiatives such as sociologists, economists, and feminists, it is especially associated with the second wave women's movement (Memiş & Özay, 2011).

By politicization of the private sphere as an achievement under the given conditions, women were also bringing "why their own life and what they did are worthless and unimportant" into question. Today, women have experiences where we can see that they continue to emphasize "the private is political". The effort to deal with the invisible aspect of domestic labour, which is one of the intersecting aspects of these experiences individually, throughout this study can also be considered as a political move in the sense of attempting to be included in a re-masculinized field, especially in terms of broadcasting under the epidemic conditions women are in. However, especially with the Covid-19 epidemic, we, as gendered bodies, cannot distance ourselves from the influence of patriarchy in our private spaces where we have to lock down or have the chance to do so. On the other hand, Sancar seems to have served as a warning to the patriarchy, that we need to rethink our attitude in analysing and perceiving social issues, by saying that "if biology is an unchangeable destiny, the roles of genders will also become unchangeable" (2020:24). However, it is clear that we are in the phase of testing whether we can be successful in overcoming the crisis created by the borders assigned to gender. Although this crisis includes various phenomena, it also covers the invisible aspect of domestic labour as it is in this study and becomes patriarchy itself.

The claim made in this paper is to critically examine the aspects of my experience as a woman with certain privileges, one of the personal but political ones - and perhaps the dominant one in the epidemic conditions - intersecting with the fact that women's labour is not visible, and the gendered aspect of domestic labour through household chores. On the other hand, it is crucial to remember the fact that "majority of the studies carried out by male academics" (Mert, 2020) during the epidemic process when men continue to focus on their own work while women "taking over the household chores by making concessions" (Kırtan Ögöl, 2020). Therefore, it can be argued that the time-consuming domestic labour done by women during the epidemic is reasonable evidence that gender-based norms and inequalities are fuelled. It is not an individual issue, but on the contrary, what this paper reveals is that the issue is not based on just a random choice, also not coincidence. Because this situation strengthens the anxiety of getting stuck in patriarchy even if we overcome Covid-19 and encourages us to test the case that patriarchy, which is the claim of the paper, is historically nourished by the invisible aspect of domestic labour. In addition, this study helps us to understand why domestic labour of women is invisible by focusing on the basis of gender. That's why how gender can be used as a useful but also as a critical analysis category in order to understand invisible labour in the household, as Scott emphasized, through "gendered bodies". Thinking critically about how meanings are produced relationally, how these meanings are organized and how they transform over time (2013:187). Therefore, the fact that women often have to confront, especially in times of crisis, points to the historicity of domestic labour in feminists struggle against patriarchy as a continuous system and reveals the impossibility of absence.

## BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri

### *Revealed Comparative Advantages in the Services Trade of BRICS Countries*

Yasemin DUMRUL<sup>1</sup>, Zerrin KILIÇARSLAN<sup>2</sup>

#### Öz

Gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun ülkeler için ekonomik yapının değişmesinde, ekonomik büyümenin sağlanmasında, işsizliğin azalmasında ve ihracatın artmasında hizmetler sektörü önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, 2016-2020 dönemi için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (RCA) endeksi kullanılarak, BRICS ülke grubu ile grupta yer alan her bir ülke için 12 hizmet alt sektöründe rekabet gücü incelenmiştir. Çalışma sonucunda BRICS ülkelerinin inşaat hizmetleri, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleri ve diğer ticari hizmetlerde dünya karşısında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. BRICS grubundaki ülkeler ayrı değerlendirildiğinde ise Çin başkalarına ait fiziksel girdiler üzerine imalat ve inşaat hizmetlerinde, Rusya ise inşaat hizmetinde güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bununla birlikte Hindistan, Brezilya ve Güney Afrika için güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan hizmet alt sektörü bulunmamaktadır.

**Jel Kodları:** F14, N90, O11.

**Anahtar Kelimeler:** Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Hizmet Sektörü, Rekabet Gücü, BRICS ülkeleri.

#### Abstract

Regardless of the level of development, the services sector has an important place in changing the economic structure, ensuring economic growth, decreasing unemployment and increasing exports for countries. In this study, competitiveness in 12 service sub-sectors for the BRICS country group and each country in the group was examined by using the Revealed Comparative Advantage (RCA) index for the period 2016-2020. As a result of the study, it has been determined that BRICS countries have a comparative advantage against the world in construction services, telecommunications, computer and information services and other business services. When the countries in the BRICS group are evaluated separately, China has a strong comparative advantage in manufacturing services on physical inputs owned by others, and Russia in construction services. However, there is no service sub-sector with strong comparative advantage for India, Brazil and South Africa.

**Jel Codes:** F14, N90, O11.

**Keywords:** Revealed Comparative Advantage Index, Service Sector, Competitiveness, BRICS countries.

<sup>1</sup> Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi Hüseyin Şahin MYO, [ydumrul@erciyes.edu.tr](mailto:ydumrul@erciyes.edu.tr), ORCID: 0000-0001-5961-2931

<sup>2</sup> Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, [zkaan@erciyes.edu.tr](mailto:zkaan@erciyes.edu.tr), ORCID: 0000-0002-0905-3067

## 1.Giriş

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik dönüşüm ve yapısal değişimde kilit bir faktör olan hizmetler sektörü, gelir artışı, verimlilik, istihdam, yatırım ve ticaret için fırsatlar sunarak ülkelerin büyüme ve gelişmesinde gittikçe daha önemli bir rol oynamaktadır. Üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve rekabet gücünün artırılmasında giderek artan bir şekilde hizmetlere ihtiyaç duyulmaktadır. Birçok hizmet faaliyeti, diğer tüm ekonomik faaliyetleri kolaylaştırmakta ve dolayısıyla ekonomilerin genel rekabet gücü ve büyümesinde önem arz etmektedir. Ticaret ve yatırım yoluyla da uygun fiyatlı ve verimli hizmetlere erişilmesi, diğer tüm ekonomik sektörlerle katkı sağlamakta ve ihracat performansını artırmaktadır (Buckley & Majumdar, 2018). Ayrıca telekomünikasyon ve bilişim teknolojisindeki gelişmeler ile birlikte hizmetlerin görüntülenme ve satılma şekline yönelik olarak hizmet sektörü için yeni fırsatlar da ortaya çıkmıştır.

Uluslararası hizmet ticareti, ekonomilerin büyümesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu büyümeyi uzun vadede sürdürülebilir kılmak ve hizmet ihracatına yönelik stratejiler geliştirmek için hangi hizmetlerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunun belirlenmesi önemlidir (Cunha & Forte, 2017). Bununla birlikte hizmetlerin kendine özgü özellikleri nedeniyle, ihracat rekabet gücünü ölçme hususunda kısıtlamalar söz konusudur. Bu nedenle hizmet endüstrilerinin ihracat rekabet gücünü ölçmeye yönelik çok az çalışma bulunmaktadır (Chemsripong & Mahmood, 2008: 27-29). Literatürde özellikle mal ticaretindeki karşılaştırmalı üstünlüğün belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (RCA) Endeksi, hizmet sektörüne uyarlanarak da kullanılmaktadır. Bu çalışma BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkelerinin hizmet sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlük durumunu RCA yaklaşımı ile incelemeyi amaçlamaktadır. BRICS ülkelerinin seçilme nedeni, özellikle son yıllarda küresel hizmet ticaretinde bu ülkelerin önemli bir yere sahip olmaları ve orta gelirli ekonomilerin en büyüğü olarak nitelendirilmeleridir (WDI, 2019). 2020 yılında BRICS ülkelerinin her birinde hizmet sektörü, yaratılan katma değer açısından en büyük sektör durumundadır. Hizmet sektörünün GSYİH içerisindeki payı Brezilya'da %63, Çin'de %55, Hindistan %49, Rusya'da %56 ve Güney Afrika'da %61'dir. Başka bir ifadeyle BRICS ülkelerinde hizmet sektöründe yaratılan katma değer GSYİH'in yaklaşık yarısı ve/veya daha fazla düzeyindedir. BRICS ülkelerinin hepsinde sanayi ikinci, tarım ise üçüncü sektör durumundadır (WDI, 2020). Dolayısıyla analiz sonucunda elde edilen bulgular ve önerilen politikalar, BRICS ülkelerinin hizmet sektörlerinin rekabet gücünü artırmak için kullanılabilir. Makalenin planı şu şekildedir. İkinci bölümde, hizmetler sektörü ve önemi hakkında kısa bilgi verilecektir. Üçüncü bölüm, hizmetler sektöründe karşılaştırmalı üstünlük ve rekabet edebilirlik üzerine ampirik literatürü gözden geçirmektedir. Dördüncü bölümde RCA endeksine ilişkin açıklama ve ampirik sonuçlar sunulmaktadır. Son bölümde, analize ilişkin genel sonuçlar yer almaktadır.

## 2.Hizmet Sektörü ve Önemi

Klasik iktisatçılardan Adam Smith ve David Ricardo'nun hizmetleri ticareti yapılamayan ve verimli olmayan bir faaliyet olarak değerlendirmeleri ve hizmetlerin ticarete konu olmadığını varsaymaları nedeniyle bu sektör yapılan analizlerde ihmal edilmiştir. Hizmetlerin ticarî mallardan ayırt edilmesinin kolay olmayışı ve buna bağlı olarak tanımlanmalarındaki güçlük vb. sebepler dolayısıyla bu faaliyetlerin uluslararası ticaret teorisine konu olmaları da gecikmeli olmuştur. Hizmetler, geleneksel olarak uluslararası sınırların ötesinde ticareti yapılabilecek bir



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

sektör olarak görülmemiştir. Ancak bu durum, hizmetlerin üretim faaliyetlerinde ve genel ekonomide öneminin fark edilmesiyle değişmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, ülkelerin uzun mesafeler arasında hizmet ticaretini de kolaylaştırarak rekabet gücü kazanmalarına yol açmaktadır (Tapp, 2016). Böylece 1930'lara kadar önemsiz görülen hizmet sektörü, iktisadî modellerde ancak 1950'li yılların sonu ve 1960'lı yılların başı itibariyle ele alınmaya başlanmıştır. Hizmet ticaretinin öneminin ve uygulanabilirliğinin kabul edilmesi de 1 Ocak 1995'te yürürlüğe giren Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ile olmuştur (Nath vd. 2015: 79). Günümüzde ise ekonomistler, uluslararası mal ticareti için geçerli olan temel karşılaştırmalı üstünlük teorisinin, uluslararası hizmet ticaretine de eşit derecede iyi uygulandığını varsaymaktadır (Feketekuty, 1988).

Fisher (1935) ve Colin Clark (1940) bir ekonomiyi birincil, ikincil ve üçüncül sektör olmak üzere üçlü bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Birincil sektör, tarım, ormancılık, balıkçılık ve avcılık gibi faaliyetleri kapsamaktadır. İkincil sektör, madencilik, imalat ve gaz, elektrik ve su temini gibi faaliyetleri içermektedir. Üçüncül sektör, ticaret ve kamu hizmetlerinden oluşmaktadır (UKEssays, 2018). Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre ekonomik faaliyetler birincil sektörden diğer sektörlerle kaymaktadır. Hizmetlerin egemen olduğu bir ekonomi, gelişmiş ülkelerin özelliği olarak görülmektedir. Her ne kadar hizmet faaliyetleri büyük ölçüde gelişmiş ülkelerle sınırlı olsa da birçok hızlı büyüyen yükselen piyasa ekonomilerinde de hizmet sektörü ön plana çıkmıştır (Nath vd. 2015: 79).

Uluslararası Hizmet Ticareti İstatistikleri El Kitabında heterojen, maddi olmayan bir ürün ve faaliyet grubunu tanımlamanın zorlukları belirtilmekte ve hizmetler "tüketici birimlerin koşullarını değiştiren veya ürün veya finansal varlıkların değişimini kolaylaştıran bir üretim faaliyetinin sonucu" olarak tanımlanmaktadır (UN, 2010). Ayrıca hizmet sektörü, mal ve hizmetin üretilmesinden tüketiciye ulaşana kadar olan faaliyetleri içermektedir (UKEssays,2018). Seyoum (2007)'ye göre, hizmetleri tanımlamak kolay değildir, çünkü hizmet faaliyetlerinin sadece soyut olmaları dışında ortak bir özellikleri bulunmamaktadır. Örneğin tarım, madencilik, imalat ve inşaat gibi sektörlerde somut nesnelere üretilirken hizmetler sektörü, sadece soyut nesnelere oluşmaktadır. Birincil ve ikincil sektörlerle ileri ve geri bağlantıları ve ayrıca ticaretle bağlantısı dolayısıyla hizmetler sektörü ekonomik büyüme için önemli bir bileşen olmaktadır. Üretim faaliyetleri ve rekabet gücü giderek artan bir şekilde hizmetlere bağımlı hale gelmektedir (UNCTAD,2010).

Hizmetler, iki yolla rekabet gücünde artışa yol açmaktadır. Birincisi, ticarete konu olan hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bir ülke bunları ihraç etmekte, böylece ekonomiyi çeşitlendirmekte ve ülkenin ihracatını artırmaktadır (Mohamed, 2020). İkincisi ise, hizmetler, tüm ekonomi için rekabet gücünün stratejik bir itici gücü olarak görülmektedir. Hizmetler, yalnızca ihracatı çeşitlendirme kaynakları olmalarından dolayı değil, aynı zamanda birçok rekabetçi ürünün üretiminde kullanılmaları sebebiyle ülkelerin rekabet gücü kazanmasında stratejik bir rol oynamaktadır. Birçok mal ihracatının rekabet gücü, yalnızca hammadde girdilerine erişiminin yanı sıra kamu hizmetleri, finansal hizmetler ve diğer ticari hizmetler dâhil olmak üzere kritik hizmet girdilerine de bağlı olmaktadır (Sáez vd., 2015). Kısaca hizmetler hem ticarete konu olmakta hem de malların üretiminde önemli bir girdi olarak yer almaktadır (WTO,2019). Bazı yazarlar hizmetlerin ekonomik yapıdaki değişimi takip edeceğine, bazıları ise hizmetlerin değer zincirleri aracılığıyla imalat ve tarımı kolaylaştırarak ve ihracat



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

geliri sağlayarak ekonomik dönüşüme öncülük edebileceğine dikkat çekmektedir (Khanna vd., 2016). Dolayısıyla hizmet sektörünün birincil ve ikincil sektörleri tamamlayan ve güçlendiren niteliğe sahip olduğu söylenebilir (UNCTAD, 2010). Örneğin, bazı hizmet sektörleri, özellikle uluslararası finans ve deniz taşımacılığı, mal ticaretinin doğal tamamlayıcısı olarak kabul edilmektedir (WTO, 2006).

### 3. Literatür Taraması

Hizmetler sektörünün ekonomik kalkınma için önemli rol oynayabileceğinin anlaşılmasıyla literatürde hizmetlere yönelik çalışmalar da hız kazanmıştır. Ülkelerin hizmet ihracatına yönelik strateji geliştirmelerinde hem rekabet gücünün ortaya konulması hem de ülkelerin hangi hizmet sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduklarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Ülke, sektör ve firma temelinde karşılaştırmalı üstünlüğün ölçülmesinde kullanılan yöntemlerden birisi endeks hesaplamasıdır. Çalışmamızda kullanılan yöntemle paralel olarak hizmetler sektörünün rekabet gücünü incelemek için RCA endeksini kullanan çalışmalara bu başlık altında yer verilmiştir.

Langhammer (2004), 1989-2000 dönemi için AB, ABD ve Japonya'da altı hizmet sektörü (finansal hizmetler, sigorta hizmetleri, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, iletişim hizmetleri, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri, telif hakları ve lisans ücretleri) için RCA endeksi hesaplanmıştır. Finansal hizmetler, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri ile telif hakları ve lisans ücretleri kategorilerinde ABD'nin karşılaştırmalı üstünlüğünün yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Dihel vd. (2006), hizmet endüstrilerinin ihracat rekabet gücünü değerlendirmek için 1990-2002 dönemi için RCA endeksini hesaplamışlardır. Çalışma sonuçları, genel olarak, gelişmekte olan ülkelerin inşaat hizmetleri gibi düşük vasıflı emek yoğun hizmetlerde ve bazı durumlarda ulaşım veya seyahat hizmetleri gibi doğal kaynak yoğun hizmetlerde görece olarak uzmanlaşmış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bazı gelişmekte olan ülkelerin, diğer ticari hizmetler gibi daha karmaşık sektörlerde karşılaştırmalı üstünlük geliştirme sürecinde olduğu da sonuçlar arasında yer almaktadır. Bu özellikle Çin, Hindistan, Malezya, Tayland, Meksika, Mısır ve Brezilya gibi ülkeler için geçerlidir.

Hisanaga (2007), ABD uluslararası hizmet ticaretinin 1989-2003 dönemi için Dünya, İngiltere, Fransa, Yunanistan, Türkiye, Almanya, Japonya, İrlanda, Rusya, Çin ile olan karşılaştırmalı üstünlük yapısını araştırmıştır. Araştırma sonuçları, ABD'nin bilgiye dayalı hizmetlerde analiz dönemi boyunca karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olduğunu göstermiştir.

Seyoum (2007), 60 gelişmekte olan ülkenin 1998-2003 dönemi için seçilmiş hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlüklerini ölçmek için RCA analizi yapmıştır. Çalışmada birçok gelişmekte olan ülkenin ulaşım ve seyahat hizmetlerinde güçlü karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Wang vd. (2010), açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü ölçmeye yönelik üç endeks kullanılarak 1998-2007 dönemi için Çin ve Hindistan'daki seyahat, ulaşım ve diğer ticari hizmetler sektörlerinin karşılaştırmalı üstünlüklerini ve rekabet gücünü analiz etmiştir. Ayrıca Çin ve Hindistan'daki bu endüstrilerin karşılaştırmalı bir incelemesini yapmıştır. Çalışmada Çin'de ulaşım ve diğer ticari hizmetler dışındaki seyahat hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğün



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

mevcut olduğu sonucuna ulaşmıştır. Hindistan'da diğer ticari hizmetler, seyahat ve ulaşım hizmetlerinden çok daha fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir.

Barattieri (2014),1980–2009dönemi için Balassa tipi RCA endeksini hesaplamıştır. Buna göre ABD'nin hizmetlerde görece olarak uzmanlaştığı, Almanya, Japonya ve Çin'in ise mallarda açıklanmış bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Nath vd. (2015), 16 hizmet kategorisi için ikili ticaret verilerini kullanarak, 1992-2010 dönemi için Çin ve Hindistan ile ABD hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğün yapısını, gelişimini ve belirleyicilerini incelemiştir. Sonuçlar, ABD'nin seyahat ve ulaşım gibi daha geleneksel olanlar hariç çoğu hizmet sektöründe karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olduğunu göstermektedir.

Park (2020), 43 ülkenin (21 gelişmiş ve 22 gelişmekte olan ülke) 2007-2014 dönemi için lojistik hizmetlerin önemli olduğu endüstrilerde ulaştırma altyapısının ve lojistik kalitesinin bir karşılaştırmalı üstünlük kaynağı olup olmadığını araştırmıştır. Çalışmada bir ülkenin yüksek kaliteli ulaşım altyapısı ve lojistiği sağlama yeteneğinin, lojistik yoğun endüstrilerde karşılaştırmalı bir avantaj kaynağı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Eken ve Yazıcı (2021), 2013-2019 döneminde 12 hizmet sektörü için Türkiye'nin RCA endeks değerlerini hesaplamıştır. Sonuçlar, Türkiye'nin seyahat ve taşımacılık sektörlerinde yüksek, sigorta ve bakım-onarım hizmetlerinde ise orta derecede görece üstünlüğü olduğunu göstermektedir.

#### 4. Yöntem

BRIC ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) kavramı ilk olarak 2001 yılının sonlarında özel bir firma (Goldman Sachs) tarafından yapılan ileriye dönük bir çalışmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Oropeza Garcia, 2014). 2010 yılında Güney Afrika'nın da BRIC ülkeler grubuna dâhil edilmesiyle, bu ülkeler BRICS ülkeleri olarak anılmaya başlanmıştır. BRICS ülkeleri, dünya nüfusunun %41'ini, dünya GSYİH'sinin %24'ünü ve dünya ticaretinin yaklaşık %16'sını oluşturan ve dünyanın önde gelen yükselen ekonomilerini bir araya getiren önemli bir gruptur (WDI, 2019). Ayrıca BRICS ülkeleri son yıllarda küresel hizmet ticaretinde de önemli bir yere sahiptir. BRICS ülkelerinin hizmet ihracatı gelişmiş ülkelere daha hızlı büyümekte ve küresel hizmet pazarlarındaki payları da hızla genişlemektedir. Bu çalışma ile hizmet sektöründeki ticaret ve rekabet potansiyellerini belirlemek üzere BRICS ülkeler grubunun hizmet alt sektörleri bazında karşılaştırmalı üstünlükleri incelenmiştir.

Bu çalışmada BRICS ülkelerinin karşılaştırmalı üstünlüklerini ortaya koyabilmek için Balassa (1965)'in Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (RCA) yaklaşımı hizmetler sektörüne uyarlanarak kullanılmıştır. Hizmetler sektörüne ilişkin RCA analizi, Uluslararası Hizmet Ticareti İstatistikleri El Kitabında (UN, 2010) yer alan 12 hizmet alt sektörü için yapılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Trademap veri tabanından temin edilerek endeks hesaplamaları yapılmıştır.

Balassa (1965) tarafından geliştirilen RCA endeksi bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünü, gözlemlenen ticaret modeliyle ortaya koymakta olup açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü ele almaktadır. Sübvansiyonlar ve tarifeler gibi hükümet politikalarının ticaret kalıpları üzerindeki etkilerinin hesaba katılmaması RCA endeksinin önemli bir eksikliği olarak görülmekle birlikte

söz konusu endeks karşılaştırmalı üstünlük analizinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Freckleton, 2013).

Hizmetlerin küresel ekonomide veya ulusal ekonomiler düzeyinde rolünün artmasıyla birlikte hizmetler sektöründeki karşılaştırmalı üstünlük derecesinin belirlenmesi ülkelerin görece avantajlı olduğu ve gelişmeye açık sektörlerle odaklanmaları ihracattaki rekabet gücünün artmasına katkıda bulunacaktır. Orijinal RCA endeksinin hizmetler sektörüne uyarlanmış hali, belirli bir ekonominin yapısının, belirli hizmetlerin üretimindeki uzmanlaşma derecesinin ve bir ülkenin belirli bir grup/kategori üretiminde sahip olduğu açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğün ortaya konmasında yardımcı olacaktır (Wosiek & Visvizi, 2021).

Balassa'nın RCA endeksi şu şekilde formüle edilmektedir.

$$RCA_{it}^j = \frac{\left( X_{it}^j \right)}{\left( X_t^j \right)} / \frac{\left( X_{it}^w \right)}{\left( X_t^w \right)} \quad (1)$$

$RCA_{it}^j$ : t yılında j ülkesinin i hizmet sektörü için RCA endeksi

$\left( X_{it}^j \right)$ : t yılında j ülkesinin hizmet sektörü ihracatı

$\left( X_t^j \right)$ : j ülkesinin t yılındaki toplam hizmet ihracatı

$\left( X_{it}^w \right)$ : t yılında dünyanın i hizmet sektörü ihracatı

$\left( X_t^w \right)$ : t yılında dünya toplam hizmet ihracatı

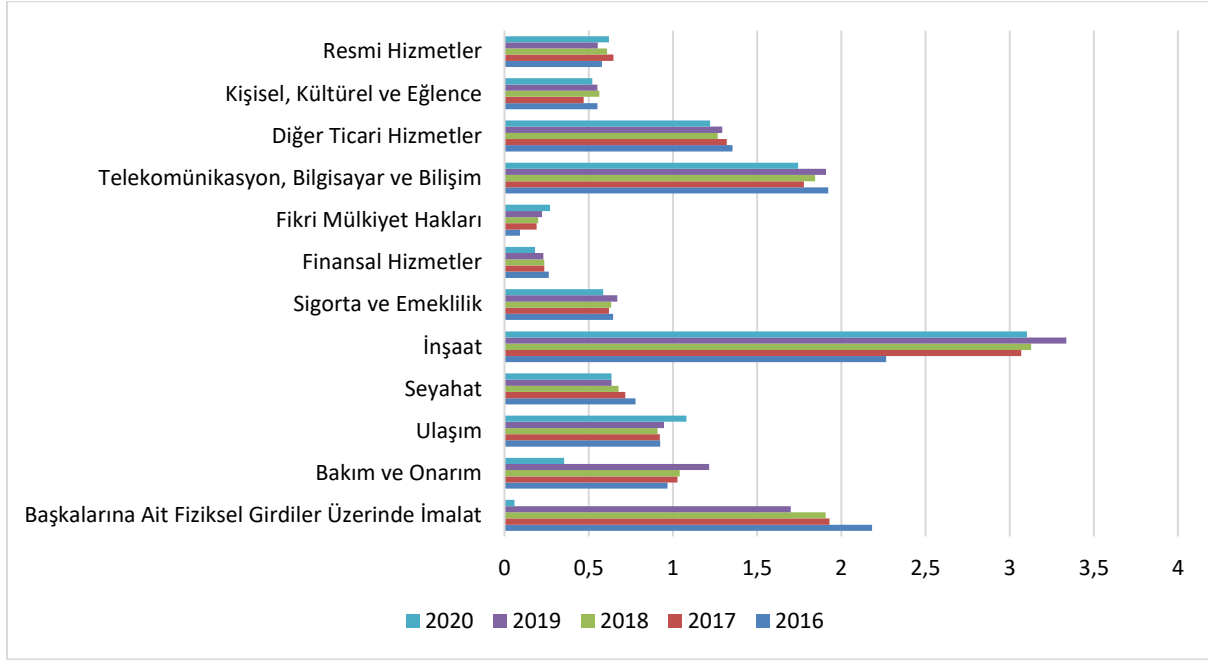
Hizmet sektörüne ilişkin RCA endeksi, bir ülkenin bir "hizmet" sektörü ihracatının o ülkenin toplam hizmet ihracatındaki payının, bu "hizmetin" dünya ihracatının toplam dünya hizmet ihracatındaki payına oranını göstermektedir. Bu endeks, 0 ile  $\infty$  arasında bir değer almaktadır.

$RCA_{it}^j > 1$  ise, j ülkesi t yılında i hizmet sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Yani o hizmet sektörünün ülkenin toplam ihracatındaki payı, dünya ticaretindeki payından daha fazladır. Başka bir ifadeyle endeks değerinin 1'den büyük olması, ülkenin ilgili hizmette görece olarak uzmanlaştığını ve dünya ortalamasına kıyasla bu tür ihracatlarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu anlamına gelmektedir.  $RCA_{it}^j < 1$  ise, j ülkesi t yılında i hizmet sektöründe karşılaştırmalı bir dezavantaja sahiptir (Dihel vd. 2006; Chemsripong & Mahmood, 2008: 29).

Karşılaştırmalı üstünlüğün derecesini göstermek üzere orijinal RCA endeksini Hinloopen ve Marrewijk (2001) daha ayrıntılı bir şekilde 4'lü bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Çalışmamızda, bu sınıflandırma sistemine göre karşılaştırmalı üstünlüğün olmadığı sektörler ile zayıf, orta ve güçlü açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan sektörler belirlenmiştir.  $0 < RCA \leq 1$  ise karşılaştırmalı üstünlük bulunmamaktadır.  $1 < RCA \leq 2$  zayıf karşılaştırmalı üstünlüğü,  $2 < RCA \leq 4$  orta karşılaştırmalı üstünlüğü ve  $4 < RCA$  güçlü karşılaştırmalı üstünlüğü ifade etmektedir (Kılıçarslan, 2019: 333). Grafik 1'de BRICS ülke grubu için 12 hizmet alt sektörüne ilişkin RCA endeks değerleri gösterilmiştir.



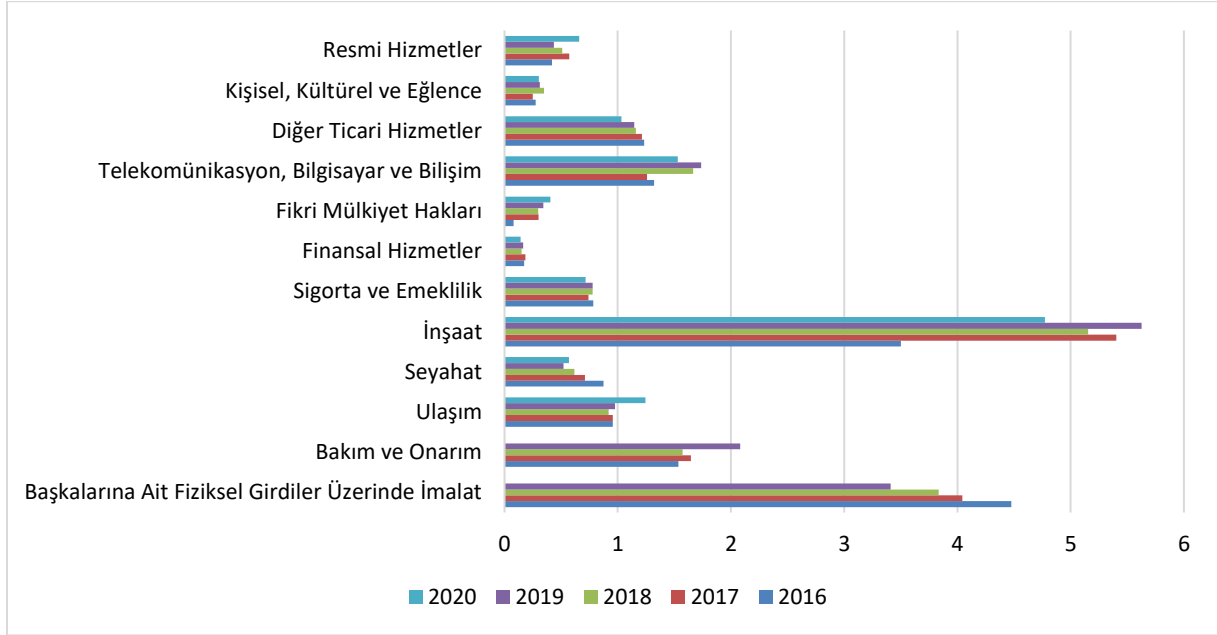
**Grafik 1: BRICS Ülke Grubu İçin Hizmet Sektörlerine İlişkin RCA Endeks Değerleri**



Grafik 1’de yer alan sonuçlara göre başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat hizmetlerinde (2020 yılı hariç), bakım ve onarım hizmetlerinde (2016 ve 2020 yılları hariç), ulaşım hizmetlerinde (sadece 2020 yılı), inşaat hizmetlerinde, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetlerinde ve diğer ticari hizmetlerde, BRICS ülkelerinin dünya karşısında rekabet üstünlüğü bulunmaktadır. Bununla birlikte Hinloopen ve Marrewijk (2001)’in sınıflandırmasına göre BRICS ülke grubunun karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörler içerisinde inşaat hizmetlerinde orta derecede karşılaştırmalı üstünlük söz konusu iken, diğer sektörlerde zayıf bir karşılaştırmalı üstünlük bulunmaktadır. BRICS ülkeleri tüm yıllarda seyahat hizmetleri, sigorta ve emeklilik hizmetleri, finansal hizmetler, fikri mülkiyet hakları, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri ve resmi hizmetlerde ise karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir.

Son kırk yıllık dönemde, Çin’in ekonomik büyümesi, ucuz işgücüne dayalı ihracat tarafından yönlendirilmiştir. Günümüzde işgücü maliyetlerinin artması ve işgücünün giderek daha eğitilmiş hale gelmesi sebepleriyle Çin, üretim ağırlıklı bir ekonomik modelden hizmet odaklı bir ekonomik modele geçiş yapmıştır. 2020 yılında hizmetler Çin’in GSYİH’sinin %55’ini oluşturmakta, toplam ekonomik büyümesinin %60’ına katkıda bulunmakta ve uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü artırmaktadır (Liu, 2021). Çin’in 12 hizmet alt sektörüne ilişkin RCA analizi sonuçları Grafik 2’de verilmiştir.

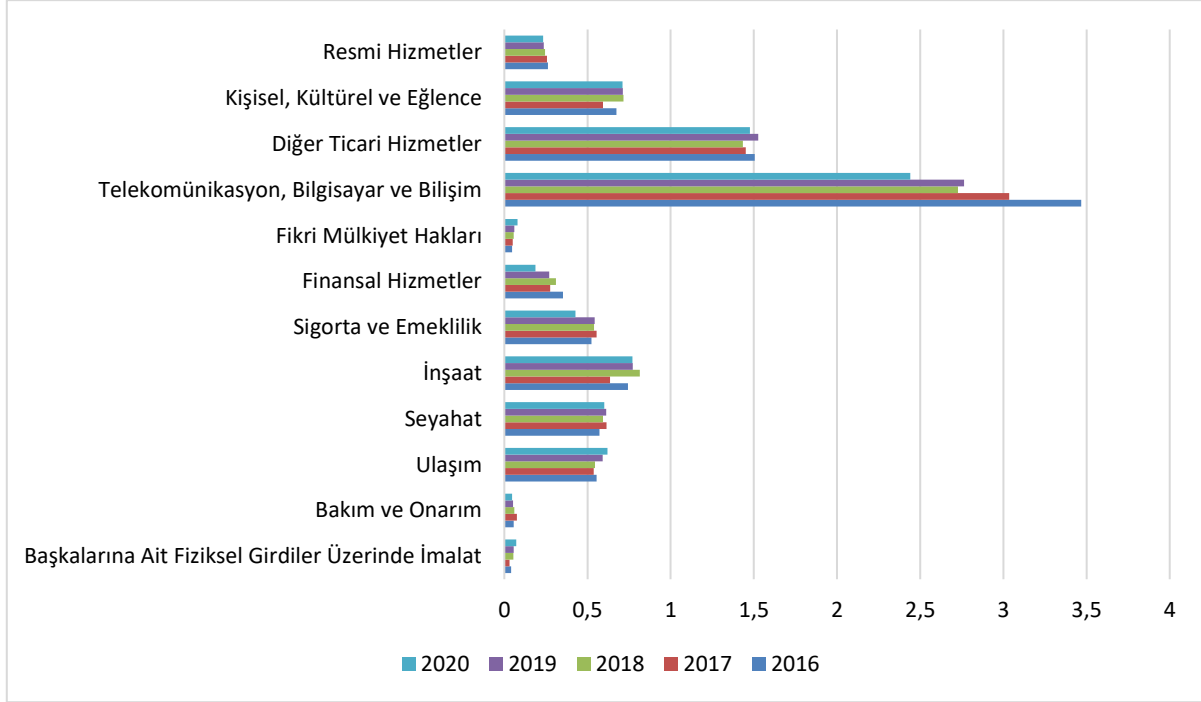
**Grafik 2: Çin İçin Hizmet Sektörlerine İlişkin RCA Endeks Değerleri**



Grafik 2'den de görüleceği üzere Çin, seyahat hizmetleri, sigorta ve emeklilik hizmetleri, finansal hizmetler, fikri mülkiyet hakları, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri, resmi hizmetler sektörlerinde karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat hizmetleri, bakım ve onarım hizmetleri, inşaat hizmetleri, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleri ve diğer ticari hizmetlerde ise analiz döneminin tamamında ve ulaşım hizmetlerinde ise sadece 2020 yılında karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Hinloopen ve Marrewijk (2001)'in sınıflandırmasına göre değerlendirdiğimizde Çin'in karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu hizmetler içerisinde başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat hizmetlerinde 2016 ve 2017 yıllarında güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ancak diğer yıllarda güçlü karşılaştırmalı üstünlüğün yerini orta dereceli karşılaştırmalı üstünlüğün aldığı görülmektedir. İnşaat hizmetlerinde ise 2016 yılında orta derecede karşılaştırmalı üstünlük söz konusu iken Çin'in diğer yıllarda güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu dikkat çekmektedir. Karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan diğer sektörlerde ise zayıf karşılaştırmalı üstünlük söz konusudur. Bu sonuçlar hizmet odaklı bir ekonomik modele geçiş yapan Çin'de zayıf karşılaştırmalı üstünlüğün olduğu sektörlerde iyileştirmeye gidilmesi gerektiğini göstermektedir.

Hindistan'da hizmet sektörü, GSYİH'sinin yaklaşık olarak %49'unu oluşturmakla birlikte, dünyanın en hızlı büyüyen hizmet sektörüdür. Bilgi tabanlı hizmetlerin oluşturduğu kendine özgü yetkinlikleri ve rekabet avantajı sayesinde Hindistan dünyada gelişen benzersiz bir pazar haline dönüşmüştür (WDI, 2020; Deloitte, 2017: 5). Hizmet sektörü, Hindistan'ın GSYİH'sinde yalnızca baskın sektör olmakla kalmayıp, aynı zamanda önemli yabancı yatırımları da çekmiş, ihracata önemli ölçüde katkıda bulunmuş ve büyük ölçekli istihdam sağlamıştır. Ayrıca hizmet ihracatı, Hindistan'ın toplam ihracatında önemli bir yere sahiptir (IBEF, 2021). Hindistan için 12 hizmet alt sektörüne ilişkin RCA analizi sonuçları Grafik 3'te verilmiştir.

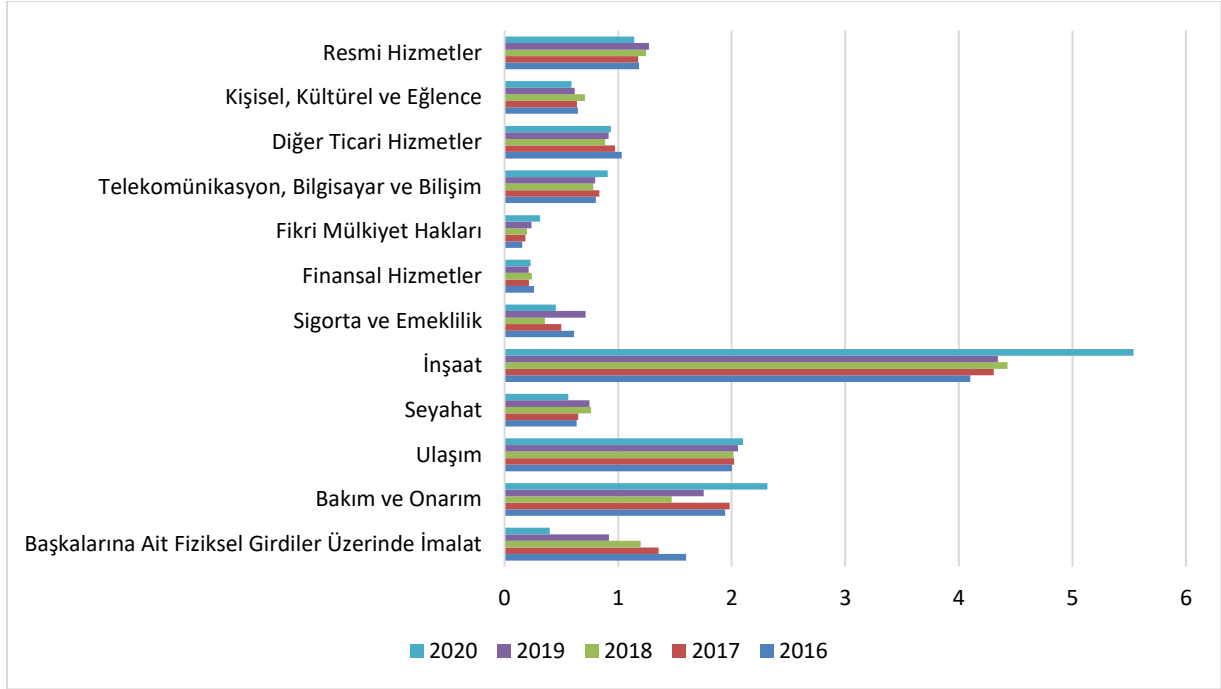
**Grafik 3: Hindistan İçin Hizmet Sektörlerine İlişkin RCA Endeks Değerleri**



Grafik 3'ten görüleceği gibi Hinloopen ve Marrewijk (2001)'in sınıflandırması dikkate alındığında Hindistan telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetlerde orta derecede karşılaştırmalı üstünlüğe, diğer ticari hizmetlerde ise zayıf karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bulunmaktadır. Bu sektörler dışındaki 10 hizmet alt sektöründe karşılaştırmalı olarak dezavantajlı durumdadır. Başka bir ifadeyle Hindistan diğer grup ülkeleri ile kıyaslandığında ele alınan hizmet alt sektörlerinde büyük ölçüde dezavantajlı gözükmektedir. Hindistan'ın toplam ihracatında önemli bir yere sahip olan hizmet sektörü, hizmet alt sektörleri itibariyle incelendiğinde telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleri ile diğer ticari hizmetler dışındaki alt sektörlerde rekabet avantajı elde edemediği görülmektedir.

Rusya'da Sovyet dönemindeki merkezi planlama uygulaması nedeniyle imalat ve ağır sanayi sektörlerine ağırlık verilmiş, hizmet sektörleri verimli olmayan yapıları nedeniyle göz ardı edilmiştir (UİB, 2019). Rusya'da Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında hizmet sektörleri önemli bir büyüme göstermiş olup, GSYİH'sinin yaklaşık olarak %56'sını oluşturmaktadır (WDI, 2020). Rusya'nın 12 hizmet alt sektörüne ilişkin RCA analizi sonuçları Grafik 4'te verilmiştir.

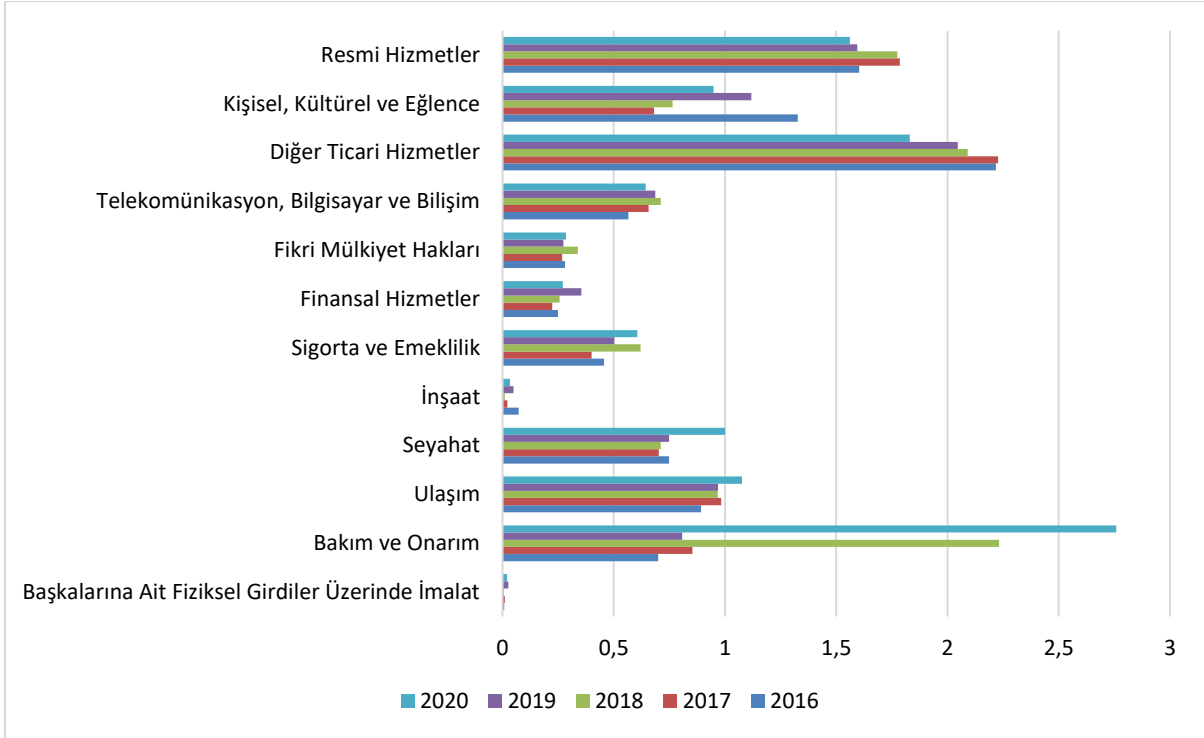
**Grafik 4: Rusya İçin Hizmet Sektörlerine İlişkin RCA Endeks Değerleri**



Grafik 4'te yer alan sonuçlara göre, Rusya için seyahat hizmetleri, sigorta ve emeklilik hizmetleri, finansal hizmetler, fikri mülkiyet hakları, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleri, diğer ticari hizmetler (2016 yılı hariç) ile kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri karşılaştırmalı dezavantajlı olduğu sektörlerdir. Başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat (2019 ve 2020 yılları hariç), bakım ve onarım hizmetleri, ulaşım hizmetleri, inşaat hizmetleri, diğer ticari hizmetler (sadece 2016 yılı) ve resmi hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. İnşaat hizmetlerindeki karşılaştırmalı üstünlüğün derecesinin güçlü olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan sektörler arasında ulaşım hizmetlerinde orta derece, diğer sektörlerde ise zayıf karşılaştırmalı üstünlük söz konusudur.

Hizmet sektörü Brezilya GSYİH'sinin yaklaşık olarak %63'ünü oluşturmaktadır (WDI, 2020). Ayrıca Brezilya'da hizmetler sektörünün genel itibariyle iç pazara yönelik olması ve düşük verimliliğe sahip olması ihracat pazarlarında rekabet gücünü azaltmaktadır (OECD, 2016). Brezilya için 12 hizmet alt sektörüne ilişkin RCA analizi sonuçları Grafik 5'te verilmiştir.

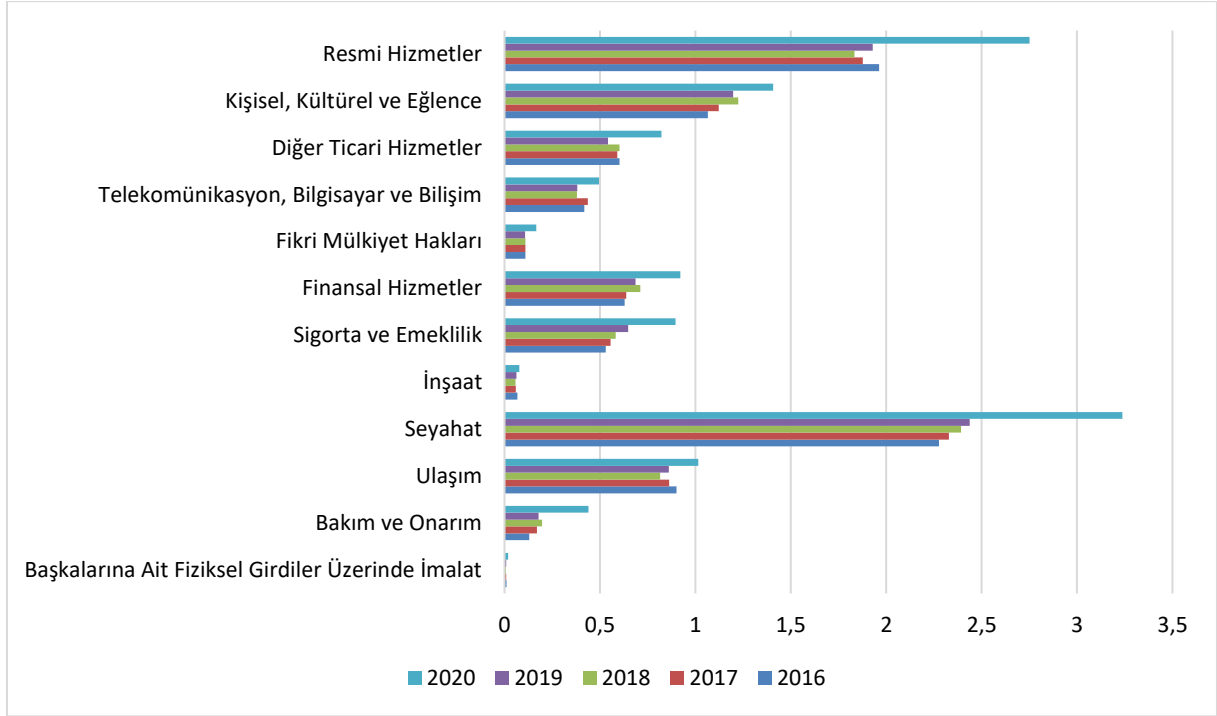
**Grafik 5. Brezilya İçin Hizmet Sektörlerine İlişkin RCA Endeks Değerleri**



Grafik 5'te yer alan sonuçlara göre Brezilya'nın tüm yıllarda karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu sektörler başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat hizmetleri, bakım ve onarım hizmetleri (2018 ve 2020 yılları hariç), seyahat hizmetleri, inşaat hizmetleri, sigorta ve emeklilik hizmetleri, finansal hizmetler, fikri mülkiyet hakları, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleridir. Bununla birlikte Brezilya, diğer ticari hizmetlerde (2020 yılı hariç) orta, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri (2017 ve 2018 yılları hariç) ve resmi hizmetlerde zayıf karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir.

Güney Afrika'da hizmetler sektörünün GSYİH'deki payı yaklaşık olarak %61'dir (WDI, 2020). Bununla birlikte Güney Afrika'da hizmet sektörü, düşük teknolojlili faaliyetleri kapsamakta ve iç pazarla sınırlı bulunmaktadır. Bu durum çoğunlukla hizmet ticaretinin yapılamayacağı veya ihraç edilemeyeceği anlamına gelmektedir (Kruss & Sithole, 2018). Güney Afrika için 12 hizmet alt sektörüne ilişkin RCA analizi sonuçları Grafik 6'da verilmiştir.

**Grafik 6: Güney Afrika İçin Hizmet Sektörlerine İlişkin RCA Endeks Değerleri**



Grafik 6'dan görüleceği gibi Güney Afrika, seyahat hizmetlerinde orta, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri ve resmi hizmetlerde dünya karşısında zayıf karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bulunmaktadır. Başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat hizmetleri, bakım ve onarım hizmetleri, ulaşım hizmetleri (2020 yılı hariç), sigorta ve emeklilik hizmetleri, finansal hizmetler, fikri mülkiyet haklarına ilişkin hizmetler, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleri ve diğer ticari hizmetlerde tüm yıllarda karşılaştırmalı dezavantajlı durumdadır.

## 5. Sonuç

Üç sektörlü makroekonomik teoriye göre, üç ana ekonomik sektörden biri hizmet sektörüdür. Her ne kadar hizmet sektörü üçüncül sektör olarak kabul edilse de, küresel ekonominin en hızlı gelişen sektörlerinden birisidir. Dolayısıyla hiçbir şekilde hizmet sektörü ekonomik önem açısından üçüncü sırada yer almamaktadır. Hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerinin küresel olarak daha kolay olması ülkeleri uluslararası hizmet ticaretine ağırlık vermesine yol açmakta bu da ülkelerin rekabet gücü kazanımlarında hizmet sektörünü ön plana çıkarmaktadır. Son yıllarda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin hizmet ticaretinde önemli artışlar meydana gelmiştir. Örneğin BRICS ülkelerinin yaratılan katma değer açısından GSYİH'sinin yarısından fazlasını hizmet sektörü oluşturmaktadır.

Çalışma sonucunda 2016-2020 döneminde BRICS ülke grubunun 12 hizmet alt sektöründeki RCA endeks hesaplamasından elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir. BRICS ülkelerinin dünya karşısında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörler şunlardır: inşaat hizmetleri, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetleri ve diğer ticari hizmetler. Bu sektörler içerisinde özellikle inşaat hizmetleri diğer iki sektöre göre daha avantajlı durumdadır. BRICS ülkeleri tekil olarak değerlendirildiğinde Çin başkalarına ait fiziksel girdiler üzerine imalat ve inşaat hizmetlerinde, Rusya ise inşaat hizmetlerinde güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaoconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

ele alınan dönemde Hindistan, Brezilya ve Güney Afrika'nın 12 hizmet alt sektörü içerisinde güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektör bulunmamaktadır.

BRICS ülkelerinde güçlü karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan hizmetlerde sürdürülebilirliği sağlamak ve zayıf ve orta derecede karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlüğün derecesini yükseltmek için ilgili sektörlerle ilişkin yatırımların teşviklerle desteklenmesi ve hizmet sektörünün üretkenliğini ve verimliliğini artırmaya yönelik beşeri sermaye yatırımlarına öncelik verilmesi uygun olacaktır. Bu çalışmada BRICS ülkelerinin hizmet sektöründeki karşılaştırmalı üstünlük durumu incelenmiş ve alt sektörler itibariyle açıklanmış verilerle karşılaştırmalı üstünlük yapısı ortaya konulmuş olup karşılaştırmalı üstünlüğün nedenlerine değinilmemiştir. Gelecek çalışmalarda hizmet sektöründeki karşılaştırmalı üstünlüğün nedenleri farklı metodolojiler kullanılarak analiz edilebilir.

### Kaynakça

- Balassa, B. (1965). Trade liberalisation and "revealed" comparative advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Barattieri, A. (2014). Comparative advantage, service trade, and global imbalances. *Journal of International Economics*, 92(1), 1-13.
- Buckley, P., & Majumdar, R. (2018). The services power house: Increasingly vital to world economic growth. *Deloitte Insights*, 12, 1-20.
- Chemsripong, S., & Mahmood, A. (2008). Services exports: An evolution and devaluation of Thailand's services exports in the context of ASEAN-5. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 7(9), 27-34.
- Cunha, N., & Forte, R. (2017). The Comparative advantages in the services sector of developing economies. *Global Economy Journal*, 17(4), <https://doi.org/10.1515/gej-2017-0063>.
- Deloitte (2017). India Services Sector-A multi-trillion dollar opportunity for global symbiotic growth. Global Exhibition on Services-The India Opportunity, 17-20 April, <https://www2.deloitte.com/in/en/pages/industries/articles/india-services-sector.html>
- Dihel, N., Eschenbach, F., & Shepherd, B. (2006)., South-South Services Trade, *OECD Trade Policy Papers*, No. 39, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/314720701370>.
- Eken, A. A., & Yazıcı, D. (2021). Structure of Turkey's export of services. <https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/en/main+menu/analyses/structure+of+turkeys+exports+of+services>.
- Liu, I. (2021), China's Service sector at a glance, April 12, <https://www.eurobiz.com.cn/chinas-service-sector-at-a-glance/>
- Feketekuty, G. (1988). *International Trade in Services: An Overview and Blueprint for Negotiations*, Cambridge, Mass.: American Enterprise Institute /Ballinger.
- Freckleton, M. (2013). Revealed comparative advantage of services exports in Cariforum countries. *Ibero-americana*, 43(1/2), 169-183.



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

---

- Hinloopen, J., & Marrewijk C. V. (2001). On the empirical distribution of the balassa index. *Review of World Economics / Weltwirtschaftliches Archiv*, 137, 1-35.
- Hisanaga, M. (2007). Comparative advantage structure of US international services. *KIER Discussion Paper*, 633, <https://repository.kulib.kyotou.ac.jp/dspace/bitstream/2433/129547/1/DP633.pdf>.
- IBEF (2021), Indian Services Industry Report, NOVEMBER, <https://www.ibef.org/industry/services.aspx>
- Khanna, A., Papadavid, P., Tyson, J., & te Velde, D. W. (2016). The role of services in economic transformation—with an application to Kenya. *Supporting Economic Transformation*. [https://set.odi.org/wp-content/uploads/2016/02/The-Role-of-Services-in-Economic-Transformation\\_Kenya.pdf](https://set.odi.org/wp-content/uploads/2016/02/The-Role-of-Services-in-Economic-Transformation_Kenya.pdf).
- Kılıçarslan, Z. (2019). Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük Analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, Ekim 2019 Özel Sayısı, 326-339.
- Kruss, G., & Sithole, M. (2018). How South Africa's services sector can help tackle poverty and inequality. <https://theconversation.com/how-south-africas-services-sector-can-help-tackle-poverty-and-inequality-96741>
- Langhammer, R. J. (2004). Revealed comparative advantages in the services trade of the United States, the European Union and Japan: what do they tell us?. *The journal of World investment & trade*, 5(6), 887-896.
- Mohamed, A. (2020). Why trade in services matters for development and inclusiveness in Africa. <http://www.ipsnews.net/2020/02/trade-services-matters-development-inclusiveness-africa/>
- Nath, H. K., Liu, L., & Tochkov, K. (2015). Comparative advantages in US bilateral services trade with China and India. *Journal of Asian Economics*, 38, 79-92.
- OECD (2016). Services and Performance of The Brazilian Economy: Analysis and Policy Options, <https://economyadeservicos.com/wp-content/uploads/2015/04/STRI-Brazil-policy-paper.pdf>
- Oropeza Garcia, A. (2014). The role of China and the BRICS project. *Mexican law review*, 7(1): 109-136.
- Park, S. (2020). Quality of transport infrastructure and logistics as source of comparative advantage. *Transport Policy*, 99, 54-62.
- Sáez, S., Taglioni, D., Van der Marel, E., Hollweg, C. H., & Zavacka, V. (2015). *Valuing services in trade: A toolkit for competitiveness diagnostics*. World Bank Publications.
- Seyoum, B. (2007). Revealed comparative advantage and competitiveness in services: A study with special emphasis on developing countries. *Journal of Economic Studies*. 34(5), 376-388.
- Tapp, S. (2016). The growing importance of services in Canadian trade, Policy Options Politiques. <https://policyoptions.irpp.org/fr/magazines/aout-2016/the-growing-importance-of-services-in-canadian-trade/>





Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

ÜİB (2019). Rusya Federasyonu Ülke Raporu (Meyve Sebze Mamulleri Sektörü Açısından), Uludağ İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Arge Şubesi <https://uib.org.tr/tr/kbfile/rusya-federasyonu-ulke-raporu-msm-sektoru-acnsdan>

UKEssays. (November 2018). Role of service sector in economic development. Retrieved from <https://www.ukessays.com/essays/economics/role-service-sector-economic-8066.php?vref=1>.

UNCTAD, (2010). Services, trade and development, <https://unctad.org/topic/trade-agreements/services>.

United Nations (UN), (2010) *Manual on statistics of international trade in services 2010*. New York: United Nations Publication.

Wang, Y., Cui, L., Ding, L., & Ma, S. (2010, June). The empirical study of comparative advantage of Chinese and Indian service industries: A comparative perspective. In *2010 IEEE International Conference on Management of Innovation & Technology* (pp. 384-389).

WDI (2020), World development indicators, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TOTL.ZS?end=2020&start=2016>, Erişim Tarihi: 07.8.2021.

WDI, World Development Indicators, (2019), In 2017, services were the main driver of economic growth in BRICS, <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/stories/services-drive-economic-growth.html>

Wosiek R, & Visvizi A. (2021). The VWRCA Index: Measuring a country's comparative advantage and specialization in services. The case of Poland. *Economies*, 9(2): 48. <https://doi.org/10.3390/economies9020048>

WTO (2006). The general agreement on trade in services, [https://newdoc.nccu.edu.tw/teasylabus/1082351729001/W1%20Introducion\\_to\\_GATS.WTO.pdf](https://newdoc.nccu.edu.tw/teasylabus/1082351729001/W1%20Introducion_to_GATS.WTO.pdf).

WTO, (2019). World Trade Statistical Review, Erişim Adresi: [https://www.wto.org/english/res\\_e/statis\\_e/wts2019\\_e/wts2019\\_e.pdf](https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf), Erişim Tarihi: 09.10.2021.

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Yazar Katkıları (Eğer makalenin birden fazla yazarı varsa doldurulacaktır):** Yazar katkısı açıklaması için örnek: Zerrin KILIÇARSLAN, çalışmada Giriş, Sonuç, Kuramsal Çerçeve ve Ampirik Literatür bölümlerinde ve veri toplama aşamalarında katkı sağlamıştır. Yasemin DUMRUL, çalışmada Giriş, Veri Seti, Ekonometrik Metodoloji ve Bulgular bölümlerinde ve veri toplama ile analiz aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50.

**Çıkar Beyanı:** Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur. (Birden fazla yazar varsa doldurulacaktır)



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

---

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

**Author Contributions:** Zerrin KILIÇARSLAN contributed to the study in Introduction, Conclusion, Theoretical Framework and Empirical Literature sections and data collection stages. Yasemin DUMRUL contributed to the study in the Introduction, Data Set, Econometric Methodology and Results sections, in the data collection and analysis stages. 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

**Conflict of Interest:** There is no conflict of interest between the authors.



## **Revealed Comparative Advantages in the Services Trade of BRICS Countries**

**Yasemin DUMRUL & Zerrin KILIÇARSLAN**

### **Extended Abstract**

The services sector, which is a key factor in economic transformation and structural change in both developed and developing countries, plays an increasingly important role in the growth and development of countries by providing opportunities for income growth, productivity, employment, investment and trade. There is an increasing need for services in the realization of production activities and increasing competitiveness. Many service activities facilitate all other economic activities and are therefore important to the overall competitiveness and growth of economies. Access to affordable and efficient services through trade and investment also contributes to all other economic sectors and increases export performance (Buckley & Majumdar, 2018). In addition, with the developments in telecommunications and information technology, new opportunities have emerged for the service sector regarding the way services are displayed and sold.

International trade in services plays an important role in the growth of economies. It is important to determine which services have a comparative advantage in making this growth sustainable in the long term and in developing strategies for service exports (Cunha & Forte, 2017). However, due to the unique characteristics of services, there are restrictions on measuring export competitiveness. Therefore, there are very few studies to measure the export competitiveness of service industries (Chemsripong & Mahmood, 2008: 27-29). This study aims to examine the comparative advantage in service sectors of BRICS (Brazil, Russia, India, China and South Africa) countries with the Revealed Comparative Advantage (RCA) approach. The reason for choosing the BRICS countries is that these countries have an important place in the global service trade, especially in recent years, and they are characterized as the largest middle-income economies (WDI, 2019). In each of the BRICS countries in 2020, the service sector is the largest sector in terms of added value created. The share of the service sector in GDP is 63% in Brazil, 55% in China, 49% in India, 56% in Russia, and 61% in South Africa. In other words, the added value created in the service sector in the BRICS countries is about half of the GDP and/or more. In all BRICS countries, the industry is the second sector and agriculture is the third sector (WDI, 2020). Therefore, the findings obtained as a result of the analysis and the proposed policies can be used to increase the competitiveness of the service sectors of the BRICS countries.

With the understanding that the services sector can play an important role in economic development, studies on services have also gained momentum in the literature. In developing strategies for service exports, it is important both to reveal the competitiveness and to determine in which service sectors the countries have a comparative advantage. One of the methods used to measure comparative advantage on the basis of country, sector, and firm is index calculation. In this study, Balassa's (1965) Revealed Comparative Advantage (RCA) approach was used by adapting it to the services sector in order to reveal the comparative advantages of the BRICS countries. RCA analysis of the services sector was made for 12 service sub-sectors included in the International Services Trade Statistics Manual (UN, 2010). The RCA index for the service sector shows the ratio of a country's share of exports of a "service" sector



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

in that country's total service exports to the share of world exports of that "service" in total world exports of services. This index takes a value between 0 and  $\infty$ . If  $RCA_{it}^j > 1$ , country j has a comparative advantage in service sector i in year t. In other words, the share of that service sector in the country's total exports is higher than its share in world trade. In other words, if the index value is greater than 1, it means that the country specializes in the relevant service relatively and has a comparative advantage in such exports compared to the world average. If  $RCA_{it}^j < 1$ , country j has a comparative disadvantage in service sector i in year t. In order to show the degree of comparative advantage, Hinloopen and Marrewijk (2001) subjected the original RCA index to a 4-fold classification in more detail. In our study, according to this classification system, sectors that do not have comparative advantage and sectors that have weak, moderate, and strong comparative advantage were determined. If  $0 < RCA \leq 1$ , there is no comparative advantage.  $1 < RCA \leq 2$  denotes weak comparative advantage,  $2 < RCA \leq 4$  moderate comparative advantage, and  $4 < RCA$  strong comparative advantage.

As a result of the study, the findings obtained from the calculation of the RCA index in 12 service sub-sectors for the BRICS country group and each BRICS country in the period of 2016-2020 can be summarized as follows. The sectors in which the BRICS countries have a comparative advantage over the world are: construction services, telecommunications, computer and information services and other business services. Among these sectors, especially construction services are more advantageous than the other two sectors.

When the BRICS countries are evaluated individually, China has a comparative disadvantage in travel services, insurance and pension services, financial services, charges for the use of intellectual property, personal, cultural and recreational services, and government goods and services. It has a comparative advantage in manufacturing services on physical inputs owned by others, maintenance and repair services, construction services, telecommunications, computer and information services and other business services throughout the analysis period, and in transportation services only in 2020. When we evaluate according to the classification of Hinloopen and Marrewijk (2001), it is seen that China has a strong comparative advantage in *manufacturing services on physical inputs owned by others* in 2016 and 2017, among the services in which China has a comparative advantage, but in other years, strong comparative advantage in these services has been replaced by moderate comparative advantage. In construction services, while there was a moderate comparative advantage in 2016, it is noteworthy that China had a strong comparative advantage in other years. In other sectors where there is a comparative advantage, there is a weak comparative advantage.

Considering the classification of Hinloopen and Marrewijk (2001), India has a moderate comparative advantage in telecommunications, computer, and information services, and a weak comparative advantage in other business services. It is comparatively disadvantaged in 10 service sub-sectors other than these sectors. In other words, when India is compared to other group countries, it seems to be at a great disadvantage in the service sub-sectors.

For Russia, travel services, insurance and pension services, financial services, charges for the use of intellectual property, telecommunications, computer and information services, other business services (except 2016), and personal, cultural and recreational services are sectors where it is comparatively disadvantaged. It has a comparative advantage in manufacturing



Dumrul, Y. & Kılıçarslan, Z. (2022). BRICS Ülkelerinin Hizmet Ticaretinde Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Fiscaeconomia*, 6(1), 99-117. Doi: 10.25295/fsecon.1034136

---

services on physical inputs owned by others (except 2019 and 2020), maintenance and repair services, transport services, construction services, other business services (2016 only) and government goods and services. It is noteworthy that the degree of comparative advantage in construction services is strong. However, there is a moderate degree of comparative advantage in transport services among the sectors with a comparative advantage, and a weak comparative advantage in other sectors.

Industries where Brazil has a comparative disadvantage in all years are manufacturing services on physical inputs owned by others, maintenance and repair services (except 2018 and 2020), travel services, construction services, insurance and pension services, financial services, charges for the use of intellectual property, telecommunications, computer and informatics services. However, Brazil has a weak comparative advantage in other business services (except 2020), moderate, personal, cultural and recreational services (except 2017 and 2018), and government goods and services.

South Africa has a moderate comparative advantage in travel services, and weak vis-à-vis the world in personal, cultural, and recreational services and government goods and services. It is comparatively disadvantaged in all years in manufacturing services on physical inputs owned by others, maintenance and repair services, transport services (except 2020), insurance and pension services, financial services, charges for the use of intellectual property, telecommunications, computer and information services and other business services.

It would be appropriate to determine an export policy to ensure sustainability in services with strong comparative advantage in BRICS countries and to increase the degree of comparative advantage in services with weak and moderate comparative advantage, and to support relevant sectors with incentives. This will contribute to the increase in the export revenues of the BRICS countries. In this study, the comparative advantage situation of the BRICS countries in the service sector was examined and the comparative advantage structure was shown with the data revealed by sub-sectors, and the reasons for the comparative advantage were not mentioned. In future studies, the reasons for comparative advantage in the service sector can be analyzed using different methodologies.

## Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü

### *The Strategic Role of Agriculture as a Primary Sector in Foreign Trade*

**Merve EKİCİ<sup>1</sup>, Filiz TUTAR<sup>2</sup>**

#### Öz

Tarımsal üretim geçmiş dönemlerde olduğu gibi bugün de faaliyetlerini sürdürmektedir. Artan nüfusun gıda ihtiyacını karşılamak, güvenilir gıdaya erişimi sağlamak ve verimli üretimin gerçekleştirilmesi tarım sektörünün birinci hedefini oluşturmaktadır. Fakat bu hedefin gerçekleştirilmesi için tarımsal girdi maliyetlerinin azaltılması gerekmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin bu konuda tarımsal politikalarını ve destekleme faaliyetlerini güncellemesi bir ön koşul niteliğindedir. Özellikle sanayi sektörüne kaynak girdi sağlaması tarımsal üretimi stratejik hale getirmektedir. Tarım sektörünün devlet tarafından birincil öneme sahip statüye yükseltilmesi ve tarımsal destekleme politikalarının iyileştirilmesi gerekmektedir.

Çalışmanın amacı tarım sektörünün dış ticaret açısından önemini vurgulamaktır. Bu doğrultuda sektöre ar-ge ve yatırım faaliyetlerinin kazandırılması; üretimde sürekliliği ve verimliliği sağlayarak dışa bağımlılık oranının azaltılmasına yardımcı olacaktır. Bu konuda üretimin ve çiftçilik mesleğinin özendirilmesine yönelik tarımsal politikalar geliştirilmelidir. Türkiye'nin tarım sektöründe ve tarımsal üretimin dış ticaretine yönelik sahip olduğu zayıf/güçlü ve fırsat/tehditler belirtilerek SWOT analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda tarım sektörünün geliştirilmesi gerektiği ve hammadde kaynağına sahip olmanın üretimde ve dış ticarete büyük bir üstünlük sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

**Jel Kodları:** Q14, Q17, Q18.

**Anahtar Kelimeler:** Tarım, Tarımsal Verimlilik, Tarım Politikaları, Dış Ticaret.

<sup>1</sup> Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE İktisat ABD, [merve\\_ekici\\_71@hotmail.com](mailto:merve_ekici_71@hotmail.com), ORCID: 0000-0002-0974-3498

<sup>2</sup> Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, [flztutar@hotmail.com](mailto:flztutar@hotmail.com), ORCID: 0000-0002-2574-9494



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

## Abstract

Agricultural production continues its activities today as it was in the past. Meeting the food needs of the increasing population, providing access to safe food and achieving efficient production are the primary goals of the agricultural sector. However, in order to achieve this goal, agricultural input costs need to be reduced. Therefore, it is a prerequisite for Turkey to update its agricultural policies and support activities in this regard. In particular, providing resource input to the industrial sector makes agricultural production strategic. It is necessary to raise the agricultural sector to the status of primary importance by the state and to improve agricultural support policies.

Purpose of the study is emphasizing the importance of the agricultural sector in terms of foreign trade. In this direction, providing the sector with R&D and investment activities; It will help reduce the foreign dependency ratio by providing continuity and efficiency in production. In this regard, agricultural policies should be developed to increase production and the encourage farming profession. SWOT analysis was applied by specifying the weak/strong and opportunities/threats that Turkey has in the agricultural sector and foreign trade of agricultural production. As a result of the analysis, it was concluded that the agricultural sector should be developed and having a raw material source provides a great advantage in production and foreign trade.

**Jel Codes:** Q14, Q17, Q18.

**Keywords:** Agriculture, Agricultural Productivity, Agricultural Policies, Foreign Trade.

## 1. Giriş

Tarım, insan yaşamını doğrudan etkileyebilme özelliğine sahip bir sektördür. Üretimin gerçekleştirilmesi ve insan neslinin devamının sağlanabilmesi tarım sektörünün elindedir. Bu denli önem arz eden sektörde geçmişten günümüze kadar üretim sürecinde, tarımsal politikalarda ve teknolojilerde bazı inovasyonlar yapılmıştır. Bu inovasyonlar arasında; kaliteli tohum, makineleşme, kurumsallaşma, kooperatifçilik ve sulama yer almaktadır. Ortaya çıkan bu inovatif gelişmeler tarımsal verimliliğin artırılmasına ve dış ticarete üstünlük sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Tarım ürünlerinin ihracatında öncelikli hedef katma değeri yüksek malların pazarlanmasıdır. Bu mallar ülkeye daha çok hasıla sağlamaktadır. Türkiye, tarımsal ürün ihracatında iyi bir potansiyele sahiptir. 1950 yılından önce tarıma dayalı bir ekonomisi olan Türkiye, 1950 yılından sonra sanayiye dayalı bir ekonomi anlayışını benimsemeye başlamıştır. Tarım ve sanayinin birlikte geliştirilmesi ülkenin sadece gıda ihtiyacının sağlanacağı anlamına gelmemektedir. Üretim fazlası malların pazarlanması ülkeye döviz girişini artıracak ve sanayiye hammadde temin edilmesini kolaylaştırarak hasılanın artmasına dolayısıyla da dış ticaretin gelişmesine katkıda bulunacaktır. 1980'li yıllardan itibaren dış ticarete serbestleşme politikasının benimsenmesi tarım sektörünü yakından ilgilendiren bir uygulama olmuştur. Bu politika kararından sonra dış ticarete dengenin sağlanması amacıyla tarımsal verimlilik kavramı önem kazanmıştır. Tarım politikalarına güncelleme getiren Türkiye; sulama alanlarını ve ürün çeşitliliğini artırmış, tarım arazilerini genişletmiş ve ulaşım koridorlarını iyileştirmiştir.

Türkiye'de tarım sektörünün gelişmesi ve tarımsal dış ticaretin artırılması için teşviklerin ve sulama olanaklarının artırılması, yönderlik (mentor) eğitiminin verilmesi, toprağın miras



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

nedeniyle parçalanmaması, sulama olanaklarının artırılması ve kaliteli tohum kullanımının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Çünkü ülkenin üç tarafının denizlerle çevrili olması, toprağının ve ikliminin üretime elverişli olması; daha çok tarımsal üretim gerçekleştirilmesini ve ihracat oranlarının artırılmasını gerektirmektedir. Türkiye’de tarım sektörünün milli gelir ve istihdam içerisindeki payı azalmaktadır. Fakat tarımsal faaliyetlerin ekonomik etkilerinin dışında sosyal ve çevresel etkilerinin de bulunması sektörün ticari faaliyetlerdeki üstünlük durumunu belirtmektedir. Dolayısıyla tarımsal arz güvenliği, tarımsal fiyatların yüksekliği, tarımda verimin düşmesi, destekleme politikalarının yetersizliği, tarımda dışa bağımlılığın artması ve kendi kendine yeten ülke konumundan çıkılması sadece tarım sektörünü ilgilendiren bir konu değildir. Türkiye’nin sanayi, turizm, gıda, tekstil gibi birçok alanda tarım sektörünün etkisi görülmektedir.

Tarım sektörünün birincil sektör olma özelliği birçok araştırmalara konu olmuştur. Türkiye’nin dış ticaretinde tarımsal üretimin payına yönelik araştırmalar içerisinde; Yayer ve Karkacier (2003), Aydın (2009), Uzundumlu (2012), Aydın ve Aydın (2018), Çetin (2020) tarafından yapılan çalışmalar yer almaktadır.

Yayer ve Karkacier (2003), çalışmalarında Türkiye’nin tarım sektörü dış ticaretinin gelişimini incelemişlerdir. Box-Jenkins tahmin yöntemi kullanılarak 1985-2000 arasındaki dönemde ihracat ve ithalat trendleri tahmin edilmiştir. Gelecek yıllar içerisinde salt tarım ürünleri ihracatında bir azalma olacağı, salt tarım ürünleri ithalatının ise projeksiyonu yapılan dönemde uygulanan politikalarla sabit kalacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Aydın (2009), çalışmasında ISIC Rev.3 sınıflamasını kullanarak Türkiye’nin tarım ve hayvancılıkta 2000 yılından önceki dönemlerde dış ticarete fazla verildiğini fakat 2000 yılından sonraki dönemlerde ise dış ticarete açıklığın başladığını ifade etmiştir. Tarımsal üretimin nüfus artış oranına göre geride kaldığı, gelecek dönemlerde küresel ısınma ve iklim değişimleri ile tarımsal üretimde aksaklıkların yaşanabileceğini vurgulamıştır.

Uzundumlu (2012), Türkiye’de tarım sektörünün son 15 yıllık değişimine değinerek, üreticilerin tüketici konumuna geldiğini belirtmiştir. Çalışmada; Türkiye tarım sektöründe kendi kendine yetecek ve tarıma dayalı sanayi mallarında AB gibi gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek düzeyde ve kalitede tarımsal üretim gerçekleştirmeli sonucuna ulaşılmıştır.

Aydın ve Aydın (2018), çalışmalarında 2000 yılından önce dünyada en önemli ve en büyük ihracatçı ülke olma özelliği taşıyan Türkiye, artık bu konumunu kaybederek ithalatçı ülke sonucuna ulaşmıştır. 1980 yılının ortasından itibaren tarımsal hammadde dış ticaretinde bir açık oluşmaya başlamış ve bu açığın günümüze kadar devam ettiği vurgulanmıştır.

Çetin (2020), Türkiye’nin Standart Uluslararası Ticaret Sınıflaması (SITC)’na göre tarım ürünleri ticareti için üretilen 1990-2017 döneminin yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada, tarım sektöründeki uluslararası gelişmeler kendi kendine yeterliliği doğrudan etkilemekte olup, 2000’li yıllardan sonra tarım sektöründe dışa bağımlılığın arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Bu çalışma, Türkiye’nin dış ticaretinde tarım sektörünün yerini ve payını incelemektedir. Çalışmanın çerçevesinde ilk olarak tarım sektörüne yönelik destekleme politikaları hakkında bilgi verilecektir. İkinci olarak, tarımsal verimlilik ve dış ticaret konusu ele alınacak, güncel rakamlarla bu konu desteklenecektir. Üçüncü olarak, tarımsal üretimde ve dış ticaretinde





Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

Türkiye'nin sahip olduğu güçlü/zayıf ve fırsat/tehdit yönleri ele alınarak, bir SWOT analizi gerçekleştirilecektir.

## 2. Tarımsal Destekleme Politikaları

Tarım sektöründe üretim süreci uzun, verimlilik düşük, sermaye birikimi yetersiz, yatırımlar az ve parasal geri dönüşüm hızı düşük olan bir sektördür. Bu olumsuz faktörler tarımsal teşvik ve destekleme politikalarının önemini ortaya koymaktadır. Destekleme ve teşvik politikalarının üretici gelir seviyesinin iyileşmesini, gıda güvencesini sağlamasını, tüketicilere uygun fiyatlı ürün temin edilmesini, kırsal kalkınmayı, üretim ve verimlilik artışı gibi amaçları benimsemesi gerekmektedir (Aktaş, vd., 2015: 57).

Türkiye, tarımda yenileşmeye 2000'li yıllardan sonra başlamıştır. 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz tüm dünyada farklı etkiler yaratmıştır. Bu etkinin tarım sektörü açısından Türkiye'ye yansımaları yeni inovasyonların gerçekleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Plânlı dönem öncesinde uygulanan tarımsal destekleme politikalarının yetersizliği, yerine ulaşamaması, var olan desteklerin bütçeye ağır gelmesi ve kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilememesi gibi nedenlerden dolayı eleştirilmiştir. Bu bağlamda yeni bir politikanın tam anlamıyla hayata geçirilmesi gerekliliği gün yüzüne çıkmıştır. Bu 2002 yılında başlayan Tarım Reformu Uygulama Projesi'dir. Bu projedeki hedefler; farklı tarım ürünlerinde sadece kendi kendine yetebilecek kadar üretimi değil, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunabilecek ürünlerin de yetiştirilmesini belirtmiş, doğrudan gelir desteği sistemi hayata geçirmiş ve ihracata yönelik bir büyüme hedefi anlayışını sektöre enjekte etmiştir (Taştanoğlu, 2018: 84).

Üreticilerin yaşam kalitesini artırmak, tüketicilere güvenilir, temiz, kaliteli ve ucuz gıda temin etmek amacıyla tarım politikaları ortaya çıkmıştır. Bu politikalar içerisinde; pazar fiyatı desteği, doğrudan gelir desteği, dolaylı gelir destekleri (ayrıcılık kredisi, sigortalama, depolama, girdi sübvansiyonları), vergilendirme gibi uygulamalar söz konusudur. Tarım sektöründe politikaların temel taşı tarımsal destekleme alım-satım işlemlerinin uygulanmasıdır. Bu uygulama iç pazarda destekleyici, dış pazara karşı ise koruyucu niteliktedir. Türkiye'de plânlı kalkınma döneminden itibaren uygulanmaya başlayan ve devam eden tarımsal ürünlere sübvansiyon uygulamasında miktar ve bileşim açısından önemli değişimler yaşanmıştır. Bu uygulama, girdilerin maliyetlerinin altında bir bedel ile üreticilere imkân sağlamasıyla sektörün en önemli ve maliyetli konularından biri olan gübre desteği verilmesine ve teknolojinin sektöre empoze edilmesine olanak sağlamıştır (Erkan, 2000: 22-25).

Tarımsal verimin doğa şartları ve teknolojik inovasyonlarla doğrudan bir ilişkisinin bulunması sektörde yeniliğin önemini ortaya koymaktadır. Türkiye birinci beş yıllık kalkınma plânında tarım sektörüne ayrı bir değer vurgusu yaparken, onuncu beş yıllık kalkınma plânında tarım sektörünün teknolojiyle bağdaştırılması gerektiği üzerine vurgu yapmıştır. Tarım ve hayvancılık konuları bu plânlı dönemlerde ayrı bir öneme sahipken, tarımsal ar-ge, nanoteknoloji ve biyoteknoloji konularının geliştirilmesi gerektiğine değinmiştir (Alpagu, 2018: 46).

**Tablo 1: Mazot ve Gübre Desteklemelerinin Birim Fiyatları**

Ürünler	Mazot (TL/da)	Gübre (TL/da)	Toplam Destek (TL/da)
Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf Triticale	22	20	42
Çeltik, Kütlü Pamuk	68	8	76
Nohut, Kuru Fasulye, Mercimek	24	8	32
Kanola, Aspir	20	8	28
Patates, Soya	30	8	38
Yağlık Ayçiçeği	29	8	37
Dane Mısır	27	8	35
Kuru Soğan, Yem Bitkileri	19	8	27
Yaş Çay, Fındık	18	8	26
Zeytin	17	8	25
Diğer Ürünler	17	8	25
Nadas	8		8

Kaynak: (Resmi Gazete, 2021).

Tablo 1 incelendiğinde çiftçilere tarım ürün grubuna göre dekar başına ödenecek mazot ve gübre desteklemeleri gösterilmektedir. Bu desteklemelerden faydalanabilmek için çiftçilerin Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıt olmaları gerekmektedir.

Tarım politikalarının asıl hedefi üretimi desteklemek değil, verimliliği sağlamak ve doğal kaynakların sürdürülebilirlik seviyesini artırmak olmalıdır. 2014-2018 yıllarını kapsayan Onuncu Kalkınma Plânı'nda yer alan bir tanıma göre; tarımsal politikalar küresel olarak rekabetçi ve çevre dostu politikalar gütmelidir. 2018-2022 Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Stratejik Plânında sürdürülebilir üretime, yeterli ve güvenilir gıdaya erişime, kırsal kalkınmaya ve sektörün rekabetçiliğini artırmaya yönelik hedeflere yer verilmiştir. 2018-2022 Stratejik Plânda yedi ayrı konu üzerinde durulmuştur. Bunlar (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019);

- Tarımsal üretim ve arz güvenliği.
- Gıda güvenliği.
- Bitki ve hayvan sağlığı, hayvan refahı.
- Tarımsal alt yapı ve kırsal kalkınma.
- Su ürünleri ve balıkçılık kaynakları yönetimi.
- Ar-Ge.
- Kurumsal kapasite geliştirme.

Gelişmiş ülke ekonomilerine bakıldığında tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı az olsa da sektöre önemli ölçüde tarımsal desteklemeler yapıldığından tarımın yeri bu gibi ülkelerde halâ önemini korumaktadır. Üretici sayısının az olması fakat elde edilen verimin fazla olması tarım sektörünün yeteneğini göstermektedir. Tarım teknolojisinin gelişmesi bu sektörü emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçilmesini sağlamıştır. Bu durum kırsal bölgelerde yaşayan kişilere olumsuz yansiyarak tarımsal istihdamı azaltsa da kalite ve verim açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilebilir (Görmüş, 2019: 566).

**Tablo 2: Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürün Fiyatları (TL/Kg)**

Yıllar	Arpa	Buğday	Yeşil Mercimek	Yulaf	Çavdar	Mısır	Tütün	Nohut	Pamuk
2010	0.40	0.54	2.11	0.48	0.38	0.47	6.86	1.60	1.23
2011	0.48	0.59	2.07	0.62	0.45	0.63	9.40	2.11	1.88
2012	0.56	0.61	2.14	0.67	0.50	0.58	11.36	2.68	1.23
2013	0.60	0.67	2.11	0.71	0.57	0.61	10.80	2.46	1.35
2014	0.62	0.74	2.17	0.74	0.62	0.62	11.75	2.33	1.47
2015	0.65	0.78	2.64	0.78	0.65	0.66	13.79	2.61	1.32
2016	0.68	0.81	3.02	0.81	0.66	0.66	16.82	3.68	1.70
2017	0.78	0.89	3.26	0.87	0.73	0.75	16.28	5.46	2.01
2018	0.86	0.96	2.96	0.97	0.81	0.85	19.20	4.80	2.38
2019	1.07	1.22	3.44	1.22	1.01	1.02	21.50	3.41	2.68
2020	1.28	1.50	4.47	1.65	1.34	1.21	21.50	3.82	3.02

Kaynak: (TUİK, 2021).

Tablo 2’de Türkiye’nin bazı tahıl ve bitkisel ürünlerinin değeri verilmiştir. Tarım sektöründe üretim maliyetleri gün geçtikçe artmaktadır. Bu maliyetler karşısında çiftçinin üretime devam edebilmesi için tarımsal desteklemelerin artırılması gerekmektedir. Çünkü üreticiler desteklendiği sürece üretim fazlası oluşturmak mümkün olmaktadır.

### 3. Tarımsal Üretimde Verimlilik ve Tarımsal Dış Ticaret

Tarım sektöründe ar-ge faaliyetlerinin gelişmesi tarımsal verimliliğin sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Verimin aniden düşmesi; iklimde yaşanan değişimler, tarım arazilerinin bozulması ve aşınması, tarımsal girdi fiyatlarında artışlar, tarımsal hastalıklar ve haşereler gibi nedenlere bağlı olarak değişmektedir. Tarım ürünlerinde kalite ve miktar bazında bir artışın inovasyon faaliyetleri ile mümkün olacağı ifade edilmektedir. Tarımda yaşanan teknolojik adımlar ile kamu ve özel sektör kaynakları bu alana yönelerek üretimde verimlilik ve kârlılık sağlanmış olacaktır. Bu değişimler tarımda yeni dönüşümleri yaşatırken bir yandan da milli gelirin artmasını sağlayacaktır (Akyol ve Soyçiğit, 2021: 31).

Tarımsal üretimin iklimle doğrudan ilişkisinin olması bazı dönemlerde istikrarsızlığa yol açmaktadır. Bu durumda tarımsal gelirden dalgalanmalar ortaya çıkar ve üreticilerin refah içinde yaşaması zorlaşır. Bu yüzden devlet tarım sektörüne gereken desteklemeleri vermeli ve çiftçiliğe özendirilmelidir. Tarımsal üretimde öncelikli hedef; çevresel, iktisadi ve sosyal olarak sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Bu amaç gerçekleştirilirken toplumun arz ve talepleri de göz ardı edilmemelidir. Ülkedeki insanların yeterli, dengeli ve sağlıklı beslenebilmesi gerekliliği bir yana; tarımsal üretimde uluslararası düzeyde rekabet gücünün artırılıp, alt yapı iyileştirmelerine önem verilip üretimde kalitenin artırılması gerekmektedir. Her ne kadar tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payı azalsa da sektörün diğer sektörlerle ve piyasayla doğrudan bağlantısı devam etmektedir. Bu piyasa bağlantısı; artan ülke nüfusuna gıda temin edebilmek, yapılan tasarrufların sanayiye yatırım olarak dönmesini sağlamak, tarımsal girdiler üreterek ticareti canlı tutmak, üretim fazlasını ihraç ederek gelir elde etmektir (Tokatlıoğlu, vd., 2018: 153-154).



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

### 3.1. Tarımsal Üretimde Verimlilik

Tarım sektörünün GSMH'deki yeri git gide azalmaktadır. Özellikle son 40 yılda bu kötü seyir devam etmektedir. 1980'li yıllardan sonra azalış trendine giren tarım sektörünün payı %20'nin altına düşmüştür. 2000'li yılların sonunda ise bu pay %10'un altında seyir izlemiştir. Güçlü ekonomilere bakıldığında gelişmişlik seviyesi arttıkça tarımın GSMH'deki payı azalır. Bu durum tarımdaki katma değer diğer sektörlerle oranla daha düşük olması ve gelirdeki artışlarla beraber tüketim harcamalarının sınai mallara kayması ile açıklanır (Aydın, 2009: 5). Fakat Türkiye ekonomisinde bu durumun benimsenmesi büyük düzeyde üretim açıklarının yaşanmasına neden olmaktadır. Nüfusunun dinamik bir yapıya sahip olması üretim yapmayı zorunlu hale getiren bir faktördür. Çünkü gıdaya ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır. Tarımsal üretimin azalması ülkenin kendine yeterlilik düzeyini düşürerek insanların yeterli şekilde beslenebilmesinin önüne geçmektedir (Günaydın, 2009: 197).

Yerli tarımsal üretimin sanayide işlenerek katma değerli bir ürüne dönüştürülmesi sürecinde tarımsal sanayinin ve çalışanlarının büyük etkisi vardır. Bu etki tarımda makineleşme, sulama, verim ve kalite olarak kendini göstermektedir. Tarımda sürekliliğin sağlanması hem üretici açısından hem de tüketici açısından önemlidir. Sağlıklı ve ucuz gıdaya erişim tüketiciler açısından soyut değil somut bir durumu ifade etmektedir. Tüketicilerin de yerli üretimi tüketip destek vermesi tarımda kaliteli ürün üretilmesi konusunda teşvikkâr olacaktır (Erçakar, 2007).

Büyüme teorisi ve kalkınma ekonomisine her zaman konu olan tarımsal verimlilik, kentleşmeyi ve sanayileşmeyi de beraberinde getirecektir. Gıda ve tarımsal hammaddede belli bir üretim düzeyinin yakalanmasıyla verimlilik büyümesi gerçekleşecek olup; sınai büyümeyi de olumlu etkileyerek tarım sektöründe yeni bir üretim anlayışının yakalanmasına zemin hazırlayacaktır. Çünkü gelişmiş ülkelere bakıldığında sanayileşme ve kalkınma oranlarının bu denli iyi olmasının sebebi tarımda yaptıkları reform hareketleridir. Diğer bir sorun ise tarımsal işletmelerin küçük ve çok parçalı olması sorunudur. Bu sorun büyük firmalara karşı rekabet edememeyi tetiklemektedir. Tarımsal üretim doğa koşullarından oldukça fazla etkilenir. Arz esnekliğinin olmaması üretimde miktarı sınırlandırmaktadır. Kullanılan diğer üretim faktörlerinden emek ve sermaye artırılrsa dahi yine tarımsal verimde çok sınırlı etkiye sahip olacaktır. Üretim plânlaması kavramı bu noktada önemsizleşmektedir. Çünkü etkin pazarlama organizasyon yapısının bulunmayışı üreticilerin fiyat belirsizliğine takılmasına yol açıp, iktisat literatüründe Örümcek Ağı Teoremi'nin (Cobweb Teoremi) yaşanmasına neden olmaktadır (Erçakar ve Taşçı, 2011: 172-176).

Organik tarım, biyodinamik tarım, kalıcı tarım (permakültür) ve hassas tarım (Özkan, 2016: 420) gibi birçok tarımsal modele sahip olan sektörde üreticiler emeğinin karşılığını alamamaktadır. Bu sorun, gelecek sezonda yapılacak üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi hususunda çiftçileri zorlamaktadır. Tarımsal verim sadece kaliteli toprakla ilişkilendirilemez. Devlet destekleri, uygulanan politikalar, iç ve dış pazarın durumu, taban ve tavan fiyat uygulamaları, mazot ve gübre fiyatları, tarımsal aletlerin yaygın kullanımı gibi daha birçok faktörler tarımda hem verimliliği hem de kaliteyi belirlemektedir.

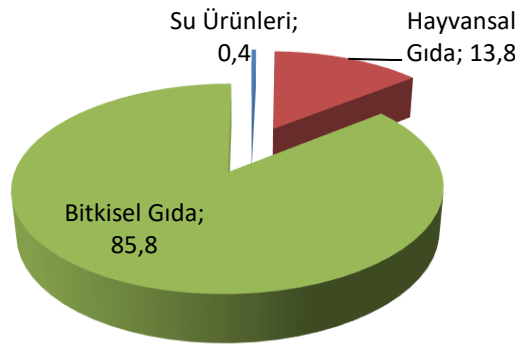
**Tablo 3: Türkiye’de Tarım Alanları**

Tarım Alanı	1990		2002		2017		2018		2019		2020	
	Bin ha	%	Bin ha	%	Bin ha	%	Bin ha	%	Bin ha	%	Bin ha	%
Tarla Bitkileri	18.868	67,7	17.935	67,5	15.532	66,4	15.421	66,5	15.387	66,6	15.615	67,5
Nadas	5.324	19,1	5.040	19,0	3.697	15,8	3.513	15,2	3.387	14,7	3.173	13,7
Sebze	635	2,3	930	3,5	798	3,4	784	3,4	790	3,4	779	3,4
Meyve, İçecek ve Baharat	3.029	10,9	2.674	10,1	3.343	14,3	3.457	14,9	3.525	15,3	3.564	15,4
Süs Bitkileri	-	-	-	-	5	0,02	5.1	0,02	5.2	0,02	5	0,02
<b>Toplam</b>	<b>27.856</b>	<b>100</b>	<b>26.579</b>	<b>100</b>	<b>23.375</b>	<b>100</b>	<b>23.180</b>	<b>100</b>	<b>23.094</b>	<b>100</b>	<b>23.136</b>	<b>100</b>

Kaynak: (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Tablo 3’e bakıldığında Türkiye’nin belirli yıl aralıklarında sahip olduğu tarım alanları verilmiştir. Tarım alanlarının giderek azaldığı tabloda dikkat çekmektedir. Nadasa bırakılan alanların azalması ise tarım sektöründe verimliliği ve kaliteyi düşürerek tarım arazilerinin daha çok yorulmasına neden olmaktadır.

**Şekil 1: Türkiye’de Tarımsal Üretim (Milyon Ton)**



Kaynak: (Birişik, 2019: 70).

Şekil 1’de görüldüğü üzere Türkiye’de yaygın olarak bitkisel üretim gerçekleştirilmektedir. Hayvansal gıdanın aslında bitkisel üretimle yakından ilişkili olduğu bir gerçektir. Çünkü hayvancılıkta kullanılan yem, büyük oranda bitkisel üretimden karşılanmaktadır.

Tarımsal verimliliği ölçmek bir ülkenin üretimde ne gibi bir yol katettiğini de göstermektedir. Bu bağlamda verimliliği ölçmek için Dünya Bankası’nın açıkladığı yöntem; avcılık ve orman

ürünleri de dahil olmak üzere tarımsal tüm üretim ortalama girdi maliyetleri çıkarıldıktan sonra mülkiyet sahipliği aranmaksızın çalışan kişi başına bölünerek ortalama değer elde edilir. Dünyada bu rakam yani kişi başına çalışanın ürettiği yıllık katma değer ortalama 16.730 \$ iken Türkiye’de bu rakam 10.922 \$ olarak hesaplanmıştır. Verimlilik açısından dünya ülkeleri sıralamasında 53. sırada yer almaktadır. Bu sıralama Türkiye’nin tarımsal verimlilikte sıkıntılar yaşadığını göstermektedir (Birişik, 2019: 72).

**Tablo 4: Yıllara Göre Traktör ve Biçerdöver Sayısı**

Yıllar	Traktör Sayısı	Biçerdöver Sayısı
2001	948 416	12 053
2002	970 083	11 539
2003	997 620	11 721
2004	1 009 065	11 519
2005	1 022 365	11 811
2006	1 037 383	12 359
2007	1 056 128	12 775
2008	1 070 746	13 084
2009	1 073 538	13 360
2010	1 096 683	13 799
2011	1 125 001	14 313
2012	1 178 253	14 813
2013	1 213 560	15 486
2014	1 243 300	15 899
2015	1 260 358	15 998
2016	1 273 531	16 247
2017	1 306 736	17 199
2018	1 332 139	17 266
2019	1 354 912	17 190

Kaynak: (TUİK, 2021).

Tablo 4’e bakıldığında tarım sektöründe yıllar itibariyle gelişen ve değişen traktör ve biçerdöver sayıları verilmiştir. 2001 yılından 2019 yılına kadar 400 binden fazla traktör sayısına ulaşılmıştır. Biçerdöver sayısında ise 5 binden fazla bir artış söz konusudur. Üretim yapılırken teknolojik alet ve makinaların kullanımı dönüm başına hem verimi artırmaktadır hem de hasatın kolaylıkla yapıp zamandan tasarruf edilmesini sağlamaktadır.

### 3.2. Tarımsal Dış Ticaret Verileri

Bireylerin beslenme alışkanlıklarındaki değişim tarımsal ürünlerin işlenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü tarımsal üretimler çok dayanıklı mallar değildir. Dayanıklılığının artırılması ve pazarlama olanaklarının geniş olması dış ticarete rekabeti canlandıracaktır. Gelişmekte olan ve sanayisi tarıma dayalı olan ülkelerde sanayinin büyük hamleler yapabilmesi için yeteri kadar hammaddeye sahip olması gerekmektedir. Bu hammaddenin temin edilmesi ise tarımda verimlilikle alakalı bir durumdur (Bayramoğlu, 2010: 59).



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

1981 yılından sonra tarımsal destekleme politikalarında daralmalar yaşanması üreticiyi sıkıntıya düşürerek üretim yapılmasını zorlaştırmıştır. 2003 yılından itibaren girdi ve fiyat destekleme uygulaması yerine doğrudan gelir desteğinin verilmeye başlanması ve bunun üretime yansıtılmaması bazı ürünlerde arz fazlası veya eksikliğinin görülmesine neden olmuştur. Sonuç olarak ithalatın ihracat rakamlarını geçmesi dışa bağımlılık oranını artırmaya başlamıştır. 2009 yılından sonra tarımda yaşanan bu olumsuzluk giderilmeye üretimde verimlilik anlayışının kazanımının sağlanması amaçlanmıştır (Çetin, 2020: 161-162). Tarım, 1980 yılına kadar işgücünün çoğunluğunu istihdam eden bir sektör konumundaydı. 1980 yılında tarım ürünleri, mal ticaretinin %20'sini oluştururken bu rakam 2012 yılına gelindiğinde %7 olarak belirlenmiştir. Sektörün yeniden yapılandırılması tarım dışı sektörler açısından olumlu bir gelişmedir. Türkiye ekonomisinde, tarımın dış ticaret ve ekonomik büyüme oranlarını geçmiş dönemlerde olduğu gibi yönlendiremediği ifade edilmektedir. Fakat ticarete konu olan tarım ürünlerinin verimlilik artışının sağlanması ve buna duyulan ihtiyacın gün geçtikçe artması tarım sektörünün stratejik önemini ortaya koymaktadır (Larson, vd., 2014: 6-7).

**Tablo 5: Türkiye’de Dönemlere Göre Tarım Sektörü Büyüme Oranları**

Dönemler	Tarım Sektörü Büyüme Oranı (%)
2019-I	2,5
2019-II	3,4
2019-III	3,8
2019-IV	3,3
2020-I	3,0
2020-II	4,0
2020-III	6,4
2020-IV	4,8
2021-I	7,5
2021-II	2,3

Kaynak: (TUİK, 2021).

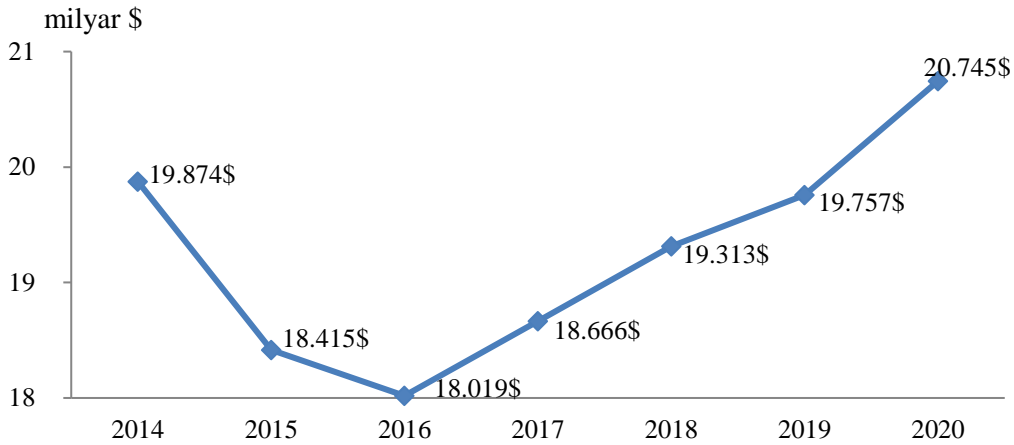
Tarım sektörünün büyümesi ve gelişmesi Türkiye'nin uluslararası alanlarda rekabet edilebilirliğini artırmaktadır. Tablo 5'e bakıldığında GSYİH'nin iktisadi faaliyet kollarından biri olan tarım sektörünün dönemsel büyüme oranları yüzdesel olarak gösterilmektedir. Bu oranlar bir önceki yılın aynı çeyreğine göre artışları ifade etmektedir. Gelişmekte olan bir ülke için bu büyüme oranları yeterli seviyede değildir. Çünkü nüfusun sürekli artması ve gelişen sanayinin ham maddeye olan ihtiyacı bu oranların artırılması gerektiğini göstermektedir.

Tarım sadece kendi alanıyla sınırlı kalmayan bir sektördür. Ekonomik alanların hemen hemen hepsiyle doğrudan veya dolaylı ilişkiler kurmaktadır. Özellikle tekstil, deri, gıda, giyim ve tütün gibi alanlara sanayi girdisi sağlamaktadır. Bunun yanı sıra; lojistik, toptancılar, lokantalar, oteller ve parekendeciler gibi birçok alanla yakından ilişkilidir. Herşeyden önce bir üretim faktörüne sahip olan sektör ekonominin bütün göstergelerini birebir etkileme gücüne sahiptir. Tarım sektörünün sermaye biriktirme kaynağı olması sanayi sektörü için en temel üretim

kaynağını oluşturur. Bu yüzden iki sektör ayrılmaz bir puzzle parçasıdır. Türkiye’de tarımsal alandaki farklılaşmalarla birlikte sektörün GSMH içindeki payının git gide düştüğü gözlemlenmektedir. Bu düşüş trendi tarımsal dış ticareti olumsuz etkileyerek ihracatın ithalatı karşılama oranını düşürmektedir (Güngül ve Yenilmez, 2019: 961-962).

2021 yılının ilk ayında tarım, gıda ve içecek sektöründe 1,63 milyar dolar ihracat gerçekleştirilirken, 1,39 milyar dolar ise ithalat gerçekleştirilmiştir. 2021’in Ocak ayında tarım sektörünün dış ticaret dengesi önceki yılın aynı dönemine göre % 38,4 oranında gerileme yaşamıştır. Dış ticarete katma değerli ürünlerin ihracatı ekonomiye ayrı bir artı sağlamaktadır. 2021 yılının Ocak ayında dış ticarete en fazla ihracatı yapılan katma değerli ürünler sırasıyla; fındık içi 127,7 milyon dolar, un 85,2 milyon dolar ve mandalina 57,1 milyon dolardır. Bu mallar toplam ihracatın % 16,6’sını oluşturmuştur. Aynı dönemde en çok ithal edilen tarım ürünleri ise; buğday 188,8 milyon dolar, soya fasülyesi 102,3 milyon dolar ve ayçiçek yağı 58 milyon dolardır (TGDF, 2021).

**Şekil 2: 2014-2020 Yılı Tarım, Gıda ve İçecek İhracatı (Milyar Dolar)**

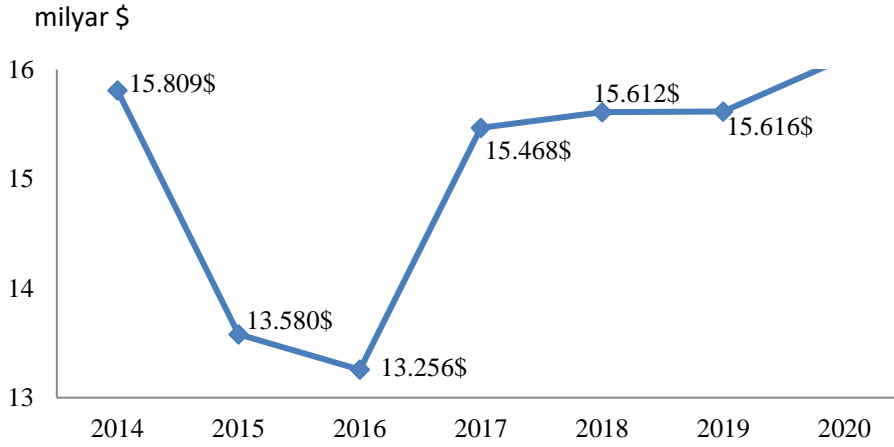


Kaynak: (TGDF, 2021: 3).

Şekil 2’ye bakıldığında 2014-2016 yılları arasında tarım, gıda ve içecek sektöründeki ihracat hızının azaldığı görülmektedir. Bu azalış trendi 2017 yılından sonra artış trendi olarak devam etmiştir. Bu artış döviz girdisine katkı, diğer sektörlerle iş gücü ve sermaye transferi olarak kendini göstermektedir. Ekonomideki payı azalsa da olumlu katkıları devam eden bir sektördür.



**Şekil 3: 2014-2020 Yılı Tarım, Gıda ve İçecek İthalatı (Milyar \$)**



Kaynak: (TGDF, 2021: 3).

Şekil 3 incelendiğinde Türkiye'nin 2014-2020 yılları arasındaki tarım, gıda ve içecek ithalat rakamları milyar dolar cinsinden verilmiştir. 2015-2016 yılları arasında ithalatta bir düşüş olduğu görülse de sonraki yıllarda artış trendine girmiştir. Bu durum dış ticaret dengesine olumsuz yansımaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri aradaki kur farkından dolayı bu dengesizliği daha çok hissetmektedir.

**Tablo 6: Tahıllar (Toplam) Üretimi ve Dış Ticaret Rakamları (Ton)**

Piyasa Yılı	Üretim	İthalat	İhracat
2010/2011	31 912 550	4 565 386	3 399 462
2011/2012	34 302 073	4 424 253	4 395 131
2012/2013	32 497 430	5 536 328	4 149 281
2013/2014	36 589 268	5 646 172	5 178 228
2014/2015	31 884 157	8 784 623	4 879 666
2015/2016	37 717 138	4 837 640	6 588 743
2016/2017	34 361 164	5 850 339	8 238 485
2017/2018	35 232 767	9 828 679	8 238 796
2018/2019	33 468 699	10 315 018	9 484 113
2019/2020	33 401 704	15 209 662	8 440 029

Kaynak: (TÜİK, 2021).



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

Tablo 6'ya bakıldığında tahılların toplam dönemsel üretimi ton cinsinden verilmiştir. İthalatın ihracattan fazla olduğu dönemlerde dış ticaret dengesinde değişmelerin yaşanması mutlak bir sonuç olacaktır. Dönemlere bakıldığında üretimin fazla yapıldığı yıllar arasında ithalat rakamlarının düştüğü, ihracat rakamlarının ise yükseldiği görülmektedir.

Türkiye 2020 dış ticaret verileri incelendiğinde tarım, gıda ve içecek sektörü 20,7 milyar dolar ihracat, 16,1 milyar dolar ithalat gerçekleştirmiştir. Dış ticaret dengesi ise 4,64 milyar dolardır. Türkiye toplam 207 ülkeyle ihracat yapmaktadır. En çok ihracat yapılan ülkeler ise; Irak 2,9 milyar dolar, Almanya 1,6 milyar dolar, Rusya 1,4 milyar dolar, ABD 1,1 milyar dolar ve İtalya 0,8 milyar dolardır. Bu ülkelere yapılan ihracat, toplam ihracatın % 38'ini ifade etmektedir. 173 ülke ile de ithalatını gerçekleştirmektedir. En çok ithalat yapılan ilk beş ülke ise; Rusya 3,2 milyar dolar, Brezilya 1,4 milyar dolar, Ukrayna 1 milyar dolar, ABD 0,9 milyar dolar ve Malezya 0,6 milyar dolardır. Bu ülkelerden yapılan ithalat, toplam ithalatın % 44,6'sını oluşturmaktadır (TGDF, 2021: 1-6).

Baklagillerin bir türü olan nohutta ihtiyaçtan fazlası bir üretim yapıldığında ülke ekonomisine katkısı rakamlarla ifade edilecek olunursa; Türkiye son 5 yılda yaklaşık olarak 322 milyon 908 bin dolarlık ihracat yapmıştır. 2020 yılında ise nohut ihracatı 77,7 milyon dolara ulaşmış olması dış ticarete pazarlama olanaklarının bu üründe iyi olduğunu göstermektedir. 2020 nohut ithalatı 2019 yılına göre % 32,9 yükselerek 16 milyon 893 bin dolara yükselmiştir. Son 5 yılda nohutun oluşturduğu dış ticaret hacmi 641 milyon 739 bin dolardır (TMO, 2021: 26-27).

Dış ticaret verileri analizi yapılırken belli yöntemler kullanılmaktadır. Bunlardan biri; ISIC Rev.3'tür (International Standart Industrial Classification of all Economics Activities, Revision.3). Bu yöntem Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Endüstri Sınıflaması Uluslararası Standardı olarak adlandırılmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından bu yöntem kullanılmaktadır. Bazı ürünlerin hammadde kısmı tarım başlığı içinde yer almaktadır. Sanayi tarafından işlenmiş hali ise tarım dışında farklı bir başlıkta tutulmaktadır. Bu durum pek de sağlıklı sonuçlar vermemektedir. İkinci yöntem ise; SITC Rev.3'tür (Standart International Trade Classification, Revisions.3). Bu yöntem Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması olarak isimlendirilir. SITC yöntemi araştırmacılar tarafından daha çok kullanılmaktadır. Çünkü ISIC'ta yer almayan tarım ürünlerinin bu yöntemde dahil edildiği görülmektedir. İkinci bir olumlu yanı ise; dış ticarete kullanılan tarımsal hammaddeleri gıda ve işlenmiş ürün şeklinde ayrıntılı başlıkta göstermesidir (Aydın ve Aydın, 2018: 119-120).

**Tablo 7: Tarımsal Hammadde Dış Ticaretinin Sektörlere Göre Dağılımı (Bin \$)**

Alt Sektörler	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Dokuma ely.ve artıkları ihracatı	333 146	345 242	358 193	340 640	402 834	346 550
Dokuma ely.ve artıkları ithalatı	3 094 256	2 469 096	2 485 056	3 073 983	2 770 202	2 890 794
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-2 761 110</b>	<b>-2 123 854</b>	<b>-2 126 863</b>	<b>-2 733 343</b>	<b>-2 367 368</b>	<b>- 2 544 244</b>
İşlenme.der. kösele ve kürk ihracatı	4 630	2 319	1 533	2 684	1 544	2 544
İşlenme.der. kösele ve kürk ithalatı	242 475	100 044	80 227	112 882	128 374	112 058
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-237 845</b>	<b>-977 25</b>	<b>-78 694</b>	<b>-110 198</b>	<b>-126 830</b>	<b>-109 514</b>
Kağ.ham.ve kul. kağıt ihracatı	34 836	24 259	23 991	21 826	32 568	56 902
Kağ.ham.ve kul.kağıt ithalatı	683 453	737 712	742 892	949 662	1 088 463	1 001 006
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-648 614</b>	<b>-713 453</b>	<b>-718 901</b>	<b>-927 836</b>	<b>-1 055 895</b>	<b>-944 104</b>
B.Y.B. işlenme. hay. ve bitki. hammadde ihracatı	213 187	182 679	192 102	198 808	235 914	261 828
B.Y.B. işlenme. hay. ve bitki. hammadde ithalatı	360 284	332 147	329 277	345 829	324 453	295 387
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-147 097</b>	<b>-149 468</b>	<b>-137 175</b>	<b>-147 021</b>	<b>-88 539</b>	<b>-33 559</b>

Mantar, odun ve kereste ihracatı	34 117	27 788	22 949	27 963	37 007	65 240
Mantar, odun ve kereste ithalatı	659 586	740 695	589 497	529 810	476 558	204 298
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-625 469</b>	<b>-712 907</b>	<b>-566 548</b>	<b>-501 847</b>	<b>-439 551</b>	<b>-139 058</b>
Ham kauçuk ihracatı	51 177	36 795	37 791	45 256	49 124	44 781
Ham kauçuk ithalatı	971 014	790 062	711 291	990 907	967 639	888 019
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-919 837</b>	<b>-753 267</b>	<b>-673 900</b>	<b>-945 651</b>	<b>-918 515</b>	<b>-843 238</b>

Kaynak: (TÜİK, 2020). Not: Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev.3) göre hazırlanan veriler kullanılmıştır. Ticaret Dengesi yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 7'ye bakıldığında Türkiye'nin tarımsal hammaddelerinin alt sektörler ayrıldığı görülmektedir. Tabloda bu sektördeki ürünlerin ihracat ve ithalat rakamlarına dolar cinsinden yer verilmiştir.

Tablo 7'de en fazla ithalatın dokuma elyafları ve bunların artıkları oluşturmaktadır. Bu durumun sebebi hazır giyim ve konfeksiyon ihracatının artmasından kaynaklanmaktadır. 2021 yılının Ocak-Mart döneminde 2020 yılının aynı dönemine kıyasla % 11,6 oranında artış trendi göstererek 4,1 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirilmiştir (İTKİB, 2021: 2). Bu tablodan tarımsal hammaddede dışa bağımlı bir ülke profili çizilmektedir. Hammaddede dışa bağımlılığı azaltmak ve yerli üreticiyi korumak dış ticaret dengesindeki bu negatif işaretleri pozitif yapmaya yetecektir. Bu dışa bağımlılık sorunu sanayi alanında kaynak olarak kullanılan bazı malların temin edilmesinde yani ihracatın sürekliliğinde sıkıntılar yaşanmasına neden olabilir. Küresel piyasalarda da ekstra bir maliyet oluşturması rekabet edilebilirliği minimuma indirmektedir. Yani üretmek ve ihracat arasında uyumun olması dış ticarete olumlu yansıyacak bir durumdur. Üreticilerin, bu malları işleyen gıda sanayisinin ve ihracatçı firmaların uzun dönemli ve inovasyonlu tarım-gıda politikasını hayata geçirmesi gerekmektedir (Yağcıoğlu, 2015: 9-11).



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

**Tablo 8: Gıda Maddeleri Dış Ticaretinin Alt Sektörlere Göre Dağılımı (Bin \$)**

Alt Sektörler	1996	2000	2005	2010	2015	2019
Et ve et ürünleri ihracatı	27 192	13 395	41 315	236 688	487 908	665 423
Et ve et ürünleri ithalatı	26 023	1 759	778	251 235	115 494	29 635
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>1 169</b>	<b>11 636</b>	<b>40 537</b>	<b>-14 547</b>	<b>372 414</b>	<b>635 788</b>
Süt,süt ürünleri ve yumurta ihracatı	36 821	21 733	80 839	324 180	544 045	652 032
Süt,süt ürünleri ve yumurta ithalatı	42 770	36 919	78 397	139 461	160 937	120 372
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-5 949</b>	<b>-15 186</b>	<b>2 442</b>	<b>184 719</b>	<b>383 108</b>	<b>531 660</b>
Balık ve diğ.deniz ürünleri ihracatı	101 466	88 643	243 209	340 008	687 155	1 009 371
Balık ve diğ.deniz ürünleri ithalatı	35 536	37 339	69 193	137 034	249 811	189 391
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>65 930</b>	<b>51 304</b>	<b>174 016</b>	<b>202 974</b>	<b>437 344</b>	<b>819 980</b>
Hub. ve hububat ürünleri ihracatı	507 463	406 081	891 873	1 782 194	2 663 355	3 115 849
Hub. ve hububat ürünleri ithalatı	787 669	408 267	226 296	1 169 797	1 807 631	3 362 817
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-280 206</b>	<b>-2 186</b>	<b>665 577</b>	<b>612 397</b>	<b>855 724</b>	<b>-246 968</b>
Meyve ve sebze ihracatı	2 218 856	1 816 866	4 373 567	6 152 501	7 651 338	7 291 177
Meyve ve sebze ithalatı	100 535	193 031	284 147	757 297	1 151 523	969 473
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>2 118 321</b>	<b>1 623 835</b>	<b>4 089 420</b>	<b>5 395 204</b>	<b>6 499 815</b>	<b>6 321 704</b>
Şeker,şek.ürün. ve bal ihracatı	211 028	238 724	211 427	395 561	583 378	643 831
Şeker,şek.ürün. ve bal ithalatı	293 515	15 604	45 987	52 891	166 079	171 500
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-82 487</b>	<b>223 120</b>	<b>165 440</b>	<b>342 670</b>	<b>417 299</b>	<b>472 331</b>



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

Kahve,çay,kaka o,bah.ve ürünleri ihracatı	144 323	139 639	309 356	537 823	744 351	838 590
Kahve,çay,kaka o,bah.ve ürünleri ithalatı	106 404	124 031	275 447	519 732	767 564	894 640
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>37 919</b>	<b>15 608</b>	<b>33 909</b>	<b>18 091</b>	<b>-23 213</b>	<b>-56 050</b>
Hayvanlar için gıda maddeleri ihracatı	14 567	10 480	17 583	31 141	115 932	233 584
Hayvanlar için gıda maddeleri ithalatı	149 727	206 610	341 484	741 318	1 116 741	1 539 380
<b>Ticaret Dengesi</b>	<b>-135 160</b>	<b>-196 130</b>	<b>-323 901</b>	<b>-710 177</b>	<b>-1 000 809</b>	<b>-1 305 796</b>

Kaynak: (TUİK, 2020). Not: Standart Uluslararası Ticaret Sınıflamasına (SITC Rev.3) göre hazırlanan veriler kullanılmıştır. Ticaret Dengesi yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 8'e bakıldığında 1996-2000 yılları arasında üretim kapasitesinin düşük olduğu görülmektedir. 2005 yılından sonra hemen hemen her gıda ürünüde bir sıçrama olmuştur. İhracatın ithalattan fazla olduğu her yıl, ekonominin dış ticarete güzel başarılar elde ettiğini göstermektedir. Fakat tabloda özellikle hayvanlar için gıda maddeleri ihracatının ithalattan hep az olduğu ve eksi değer aldığı görülmektedir. Bu durum yem sanayisinde dışa bağımlı bir resim çizmektedir.

### 3.3. Tarımsal Üretim ve Dış Ticaret Açısından Türkiye'nin SWOT Analizi

Bitkisel üretim sektöründe yaşanan herhangi bir gelişme yada faktör Türkiye'nin tarım sektöründe yaşayabileceği güçlü veya zayıf yönü göstermektedir. Türkiye'de yaşanan konjonktürel gelişmeler bu yönlerin zayıf yada güçlü olmasını belirleyen etkidir. Bu bağlamda Türkiye'nin bitkisel üretimde ve bunların dış ticaretinde karşılaştığı güçlü ve zayıf yönler, fırsatlar ve tehditler (SWOT Analizi) Tablo 9 ve Tablo 10'da gösterilmektedir.

**Tablo 9: Güçlü/Zayıf Yönler**

<b>Güçlü Yönler</b>	<b>Zayıf Yönler</b>
Ekolojik yapısı ve ürün çeşitliliği	Arazilerin çok parçalı, işletmelerin küçük olması
Bölgesel konum ve lojistik imkânları	Girdi maliyetlerinin yüksek olması
Dünyada bazı ürünlerde ilk sıralarda olması	Tarımsal üretimde plânlama eksikliği
Bitkisel üretimde İTU ve organik tarım sistemlerinin benimsenmeye başlaması	Girdi kullanımında dışa bağımlılık
Tarımsal desteklemeler	Üretici organizasyonlarının etkin ve güçlü olmaması
Tarım sektöründe Ar-Ge faaliyetlerinin varlığı	Ar-Ge'ye yeteri kadar kaynak ayrılmaması



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

Sanayinin talebine uygun bitkisel üretimin yapılması	Bitki ıslahında yetersizlikler
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın yaygın teşkilat ağı	Teknoloji kullanımının yetersiz olması
Tarımsal sanayinin gelişmesine yönelik yatırımların varlığı	Depolama ve pazarlama olanaklarının yetersiz kalması
Devlet destekli tarım sigortalarının varlığı	Üretim tekniklerinin yanlış kullanılması
Kalifiyeli elemanlara sahip olması	Sertifikalı tohum ve fidan kullanımının yetersizliği
	Tarladan sofraya izlenebilirliğin yetersizliği
	Karar destek mekanizması yönüyle tarım bilgi sistemlerinde entegre sağlanamaması
	Tarım ürünlerinde piyasa düzenleme ve müdahale kuruluşlarının yetersizliği

Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

**Tablo 10: Fırsatlar ve Tehditler**

<b>Fırsatlar</b>	<b>Tehditler</b>
İklim çeşitliliğine sahip olması, biyoçeşitlilik imkânı	Küresel iklim değişiklikleri
Geleneksel ve yöresel ürünlere sahip olması	Tarımsal arazilerin yanlış kullanımı ve miras yoluyla bölünmesi
Biyoteknoloji ve malzeme biliminin üretimde verimliliği olumlu etkilemesi	Tarımsal destekleme politikalarında ve stratejilerinde yaşanan eksiklikler
Büyüyen Avrupa ve Ortadoğu pazarında Türkiye'nin önemli bir tedarikçi ve coğrafi konumunda olması	Gıda fiyatlarının dalgalanması
Gelişmeye açık bir sektör ve dış pazar potansiyelinin geniş olması	Kırsal kesimden şehirlere göç edilmesi
Üretici ve tüketici bilincinin artması	Sürdürülebilir girdi (hammadde vb.) sağlayamama
İç ve dış talebin sürekli artması	Küresel piyasa koşullarında rekabet edilebilir hammadde temin edememe
Yeni üretim modellerinin geliştiriliyor olması	Girdi ve gıda fiyatlarında spekülasyon yaşanması
Uluslararası gıda standartlarının ihracata olumlu etkisi	Üretim ve hammadde temininde enerji maliyetlerinin yüksek olması
	Ar-Ge yatırımlarının yetersiz olması

Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Tablo 9 ve 10'a bakıldığında Türkiye'nin tarım sektörüne yönelik bir yenileşme faaliyetlerini başlatması gerektiği görülmektedir. Tarım arazileri bakımından geniş bir hektara sahip olan Türkiye'nin bu durumu avantaja çevirmesi üretimin sürekliliğini sağlayacaktır. Sektöre

biyoteknolojik tarımsal makinaların kazandırılması verimi artıracak, üretim fazlalığının oluşmasına yardımcı olacaktır. Zayıf yönler ve tehdit oluşturan faktörlerin etkisi minimuma indirildiği takdirde tarım sektöründe yeni politikaların ve inovasyon faaliyetlerinin hızlanması sağlanacaktır.

#### 4. Sonuç

Üretmeyen bir neslin ortaya çıkması başka ülkelere olan bağımlılığı artırmaktadır. Türkiye’de son yıllara bakıldığında tarım sektöründe olumsuz bir gidişatın yaşanıldığı görülmektedir. Artan nüfusun gıda talebini karşılayabilmek ve küresel iklim değişikliğiyle mücadele edebilmek tarım sektörüne profesyonel bir yaklaşımla hareket edilmesini göstermektedir. Üretimde dışa bağımlılık, enerji fiyatlarının yükselmesi, şehirleşme oranının artması, ekilebilir tarım arazisinin yanlış kullanımı ve tarımsal istihdamın azalması gibi olumsuz faktörler tarım sektörü üzerinde bir baskı oluşturmaktadır. Bu baskı tarım ürünlerinin ithalata dayalı olarak temin edilmesine neden olmaktadır. Türkiye’de uygulanan tarım politikaları iç talebi karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Kalkınma plânlarında stratejik bir yere sahip olan sektör artık bu konumdan çıkarılmıştır. Sektörün ulusal öncelikleri karşılaması için öncelikli sektörler arasına dahil edilmelidir. Dönemsel GSYİH rakamlarında tarım sektörünün büyüme hızında sürekli dalgalanmalar söz konusudur. Bu durum tarım politikalarının uygulanabilirlik konusunda sıkıntılar çektiğini göstermektedir. Üretmek ve dışa bağımlı ülke durumundan çıkmak hem çiftçilerin ekonomik sıkıntılarla karşılaşmasını hem de ülkenin dış ticarete açık vermesini engelleyecektir. Dolayısıyla bu durum Türkiye’nin tarım sektöründe politika değişimleri yapması gerektiğini göstermektedir. Tarımsal üretimde verim ve kalitenin yükselmesi için bu politikaların günümüz ekonomik şartlarına göre her yıl güncellenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre; Türkiye tarımsal üretim alanında iyi bir performansa ve potansiyele sahiptir. Türkiye’nin iklim çeşitliliğine sahip olması ürün çeşitliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu çeşitlilik artan nüfusun gıda talebini karşılamaktadır. İnsanların kaliteli, sağlıklı ve güvenilir gıdaya ulaşması tarım sektörünün sorumluluğunu artırmaktadır. Bu doğrultuda devlet desteği ile tarım sektöründe girdi maliyetlerinin azaltılması, ar-ge destek ve yatırımların artırılması Türkiye’nin tarımsal üretimde iyi bir konuma gelmesini sağlayacaktır. Tarımda verimlilik sağlandığı sürece Türkiye’nin tarım ürünleri ihracat oranları artacaktır. Türkiye’nin tarım sektöründe güçlü yönleri az olabilir fakat değişen yeni Dünya düzeni, artan talep ve sanayi sektöründe işlenen ürün sayısının artması bu sektörün önemini koruyacağı ve yeniliklere açık olacağını göstermektedir.

#### Kaynakça

- Aktaş, E., Altıok, M., & Songur, M. (2015). Farklı Ülkelerdeki Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerine Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 55-74.
- Akyol, M., & Soyyiğit, S. (2021). Tarımsal Verimliliğin Arttırılmasında Kamusal Ar-Ge Desteklerinin Etkisi: AB Üyesi Geçiş Ekonomileri Örneği. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 8(1), 30-42.
- Alpagu, H. (2018). Karşılaştırmalı Bir Analizle Türkiye’de Tarım Politikası. *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Şanlıurfa, 37-51.





Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

- Aydın, B. (2009). Tarımsal Dış Ticarete Değişim. *TMOB Ziraat Mühendisleri Odası*, 1-111.
- Aydın, M., & Aydın, B. (2018). Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 2(1) 111-130.
- Bayramoğlu, Z. (2010). Tarımsal Verimlilik ve Önemi. *Selçuk Üniversitesi Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 24(3), 52-61.
- Birişik, N. (2019). *Küresel ve Ulusal Ölçekte Tarım ve Gıda Politikaları 'Gerçekler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri'*. DH Basın Yayın Matbaacılık, Ankara.
- Çetin, R. (2020). Türkiye Tarım Ürünleri Bakımından Halâ Kendi Kendine Yeterli Mi ? Dış Ticaret Verileri Yoluyla Bir Analiz. *Sakarya İktisat Dergisi*, 9(2), 160-173.
- Erçakar, M. E. (2007). *Türk Tarımının Durumu ve Yabancı Sermaye Kullanımı*. 19.07.2021 tarihinde <https://www.mevzuatdergisi.com/2007/08a/01.htm> adresinden alındı.
- Erçakar, M. E., & Taşçı, H. M. (2011). Tarım Ürünlerinde Verimlilik-Fiyat İlişkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 171-186.
- Erkan, O. (2000). Türk Tarımında Uygulanan Politikalar. *TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası V.Teknik Kongre*, Ankara, 22-76.
- Görmüş, A. (2019). Türkiye'de Tarımsal İstihdamın Cinsiyete Dayalı Yapısı ve Sosyal Politika Önerileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 563-578.
- Günaydın, G. (2009). Türkiye Tarım Politikalarında Yapısal Uyum:2000'li Yıllar. *Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük Mülkiye Dergisi*, 33(262), 175-221.
- Güngül, M., & Yenilmez, F. (2019). Üstel Düzleştirme Yöntemi İle Türkiye'nin Tarım Sektörü Dış Ticaret Dengesi Tahmini (2018-2023). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 959-980.
- İTKİB. (2021). *Hazırgiyim ve Konfeksiyon Sektörü 2021 Mart Aylık İhracat Bilgi Notu*. İTKİB Genel Sekreterliği, Hazırgiyim ve Konfeksiyon AR-GE Şubesi.
- Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Plânı (2019-2023) Tarım ve Gıdada Rekabetçi Üretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara.
- Larson, D. F., Martin, W., Şahin, Ş., & Tsigas, M. (2014). Agricultural Policies and Trade Paths in Turkey. *World Bank Group*, 1-40.
- Özkan, A. (2016). Türkiye Tarımında Yaşanan Sorunlar ve Alternatif Tarımsal Üretim Anlayışlarının Değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 411-430.
- Resmi Gazete. (2021). 2021 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemeler ve 2022 Yılında Uygulanacak Gübre ve Sertifikalı Tohum Kullanım Desteklerine İlişkin Karar. Karar Sayısı: 4760, Sayı: 31656, <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden 15.11.2021 tarihinde alındı.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2019). *Tarım Politikaları İzleme ve Değerlendirme Raporu*. <https://www.tarimorman.gov.tr> adresinden 30.07.2021 tarihinde alındı.



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticaretteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021). <https://www.tarimorman.gov.tr> adresinden 10.07.2021 tarihinde alındı.
- Taştaoğlu, E. (2018). 1980 Yılından Sonra Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Politikalar ve Tarımın Ülke Ekonomisindeki Yeri. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*.
- TGDF. (2021). Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu: <https://www.tgdf.org.tr/gida-ve-tarim-sektorunde-dis-ticaret-2021e-nasil-basladi/> adresinden 25.07.2021 tarihinde alındı.
- TGDF. (2021). *2020 Dış Ticaret Verileri*. 26.07.2021 tarihinde <https://www.tgdf.org.tr/wp-content/uploads/2021/04/2020-Dis-Ticaret-Verileri-HD.pdf> adresinden alındı.
- TMO. (2021). 25.07.2021 tarihinde <http://online.anyflip.com/vsmd/hshc/mobile/index.html> adresinden alındı.
- Tokatlıoğlu, M., vd. (2018). Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü. *Journal of Life Economics*, 151-176.
- TÜİK. (2020). 27.07.2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden alındı.
- TÜİK. (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden 20.07.2021 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK: <https://www.tuik.gov.tr/> adresinden 15.11.2021 tarihinde alınmıştır.
- Uzundumlu, A. S. (2012). Tarım Sektörünün Ülke Ekonomisindeki Yeri ve Önemi, *Alinteri Ziraat Bilimler Dergisi*, 22(1), 34-44.
- Yağcıoğlu, M. (2015). Tarımsal Büyüme ve Dış Ticaret Üzerine Makro Değerlendirmeler. *İzmir Ticaret Borsası Ar-Ge Müdürlüğü*, 1-11.
- Yayar, R., & Karkacier, O. (2003). Tarım Sektörü Dış Ticaret Serileri İçin Model Belirleme ve Gelecek Tahmini (Box Jenkins Tahmin Yöntemi). *GOU Ziraat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 89-108.

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulmuştur. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Yazar Katkıları:** Merve EKİCİ, çalışmanın tüm bölümlerinde özellikle de çalışmanın giriş, sonuç ve ampirik literatür bölümlerinin oluşması aşamalarında katkı sağlamıştır. Filiz TUTAR, çalışmanın tüm bölümlerinde özellikle de revizyon ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. Çalışmada 1. yazarın katkı oranı %50 ve 2. yazarın katkı oranı %50'dir.

**Çıkar Beyanı:** Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

**Teşekkür:** Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü.  
*Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

---

**Ethics Statement:** Ethical rules were followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

**Author Contributions:** Merve EKİCİ, has contributed to all parts of the study, especially in the stages of the introduction, conclusion and ampiric literatüre. Filiz TUTAR, has contributed to all parts of the study especially in the revision and control stages. 1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50.

**Conflict of Interest:** There is no conflict of interest between the authors.

**Acknowledgement:** We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

---

## **Agriculture's Strategic Role in Foreign Trade as a Primary Sector**

**Merve EKİCİ & Filiz TUTAR**

### **Extended Abstract**

Agriculture is an activity that has existed since the first settled life of humankind. This activity has the quality of being a source of life for generations. As the world order changed, countries started to group according to some of their characteristics and to do agriculture with more professional machinery and equipment. Considering the developed countries, it can be said that the productivity of agricultural activities is essential. Accordingly, Turkey was a self-sufficient country in terms of agricultural raw materials before 2000. However, this position showed a change after 2000 and became a foreign-dependent situation for raw materials. This situation led to the formation of foreign trade deficits. In order to prevent this bad condition, Turkey has made some changes in its agricultural policies. Thanks to the agricultural support policies, the foreign dependency ratio was tried to be reduced by providing the necessary financial support to the factors that increase the productivity and quality in agriculture, such as irrigation, local seeds, and the use of machinery. In this direction, the Agricultural Reform Implementation Project was implemented in 2002. This project is not only to meet the domestic markets' various agricultural products needs but also aims to have a comparative advantage. This objective increased the export figures and enabled the elimination of a possible imbalance in the foreign trade volume. The necessity of production in order to achieve economic growth was emphasized in this project.

Factors such as the protection of natural resources, a cleaner world, and the preservation of the quality of life have enabled Turkey to establish different systems in agricultural production. In this context, Good Agricultural Practices (GAP) and organic farming systems have been started to be implemented. These two systems ensured high quality, efficient and healthy production. These two systems, which were put into practice in certain cities, have now been put into practice in more regions of Turkey. These two systems, which also contribute to the improvement of the living standards of the farmers, didn't take long for them to take their place in the development plans. In the agricultural sector, which is directly related to climatic conditions, an increasing or decreasing course of production yield should cease to be an inevitable situation. Because the farmers loss of income and make loss is the reason for leaving the profession. In order to prevent this, the farmers should be made aware. The existence of opportunities such as concessional loans, insurance, input subsidies increases the sustainability of the profession. Encouraging farming shows that the country encourages production, not consumption. When we look at developed countries, it is seen that the agricultural sector has a small share in employment. However, the fact that they have a mindset that cares about production efficiency also shows how much agricultural support works by reducing foreign dependency on raw materials. The adoption of a capital-intensive production approach, not labor-intensive production in the sector, brings efficiency and quality in production. Agricultural production should be emphasized for the development and industrialization of Turkey. Although the share of the sector in national income is low, providing input to other sectors makes agricultural production important. The fact that it is a source for industrial areas such as textile, leather, food, clothing, and tobacco proves the closeness of its relationship with economic areas. Agricultural activities, which are compatible



Ekici, M. & Tutar, F. (2022). Birincil Sektör Olarak Tarımın Dış Ticarettteki Stratejik Rolü. *Fiscaeconomia*, 6(1), 118-141. Doi: 10.25295/fsecon.991823

---

with many other sectors such as logistics, wholesalers, hotels, restaurants, and retailers are a decisive sector of the country's economy.

When Turkey's 2020 foreign trade data is examined, the agriculture, food, and beverage sector realized 20.7 billion dollars of exports and 16.1 billion dollars of imports. The foreign trade balance is 4.64 billion dollars. Turkey exports to 207 countries in total. The most exported countries are; Iraq is 2.9 billion dollars, Germany is 1.6 billion dollars, Russia is 1.4 billion dollars, the USA is 1.1 billion dollars and Italy is 0.8 billion dollars. Exports to these countries represent 38% of total exports. It also imports from 173 countries. The top five importing countries are; Russia is 3.2 billion dollars, Brazil is 1.4 billion dollars, Ukraine is 1 billion dollars, the USA is 0.9 billion dollars and Malaysia is 0.6 billion dollars. Imports from these countries constitute 44.6% of total imports. In the first month of 2021, the agriculture, food, and beverage sector exported 1.63 billion dollars and imported 1.39 billion dollars. In January 2021, the foreign trade balance of the agricultural sector decreased by 38.4% compared to the same period of the previous year. The export of value-added products in foreign trade provides a plus for the economy. In January 2021, the most exported value-added products in foreign trade are respectively; hazelnut kernels are 127.7 million dollars, flour 85.2 million dollars, and mandarin orange 57.1 million dollars. These products constituted 16.6% of total exports. In the same period, the most imported agricultural products are; wheat is 188.8 million dollars, soybeans are 102.3 million dollars and sunflower oil is 58 million dollars. These figures show that Turkey has a good potential in agricultural production.

In this study, the importance of the agricultural sector, which is the backbone of Turkey's foreign trade, and the agricultural policies applied are mentioned. In the study results; It has been concluded that the income imbalance of farmers should be ended, productivity and sustainability should be taken as a basis, farming should not be abandoned, it should be stimulated and encouraged, and agriculture is not an inward-looking sector that only concerns itself.

## Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması

### Research of Factors Affecting the Reserve Demand After Financial Liberalization in Turkey

Uğur Bülent KAYTANCI<sup>1</sup>, Bengül Gülümser KAYTANCI<sup>2</sup>

#### Öz

Bretton Woods sisteminin yıkılmasıyla çoğu ülkenin kur sistemi daha esnek hale gelmesine rağmen, merkez bankalarının döviz varlıklarının düşeceği yönündeki öngörü gerçekleşmemiş, aksine merkez bankalarının döviz varlıkları yakın geçmişte önemli ölçüde artmıştır. Dünya döviz rezervlerindeki bu çarpıcı artış; döviz rezervlerinin belirleyicilerini ve hangi ekonomik faktörlerin döviz rezervlerini artırmada etkili olduğunu incelemeyi anlamlı kılmıştır.

Bu çalışmada finansal serbestleşme sonrası Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın (TCMB) rezerv talebini etkileyen faktörler, 1990Q1-2018Q4 dönemi için, ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak araştırılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, uzun ve kısa dönem ilişkiler bakımından, Türkiye’de, sermaye hareketleri, kısa vadeli borçlar, S&P’un Türkiye Notu ve kişi başına GSYH’nin rezervleri 1990Q1-2018Q4 döneminde etkilediğini, bu etkinin; sermaye hareketleri bakımından hem uzun hem de kısa dönem ilişkiler yönünden pozitif yönde ve diğer unsurlara nazaran en yüksek düzeyde olduğunu, kısa vadeli borçlar ve kişi başına GSYH için uzun dönemde pozitif, kısa dönemde negatif yönde olduğunu, S&P’un Türkiye Notu içinse uzun dönemde negatif, kısa dönemde ise pozitif yönde olduğunu ifade edebiliriz.

**Jel Kodları:** E58, F31, F32.

**Anahtar Kelimeler:** Uluslararası Rezervler, Sermaye Hareketleri, ARDL-Sınır Testi.

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ubk70@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-0779-1098

<sup>2</sup> Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, bgkaytanci@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8152-8979

## Abstract

Although the currency system of most countries became more flexible with the collapse of the Bretton Woods system, the forecast for the fall of foreign currency assets of central banks has not been realized; on the contrary, foreign currency assets of central banks have increased significantly in the recent past. The dramatic increase in foreign exchange reserves in the world has encouraged researchers to examine the determinants of foreign exchange reserves and which economic factors are effective in increasing foreign exchange reserves.

In this study, the factors affecting the reserve demand of the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) after financial liberalization were investigated for the period 1990Q1-2018Q4 by using the ARDL bounds testing approach. According to the findings, capital flows, short-term debts, S&P's Turkey rating, and GDP per capita affected foreign exchange reserves in terms of both long-term and short-term relations in the period examined. This effect, in terms of capital flows, both in terms of long and short-term relations, is in a positive direction and at the highest level compared to other factors. We can state that the effect of short-term debts and GDP per capita on reserves has been positive in the long term and negative in the short term, and for the S&P's Turkey rating, this effect is negative in the long term and positive in the short term.

**Jel Codes:** E58, F31, F32

**Keywords:** *International Reserves, Capital Flows, ARDL-Bounds Test.*

## 1. Giriş

Bretton Woods sisteminin yıkılmasıyla çoğu ülkenin kur sistemi daha esnek hale gelmesine ve ülkelerin uluslararası sermaye piyasalarına daha fazla entegre olmasına rağmen merkez bankalarının döviz varlıklarının düşeceği yönündeki öngörü gerçekleşmemiş, aksine merkez bankalarının döviz varlıkları yakın geçmişte önemli ölçüde artmıştır. Özellikle yükselen piyasalarda çarpıcı bir şekilde gerçekleşen rezerv artışı, ortalama olarak, 1990'da yaklaşık GSYH'nin %5'ine tekabül ederken, 2018'de GSYH'nin yaklaşık %30'una ulaşmıştır (Arslan ve Cantú, 2019: 2).

Genel olarak döviz rezervi talebindeki artışın iki ana açıklaması vardır:

(i) finansal krizlere karşı kendi kendini koruma amacıyla ihtiyati rezerv talebi

(ii) ihracatı teşvik amaçlı merkantilist yaklaşım

ve bunların yanında bu iki amaçla ilişkili fakat kısmen farklı olan döviz kuru istikrarı ile ilgili olan rezerv talebidir (Aizenman, Jinjark ve Park, 2010: 1-2).

Bilhassa doksanlı yıllarda yaşanan finansal krizler rezervlerdeki artışı tetiklemiş, yükselen piyasalarda 2000'li yılların başlarından itibaren rezerv birikim hızı artmış ve geleneksel rezerv yeterlilik ölçütlerinin çok üzerinde rezerv tutulmuştur<sup>3</sup>. Bu krizlerin çoğu, finansal

<sup>3</sup> Geleneksel rezerv yeterlilik ölçütlerine göre, uluslararası rezervlerin en az: (i) üç aylık ithalatı; (ii) Kalan vadeye göre kısa vadeli dış borcun %100'ünü (Greenspan-Guidotti kuralı) (iii) cari işlemler hesabını da içeren genişletilmiş Greenspan-Guidotti kuralını ve (iv) geniş para arzının (M2) %20'sini kapsamaması gerekmektedir. Bunların yanında risklere çok yönlü odaklanan ve IMF'nin geliştirdiği daha yeni ölçüte göre, brüt uluslararası rezervlerin hesaplanan



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

liberalizasyon süreciyle yaşanan, finansal sistemi istikrarsızlaştıran ve büyük çoğunlukla kalıcı çıktı kayıplarına neden olan sermaye hareketlerindeki ani duruşlarla ilişkilendirilmiştir (Arslan ve Cantú, 2019: 3).

1970’lerin sonlarından 1990 yılına kadar uzanan dönemde gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler, finansal serbestleşme politikaları uygulamışlardır. Finansal serbestleşme uygulamalarının bir uzantısı olarak, sınır ötesi sermaye akışlarında büyük artışlarla birlikte dünya ekonomisi bir finansal entegrasyon süreci yaşamıştır. Ülkeler – özellikle gelişmekte olan ekonomiler – dış tasarruflara erişimden yararlanırken, sınır ötesi sermaye akımlarının yol açtığı aksaklıklardan da ciddi şekilde etkilenebilmektedir. Aslında güçlü sermaye girişleri, döviz kuru dengesizliklerine, kredi patlamalarına ve para birimi uyumsuzluklarına yol açabilir ve ülkeler ani duruşlara maruz kalabilir. Bu da döviz kurunda güçlü değer kayıplarına neden olabilir ve bankacılık krizlerini tetikleyebilir<sup>4</sup> ve GSYİH büyümesi üzerinde uzun süreli etkiler<sup>5</sup> yaratabilir (Alberola, Erce ve Serena, 2015:1-2).

Bu nedenle sermaye akımlarının aniden durmasının maliyetinden hoşlanmayan ülkeler, uluslararası rezervler biçiminde ihtiyati tasarruflar edinme eğiliminde olmuşlardır. Rezerv biriktirmek ülkeleri krizlere karşı korumakla birlikte; ülkeler, büyük miktarlarda rezerv edindiklerinde önemli maliyetlerle de karşılaşılır. Ancak rezerv biriktirmenin yüksek maliyeti, gelişmekte olan ülkelerin mantıksız bir politika izlediğini göstermez<sup>6</sup>. Fischer (2001) rezervlerin bir ülkenin ekonomik ve finansal krizden kaçınma kabiliyetinin temel belirleyicisi olduğu için önemli olduğunu söylemiştir. Bu durumun, tüm ülkeler için geçerli olduğunu, ancak değişken uluslararası sermaye hareketlerine açık olan gelişmekte olan ekonomiler için özellikle önem arz ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca, son krizlerde, yüksek düzeyde rezerve sahip ülkelerin daha düşük düzeyde rezerve sahip ülkelere kıyasla, finansal krizlerin etkisinden daha hızlı kurtulduklarını vurgulamıştır<sup>7</sup> (Kaytancı, 2021: 50).

1980’lerde Türkiye dışa açılma ve liberalleşme yönünde ekonomi politikaları izlemeye başlamış, mali serbestleşme yönünde ilk adım, 1981 yılında banka kredileri üzerindeki faiz tavanlarının kaldırılması ile gerçekleşmiştir (Berument ve Dinçer, 2004: 22). 1989 yılında 32 sayılı “konvertibiliteye geçiş” kararının yürürlüğe girmesiyle, sermaye hareketlerinin liberalizasyonu sağlanmış ve uluslararası mali sermayenin Türkiye’ye girip ve çıkmasına yönelik

metriğe oranının yüzde 100 ile yüzde 150 arasında olması rezerv düzeyinin yeterli olduğunu göstermektedir (ECB, 2012:17). 2000-2019 döneminde özellikle yükselen Asya ülkeleri bu ölçütlerin çok üzerinde rezerve sahiptir, bu dönemde Türkiye’nin bürüt rezervleriyle kalan vadeye göre kısa vadeli borçlarını karşılayamadığı ve IMF metriğine göre sadece 2013 yılında eşik seviye olan %100 düzeyini karşıladığı görülmektedir. Söz konusu dönemde Türkiye, ilk iki ölçüte göre yeterli düzeyde rezerve sahiptir (IMF,2020).

<sup>4</sup> (Reinhart ve Rogoff (2008) 1800–2007 dönemini kapsayan çalışmalarında düşük, orta ve yüksek, geliri olarak sınıflandırılan ülke gruplarında, tarihsel olarak, sermaye hareketlerinin arttığı dönemlerde yerel bankacılık krizlerinin de arttığını ortaya koymuşlardır.

<sup>5</sup> Bordo vd. (2001), endüstriyel ve yükselen piyasa ekonomilerinde, para ve bankacılık krizleri yaşanması durumunda kümülatif çıktı kaybının GSYH’nin %16’sı kadar olacağını tespit etmiştir.

<sup>6</sup> Feldstein (1999), Aizenman ve Marion (2003) ve Rodrik (2006), rezerv tutmanın fırsat maliyetinin finansal krizlerin yarattığı hasara kıyasla daha az maliyetli olduğu tespitini yapmıştır.

<sup>7</sup> (IMF,2011)’ de küresel mali krizin, yeterli rezerv tutmanın önemini yeniden gösterdiği ve kriz öncesinde yeterli rezerve sahip olan gelişmekte olan ülkelerin genellikle daha az çıktı ve tüketim düşüşleri yaşadığı belirtilmiştir.





Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

birçok kısıtlama kaldırılarak, 1990’lar finansal serbestleşmenin tamamlandığı dönem olmuştur (Yeldan, E. 2013: 127). Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi yolunda atılan bu adımların bir sonucu olarak, ülkeye kısa vadeli sermaye girişi artmıştır. Ancak sermaye girişlerinin tersine dönme olasılığının da yüksek olması finansal sistemin kırılganlığını arttırmıştır (Berument ve Dinçer, 2004: 22- 23). Yeldan’a (2004: 25) göre finansal liberalizasyon sonrasında sermaye çıkışlarının bir kriz konjonktürüne dönüşmesini engellemek amacıyla para otoritesi, daha yüksek miktarlarda rezerv biriktirme zorunluluğu içinde olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, finansal serbestleşme sonrası Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın rezerv talebini etkileyen faktörleri tahmin etmektir. Bu bağlamda, net sermaye hareketleri, kişi başına GSYH, ithalat, S&P’nin Türkiye notu ve kısa vadeli dış borçların, rezerv varlıklar üzerindeki etkisi 1990Q1-2018Q4 dönemi için, ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır.

Makalenin geri kalan kısmı şu şekilde düzenlenmiştir. Giriş bölümün ardından ikinci bölümde, literatürde döviz rezervlerinin belirleyicilerini analiz eden çalışmalar incelenmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan veriler ve ekonometrik modele ilişkin bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde yöntem ve ekonometrik analizlerden bahsedilmiş ve beşinci bölümde sonuç ve değerlendirme kısmı yer almıştır.

## 2. Literatür Taraması

1990 yılı sonunda altın hariç 638 milyar SDR olan global döviz rezervleri, 1997 yılı sonunda 1,261 milyar SDR’ye, 2018 sonu itibariyle de 8,474 milyar SDR’ye ulaşmıştır. 1990 da global rezervlerin %35’i, 1997’de %54’ü GOÜ’lere aitken, 2018 de GOÜ’lerin payı %59’a yükselmiştir (IMF, 1995: 158; IMF, 2002:96; IMF, 2019: 3).

Dünya döviz rezervlerindeki bu çarpıcı artış, araştırmacıları döviz rezervlerinin belirleyicilerini ve hangi ekonomik faktörlerin döviz rezervlerini artırmada etkili olduğunu incelemeye teşvik etmiştir.

Çoğunlukla ödemeler dengesinden kaynaklanabilecek risklere karşı, likidite tamponu oluşturmak için bir ülkenin ne kadar rezerv tutması gerektiğini bilmesi önemlidir. Genel olarak, rezervlerin üç aylık ithalatı, kısa vadeli dış borçları karşılması gibi birkaç temel kural, rezerv tutmanın olası ölçütü olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte, 1990'lardaki bir dizi finansal krizden sonra ortaya çıkan daha yeni literatürde yer alan (örneğin, Aizenman ve Marion, 2003-2004; Aizeman vd., 2004; Aizenman ve Lee, 2005; Jo, 2007; Gosselin ve Parent, 2005; Stainer, 2010; Choi, Sharma ve Strömquist, 2007) birçok çalışmada, bir ülkenin uluslararası rezerv talebinin, sadece rezerv/ithalat, rezerv/kısa vadeli dış borç gibi bir dizi faktöre göre değil, daha geniş açıklayıcı değişken kümesine bağlı olduğuna işaret edilmiştir (Gupta: 8).

Uluslararası rezervlerin belirleyicileri üzerine ampirik araştırmalar, Heller'in (1966) optimal rezerv düzeyinin belirlenmesinde fayda-maliyet analizi yaklaşımını kullandığı öncü çalışmasından bu yana literatürde yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Geleneksel olarak uluslararası rezerv talebinin belirleyicileri üzerine yapılan çalışmalarda tampon stok modeli kullanılmıştır. Tampon stok yaklaşımına göre merkez bankaları rezerv seviyelerini, rezervlerin yetersiz olması durumunda oluşan makroekonomik uyum maliyeti (ihtiyati sebep) ile rezerv tutmanın fırsat maliyetini karşılaştırarak belirler. Bu açıdan rezerv talebini belirleyen değişkenler, uyum maliyeti, alternatif maliyet ve rezerv oynaklığı ile ifade edilir (Jo, 2007:2;



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

Aizenman ve Marion, 2004: 571). Genel olarak rezerv varlıkların belirleyicileri beş temel kategoride gruplandırılabilir: ekonomik büyüklük, cari işlemler hesabı kırılganlığı, sermaye hesabı kırılganlığı, döviz kuru esnekliği ve fırsat maliyeti<sup>8</sup>.

Literatürde yer alan birçok çalışmada 1990’lı yıllar boyunca yaşanan finansal krizlerin etkisiyle, gelişmekte olan ülkelerin rezerv taleplerindeki hızlanmanın temel nedenlerinden birinin, kendi kendini koruma güdüsü veya ihtiyati amaç olduğu belirtilmiştir.

Gelecekte oluşabilecek sermaye akımlarının ani duruşu ve sermaye çıkışlarına karşı, bir savunma hattı oluşturmak için ihtiyati amaçla rezerv talebi, Aizenman ve Marion (2003-2004); Aizenman ve Lee (2005); Aizenman vd. (2004); Durdu, Mendoza ve Terrones (2007); Stainer (2010) ‘nin çalışmalarında ortaya konmuştur.

Durdu vd. (2007), 1994-2002 yıllarında ani duruş yaşayan ülkelerde finansal küreselleşme ve ani duruş riskinin rezervlerde artış gözlenmesine yol açtığını, Aizenman ve Lee (2005), özellikle daha liberal sermaye hareketleri rejiminin, gelecekteki ani duruşlara maruz kalma riskine karşı uluslararası rezerv biriktirme arzusunun teşvik ettiğini ileri sürmüştür. Sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ile rezerv talebi arasında güçlü ilişki, Choi vd. (2007)’nin çalışmalarında da gözlemlenmiştir. Yazarlar, gelişmekte olan piyasalarda Asya krizinden sonra, sermaye akımlarının cari açıkları finanse etmektense, ihtiyati amaçla rezerv oluşturmak için kullanıldığını ortaya koymuştur. Stainer (2010), potansiyel sermaye çıkışlarına karşı tampon stok olarak rezerv talep edildiğini ve sermaye kontrollerinin yokluğunda merkez bankalarının, sermaye akımlarının reel döviz kuru ve dolayısıyla yurt içi ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinden korktukları için net sermaye akımlarını yönetmek adına rezerv biriktirirleri sonucuna ulaşmıştır. Aizenman, Lee ve Rhee (2004) Kore özelinde yaptıkları çalışmada, 1997 sonrası dönemde kendi kendini koruma güdüsünün güçlendiğini, kriz sonrası dönemde döviz rezervlerini açıklamada ticari açıklığın önemini kaybettiğini, finansal açıklığın nispi olarak önemini arttığını savunmuştur. Aizenman ve Marion (2003) çalışmalarında, rezerv taleplerindeki artışın ihtiyati amaçlı olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca Aizenman ve Marion (2003-2004), politik faktörleri de analize dahil etmişler ve bu faktörün optimal rezerv varlıkların seviyesini değiştirdiğini bulmuşlardır.

<sup>8</sup> Teoride, uluslararası işlem hacmi ve dolayısıyla rezerv varlıkları ekonomik büyüklükle birlikte artmalıdır. Literatürde ekonomik büyüklük göstergesi olarak GSYH, kişi başına GSYH ve nüfus verisi kullanılabilir. Cari hesap kırılganlığı; ticari açıklık ve ihracat oynaklığı ile ifade edilebilir. Daha fazla dışa açık bir ekonomi, dış şoklara karşı daha savunmasızdır, bu nedenle daha fazla ticaret açıklığı ve ihracat oynaklığı merkez bankalarının daha yüksek rezerv varlıkları edinmelerine yol açacaktır. Bu bakımdan, rezervlerin düzeyi ihracat ve ithalattaki artışla pozitif ilişkili olur. Sermaye hesabı kırılganlığı kategorisinde; sermaye akımlarının veya geniş para arzının GSYH'ya oranı, kısa vadeli dış borçlar, yabancıların hisse senedi pozisyonu gibi değişkenler dikkate alınır. Sermaye hesabı kırılganlığı, finansal açıklık ve yerleşiklerden kaynaklanabilecek sermaye kaçışı varlığı ile artar. Bu nedenle, rezervler, sermaye akımlarının GSYH'ye oranı ve geniş para arzının GSYH'ye oranı gibi değişkenlerle pozitif olarak ilişkilendirilmektedir. Rezerv düzeyinin belirlenmesinde döviz kuru esnekliği önemli bir etkidir. Geleneksel görüşe göre esnek kur sisteminin uygulanması durumunda, para otoritesinin sabit bir döviz kurunu sürdürebilmek için büyük bir rezerv stokuna ihtiyacı olmadığından, rezerv talebi azalır. Ancak ülkelerin döviz kuru hareketlerini yumuşatmak için kura müdahalede bulunmak istemeleri rezerv talebini artırabilmekte ve esneklik genellikle döviz kuru oynaklığı ile ölçülmektedir. Rezerv birikimini açıklayan bir başka faktör fırsat maliyetidir. Rezerv tutmanın fırsat maliyeti, rezervlerin getirisi ile alternatif bir yatırımın marjinal verimliliği arasındaki farka eşittir. Fırsat maliyeti ne kadar yüksek olursa, rezerv seviyesi o kadar düşük olacaktır (IMF, 2003:80-81; Gosselin ve Parent, 2005: 5-6).



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

Rezerv talebindeki artışın ikinci temel nedeni merkantilist argümandır. Dooley, Folkerts-Landau ve Garber (2003), ülkelerin dış ticaretteki rekabet güçlerini arttırma stratejisinin bir sonucu olarak ulusal paranın değerlenmesini sınırlamak için uluslararası rezerv biriktirdiğini öne sürmüşlerdir. Jo (2007) Kore için yaptığı çalışmada hem uzun hem de kısa dönemli bulgularda ihracattaki rekabet gücünü arttırma güdüsünün rezerv talebini arttırdığına dair kanıt bulmuştur.

Aizenman ve Lee (2005) çalışmalarında Asya’da ivme kazanan rezerv birikimi olgusunda ihtiyati ve merkantilist amacın önemini karşılaştırmış, ihtiyati güdünün merkantilist saikten daha önemli olduğunu bulgulamışlardır. Delatte ve Fouquau’nun (2011) Aizenman ve Lee’nin (2005) çalışmasından yola çıkarak yaptıkları çalışmanın sonuçları ise merkantilist güdüyü desteklemiştir.

Döviz kuru istikrarını sağlamak, rezerv biriktirme eğiliminin bir üçüncü nedeni olarak gösterilebilir. Döviz kuru istikrarını sağlamak ve döviz kurunu dengelemek amacıyla yapılan sistematik müdahaleler hızlı rezerv büyümesiyle sonuçlanabilir. Calvo ve Reinhart (2002), dalgalanma korkusu nedeniyle ülkelerin döviz kurlarına müdahale etmek amacıyla yüksek rezerv bulduklarını ileri sürmüşlerdir.

Cinel ve Yamak (2014) Türkiye’nin döviz rezervleri üzerinde etkili olan değişkenleri inceledikleri 2000-2013 dönemini kapsayan çalışmalarında, kur oynaklığının ve kısa vadeli borç stok oranının döviz rezervlerini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuca göre merkez bankasının kur istikrarını sağlamayı hedeflediği ve ihtiyati olarak rezerv tuttuğu yorumunu yapmışlardır.

### 3. Model ve Veri Seti

Bu çalışmada bir numaralı denklem, döviz rezervleri ile ilişkili faktörlerin, rezervler üzerindeki etki düzeyinin varlığını sınamak için oluşturulmuştur.

$$\Delta REZ_t = a_0 + a_1 NSH_t + a_2 IMP_t + a_3 KVB_t + a_4 SAP_t + a_5 \ln KBY_t + \varepsilon_{1,t} \quad (1)$$

Denklemde: *REZ*, Merkez Bankası brüt döviz rezervlerinin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı (Merkez Bankası brüt döviz rezervleri / GSYH); *NSH*<sup>9</sup>, net sermaye hareketlerinin GSYH’ya oranı; *IMP*, ithalat’ın GSYH’ya oranı; *KVB*, kısa vadeli brüt dış borç stokunun GSYH’ya oranı; *SAP*, Standard & Poors’un (S&P) Türkiye’ye ilişkin kredi derecelendirme notu; *lnKBY*, kişi başına GSYH’dır. *ln* ise değişkenlerin doğal logaritması alınmış halini ifade etmektedir.

Çalışmada, model aracılığıyla, sermaye hareketleri (*NSH*), ithalat (*IMP*), kısa vadeli borçlar (*KVB*), S&P’un Türkiye notu (*SAP*) ve kişi başına GSYH’nin (*lnKBY*) merkez bankası brüt döviz rezervleri değişim oranı ( $\Delta REZ$ ) üzerindeki etkisi (1) nolu denklem aracılığıyla tahmin edilmiştir.

Çalışmada kullanılan veriler 1990-2018 dönemine ait 3 aylık verilerdir.

Merkez Bankası brüt döviz rezervleri, net sermaye hareketleri ve ithalat verileri, cari dolar (\$) fiyatlarıyla olup, T.C. Merkez Bankası’ndan; kısa vadeli brüt dış borç stoku verisi cari dolar (\$) fiyatlarıyla olup, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı’ndan temin edilmiştir.

<sup>9</sup> Çalışmada kullanılan net sermaye hareketi değişkeni, rezerv varlıklar hariç finans hesabına eşittir.



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

Türkiye’ye ilişkin kredi derecelendirmelerine ilişkin veriler S&P’den alınmış, harf notlarının sayısal karşılığı Choi vd. (2007)’nin S&P’un harf notlarını rakamlandırma sistemi temel alınarak oluşturulmuştur.

GSYH verisi olarak, harcamalar yöntemine göre cari fiyatlarla GSYH verisi kullanılmıştır. 1990’dan 2019’a kadar kesintisiz olarak ulaşan cari bazlı harcamalar yöntemine göre GSYH’ye ilişkin tek seri bulunmamaktadır. İlgili dönemde, Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) ürettiği iki farklı bazda (1987 ile 2009) GSYH serisi vardır. Mevcut iki seriyi tek seriye indirgeyebilmek adına şu adımlar izlenmiştir; 1989Q1-1998Q4 dönemini kapsayan baz yılı 1987 olan serinin büyüme oranı rakamları hesaplandıktan sonra, bu büyüme oranlarına ilişkin veriler, 1998Q1-2018Q4 dönemini kapsayan 2009 bazlı serinin ilk gözleminden itibaren 1990Q1’e değin uygulanarak, 2009 bazlı 1990Q1-2018Q4 serisi elde edilmiştir. Bu seri, ilgili dönemdeki T.C. Merkez Bankası 3 aylık döviz satış kuru verileri kullanılarak, dolar cinsinden oluşturulmuştur. Kişi başına GSYH değerlerini elde edebilmek için TÜİK’ten elde edilen nüfus istatistiklerinden yola çıkılarak, doğal üstel interpolasyon ile extrapolasyon yöntemleri kullanılarak, nüfusun çeyrek dönemlik ara istatistikleri hesaplanmıştır.

Modelde kişi başına GSYH’nin doğal logaritması alınmış, S&P’un Türkiye notu (*SAP*) dışındaki diğer değişkenler GSYH’ye oranlanmış biçimiyle yer almaktadır. Veriler üçer aylık olmaları itibarıyla mevsimsel hareketleri de içermektedirler. Bu nedenle net sermaye hareketleri (*NSH*) ve *SAP* dışındaki serilere mevsimsellikten arındırma yöntemi (*X-13*) uygulanmıştır<sup>10</sup>.

#### 4. Yöntem ve Ekonometrik Analizler

Bu çalışmada, döviz rezervleri ile ilişkili faktörlerin, rezervler üzerindeki etki düzeyinin varlığı, 1990-2018 dönemi için üç aylık verilerle, ARDL yaklaşımı ile çözümlenmiştir. Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından ortaya konulan koşullu hata düzeltme modeli (error correction model-ECM), değişkenler arasındaki ilişkiyi gerek kısa dönem gerekse de uzun dönem bağlamında tahmin etmeye olanak tanır. Uzun dönem dinamikleri belirleme konusunda bu yaklaşımın sağladığı önemli yararlar söz konusudur. Modelde yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin aynı bütünleşme düzeyine sahip olmasını gerektirmemesi, bu yaklaşımın ilk faydasıdır. İlgili değişkenler sıfır ya da 1. düzeyde bütünleşik hale gelebilirler.<sup>11</sup> İkincisi, modelde değişkenler için farklı gecikme değerlerinin kullanılabilmesidir. Uzun dönem ilişkileri içeren analizlerin daha sağlıklı olması için değişkenlerin gecikme uzunluklarının doğru olarak belirlenmesi önemlidir. Üçüncü önemli nokta ise, örneklemin küçük olması durumunda da bu yaklaşım etkinliğini korumaktadır.

(1) numaralı denklemdeki eşitliğin sol yanında yer alan değişkenler rezervleri ve rezervlerdeki değişimi sadece eşanlı değil, fakat gecikmeli biçimde de etkileyebileceğinden, söz konusu durum göz önüne alınarak (1) nolu denklem koşullu ECM biçiminde şu şekilde yazılabilir:

<sup>10</sup> 3 aylık kişi başına GSYH hesaplanırken, mevsimsellikten arındırma işlemi, GSYH’nin kendi değeri için yapılmıştır. Mevsimsellikten arındırılmış GSYH değeri, ham nüfus değerine bölünerek, mevsimsellikten arındırılmış kişi başına GSYH serisi elde edilmiştir. Böylece, mevsimsellik içermeyen nüfus verisinin, mevsimsellikten arındırma işlemi sırasında dışarda tutulması sağlanmıştır.

<sup>11</sup> Değişkenler 1’den büyük bütünleşme düzeyine sahip olursa bu yaklaşım kullanılamaz.

**Model:**

$$\Delta REZ_t = b_0 + b_1 TREND + b_2 REZ_{t-1} + b_3 NSH_{t-1} + b_4 IMP_{t-1} + b_5 KVB_{t-1} + b_6 SAP_{t-1} + b_7 \ln KBY_{t-1} + \sum_{j=1}^{n-1} \theta_{rz,j} \Delta REZ_{t-j} + \sum_{j=0}^{n-1} \theta_{sh,j} \Delta NSH_{t-j} + \sum_{j=0}^{n-1} \theta_{im,j} \Delta IMP_{t-j} + \sum_{j=0}^{n-1} \theta_{kb,j} \Delta KVB_{t-j} + \sum_{j=0}^{n-1} \theta_{sp,j} \Delta SAP_{t-j} + \sum_{j=0}^{n-1} \theta_{ky,j} \Delta \ln KBY_{t-j} + \varepsilon_{2,t} \quad (2)$$

İki nolu denklemde sunulan modelde;  $\Delta$ , değişkenlerin birinci farkını,  $n$ , kullanılacak uygun gecikme uzunluğunu ve  $\varepsilon$  ise tesadüfi hata terimini simgelemektedir. Rezervlerdeki değişim (rezerv değişim oranı,  $\Delta REZ_t$ ) eşitliğin sol tarafında yer almaktadır.

Modelde; **Case III**, sabit ve trendi aynı anda içeren modele, **Case II**, yalnız sabiti içeren modele ve **Case I**, sabit ve trendi içermeyen modele tekabül etmektedir.

Aynı zamanda, Pesaran vd. koşullu ECM yaklaşımı, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini belirleme imkânı sunduğundan, (2) nolu modelden hareketle denklem (3) yardımıyla uzun dönemli ilişkiyi aşağıdaki modelle gösterebiliriz:

**Model:**

$$REZ_t = c_0 + c_1 TREND + c_2 NSH_t + c_3 IMP_t + c_4 KVB_t + c_5 SAP_t + c_6 \ln KBY_t + \sum_{j=1}^n \pi_{rz,j} REZ_{t-j} + \sum_{j=1}^n \pi_{sh,j} NSH_{t-j} + \sum_{j=1}^n \pi_{im,j} IMP_{t-j} + \sum_{j=1}^n \pi_{kb,j} KVB_{t-j} + \sum_{j=1}^n \pi_{sp,j} SAP_{t-j} + \sum_{j=1}^n \pi_{ky,j} \ln KBY_{t-j} + \varepsilon_{3,t} \quad (3)$$

Ekonometrik analiz<sup>12</sup> ilk aşamasında modelde kullanılan değişkenlerin bütünleşme düzeyleri ADF (genişletilmiş Dickey-Fuller), PP (Phillips-Perron) ve DFGLS (Dickey-Fuller Generalized Least Squares) birim kök testleri aracılığıyla ölçülmüştür. Analizde kullanılan değişkenlerin bütünleşme dereceleri ile birim kök test istatistiği sonuçları Tablo 1’de sunulmaktadır. Tablodan değişkenlerin; sıfır-I(0)- veya birinci dereceden-I(1)- bütünleşik olduğu izlenmektedir.

<sup>12</sup> Bu çalışmada, ekonometrik analizler, Eviews 10 ve Microfit 5.01 programları kullanılarak yapılmıştır. Uzun dönem ilişkileri ifade eden katsayılar Microfit 5.01 programı ile hesaplanmıştır. Öte yandan Microfit 5.01 programı, F istatistiğine ait alt ve üst kritik değerleri de çalışmada kullanılan örneklem büyüklüğünü dikkate alarak doğrudan hesaplanmaktadır.

**Tablo 1: Birim Kök Test Sonuçları**

	ADF			PP			DFGLS		
	Bütünleşme Derecesi	t Değeri	Olasılık	Bütünleşme Derecesi	t Değeri	Olasılık	Bütünleşme Derecesi	t Değeri	Test Kritik Değeri
REZ	I(1)*	-10,6108	0,0000	I(1)*	-12,3202	0,0000	I(1)*	-9,3248	-3,5632
NSH	I(0)*	-7,1049	0,0000	I(0)*	-7,3726	0,0000	I(0)*	-7,0526	-3,5620
IMP	I(0)***	-3,2587	0,0786	I(0)***	-3,1814	0,0934	I(0)**	-3,2929	-3,0160
KVB	I(1)*	-8,4456	0,0000	I(1)*	-8,3808	0,0000	I(1)*	-8,3348	-3,5632
SAP	I(1)*	-8,5740	0,0000	I(1)*	-8,5768	0,0000	I(1)*	-8,5933	-3,5632
LNKBY	I(1)*	-7,9123	0,0000	I(1)*	-7,6110	0,0000	I(1)*	-6,7519	-3,5632

**Not:** I(0) sıfıncı ve I(1) birinci dereceden bütünleşikliği; \*, \*\*, \*\*\* işaretleri ise, sırasıyla %1, %5, %10 anlam düzeylerini göstermektedir.

Görüldüğü gibi ARDL yöntemini uygulamak için uygun sonuçlar elde edilmiştir.

İkinci adımda, uzun döneme ilişkin tahminler yapabilmek için en uygun gecikme uzunluğu denklem (2)’nin farklı gecikme düzeyleri itibarıyla tahmin edilerek Akaike kriteri (AIC) aracılığıyla tespit edilmiştir. (2) numaralı denklemin çeyrek dönemlik verilerle maksimum 7 gecikme uzunluğu gözetilerek sıradan en küçük kareler yöntemi kullanılarak tahmin edilmesiyle bulunan sonuçlar iki nolu Tablo ’da sunulmuştur.

**Tablo 2: ARDL Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi**

Model						
Gecikme	Case	Sabitin Olasılığı	Trendin Olasılığı	AIC	LM Test İstatistiği	
					F İstatistiği	Olasılık
1	I			-4,7951	1,0613	0,3798
2	I			-4,7747	0,8212	0,5149
3	I			-4,7273	5,4209	0,0006
4	I			-4,7297	2,0978	0,0889
5	I			-4,6964	1,3837	0,2482
6	I			-4,6375	1,4424	0,2301
7	I			-4,7293	0,2806	0,8893

Tablo 2’deki sonuçlardan, modele ilişkin optimal gecikme uzunluğunun, mutlak değer olarak AIC istatistiğinin en yüksek değer (-4,7951) aldığı 1 gecikme uzunluğu olduğu görülmektedir. Sabit ve trend terimleri anlamlı olmadığından, analizlerde yer verilmemiştir.

Optimal gecikme uzunluğunun 1 olarak belirlenmesinden sonra (2) eşitliğinde gösterilen Model, koşullu hata düzeltme yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Tablo 3, 4 ve 5 ise, Model’e göre sonuçları vermektedir.

**Tablo 3: Model’in ARDL Sınır Testi Sonuçları (1, 0, 0, 1, 1, 1)**

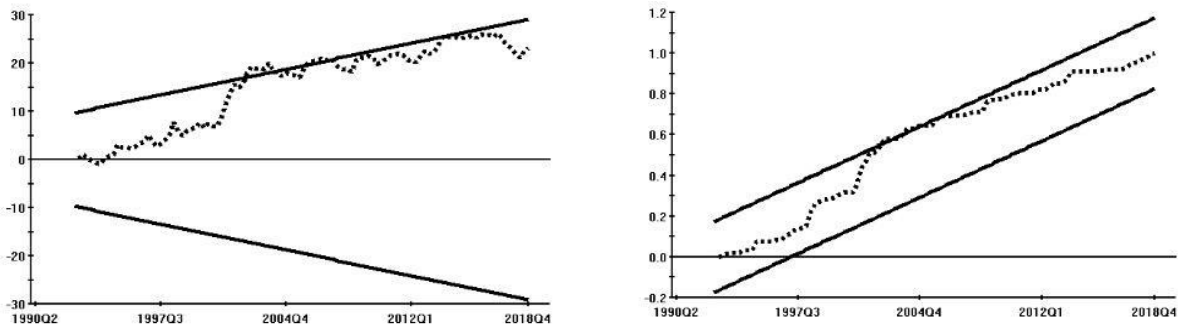
	LM Test İstatistiği	Olasılık
Ardışık Bağımlılık	4,2468	0,3740
Ramsey RESET	2,9636	0,0850
Normallik	2,3819	0,3040
Farklı Yayılım (Heteroscedasticity)	1,5966	0,2060

F İstatistiği	%95		%90	
	Alt Sınır	Üst Sınır	Alt Sınır	Üst Sınır
3,8710	2,2027	3,4445	1,8528	2,9886

Tablo 3’e bakıldığında, modele ilişkin en uygun gecikme uzunlukları (*REZ, NSH, IMP, KVB, SAP, lnKBY*)=(1,0,0,1,1,1) olarak tespit edilmiştir. Model’in F istatistiği 3,8710’dur. F istatistiği değeri, %95 güven aralığı sınırının üstünde olduğu için, istatistiki açıdan anlamlıdır. Bu sonuca göre, modele ilişkin değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucu çıkarılabilir. Hata terimlerinin bu gecikme düzeylerinde, tablo değerleri itibariyle ardışık bağımlılık sorunu yaşamadığı da görülmüştür.

Modele dair hesaplanan katsayı tahminlerinin dönem içerisinde istikrarlı kalıp kalmadığını (yapısal kırılma olup olmadığını) test etmek amacıyla CUSUM ile CUSUMQ istatistiklerine bakılmıştır. Bu amaçla oluşturulan Şekil 1’de, alt ve üst güven aralıkları %5 güven aralığına göre çizilmiştir. Şekil 1’deki grafikler %5 güven aralığında kritik sınırlar arasında seyrettiğinden, analiz dönemi itibariyle katsayılar da bir yapısal kırılmanın oluşmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

**Şekil 1: Modelin CUSUM ve CUSUMQ Sınamaları**



Uzun dönem katsayıları bulabilmek için (3) denklemi aynı gecikme uzunlukları itibariyle yeniden tahmin edilmiş ve ilgili her bir değişkenin rezerv değişim oranı üzerine olan uzun dönem etkilerini gösteren katsayı değerleri hesaplanmıştır. Hesaplanan bu katsayı değerleri, modele ilişkin ilgili dönem için Tablo 4’de yer almaktadır.



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

**Tablo 4: Model’e Göre Sermaye Hareketleri, İthalat, Kısa Vadeli Borçlar, S&P’un Türkiye Notu ve Kişi Başına GSYH’nin Rezerv Değişim Oranı Üzerine Olan Uzun Dönem Etkisi**

Bağımlı değişken *REZ*

	Uzun Dönem Katsayısı	Standart Hata	t Değeri	Olasılık
<i>NSH</i>	1,5296	0,4755	3,2169	0,0020
<i>IMP</i>	-0,3772	0,6008	-0,6279	0,5310
<i>KVB</i>	0,3674	0,1418	2,5901	0,0110
<i>SAP</i>	-0,0497	0,0117	-4,2532	0,0000
<i>LNKBY</i>	0,1117	0,0287	3,8941	0,0000

$H_0$  Hipotezi: Rezerv Değişim Oranı ile modeldeki ilgili değişkenler arasında bir uzun dönem ilişki yoktur.

Tablo 4’deki sonuçlara göre, ithalatın (*IMP*) rezerv değişim oranı üzerine herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Diğer yandan sermaye hareketlerindeki (*NSH*) 1 puanlık<sup>13</sup> artışın, rezervleri (*REZ*) uzun dönemde %1,53 ölçüsünde artırdığı görülmektedir. Ayrıca kısa vadeli borçlar (*KVB*) ile kişi başına GSYH’deki (*LNKBY*) 1 puanlık artışın, rezervleri uzun dönemde, sırasıyla, %0,37 ve %0,11 düzeyinde pozitif yönde etkilediği, diğer yandan S&P’un Türkiye Notu’ndaki (*SAP*) 1 puan artışın ise, rezervleri uzun dönem açısından %0,05 düzeyinde negatif olarak etkilediği görülmektedir.

Bu bulgular itibariyle, uzun dönemli ilişkiler açısından, 1990Q1-2018Q4 döneminde, sermaye hareketleri, kısa vadeli borçlar ve kişi başına GSYH’nin rezervleri pozitif yönde, S&P’un Türkiye Notu’nun ise negatif yönde etkilediğini ifade edebiliriz. Buradan 1990Q1-2018Q4 dönemi için, uzun dönemde, rezervleri etkileyen en önemli unsurun sermaye hareketleri olduğu görülmektedir.

<sup>13</sup> %1’lik artış olmayıp, 1 puanlık artış olduğuna dikkat edelim. Faiz oranı ile ilgili bir örnek verirsek; faiz oranının %4’ten %5’e yükselmesi.



**Tablo 5: Model’e Göre Sermaye Hareketleri, İthalat, Kısa Vadeli Borçlar, S&P’un Türkiye Notu ve Kişi Başına GSYH’nin Rezerv Değişim Oranı Üzerine Olan Kısa Dönem Etkileri**

Bağımlı değişken  $\Delta REZ$

	Tahmin Edilen Katsayı	Standart Hata	t Değeri	Olasılık
$\Delta NSH$	0,2705	0,0536	5,0497	0,0000
$\Delta IMP$	-0,0667	0,0966	-0,6905	0,4910
$\Delta KVB$	-0,1698	0,0981	-1,7314	0,0860
$\Delta SAP$	0,0097	0,0054	1,8076	0,0730
$\Delta LN KBY$	-0,2092	0,0394	-5,3060	0,0000
$ecm(-1)$	-0,1769	0,0415	-4,2653	0,0000
$ecm = REZ - 1,5296NSH + 0,3772IMP - 0,3674KVB + 0,0497SAP - 0,1117lnKBY$				
$R^2$	0,4191	$\underline{R}^2$	0,3753	
S.E.	0,0210	F(5,109)	15,2946	
AIC	277,0503	DW	1,9196	

Not:  $\Delta i = i - i(-1)$

Tablo 5’deki hata düzeltme modeli (ecm), ilgili değişkenlerin kısa dönem dinamiklerini göstermekte olup, ecm katsayısı model itibariyle negatiftir ancak yüksek olmayan da bir değere sahiptir. Model için tahmin edilen ecm katsayısı -0,1769’dur.

Tablo 5’deki sonuçlara göre, 1990Q1-2018Q4 dönemi için, ithalatın (IMP) rezerv değişim oranına etkisi hem uzun dönemde hem de kısa dönemde yoktur. Ancak tablodan da görüldüğü gibi sermaye hareketlerindeki (NSH) artışın rezerv değişim oranı üzerindeki etkisi aynı uzun dönemde olduğu gibi hem pozitif hem de en yüksek düzeyde iken, kısa vadeli borçlar (KVB) ile kişi başına GSYH’deki (lnKBY) artışın rezerv değişim oranı üzerindeki etkisi ise uzun dönemde olduğundan farklı şekilde negatiftir. Öte yandan rezerv değişim oranı üzerinde S&P’un Türkiye Notu’ndaki (SAP) artışın etkisi ise uzun dönemdeki etkiden farklı olarak pozitifdir.

Bu bulgular itibariyle, kısa dönemli ilişkiler açısından, 1990Q1-2018Q4 döneminde Türkiye’de, sermaye hareketleri ve S&P’un Türkiye Notu’nun rezervleri pozitif yönde, kısa vadeli borçlar ve kişi başına GSYH’nin ise rezervleri negatif yönde etkilediğini ifade edebiliriz. Buradan 1990Q1-2018Q4 dönemi için, uzun dönemde olduğu gibi kısa dönemde de rezervleri etkileyen en önemli unsurun sermaye hareketleri olduğu görülmektedir.

## 5. Sonuç ve Değerlendirme

Finansal serbestleşmeyle birlikte hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ekonomilerde sınır ötesi sermaye akımlarında büyük artışlarla birlikte finansal bütünleşme süreci yaşanmıştır. Artan sermaye akımları bir yandan tasarruf yetersizliği sorunu yaşayan gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerini olumlu etkilerken, diğer taraftan büyük miktarlarda yabancı sermayeyi ülkelere çeken ülkelere sınır ötesi sermaye akımlarındaki aksaklıklar nedeniyle sık sık ekonomik krizler yaşanmıştır. 1990’lı yıllar sonrası Türkiye ve benzeri ülkeler, birinde başlayıp diğerine sirayet eden finansal krizler yaşamaya başlamışlardır. Bu krizlerin çoğu,



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

finansal liberalizasyon süreciyle yaşanan, finansal sistemin işleyişini bozan, önemli çıktı kayıplarına yol açan ani duruşlarla ilişkilendirilmiştir. (Arslan ve Cantú, 2019:3; Cruz ve Walters, 2008:667-668). Sonuç olarak ülkeler sermaye akımlarındaki ani durmalara ve tersine dönmelere karşı giderek daha savunmasız hale gelmiş, spekülasyon saldırılarına karşı korunmak için uluslararası rezerv biriktirme ihtiyacı içine girmişlerdir. (Akyüz, 2008: 22).

Sermaye akımlarının aniden durmasının yaratabileceği maliyetlerden hoşlanmayan bir ülkenin, ne kadar rezerv tutması gerektiğini bilmesi önemlidir. Anılan doğrultuda bu çalışma, finansal serbestleşme sonrası Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın rezerv talebini etkileyen faktörleri araştırmıştır. Bu amaçla, rezervler ile onu etkileyen unsurlar olan sermaye hareketleri, kısa vadeli borçlar, S&P’un Türkiye notu ve kişi başına GSYH arasındaki ilişkinin varlığı, 1990Q1-2018Q4 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz edilmiştir.

Çalışma sonuçlarına göre, uzun ve kısa dönem ilişkiler bakımından, Türkiye’de, sermaye hareketleri, kısa vadeli borçlar, S&P’un Türkiye notu ve kişi başına GSYH’nin rezervleri 1990Q1-2018Q4 döneminde etkilediğini, bu etkinin; sermaye hareketleri bakımından hem uzun hem de kısa dönem ilişkiler yönünden pozitif yönde ve diğer unsurlara nazaran en yüksek düzeyde olduğunu, kısa vadeli borçlar ve kişi başına GSYH için uzun dönemde pozitif, kısa dönemde negatif yönde olduğunu, S&P’un Türkiye Notu içinse uzun dönemde negatif, kısa dönemde ise pozitif yönde olduğunu ifade edebiliriz.

Uzun vadeli bir bakış açısından, kişi başına GSYH’nin rezervleri pozitif yönde etkilemesi, ekonominin büyümesiyle uluslararası işlem hacmi arttıkça, rezerv seviyesinin de artması beklentisiyle uyumludur. Standard and Poor's tarafından verilen daha yüksek bir ülke notunun, dış borçta daha düşük bir temerrüt riski anlamına geldiğinden, rezerv ihtiyacını azaltması, aksine derecelendirme notu düşük olan ülkenin, uluslararası sermaye piyasalarına erişimi sınırlı olduğundan, olumsuz dış şoklara daha iyi dayanmak için, rezerv talebini artırması beklenmektedir (Choi vd., 2007: 7-13). S&P’un Türkiye Notu’ndaki artışın rezervleri negatif yönde etkilemesi bulgusu, not artışının rezerv ihtiyacını azaltacağı yönündeki beklentiyle örtüşmektedir. Kısa vadeli borçlardaki artışın, rezervleri pozitif yönde etkilemesi, kısa vadeli borç stokundaki artışın kırılabilirliği arttırarak kriz olasılığını yükseltmesi ve merkez bankasının ihtiyati olarak rezerv talebini arttırmış olması şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan; net sermaye akımlarının rezervler üzerindeki etkisinin hem uzun hem de kısa dönem ilişkiler yönünden, pozitif yönde ve diğer unsurlara nazaran en yüksek düzeyde olması, merkez bankasının ihtiyati amaçla rezerv talep ettiği ve sermaye akımlarının rezerv artışına yol açtığı şeklinde yorumlanabilir.

## Kaynakça

Aizenman, J. and Marion, N. (2003). The High Demand for International Reserves in The Far East: What is Going on?. *Journal of Japanese and International Economies*, Vol. 17: 370–400.

Aizenman, J. and Marion, N. (2004). International Reserve Holdings with Sovereign Risk and Costly Tax Collection. *The Economic Journal*, vol. 114, 569–591.



- Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220
- Aizenman, J., Lee, Y., and Rhee, Y. (2004). International Reserves Management and Capital Mobility in a Volatile World: Policy Considerations and a Case Study of Korea. *NBER Working Paper*, No.10534.
- Aizenman, J. and Lee, J. (2005). International Reserves: Precautionary vs. Mercantilist Views, Theory and Evidence. *IMF WP/05/198*.
- Aizenman, J., Jinjark, Y. and Park, D. (2010). International reserves and swap lines: substitutes or complements?. *NBER (National Bureau of Economic Research) Working Paper*, No: 15804
- Akyüz, Y. (2008). Managing Financial Instability in Emerging Markets: A Keynesian Perspective. *Third World Network (TWN) Global Economy Series*, 12, 11600 Penang, Malaysia.
- Alberola, E., Erce, A. and Serena, J. M. (2015). International reserves and gross capital flow Dynamics. *BIS Working Papers*, No 512.
- Arslan, Y. ve Cantú, C. (2019). The Size of Foreign Exchange Reserves, *BIS Papers*. chapters in: Bank for International Settlements (ed.), Reserve management and FX intervention, volume 104, pages 1-23. Bank for International Settlements.
- Berument, H. and Dinçer, N. N. (2004). Do Capital Flows Improve Macroeconomic Performance in Emerging Markets? The Turkish Experience. *Emerging Markets Finance & Trade*, Vol. 40, No. 4, 20-32.
- Bordo, M., Eichengreen, B., Klingebiel, D. and Martinez- Peria, M. S. (2001). Is the Crisis Problem Growing More Severe?. *Economic Policy*, Volume 16, Issue 32, 52–82.
- Calvo, G. A. and Reinhart, C. M. (2002). Fear of Floating. *NBER Working Papers*, No:7993.
- Choi, W.G., Sharma, S. and Strömquist, M. (2007). Capital Flows, Financial Integration, and International Reserve Holdings: The Recent Experience of Emerging Markets and Advanced Economies. *IMF Working Paper*, 07/151.
- Cinel, E. A. ve Yamak, N. (2014). Merkez Bankası Döviz Rezervlerinin Belirleyicileri: Türkiye Örneği. *Ekonomik Yaklaşım*, 25(93): 21-38.
- Delatte, A. and Fouquau, J. (2011). The Determinants Of International Reserves in The Emerging Countries: A Nonlinear Approach. *Applied Economics*, 2011, 43: 4179–4192.
- Dooley, M., D., Folkerts-Landau and P. Garber (2003). An Essay on the Revived Bretton Woods System. *NBER Working Papers*, No: 9971.
- Durdu, C. B., Mendoza, E. G. and Terrones, M. E. (2007). Precautionary Demand For Foreign Assets in Sudden Stop Economies: An Assessment Of The New Merchantilism. *NBER Working Paper Series*, No. 13123
- ECB (2012). Monthly Bulletin, Erişim: Haziran 2021. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/mobu/mb201206en.pdf>
- Feldstein, M. (1999). Self-Protection for Emerging Market Economies. *NBER Working Papers*, No:6907.



- Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220
- Fischer, S. (2001). Opening Remarks. *IMF/World Bank International Reserves: Policy Issues Forum*.
- Gosselin, M. and Parent, N. (2005). An Empirical Analysis of Foreign Exchange Reserves in Emerging Asia. *Bank of Canada Working Paper*, 2005-38.
- Gupta, A. S. (2008). Cost of Holding Excess Reserves: The Indian Experience. *Indian Council For Research On International Economic Relations*, WP: 206.
- Heller, H. R. (1966). Optimal International Reserves. *The Economic Journal*, Vol. 76, No.302, 296-311.
- IMF (1995). *Annual Report*, Erişim: Haziran 2021. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/archive/pdf/ar1995.pdf>
- IMF (2002). *Annual report*, Erişim: Haziran 2021. <https://www.elibrary.imf.org/view/books/011/00320-9781589061620-en/00320-9781589061620-en-book.xml>
- IMF (2003). Three Current Policy Issues in Developing Countries, *World Economic Outlook*, (September) 2003, pp.65-111.
- IMF (2011). *Assessing Reserve Adequacy*. Erişim: Mart 2021. <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2011/021411b.pdf>
- IMF (2019). *Appendix I. International Reserves*, Erişim: Erişim Haziran 2021, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-ar-2019-appendix-i-to-v.pdf>
- IMF (2020), *World Economic Outlook Database*, October 2020. Erişim: Haziran 2021, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>
- Jo, Gab-Je (2007). The Determinants of International Reserve Hoarding in Korea: Cointegration and Error Correction Approach. *Singapore Economic Review Conference 2007*, Singapore.
- Kaytancı, B. G. (2021). *Sermaye Hareketleri ve Uluslararası Rezervler*, Eskişehir: Nisan Kitabevi, 1. bs.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Reinhart, C. M. and Rogoff, K. S. (2008). This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises. *NBER Working Papers*, No: 13882.
- Rodrik, D. (2006). The Social Cost of Foreign Exchange Reserves. *NBER Working Paper*, No W11952.
- Steiner, A. (2010). The Accumulation of Foreign Exchange by Central Banks: Fear of Capital Mobility?. *Working Paper No. 85*, Osnabrück University, Institute of Empirical Economic Research.
- Yeldan, E. (2004). Türkiye Ekonomisinde Dış Borç Sorunu ve Kalkınma Stratejileri Açısından Analizi. *Çalışma ve Toplum*, 2004/1



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi; Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yayınları, 17. bs. İstanbul.

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde *Fiscaoeconomia* Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

**Yazar Katkıları:** Uğur Bülent KAYTANCI, çalışmada Veri Seti, Ekonometrik Metodoloji ve Analizler ve Sonuç bölümlerinde katkı sağlamıştır. Bengül Gülümser KAYTANCI, çalışmada Giriş, Ampirik Literatür, Sonuç bölümleri ve analiz aşamalarında çalışmaya katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50.

**Author Contributions:** Uğur Bülent KAYTANCI contributed to the study in the Data Set, Econometric Methodology and Analysis, and Conclusion sections. Bengül Gülümser KAYTANCI contributed to the study in Introduction, Empirical Literature, Conclusion sections and analysis stages. 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

**Çıkar Beyanı:** Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

**Conflict of Interest:** There is no conflict of interest between the authors.



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

## **Research of Factors Affecting The Reserve Demand After Financial Liberalization in Turkey**

**Uğur Bülent KAYTANCI & Bengül Gülümser KAYTANCI**

### **Extended Abstract**

Although the currency system of most countries became more flexible with the collapse of the Bretton Woods system, the forecast for the fall of foreign currency assets of central banks has not been realized; on the contrary, foreign currency assets of central banks have increased significantly in the recent past. On average, the foreign exchange reserve growth, dramatically in the emerging markets, amounted to about 5% of GDP in 1990 and reached almost 30% of GDP in 2018 (Arslan ve Cantú, 2019: 2).

In general, there are two main explanations for the increase in demand for foreign exchange reserves: (i) demand for precautionary reserves for self-insurance against financial crisis (ii) mercantilist approach promoting exports, and reserve demand related to exchange rate stability, which is related but somewhat different from the first two objectives (Aizenman, Jinjara ve Park, 2010: 1-2).

The dramatic increase in foreign exchange reserves in the world has encouraged researchers to examine the determinants of foreign exchange reserves and which economic factors are effective in increasing foreign exchange reserves.

It is essential to know how many reserves a country needs to hold to create a liquidity buffer against the risks that may often arise from the balance of payments. In general, a few basic rules, such as reserves meeting three months' imports and short-term external debt, have been cited as a possible benchmark of reserve holding. However, several studies in the literature that emerged after a series of financial crises in the 1990s (for example, Aizenman and Marion, 2002-2004; Aizeman et al., 2004; Aizenman and Lee, 2006; Jo, 2007; Gosselin and Parent, 2005; Stainer, 2010, and Choi, Sharma and Strömquist, 2007) pointed out that a country's demand for the international reserve is dependent on a broader range of explanatory variables, and not just on many factors such as reserve/imports, reserve/short-term external debt (Gupta: 8).

In general, the determinants of reserve assets can be grouped into five main categories: economic size, current account vulnerability, capital account vulnerability, exchange rate flexibility, and opportunity cost.

In theory, the volume of international transactions and, therefore, demand for reserves should increase with economic size. In the literature, GDP, GDP per capita, and population are used as indicators of economic size. The vulnerability of the current account can be expressed in terms of trade openness and export volatility. A more open economy is more vulnerable to external shocks, so greater trade openness and export volatility will lead central banks to acquire higher reserve assets. Therefore, the level of reserves is positively related to the increase in both export and import. In the category of capital account vulnerability, variables such as the ratio of capital flow to GDP or the ratio of the broad money supply to GDP, short-term external debt, and foreigners' equity position are taken into account. Capital account fragility increases with financial openness and the potential for capital flight from resident-based. As a result, reserves are positively correlated with variables such as the ratio of capital



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

flows to GDP and the ratio of the broad money supply to GDP (indicating potential demand for foreign assets from domestic factors). Exchange rate flexibility is an essential factor in determining the reserve level. According to the traditional view, if the flexible exchange rate system is applied, the demand for reserves reduces because central banks do not need a large stockpile of reserves to manage a pegged exchange rate. However, countries' willingness to intervene in the exchange rate in order to soften the exchange rate movements may increase the demand for reserves, and flexibility is usually measured by exchange rate volatility. Another factor that explains reserve accumulation is opportunity cost. The opportunity cost of holding a reserve is equal to the difference between the yield on reserves and the marginal productivity of an alternative investment. The higher the opportunity cost, the lower the reserve level (IMF, 2003:80-81; Gosselin and Parent, 2005: 5-6).

In particular, the financial crises experienced in the 1990s triggered the increase in reserves, the rate of reserve accumulation increased in emerging markets since the early 2000s, and the reserves were kept well above the traditional reserve adequacy criteria.

Most of these crises have been associated with the sudden stops in capital flows that destabilized the financial system and caused significant, mostly permanent output losses experienced by the financial liberalization process.

Countries that do not like the cost of sudden stops tend to manage precautionary savings in the form of international reserves. While holding reserves protects countries against crises, they also face high costs when acquiring large reserves. However, many studies in the literature (Feldstein, 1999, Aizenman and Marion, 2003 and Rodrik, 2006) determined that the cost of holding reserves was less than the damage caused by financial crises.

In the 1980s, Turkey started to follow economic policies of openness and liberalization, and the first step towards financial liberalization was realized with the removal of interest ceilings on bank loans in 1981 (Berument and Dinçer, 2004: 22). The decision of “convertibility” No. 32, which entered into force in 1989, provides liberalization of capital flows. In this way, all restrictions on the entrance and exit of international financial capital to Turkey have been removed, and the 1990s became the period when financial liberalization was completed (Yeldan, E.. 2013:127). As a result of these steps taken towards liberalization capital flows, short-term capital inflows to the country increased. However, the high probability of a reversal of capital inflows increased the fragility of the financial system and laid the groundwork for crises in the country (Berument and Dinçer, 2004: 22-23).

As a result, countries have become increasingly vulnerable to sudden stops and reversals in capital flows, and they need to accumulate international reserves to protect themselves against speculative attacks. (Akyüz, 2008:22-23).

It is vital for a country that does not like the costs of sudden stops and capital flow reversals to know how much reserves that should hold. For this purpose, the existence of the relationship between reserves and the factors affecting it such as capital movements, short-term debts, S&P's Turkey Rating, and GDP per capita, have been examined with the ARDL bounds testing approach for the period 1990Q1-2018Q4. In this direction, this study investigated the factors affecting the reserve demand of the Central Bank of the Republic of Turkey after financial liberalization. According to the findings, capital flows, short-term debts,



Kaytancı, U. B. & Kaytancı, B. G. (2022). Türkiye’de Finansal Serbestleşme Sonrası Rezerv Talebini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması. *Fiscaeconomia*, 6(1), 142-160. Doi: 10.25295/fsecon.1033220

---

S&P's Turkey rating and GDP per capita affected foreign exchange reserves in terms of both long-term and short-term relations in the period examined. This effect; in terms of capital flows, both in terms of long and short-term relations, in a positive direction and at the highest level compared to other factors. We can state that the effect of short-term debts and GDP per capita on reserves has been positive in the long term and negative in the short term, and for the S&P's Turkey rating, this effect is negative in the long term and positive in the short term.

From a long-term perspective, GDP per capita's positive impact on reserves indicates that as international transactions increase with economic size, reserves increase with GDP levels. The negative impact of the increase in S&P's Turkey Rating on reserves reduces the need for reserves, meaning a lower default risk in foreign debt. It can be interpreted that the increase in short-term debt has a positive effect on reserves, the increase in the short-term debt stock increases the vulnerability. It increases the probability of a crisis, and the central bank has increased precautionary demand for international reserves. On the other hand; the effect of net capital flows on reserves is positive in terms of both long-term and short-term relations and is at the highest level compared to other factors; it can be interpreted as the central bank's demand for reserves for precautionary purposes, and capital flows causing an increase in reserves.



## Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz

*A Review of Price Supports for Electricity Generation Based on Renewable Energy Sources in Turkey: A Comparative Analysis*

Halil Alpay ÖZNAZİK<sup>1</sup>

### Öz

Enerji sektöründe ithalat bağımlılıklarının artmasını ve sera gazı salınımlarının neden olduğu küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi dünyanın geleceğini tehdit eden olumsuz gelişmeleri önleyebilmek için ülkeler yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini teşvik etmektedirler. Söz konusu teşvikler hükümetler tarafından yürürlüğe konan çeşitli politikalar aracılığıyla uygulanmaktadır. Karbon salınımlarının kısıtlanmasına yönelik politikalar, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı tesislere yönelik vergi indirimleri, elektrik üretiminin belirli oranlarda yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı olarak yapılmasını zorunlu tutan politikalar, fiyat destekleri ve mezat yoluyla yenilenebilir enerji sektörünün desteklenmesi gibi politikalar dünyada en fazla uygulanan teşviklerdir. Türkiye’de ise fiyat destekleri ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin artırılması amacıyla Türkiye’de uygulanan fiyat desteklerinin analizi yapılmıştır. Geçmişten bu yana değişen fiyat teşviki politikalarının karşılaştırmalı olarak ortaya konmasıyla yapılan bu analizde, 2021 yılının Temmuz ayından itibaren faaliyete geçen tesisler için fiyat desteklerinin oldukça yüksek oranlarda azaldığı görülmüştür. Azalışın temelinde, yapılan son düzenlemeyle yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimine verilen fiyat desteklerinin Amerika Birleşik Devletleri Doları yerine Türk Lirası cinsinden ödenmeye başlaması yatmaktadır. Son yıllarda Dolar/Türk Lirası kurundaki hızlı yükseliş daha önce uygulanan ve 2021 yılının Temmuz ayından önce faaliyete geçmiş üretim tesisleri için halen uygulanmakta olan fiyat desteği karşısında yeni fiyat desteklerinin %80'lere varan oranlarda düşmesine neden olmuştur.

**Jel Kodları:** Q20, Q28, Q30, Q40, Q42, Q53, Q58.

**Anahtar Kelimeler:** Yenilenebilir Enerji, Elektrik Üretimi, Fosil Yakıtlar, Politika, Enerji Sektörü, İthalat Bağımlılığı, Sera Gazı Salınımı, Küresel Isınma, İklim Değişikliği, Teşvik, Hükümet, Vergi İndirimi, Fiyat Desteği, Mezat.

<sup>1</sup> Arş. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi, Boyabat İİBF, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, haoznazik@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3442-9556



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

## Abstract

Countries are incentivising electricity generation based on renewable energy sources to prevent increases in import dependencies in energy sector and negative developments that threaten the future of the world, such as global warming and climate change caused by greenhouse gas emissions. These incentives are implemented through various policies enacted by governments. Policies such as policies to restrict carbon emissions, tax credits for facilities based on renewable energy sources, policies requiring electricity generation to be based on renewable energy sources at certain rates, price supports and supporting renewable energy sector through auctions are the most applied incentives in the world. In this study, the price supports applied in Turkey in order to increase electricity generation based on renewable energy sources are analyzed. In this analysis which is made by demonstrating changing policies of price incentive since the past comparatively, it is seen that price supports decreased at very high rates for facilities operating from July 2021. The basis of the decrease is that the price supports given to electricity generation based on renewable energy sources with the latest regulation begin to be paid in Turkish Lira instead of US dollars. In recent years, the rapid rise in the Dollar/Turkish Lira exchange rate has caused new price supports to fall by up to 80% in the face of the price support that is still being implemented for production facilities that have been operational before July 2021.

**Jel Codes:** Q20, Q28, Q30, Q40, Q42, Q53, Q58.

**Keywords:** *Renewable Energy, Electricity Generation, Fossil Fuels, Policy, Energy Sector, Import Dependence, Greenhouse Gas Emission, Global Warming, Climate Change, Incentive, Government, Tax Credit, Price Support, Auction.*

## 1. Giriş

Enerji kaynakları bir yandan ekonominin tüm sektörleri tarafından ara malı olarak kullanılırken, bir yandan da hanehalkları tarafından tüketim malı olarak kullanılmaktadırlar. Bu kadar geniş kapsamlı bir kullanım alanına sahip olmaları enerji kaynaklarının talebini hızla artırmaktadır. Yirminci yüzyılın ortalarına kadar dünyada birincil enerji ihtiyacının neredeyse %100’ünü karşılayan fosil yakıtlar, yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna yaklaşılırken halen bu ihtiyacın %80’inden fazlasını karşılamaktadır (BP, 2021). Fosil yakıtların birincil enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılıyor oluşu çok önemli iki soruna yol açmaktadır. Bunlardan birincisi, fosil yakıt rezervlerinin dünyanın belirli bölgelerinde yoğunlaşmış olmasından dolayı, bu rezervlere sahip olmayan coğrafyalarda yer alan ülkelerde enerji talebinin ithalat bağımlılığının yüksek oluşudur. Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin geneli bu sorunu yaşamaktadır. Birincil enerji ihtiyacının karşılanması fosil yakıtların ithalatına bağlı olduğundan, enerji arzının çevresel koşullar üzerinde olumsuz etkiler yaratmaksızın, çeşitli biçimlerde, yeterli miktarlarda, makul fiyatlar karşılığında ve kesintisiz olarak gerçekleştirilmesi anlamına gelen enerji arz güvenliği olumsuz yönde etkilenmektedir (UNDP, UNDESA ve WEC, 2004: 42). Enerji sektöründe hem fosil yakıtlara olan bağımlılığın hem de fosil yakıt talebinin ithalat bağımlılığının yüksek olması enerji arzında çeşitliliğin, yeterliliğin, fiyatların ve sürekliliğin olumsuz yönde etkilenmesine ilişkin riskler doğurmaktadır. Bu riskler



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

enerji arz güvenliğinin azalmasına<sup>2</sup> neden olmaktadır. Birincil enerji ihtiyacının büyük bir bölümünün fosil yakıtlarla karşılanmasının yol açtığı ikinci önemli sorun sera gazı salınımlarının artmasıdır. Bu artış hava kirliliğine, küresel ısınmaya ve iklim değişikliğine neden olmaktadır. Küresel ısınma ve iklim değişikliği ise kasırgalar, seller ve kuraklık gibi birçok doğal felaketi beraberinde getirmektedir (Wang, 2020: 123). Dolayısıyla, enerji ihtiyacının karşılanmasında yoğun bir biçimde fosil yakıtların kullanılması çevresel koşullar üzerinde son derece olumsuz etkiler yaratmaktadır. Genel ifadesiyle, enerji sektöründe fosil yakıtlara olan bağımlılığın yüksek oluşu enerji arz güvenliğini her yönden tehdit etmektedir.

Fosil yakıt tüketiminin neden olduğu, yukarıda sıralanan sorunların tamamı yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişle zaman içerisinde çözülebilecek sorunlardır. Enerji sektöründe çeşitliliğin, yeterliliğin, sürekliliğin artması ve bunlara bağlı olarak fiyatların düşmesi, ayrıca sera gazı salınımlarının azaltılmasıyla çevresel koşullar üzerinde yaratılan olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması fosil yakıtlar yerine yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılmasıyla mümkün olacaktır. Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı enerji üretiminin yüksek maliyetler yaratması ve teknolojilerinin yeni olması ise enerji sektöründe söz konusu geçişin sağlanabilmesi için hükümetler tarafından bu geçişe yönelik birtakım teşvik politikalarının uygulanmasını gerektirmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılmasına yönelik uygulanan fiyat desteği politikaları incelenmiştir. Ancak çalışmanın bütünlüğü açısından, Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde, yenilenebilir enerji kaynaklarının teknolojilerine ilişkin maliyetlerde dünyada yaşanan gelişmeler incelenmiş, böylece hangi teknolojilerin daha fazla desteklenmesi gerektiğine ilişkin bir çerçeve oluşturulmuştur. Üçüncü bölümde, diğer ülkelerde yenilenebilir enerji kaynaklarına verilen teşviklerin türleri ortaya konarak Türkiye için de fiyat destekleri dışında veya fiyat destekleriyle birlikte tercih edilebilecek politikaların nitelikleri ortaya konmuştur. Sonrasında dördüncü bölüme geçilerek Türkiye’de geçmişten bu yana yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik uygulanan fiyat desteği politikalarının karşılaştırmalı bir analizi yapılmıştır. Son olarak Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmış ve birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur.

## 2. Yenilenebilir Enerji Kaynakları ve Maliyetler

Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanıldığı tesislerde elektrik üretimi düşük maliyetlerle gerçekleştirilmektedir. Bu tesislerin işletim ve bakım maliyetlerinin düşük oluşu ve rüzgar ve güneş gibi herhangi bir biçimde parasal maliyete katlanmayı gerektirmeksizin elde edilen kaynakların kullanılması üretim maliyetlerinin yükselmesini engellemektedir. Ancak, fosil yakıtların kullanılmasıyla elektrik üretimi yapılan termik santrallere göre daha yeni teknolojiler

<sup>2</sup> Enerji Arz Güvenliği dünyada çeşitli ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından endeks değerleri hesaplanarak ölçülmektedir. Bu ölçümlerde Enerji Arz Güvenliğinin tanımında yer verilen kavramları ifade eden göstergelerden yararlanılarak belirli yöntemler kullanılmaktadır. Bunlar arasında IEA (2007)’de kullanılan Enerji Güvenliği Endeksi (Energy Security Index, ESI), ABD Ticaret Odası’na (U.S. Chamber of Commerce) bağlı Küresel Enerji Enstitüsü (Global Energy Institute) bünyesindeki 21. Yüzyıl Enerji Enstitüsü (Institute for 21st Century Energy) (2012)’nde kullanılan Uluslararası Enerji Güvenliği Risk Endeksi (International Index of Energy Security Risk), WEC (2012)’de kullanılan Enerji Sürdürülebilirlik Endeksi (Energy Sustainability Index, ESI), WEC (2014)’de kullanılan Enerji Üçleme Endeksi (Energy Trilemma Index, ETI) ve WEF (2013)’te kullanılan Enerji Mimarisi Performans Endeksi (Energy Architecture Performance Index, EAPI) literatürde önemli yer tutmaktadır.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

gerektirdiği için henüz kurulum maliyetleri termik santrallerle rekabet edebilir düzeylere düşmemiştir. Çünkü üretim maliyetlerinin düşük olması yatırım maliyetlerinin düşük olması anlamına gelmemektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi hem ekipman temini bakımından hem de inşaat aşamasında oldukça yüksek maliyetlere yol açmaları bakımından önemli miktarlarda sermaye birikimi gerektirmektedir (Usher, 2019: 55). Rüzgar tarlaları ve şebeke ölçeğinde güneş enerjisi santralleri (GES) gibi geniş çaplı yenilenebilir enerji projeleri çok yüksek maliyetlere neden olan yatırımlardır. Bu tür yatırımların iktisadi yönden hayata geçirilebilir olduğunu kabul etmek için yatırımcılar söz konusu tesislerde yapacakları elektrik üretiminin kendilerini zarara uğratmayacağından emin olmalıdırlar. Yaptıkları yatırımın kendilerini zarara uğratmayacağından emin olmaları için ise işletim ve bakım maliyetleri yanında borçlarının geri ödemesini ve faiz maliyetlerinin karşılanabilmesini olanaklı kılacak düzeylerde gelirler elde edeceklerini önceden garanti altına almış olmaları gerekmektedir (Raikar ve Adamson, 2019: 9). Yatırım maliyetleri henüz çok yüksek olmasına rağmen, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi sera gazı salınımları azaltılarak küresel ısınmanın engellenmesi, enerji ithalat bağımlılığı düşürülerek ve enerji kaynağı çeşitliliği artırılarak enerji arz güvenliğinin yükseltilmesi ve yeni istihdam olanakları yaratılarak işsizlikle mücadeleye katkı sağlanması gibi hem çevresel yönden hem de iktisadi yönden çok önemli yararlar sağladığı için yenilenebilir enerji teknolojilerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar dünyanın her yerinde devam etmektedir (Yamamoto, 2018: 1).

Dünyada birincil enerji kaynakları kullanılarak elektrik üretimi yapılan tesislerin yarattıkları maliyetler Seviyelendirilmiş Elektrik Maliyeti (Levelized Cost of Electricity, LCOE) adı verilen yöntemle ölçülmektedir. LCOE’nin iki önemli amacı vardır. Bunlardan ilki elektrik üretimi yapmak için kullanılan birbirinden farklı teknolojileri teknik ömürleri boyunca ortaya çıkaracakları maliyetlerin ortalaması bakımından karşılaştırmaktır. İkincisi ise bu teknolojilerle yapılan elektrik üretimlerine uygulanacak uygun fiyat tarifelerinin belirlenmesidir (IEA, NEA ve OECD, 2015: 186). LCOE’yi hesaplamak için Eşitlik (1)’de görülen şu formül kullanılmaktadır (IRENA, 2020: 137):

$$LCOE = \frac{\sum_{t=1}^n \frac{I_t + M_t + F_t}{(1+r)^t}}{\sum_{t=1}^n \frac{E_t}{(1+r)^t}} \quad (1)$$

Eşitlik (1)’de;

- $I_t$ : t Yılı Yatırım Harcamaları
- $M_t$ : t Yılı İşletme ve Bakım Harcamaları
- $F_t$ : t Yılı Yakıt Harcamaları
- $E_t$ : t Yılı Elektrik Üretimi
- $r$ : İskonto Oranı
- $n$ : Sistemin Ömrü



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

- t: Zaman

Eşitlik (1)’e göre, LCOE herhangi bir birincil enerji kaynağı kullanılarak elektrik üretimi yapılan bir tesisin ömrü boyunca yaratacağı bütün maliyetler toplamının o tesiste yine bütün bir ömrü boyunca yapılacak toplam elektrik üretimine bölünmesiyle elde edilmektedir. Kısacası, LCOE bir güç santralının ömrü boyunca yaptığı her bir birim elektrik üretiminin maliyetini ifade etmektedir. Dolayısıyla, LCOE’yi ortalama maliyet olarak adlandırmak mümkündür. Ancak bu ortalama maliyet tesisin ömrü boyunca yaratacağı maliyetlerin ortalamasıdır. Buradaki tesis ömründen kastedilen şey tesisin inşaatının başladığı andan itibaren başlayıp tesisin üretim faaliyetini sonlandıracağı ana dek geçecek süreye ilişkin bir öngörüdür (Usher, 2019: 13). LCOE’deki azalış söz konusu tesisin rekabetçiliğinin artması anlamına gelmektedir.

**Tablo 1: Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimi Yapılan Tesislerde LCOE 2010-2020 (USD/kWh)**

	2010	2020	Fark (%)
Hidroelektrik	0,038	0,044	%18
Rüzgar-Deniz Üstü	0,162	0,084	-%48
Rüzgar-Kara Üstü	0,089	0,039	-%56
Güneş-PV	0,381	0,057	-%85
Güneş-CSP	0,340	0,108	-%68
Jeotermal	0,049	0,071	%45
Biyo-kütle	0,076	0,076	%0

Kaynak: IRENA (2021: 11).

Tablo 1’de 2010-2020 yılları arasında dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi yapılan tesislerdeki ortalama LCOE değerlerinin ne şekilde değiştiği Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Doları cinsinden görülmektedir. Tabloya göre, 2010-2020 yılları arasında LCOE değerleri biyo-kütle enerjisine dayalı elektrik üretiminde değişmezken, fotovoltaik güneş enerjisi sistemlerine (Güneş PV) dayalı elektrik üretiminde %85, yoğunlaştırıcı güneş enerjisi sistemlerine (Güneş CSP) dayalı elektrik üretiminde %68, kara üstü rüzgar enerjisi sistemlerine dayalı elektrik üretiminde %56 ve deniz üstü rüzgar enerjisi sistemlerine dayalı elektrik üretiminde %48 oranlarında düşmüştür. Diğer taraftan, jeotermal enerjisine dayalı elektrik üretiminde %45 ve hidrolik enerjiye dayalı elektrik üretiminde ise %18 oranlarında yükselmiştir. Hidrolik enerjiye dayalı elektrik üretiminde LCOE değeri artmış olmasına rağmen, bu tesisler halen en üst teknolojiye sahip termik santrallere göre daha düşük maliyetlerle çalışmaktadırlar (IRENA, 2021: 11-15). Tabloya bakıldığında göze çarpan ilk şey fotovoltaik güneş enerjisi sistemlerine dayalı elektrik üretiminde LCOE’nin azalışıdır. Bu düşüş 2010 ile 2020 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte fotovoltaik güneş enerjisi sistemlerine dayalı elektrik üretiminde LCOE’nin diğer bütün kaynaklara göre çok daha hızlı azaldığını ifade etmektedir. Yoğunlaştırıcı güneş enerjisi sistemlerine dayalı teknolojide önemli bir gelişme olmakla birlikte bu teknolojinin diğer teknolojiler karşısında henüz rekabetçilikten uzak olduğu görülmektedir. Yoğunlaştırıcı güneş enerjisi sistemlerine nazaran rekabetçiliği daha yüksek olsa da deniz üstü rüzgar enerjisi sistemleri de henüz diğer kaynaklarla rekabet edebilecek düzeylere gelmemiştir. 2020 yılı itibarıyla, tüm yenilenebilir enerji kaynakları arasında rekabetçiliği en yüksek teknolojilere sahip olanlar ise hidroelektrik enerjisi ve kara üstü rüzgar enerjisi sistemleridir.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

### 3. Dünyada Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimini Destekleme Politikaları

Küresel ölçekte birincil enerji ihtiyacının halen çok büyük bir kısmını karşılayan fosil yakıtlar (2020 yılında %83,14) (BP, 2021), rezervleri dünyanın belirli bölgelerinde yoğunlaşmış olan enerji kaynakları olduklarından birçok ülke bu kaynaklara erişebilmek için ithalat yapmak zorundadır. Bir ekonominin bütün kesimlerinde ihtiyaç duyulan enerji kaynakları arasında en fazla tüketilen kaynakların ithalat yoluyla erişilebilen fosil yakıtlar olması ülkelerin enerji alanında ithalat bağımlılıklarını artırmaktadır. Bunun yanında, fosil yakıtların kullanılmasıyla yapılan enerji üretimi yoğun biçimde sera gazı salınımlarına yol açtığı için ülkeler hem ithalat bağımlılığını düşürmek hem de çevresel koşulları daha iyi hale getirmek gibi amaçlarla ticarete konu olmayan ve çevresel koşulları olumsuz yönde etkilemeyen yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla yararlanabilmeye yönelik politikalar uygulamaktadırlar. Ayrıca, hidrolik enerji kaynakları ve kara üstü rüzgar enerjisi sistemleri dışındaki yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminde kullanılan teknolojiler henüz fosil yakıtlarla rekabet edebilecek düzeye gelmedikleri için yenilenebilir enerji yatırımlarının “cazip” hale gelebilmesi için destekleme politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini desteklemek amacıyla koşullara göre değişebilen önceliklere bağlı olarak belirlenen çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Bu politikaları genel olarak şu biçimde sıralamak mümkündür (Raikar ve Adamson, 2019: 11-18):

- Karbon Salınımının Vergilendirilmesi
- Karbon Ticareti
- Doğrudan Sübvansiyonlar
- Miktar Esasına Dayalı Politikalar
- Fiyat Esasına Dayalı Politikalar

Dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini destekleme mekanizmaları olarak adlandırılan yukarıdaki politikalar genel kategorileri ifade etmektedir. Söz konusu kategoriler altında çeşitli politikalar uygulanmaktadır. Bu politikaların incelenmesi Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarına verilen desteklerin daha iyi anlaşılması ve yine Türkiye’ye yönelik çıkarımlarda ve önerilerde bulunulması adına önemlidir.

#### 3.1. Karbon Salınımının Vergilendirilmesi

Karbon vergisi olarak adlandırılan bu uygulamada enerji üretiminde kullanılan kaynakların yol açtıkları CO<sub>2</sub> ve diğer sera gazı salınımları vergilendirilmektedir. Karbon vergisi böylece yoğun CO<sub>2</sub> salınımına yol açan fosil yakıt tüketiminin maliyetini artırarak bu tüketimin azalmasını sağlamaktadır. Politikanın temel amacı sera gazı salınımlarının azaltılmasıyla çevrenin korunması ve iklim değişikliğinin önlenmesidir. Fosil yakıt tüketiminin azaltılmasına yönelik olarak uygulanan karbon vergisi yenilenebilir enerji teknolojilerinin daha fazla tercih edilmesi yönünde bir teşvik politikası olarak değerlendirilmektedir (O’Rourke, Boyle ve Reynolds, 2011: 472).



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

Karbon vergisi fosil yakıtların karbon içeriklerine göre değişen oranlarda da uygulanabilmektedir. Örneğin, 2012 yılının Ekim ayında Japonya bu tür bir karbon vergisi uygulamaya başlamıştır. Vergiden en fazla etkilenen enerji kaynağı en yüksek oranda karbon içeren kömür olmuştur. 2012 yılında karbon vergisi bir birim karbon içeriği başına 95 yen (yaklaşık 1 dolar) olarak belirlenmiş, 2015 yılında bu tutar 298 yene (yaklaşık 3 dolar) yükselmiştir (Mori, 2016: 139). Ancak bu tutarlar dünyada uygulanan karbon vergileri arasındaki en düşük tutarlardandır (Kojima ve Asakawa, 2021: 19). Örneğin, Kanada’nın British Columbia eyaletinde bir birim karbon içeriği başına uygulanan vergi 30 dolardır. Bununla birlikte, Japonya’da karbon vergisi yalnızca elektrik üretimine değil, havacılıktan sanayiye geniş kapsamlı bir biçimde uygulanmıştır (Mori, 2016: 139).

### 3.2. Karbon Ticareti

Uygulamada karbon vergisinin önemli sorunları vardır. Bunların başında uygulanacak vergi neticesinde ortaya çıkacak sera gazı salınımlarının hangi miktarda olacağını tahmin edilememesi gelmektedir. Karbon ticareti sisteminde ise sera gazı salınımlarının vergiyle cezalandırılması biçiminde üreticilere maliyet yaratmak yerine belirli miktarlarda karbon salınımına izin verilmektedir. İzin verilen bu salınımların en önemli özelliği ise piyasada ticarete konu olabilmeleridir. Buna göre, izin verilen miktarda sera gazı salınımına yol açmayan bir üretici kalan salınım hakkını bir başka üreticiye satabilmektedir. Böylece söz konusu salınım hakkını satın alan üretici salınım iznini satın aldığı miktar kadar aşabilecek veya o da bunu bir başka üreticiye satabilecektir. Böylece, piyasada bir sera gazı salınımı fiyatı oluşacak ve bu fiyat ortaya çıkacak sera gazı salınımının en fazla hangi miktarda olacağını belirleyecektir (Raikar ve Adamson, 2019: 13).

Salınım ticaretinin temel olarak iki türü vardır. Bunlar Salınım Üst Sınırı ve Ticareti ile Taban Çizgisi ve Kredi sistemleridir. Salınım Üst Sınırı ve Ticareti sisteminde sera gazı salınımları için sabit bir üst sınır belirlenmektedir. Üst sınırın altında salınımına yol açan üreticiler kalan salınım haklarını mezat yoluyla satabilmektedirler veya belirli kriterler çerçevesinde bedavaya dağıtabilmektedirler. Taban Çizgisi ve Kredi sisteminde ise sera gazı salınımları için sabit bir sınırlama yoktur. Bu yöntemde üreticiler sera gazı salınımlarını belirli bir taban çizgisinin altına düşürerek kredi elde etmektedirler. Elde ettikleri bu kredileri ise tabi oldukları düzenlemelere uyum sağlamak zorunda olan diğer üreticilere satarak kendileri için bir gelir unsuru yaratmış olmaktadır (OECD, 2021).

### 3.3. Doğrudan Sübvansiyonlar

Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin ortalama maliyetleri fosil yakıtlara göre daha yüksek olduğundan, yenilenebilir enerji sektöründe yatırımları teşvik etmenin yollarından biri doğrudan sübvansiyonlardır. Doğrudan sübvansiyonlar iktisat literatüründe doğrudan hükümet transferleri biçiminde tanımlanıyor olsa da, yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaşması adına bir teşvik olarak ABD’de vergi indirimi biçiminde uygulanmıştır. Bu politikalar Yatırım Vergi Kredileri (Investment Tax Credits, ITC) ve Üretim Vergi Kredileri (Production Tax Credits, PTC) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan Yatırım Vergi Kredileri yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesisleri işletmeye girdiğinde tek seferlik ödenirken, Üretim Vergi Kredilerinin ödemeleri ise yenilenebilir enerji



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

kaynaklarına dayalı tesislerde yapılan elektrik üretiminin miktarına bağlı olarak zamana yayılmaktadır (Raikar ve Adamson, 2019: 14).

### 3.3.1. Yatırım Vergi Kredileri

Yenilenebilir enerji yatırımlarına yönelik vergi yükümlülüklerinin belirli oranlarda hafifletilmesi veya tümüyle ortadan kaldırılması biçiminde uygulanan mali teşvikler Yatırım Vergi Kredileri olarak adlandırılmaktadır (Bush, 2020: 492). Bu tür teşvikler yenilenebilir enerji kaynaklarına ilişkin projelerin yüksek kurulum maliyetlerini karşılayabilmeleri için yatırımcılara hükümet tarafından sağlanan sübvansiyonlardır. Ancak yenilenebilir enerji projeleri geliştirildikten sonra hayata geçirilmesine talip olacak yatırımcıların bulunması zaman alan süreçler olduğu için Yatırım Vergi Kredileri görece hantal ve karmaşık yapıda teşvikler olarak değerlendirilmektedir (Usher, 2019: 57). ABD’de 1978 yılından bu yana uygulanan (Namovicz, 2016: 46) Yatırım Vergi Kredileri güneş enerjisine dayalı sistemler ve küçük rüzgar türbinlerini kapsayan belirli teknolojiler için kurulum maliyetlerinin %30’unu karşılayacak düzeylere varan miktarlarda vergi indirimleri sağlamaktadır (Raikar ve Adamson, 2019: 14).

### 3.3.2. Üretim Vergi Kredileri

Üretim Vergi Kredileri üretime dayalı vergi teşvikleri olarak da adlandırılmaktadır. Bu teşvikler bir yıl içerisinde yapılan yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretim veya satış miktarına orantılı olarak sağlanan vergi indirimleri biçiminde uygulanmaktadır (Namovicz, 2016: 46). Dolayısıyla, Üretim Vergi Kredisi bir tesisin yatırımcısına veya sahibine yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin miktarına bağlı olarak verilen vergi teşviklerini ifade etmektedir (Bush, 2020: 497). Bu uygulamada yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı 1 kiloWatt saat (kWh) elektrik üretimi başına gelir vergisinde belirli bir miktar kesinti yapılmaktadır. Örneğin, ABD’de 1992 yılında uygulama yürürlüğe girdiğinde yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı 1 kWh elektrik üretimi başına gelir vergisinde 1,5 ABD Doları cent kesinti yapılmasına karar verilmiştir. Böylece, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi ne kadar fazla olursa gelir vergisine uygulanacak kesinti de o kadar yüksek olmaktadır (Nelson, 2011: 301).

### 3.4. Miktar Esasına Dayalı Politikalar

Yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaşmasını desteklemek amacıyla uygulanan miktar esasına dayalı politikalar ile elektrik üretim ve/veya dağıtım şirketlerine miktar yönünden yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi ve/veya satışı yapma zorunluluğu getirilmektedir (Raikar ve Adamson, 2019: 15). Genel olarak yenilenebilir enerji kotaları kavramıyla anılan bu politikalar ABD’de Yenilenebilir Portföy Standartları (Renewable Portfolio Standards, RPS), İngiltere’de Yenilenebilir Yükümlülükleri (Renewable Obligations, RO) ve Hindistan’da ise Yenilenebilir Satın Alma Yükümlülükleri (Renewable Purchase Obligations, RPO) olarak adlandırılmaktadır (IRENA, IEA ve REN21, 2018: 61). Literatürde daha çok ABD’deki uygulamanın analizi yapıldığından, miktar esasına dayalı politikaları Yenilenebilir Portföy Standardı özelinde ele almak mümkündür.

Yenilenebilir Portföy Standardı elektrik üretiminin veya satışının belirli oranlarda yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı olarak yapılmış olmasını gerektiren destekleme politikasıdır (Taha ve Daim, 2015: 6). Belirlenen oranın zaman içerisinde yükseltilmesiyle elektrik üretiminde





Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaşması ve elektrik piyasalarında fosil yakıtlara olan bağımlılık düşürülerek sürdürülebilirliğin artırılması hedeflenmektedir (Reddy, 2011: 418). Bu bağlamda, hükümet tarafından elektrik üretim ve/veya dağıtım şirketlerine kurulu güç kapasitesi, elektrik üretimi veya dağıtımını içerisinde yenilenebilir enerjinin paylarına ilişkin yükümlülükler getirilmekte ve bu yükümlülüklerini yerine getirmeyen şirketlere ceza uygulanmaktadır (Bush, 2020: 498). ABD’de yenilenebilir enerji kaynaklarının desteklenmesi amacıyla 50 eyaletten 29’unda Yenilenebilir Portföy Standardı uygulanmaktadır (Wang, 2020: 109).

Yenilenebilir Portföy Standardı uygulamasında, örneğin, dağıtım şirketleri zorunlu tutuldukları yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı olarak üretilmiş elektrik satış miktarlarını tamamlayamamaları halinde söz konusu üretimi kendi kuracakları tesislerde yapma hakkına da sahiptirler (Yamamoto, 2018: 2). Bu konuda herhangi bir şirketin yükümlülüğünü kendi olanaklarıyla yerine getirememesi karşısında Yenilenebilir Enerji Kredisi adı verilen bir sistem oluşturulmuştur. Yenilenebilir Portföy Standardı çerçevesinde belirlenen minimum yükümlülüklerini aşma olanağına sahip şirketler üretimlerinin veya satışlarının fazla kısımlarını, yükümlülüklerini yerine getiremeyen şirketlere Yenilenebilir Enerji Kredisi adı altında satabilmektedirler. Bu sistem şirketlerin Yenilenebilir Portföy Standardı çerçevesindeki yükümlülüklerini daha kolay ve ucuz bir biçimde yerine getirebilmeleri amacıyla tasarlanmıştır (Raikar ve Adamson, 2019: 15).

### **3.5. Fiyat Esasına Dayalı Politikalar**

Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini desteklemek amacıyla uygulanan politikalar yatırımları miktar yönünden teşvik edebildiği gibi fiyat yönünden de teşvik edebilmektedirler. Bunlar çeşitli ülkeler tarafından uygulanan yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaşmasına yönelik destekleme politikaları arasında en çok rastlanan politikalar (Wang, 2020: 114). Fiyat esasına dayalı teşvik politikaları yenilenebilir enerji için piyasa fiyatından farklı, genellikle daha yüksek, fiyatlar belirlenerek yenilenebilir enerji yatırımlarının teşvik edilmesi biçiminde uygulanmaktadır. Fiyat esasına dayalı yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini destekleme politikaları Sabit Fiyat Garantisi (Feed-in Tariff, FIT) ve Prim Garantisi (Feed-in Premium, FIP) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Raikar ve Adamson, 2019: 18).

#### **3.5.1. Sabit Fiyat Garantisi**

Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı kurulu güç kapasitesinin artırılmasına yönelik en etkili politikalarından biri Sabit Fiyat Garantisidir. Sabit Fiyat Garantisi hükümet tarafından yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı olarak yapılan elektrik üretimi için birim başına belirli bir fiyat belirlenerek, üretim miktarlarının piyasanın işleyişine bırakılmasıyla uygulanmaktadır. Dolayısıyla, bu politikada devletin üretim miktarları üzerinde bir kontrol işlevi yoktur. Sabit Fiyat Garantisi politikasının temel amacı yenilenebilir enerji piyasalarında teknolojik gelişmelerin desteklenmesiyle ve kitlesel üretim gerçekleştirilmesiyle maliyet koşulları iyileştirilerek rekabetçilik yaratılmasıdır (Kurakawa, 2021: 80). Örneğin Almanya’da Sabit Fiyat Garantisi politikası 2000 yılında uygulanmaya başlamıştır. Fotovoltaik modüllerin kitlesel üretimi sayesinde maliyetlerin düşeceği düşüncesiyle, belirlenen destekleme fiyatları süreç içerisinde düşürülmüştür. Böylece 2000-2017 yılları arasında fotovoltaik modül fiyatları



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

yaklaşık %87 oranında azalmıştır. 2015 yılı itibariyle Almanya’da fotovoltaik güneş sistemlerine dayalı elektrik üretiminin maliyeti fosil yakıtlara ve nükleer enerjiye dayalı elektrik üretiminin maliyetleriyle denk veya onlardan daha düşük düzeylere inmiştir (Varadi, Wouters ve Hoffman, 2018: 103).

Sabit Fiyat Garantisi politikasında yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi yapan şirketlerle, üretecekleri elektriğin tamamının söz konusu yüksek fiyattan satın alınacağına dair uzun dönemli sözleşme yapılmaktadır (Usher, 2019: 56). Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi için piyasa fiyatının üzerinde bir fiyatın belirlenmesi yatırımcılar için bir getiri olanağı yaratmaktadır (Elshurafa ve Matar, 2019: 46). Maliyet koşullarını iyileştirmeyi başaran yatırımcılar bu getirinin artmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte, Sabit Fiyat Garantisi üreticiler için bir yandan yüksek fiyattan satış olanağı sağlarken, bir yandan da uzun dönemli sözleşmeler sayesinde risk unsurunu ortadan kaldırmaktadır. Ancak yatırımcılar açısından projelerin hızla tamamlanmasına yönelik bir motivasyon oluşturulurken, hükümetler açısından önemli miktarlarda maliyetler ortaya çıkmaktadır (Usher, 2019: 56).

### 3.5.2. Prim Garantisi

Prim Garantisi politikasında yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi yapan şirketlere piyasa fiyatına ek olarak kWh başına belirli bir prim ödenmektedir (Niederle, 2016: 60). Sabit Fiyat Garantisinde üreticinin elde ettiği fiyat piyasa fiyatından tamamıyla bağımsız iken, Prim Garantisinde üretici piyasa fiyatının üzerine bir de prim elde etmektedir. Bu durum üretici için yeni projeler ortaya atarak yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini artırmak adına bir teşvik oluşturmaktadır (Raikar ve Adamson, 2019: 18). Prim Garantisinin genel olarak iki türü vardır. İlki piyasa fiyatının üzerine sabit bir prim eklenerek uygulanan ve risk unsurunu ortadan kaldıran Prim Garantisi politikasıdır. Buna Sabit Prim Garantisi adı verilmektedir. İkincisinde ise bir referans fiyat belirlenmektedir. Bu referans fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki fark prime eşit olmaktadır. Buna da Kayan Prim Garantisi adı verilmektedir. Kayan Prim Garantisinde piyasa fiyatı referans fiyatın üzerine çıkarsa prim sıfırın altına düşmektedir, dolayısıyla üretici aradaki farkı iade etmektedir (IRENA, IEA ve REN21, 2018: 62). Örneğin, Finlandiya’da Kayan Prim Garantisi politikası uygulanmaktadır. Ancak Finlandiya’daki uygulamada piyasa fiyatı referans fiyatın üzerine çıksa da negatif prim söz konusu olmamakta, sıfıra eşitlenmektedir. Yani, Finlandiya’daki uygulamada piyasa fiyatı referans fiyatından daha düşük olduğu sürece üreticiler pozitif prim elde ederlerken, piyasa fiyatı referans fiyatından yüksek olduğu sürece prim sıfır olmaktadır (IRENA, 2019: 27).

### 3.6. Yenilenebilir Enerji Mezadı

Yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaşmasına yönelik mezat, veya diğer adıyla, rekabetçi ihale yöntemi miktar esasına dayalı ve fiyat esasına dayalı olarak iki biçimde uygulanmaktadır. Miktar esasına dayalı mezatta bir birim elektriğin fiyatı önceden belirlenerek üreticilerden yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı kurulu güç kapasitesine ilişkin teklifler alınmakta ve en yüksek teklifi veren şirket bu kurulumu gerçekleştirme hakkını elde etmektedir (Raikar ve Adamson, 2019: 17). Fiyat esasına dayalı mezatta ise yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı önceden belirlenmiş bir miktarda kurulu güç kapasitesi için ihale açılarak üreticilerden fiyat teklifleri alınmaktadır. İhaleye katılan üreticiler kendileri için kabul edilebilir düzeyde getiri



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

sağlayacak bir birim elektrik üretimi karşılığında elde edecekleri fiyatlara ilişkin tekliflerini sunmaktadırlar. En düşük teklifi veren şirket söz konusu elektrik üretimini yapma hakkını elde etmektedir. Mezat yönteminde ihaleler hükümet tarafından ilan edilmektedir (Griffiths ve Orkoubi, 2019: 155). Bu yöntem son yıllarda en çok tercih edilen yenilenebilir enerji destekleme politikalarından biri haline gelmiştir. 2020 yılının ilk yarısında 13 ülkede toplam 50 Giga Watt (GW) yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı güç kapasitesinin kurulmasını yapan şirketler mezat yoluyla belirlenmiştir (REN21, 2021: 54).

#### 4. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Verilen Fiyat Destekleri

Fosil yakıtlara dayalı elektrik üretimi yoğun bir biçimde sera gazı salınımlarına yol açmaktadır. Dünyada halen toplam elektrik üretimi içerisinde, özellikle kömür ve doğalgaz olmak üzere, fosil yakıtlara dayalı santrallerde (termik santrallerde) yapılan elektrik üretiminin payı oldukça yüksektir. 2020 yılında bu oran %61,32 olarak gerçekleşmiştir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin payı ise %27,75’tir. Bunun içerisinde hidroelektrik enerjisinin tek başına payı %16,02’dir. Rüzgar enerjisi, güneş enerjisi, jeotermal enerji ve biyo-kütleden oluşan diğer yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam payı %11,73’tür. Geriye kalan %10,93’lük payın %10,07’si nükleer güç santrallerine ve %0,86’sı yenilenebilir olmayan atıklar gibi, bu kategorilerin hiçbirine dahil olmayan kaynaklara dayalı elektrik üretimine aittir (BP, 2021). Fosil yakıtların payının bu kadar yüksek olması sera gazı salınımlarının çok yüksek olmasına, dolayısıyla, hava kirliliğine neden olmaktadır. Bu kirlilik bir yandan canlıların sağlığını tehdit ederken, bir yandan da küresel ısınmaya yol açarak dünyanın, bütün bir gezegen olarak, geleceğini tehlikeye atmaktadır (Bush, 2020: vii-viii). Söz konusu kötü gidişatın önüne geçebilmek amacıyla 22 Nisan 2016 tarihinde 196 ülke tarafından Paris Anlaşması imzalanmış ve 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın 2. Maddesine göre, belirlenen temel hedefler sera gazı salınımlarının düşürülmesi ve küresel ısınmanın yavaşlatılmasıdır (Paris Anlaşması, 2015). Sera gazı salınımlarının düşürülmesi ve küresel ısınmanın yavaşlatılması yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş, Türkiye gibi, fosil yakıt rezervleri bakımından fakir coğrafyalarda yer alan ülkeler için enerji sektöründe ithalat bağımlılığını düşürecektir. Örneğin, Türkiye’nin toplam enerji ithalat bağımlılığı 2003 yılından bu yana %70’in altına düşmemiştir. 2019 yılında ise %69,95 oranında gerçekleşmiştir (Eurostat, 2021). Hem sera gazı salınımlarının hem de enerji sektöründe ithalat bağımlılığının yüksek oluşu Türkiye için de çok önemli sorunlardır. 2020 yılında Türkiye’nin toplam karbondioksit (CO<sub>2</sub>) salınımı 369,5 milyon ton düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu değer Avrupa ülkeleri arasında Almanya’dan sonra ikinci en yüksek CO<sub>2</sub> salınımını Türkiye’nin yapmış olduğunu ifade etmektedir (BP, 2021). Toplam elektrik üretiminin ise %57,69’u termik santrallerde gerçekleştirilirken, %42,03’ü yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesislerinde gerçekleştirilmiştir. Hidroelektrik enerjinin tek başına payı %25,57, geriye kalan bütün yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam payı %16,46’dır (TEİAŞ, 2021). Bu bağlamda, Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin artırılmasına yönelik destekleme politikalarından fiyat esasına dayalı bir politika olan Sabit Fiyat Garantisi öne çıkmaktadır.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

#### 4.1. 5346 Sayılı Kanun ile Verilen Fiyat Desteklerinin Düzenlenmesi

Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi yatırımlarının başvurularına ve işletilmesine ilişkin usul ve esaslar 10 Mayıs 2005 tarihinde kabul edilen, 18 Mayıs 2005 tarihli ve 25819 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 5346 sayılı “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun” ile düzenlenmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2020a). Bu kanunun “Uygulama Esasları” başlıklı 6. Maddesinde yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi için uygulanacak fiyatın 2011 yılının sonuna kadar “Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu’nun (EPDK) belirlediği bir önceki yıla ait Türkiye ortalama toptan satış fiyatı” olacağı ve bu fiyatı her yılın başında Bakanlar Kurulu’nun en fazla %20 oranında artırmaya yetkili olduğu belirtilmiştir (5346 Sayılı Kanun, Madde 6, 2005). Bu madde 29 Aralık 2010 tarihinde kabul edilen, 8 Ocak 2011 tarihli ve 27809 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 6094 sayılı “Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile değiştirilmiştir. 6094 sayılı Kanun’un 3. Maddesi ile yapılan bu değişikliğe göre, 5346 sayılı Kanun’un 6. Maddesinin başlığı Yenilenebilir Enerji Kaynakları (YEK) Destekleme Mekanizması (YEKDEM) olmuştur. Böylece yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı olarak üretilen elektrik için uygulanacak fiyatlara ilişkin olarak yeniden düzenleme yapılmış ve yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimine belirli fiyatlardan alım garantisi verilmiştir. Sabit Fiyat Garantisi biçiminde uygulanan söz konusu destekleme mekanizması için iki adet cetvel hazırlanmış, I Sayılı Cetvel’de her bir yenilenebilir enerji teknolojisi için farklı fiyatlar belirlenmiştir. Tablo 2’de I Sayılı Cetvel görülmektedir. Buna göre, hidroelektrik tesislerinde yapılacak elektrik üretimine kWh başına 7,3 ABD Doları cent, rüzgar enerjisine dayalı tesislerde yapılacak elektrik üretimine kWh başına 7,3 ABD Doları cent, jeotermal enerjisine dayalı tesislerde yapılacak elektrik üretimine kWh başına 10,5 ABD Doları cent, biyo-kütle dayalı tesislerde yapılacak elektrik üretimine kWh başına 13,3 ABD Doları cent ve güneş enerjisine dayalı tesislerde yapılacak elektrik üretimine kWh başına 13,3 ABD Doları cent ödeme yapılacağı belirtilmiştir (27809 Sayılı Resmi Gazete, 2011).

**Tablo 2: 6094 Sayılı Kanun’da YEKDEM I Sayılı Cetvel**

Yenilenebilir Enerji Kaynağına Dayalı Üretim Tesis Tipi	Uygulanacak Fiyatlar (ABD Doları cent/kWh)
a. Hidroelektrik	7,3
b. Rüzgar	7,3
c. Jeotermal	10,5
d. Biyo-kütle	13,3
e. Güneş	13,3

Kaynak: 27809 Sayılı Resmi Gazete (2011).

6094 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmiş olduğu 8 Ocak 2011 tarihinde ABD Doları/Türk Lirası (TL) kuru 1,54 düzeyinde gerçekleşmiştir (TCMB, 2017). Buna göre, söz konusu tarih itibariyle 7,3 ABD Doları cent olan hidroelektrik ve rüzgar enerjisine dayalı olarak üretilen elektriğin kWh başına fiyatı 11,242 TL kuruşa, 10,5 ABD Doları cent olan jeotermal enerjiye dayalı olarak üretilen elektriğin kWh başına fiyatı 16,17 TL kuruşa, 13,3 ABD Doları cent olan biyo-kütle ve güneş enerjisine dayalı olarak üretilen elektriğin kWh başına 20,482 TL kuruşa karşılık



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

gelmektedir. Bununla birlikte, EPDK’nın 16 Aralık 2010 tarihli ve 2930 sayılı kurul kararıyla 2010 yılına ait Türkiye ortalama elektrik toptan satış fiyatı kWh başına 14,07 TL kuruş olarak belirlenmiştir. Yine EPDK’nın 28 Aralık 2010 tarihli ve 2976 sayılı kurul kararıyla ise Türkiye Elektrik Ticaret Taahhüt Anonim Şirketi (TETAŞ) tarafından 1 Ocak 2011 tarihinden itibaren uygulanacak “Perakende Satış Lisansına Sahip Bölgesel Elektrik Dağıtım Şirketlerine” yönelik elektrik toptan satış fiyatı kWh başına 12,45 TL kuruş olarak belirlenmiştir (EPDK, 2010). Yukarıdaki fiyatlar incelendiğinde, hidroelektrik ve rüzgar enerjisine dayalı olarak üretilen elektrik için belirlenen YEKDEM fiyatlarının hem 2010 yılına ait ortalama toptan satış fiyatından (14,07 TL kuruş) hem de yenilenebilir enerji kaynakları dışındaki diğer kaynaklara dayalı olarak üretilen elektrik için belirlenen toptan satış fiyatından (12,45 TL kuruş) daha düşük olduğu görülmektedir.

**Tablo 3: 6094 Sayılı Kanun’da YEKDEM II Sayılı Cetvel Özeti**

Yenilenebilir Enerji Kaynağına Dayalı Üretim Tesis Tipi	En Yüksek Yerli Aksam Katkısı (ABD Doları cent/kWh)
a. Hidroelektrik	2,3
b. Rüzgar	3,7
c. Jeotermal	2,7
d. Biyo-kütle	5,6
e. Güneş PV	6,7
f. Güneş CSP	9,2

Kaynak: 27809 Sayılı Resmi Gazete (2011).

YEKDEM fiyatlarının yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini teşvik etmesi için uygulanacak Sabit Fiyat Garantisinin diğer toptan satış fiyatlarından daha yüksek olması gerekmektedir. 6094 sayılı Kanun’un 4. Maddesinde belirtilen ve YEKDEM çerçevesi içerisinde hazırlanan II Sayılı Cetvel’e göre, her bir yenilenebilir enerji teknolojisinde kullanılan aksamın yurtiçinde üretilmiş olan kısmı için ek destekler verileceği belirtilmiştir. Örneğin, bir hidroelektrik üretim tesisinde kullanılan yurtiçinde üretilmiş olan türbin için kWh başına ödenecek 7,3 ABD Doları cent sabit fiyata ek olarak 1,3 ABD Doları cent ödeme yapılacağı garantisi verilmiştir. Tablo 3’te her bir yenilenebilir enerji teknolojisinde kullanılan bütün bir aksamın yurtiçinde üretilmiş olması halinde kWh başına yapılacak ek ödemeler görülmektedir. Buna göre, bir yenilenebilir enerji teknolojisine dayalı elektrik üretimine kWh başına yapılacak ödemeler 8 Ocak 2011 tarihi itibarıyla;

- Hidroelektrik için 7,3 – 9,6 ABD Doları cent (11,242 – 14,784 TL kuruş) aralığında,
- Rüzgar enerjisi için 7,3 – 11 ABD Doları cent (11,242 – 16,94 TL kuruş) aralığında,
- Jeotermal enerjisi için 10,5 – 13,2 ABD Doları cent (16,17 – 20,328 TL kuruş) aralığında,
- Biyo-kütle enerjisi için 13,3 – 18,9 ABD Doları cent (20,482 – 29,106 TL kuruş) aralığında,
- Fotovoltaik (PV) Güneş enerjisi için 13,3 – 20 ABD Doları cent (20,482 – 30,8 TL kuruş) aralığında,



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

- Yoğunlaştırılmış Güneş enerjisi (CSP) için 13,3 – 22,5 ABD Doları cent (20,482 – 34,65 TL kuruş) aralığında

gerçekleşmiştir (27809 Sayılı Resmi Gazete, 2011). Görüldüğü gibi, YEKDEM’in sabit fiyat garantisi politikası biçimini aldığı 2011 yılının başında yenilenebilir enerji teknolojilerine dayalı elektrik üretimi yapılan tesislerin fiyat avantajı elde edebilmesi kullandıkları aksamın yurtiçinde üretilmiş olmasıyla sağlanmaktadır ve/veya artmaktadır.

2011 yılında YEKDEM ABD Doları cinsinden uygulanmaya başladığı için ABD Doları/TL kuru yükseldikçe, belirlenen fiyatların TL karşılığı artmıştır. Ancak, ithal edilen aksamın yarattığı maliyetler de aynı oranda artmıştır. Bu süreçte, 2010-2020 yılları arasında, Türkiye’nin toplam kurulu gücü içerisinde yenilenebilir enerji kaynaklarının payı %35,05’ten %51,72’ye yükselirken, fosil yakıtların payı ise %54,21’den %43,18’e düşmüştür. Geriye kalan payları ise çok yakıtlı santrallerden oluşan kurulu güç oluşturmaktadır. Toplam kurulu güç içerisinde hidroelektrik enerjisinin payı %31,97’den %32,31’e, rüzgar enerjisinin payı %2,67’den %9,21’e, güneş enerjisinin payı %0’dan %6,95’e, jeotermal enerjinin payı %0,19’dan %1,68’e ve biyokütle ve atık ısı enerjileri toplamının payı %0,22’den %1,57’ye yükselmiştir (TEİAŞ, 2021). Buna göre, halen LCOE değeri oldukça düşük olduğu için, fosil yakıtlarla rekabet edebilen hidroelektrik enerjisinin payı diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına göre çok daha yüksektir. Ancak, son yıllarda LCOE değerleri hızla azalan rüzgar ve güneş enerjilerinin paylarında önemli artışlar göze çarpmaktadır. Böylece Türkiye’deki toplam kurulu gücün yarısından fazlasını yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesisleri oluşturmaktadır. Bu durum Türkiye’de karbondioksit (CO<sub>2</sub>) salınımlarının 2017 yılından itibaren azalışa geçmesini sağlamıştır. 2017 yılında 397,17 milyon ton olan CO<sub>2</sub> salınımı 2020 yılında 369,52 milyon ton düzeyinde gerçekleşerek üç yıllık süreçte %6,96 oranında azalmıştır (BP, 2021).

#### 4.1. 5346 Sayılı Kanun ile Yeni YEKDEM Uygulamasına Geçiş

25 Kasım 2020 tarihinde kabul edilen, 2 Aralık 2020 tarihli ve 31322 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 7257 sayılı “Elektrik Piyasası Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”un 13. Maddesi ile 5346 Sayılı Kanun’un 6. Maddesi tekrar değiştirilmiştir. Söz konusu değişiklik kapsamında, 7257 sayılı Kanun’un 13. Maddesinde “30/06/2021 tarihinden sonra işletmeye girecek olan elektrik üretim tesisleri için Türk lirası olarak uygulanacak YEK Destekleme Mekanizmasına ve fiyatların güncellenmesine ilişkin usul ve esaslar Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.” ibaresi yer almaktadır. I Sayılı Cetvel’in değişeceğini öngören bu madde dışında aynı Kanun’un 15. Maddesinde ise II Sayılı Cetvel’in değiştirilmesine yönelik olarak “30/06/2021 tarihinden sonra işletmeye girecek yerli aksam kullanan, YEK Belgeli üretim tesisleri ile tüketim tesisinin ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak kurulacak lisanssız üretim tesisleri için Türk lirası olarak uygulanacak yerli katkı fiyatları, bu fiyatların güncellenmesi, uygulanacak süre ve uygulamaya ilişkin diğer usul ve esaslar Cumhurbaşkanı tarafından belirlenerek ilan edilir.” ibaresine yer verilmiştir (31322 Sayılı Resmi Gazete, 2020). Buna göre, 2021 yılının Temmuz ayından itibaren YEKDEM fiyatlarının ve yerli aksam katkılarının Cumhurbaşkanı kararıyla belirleneceği ve ABD Doları yerine Türk lirası olarak uygulanacağı belirtilmiş olmaktadır.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

**Tablo 4: Yeni YEKDEM Uygulaması Başlangıç Fiyatları**

Yenilenebilir Enerji Kaynağına Dayalı Üretim Tesis Tipi		YEKDEM Fiyatı (TL kuruş/kWh)	Yerli Katkı Fiyatı (TL kuruş/kWh)
a.	Hidroelektrik	40	8
b.	Rüzgar	32	8
c.	Jeotermal	54	8
d.	Çöp Gazı ve Atık Lastik	32	8
	Biyo-Metanizasyon	54	8
	Termal Bertaraf	50	8
e.	Güneş	32	8

Kaynak: 31380 Sayılı Resmi Gazete (2021).

Yeni YEKDEM uygulamasına yönelik 3453 sayılı ilk Cumhurbaşkanı Kararı 29 Ocak 2021 tarihinde imzalanmış, 30 Ocak 2021 tarihli ve 31380 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Karar’ın iki ekinde birincisinde başlangıç YEKDEM fiyatları ve Yerli Aksam Katkı Fiyatları belirtilmiştir. Tablo 4’te görülmekte olan bu fiyatlar hidroelektrik üretim tesisleri için 40 TL kuruş, rüzgar enerjisine dayalı üretim tesisleri için 32 TL kuruş, jeotermal enerjisine dayalı üretim tesisleri için 54 TL kuruş, biyo-kütleyle dayalı üretim tesislerinden çöp gazı ve atık lastik kaynakları için 32 TL kuruş, biyo-metanizasyon için 54 TL kuruş, termal bertaraf için 50 TL kuruş ve güneş enerjisine dayalı üretim tesisleri için 32 TL kuruş olarak belirlenmiştir. Tesislerde kullanılan yurtiçinde üretilmiş aksam için ise bütün tesis tipleri için Yerli Katkı fiyatı olarak 8 TL kuruş ödenmesine karar verilmiştir. Karar’da bu fiyatların üç ayda bir güncelleneceği ve her yeni dönemin başında hem YEKDEM fiyatının hem de Yerli Katkı fiyatının bir önceki üç aylık döneme ait fiyat aynı katsayıyla çarpılarak hesaplanacağı belirtilmiştir. Yani, ikinci üç aylık döneme ait YEKDEM fiyatı, örneğin, hidroelektrik üretim tesisleri için ilk dönemin YEKDEM fiyatı olan 40 TL kuruş ile Eşitlik (2)’de formülü görülen katsayı çarpılarak hesaplanmaktadır. Aynı biçimde, ikinci dönemin Yerli Katkı fiyatı da ilk dönemin Yerli Katkı fiyatı olan 8 TL kuruş ile yine aynı katsayının çarpılmasıyla hesaplanmaktadır. Karar’a ait Ek-2 şu cümle ile başlamaktadır: “01/07/2021 tarihinden 31/12/2025 tarihine kadar işletmeye girecek YEK Belgeli üretim tesisleri için Ek-1’de yer alan fiyatlar, 01/01/2021 tarihinden itibaren başlamak ve kaynak bazında olmak üzere 3’er (üçer) aylık dönemler halinde ve ilki 01/04/2021 tarihinde olmak üzere her yıl Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında aşağıdaki yönteme göre güncellenir.” Bu cümleden anlaşıldığı üzere, yeni YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkısı 1 Temmuz 2021 tarihinden itibaren işletmeye girmiş ve girecek yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı tesislerde yapılan 1 kWh elektrik üretimi için ödenmeye başlamış olsa da, Tablo 4’te görülmekte olan YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkısı 1 Ocak 2021 tarihinden itibaren geçerlidir. Dolayısıyla, yeni YEKDEM’in ilk üç aylık dönemi 2021 yılının Ocak-Şubat-Mart aylarıdır. İkinci üç aylık dönem 1 Nisan 2021 tarihinde başlamıştır ve YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkısı ikinci üç aylık dönem için güncellenmiştir. Üçüncü üç aylık dönemin ilk günü olan 1 Temmuz 2021 tarihinde YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkısı ikinci defa güncellenmiştir ve ancak bu tarihten itibaren işletmeye girmiş olan tesisler için uygulanmaya başlamıştır. Buna göre, 1 Temmuz 2021 tarihinden önce işletmeye girmiş olan yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı tesisler için herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Üç ayda bir güncellenen YEKDEM fiyatlarının ve



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

Yerli Katkısının belirlenmesinde kullanılan YEKDEM katsayısını hesaplamak için Eşitlik (2)’de görülen formül kullanılmaktadır (31380 Sayılı Resmi Gazete, 2021):

$$YEKDEM \text{ Katsayı} = \left[ \left( 0,26x \frac{\dot{ÜFE}_{A-2}}{\dot{ÜFE}_{A-5}} \right) + \left( 0,26x \frac{T\dot{ÜFE}_{A-2}}{T\dot{ÜFE}_{A-5}} \right) + \left( 0,24x \frac{KUR_{D-A}}{KUR_{D-B}} \right) + \left( 0,24x \frac{KUR_{E-A}}{KUR_{E-B}} \right) \right] \quad (2)$$

Eşitlik (2)’de;

- $\dot{ÜFE}_{A-2}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 2. aya ait yurtiçi Üretici Fiyat Endeksi (ÜFE)
- $\dot{ÜFE}_{A-5}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 5. aya ait yurtiçi ÜFE
- $T\dot{ÜFE}_{A-2}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 2. aya ait Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE)
- $T\dot{ÜFE}_{A-5}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 5. aya ait TÜFE
- $KUR_{D-A}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 2., 3. ve 4. aylarda Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) tarafından yayımlanan günlük ABD Doları alış kurlarının ortalaması
- $KUR_{D-B}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 5., 6. ve 7. aylarda TCMB tarafından yayımlanan günlük ABD Doları alış kurlarının ortalaması
- $KUR_{E-A}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 2., 3. ve 4. aylarda TCMB tarafından yayımlanan günlük Avro alış kurlarının ortalaması
- $KUR_{E-B}$  : Güncel fiyatın geçerli olacağı 3 aylık dönemin 1. ayından önceki 5., 6. ve 7. aylarda TCMB tarafından yayımlanan günlük Avro alış kurlarının ortalaması

değişkenlerini ifade etmektedir. Eşitlik (2)’ye bakıldığında, ÜFE ve TÜFE’nin daha yüksek oranlarda artması, yani enflasyonun artması ve Türkiye’de ABD Doları ve Avro kurlarının yükselmesi YEKDEM katsayısının artmasına neden olacaktır. Ancak iki ay öncesine ait ÜFE ve TÜFE değerlerinin beş ay öncesine ait değerlere oranının 0,26 ile çarpılması toplamda bu enflasyon etkisini yaklaşık olarak yarı yarıya düşürmektedir. Aynı şekilde, kurlardaki ikinci, üçüncü ve dördüncü aylara ait ortalamaların beşinci, altıncı ve yedinci aylara ait ortalamaya oranının 0,24 ile çarpılması toplamda kur etkisini yaklaşık olarak, yine, yarı yarıya düşürmektedir. Böylece, enflasyon etkisinin yaklaşık olarak yarısı ve kur etkisinin yaklaşık olarak yarısı toplanarak YEKDEM katsayısı hesaplanmış olmaktadır.

Öncelikle, yeni YEKDEM fiyatlarının başlangıç düzeyleri ele alınacak olursa; ABD Dolarından TL’ye geçiş ile eski YEKDEM’e nazaran çeşitli oranlarda indirim yapılmış olduğu görülmektedir. Yenilenebilir enerjiye dayalı tesislerde tümüyle yurtiçinde üretilmiş olan aksamın kullanılması halinde ise söz konusu indirim bir miktar daha artmaktadır. TCMB’nin Elektronik Veri Dağıtım Sistemi’nden (EVDS) elde edilen verilere göre, Karar’ın yürürlüğe girmiş olduğu 30 Ocak 2021 tarihinde Türkiye’de ABD Doları kuru 7,3723’e eşittir (TCMB, 2017). Bu durum, 30 Ocak 2021





Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.

Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

tarihi itibariyle, YEKDEM fiyatlarında hidroelektrik üretim tesisleri için %25,68-%32,18, rüzgar enerjisine dayalı üretim tesisleri için %40,54-%50,68, jeotermal enerjisine dayalı üretim tesisleri için %30,24-%36,29, biyo-kütleyle dayalı üretim tesislerinden çöp gazı ve atık lastik kaynakları için %67,36-%71,29, biyo-metanizasyon için %44,93-%55,50, termal bertaraf için %49,01-%58,37, güneş enerjisine dayalı üretim tesislerinden fotovoltaik (PV) sistemler için %67,36-%72,87 ve yoğunlaştırıcı güneş sistemleri (CSP) için %67,36-%75,89 aralıklarında indirim yapılması anlamına gelmektedir. Tablo 5’te bu değerleri görmek mümkündür.

**Tablo 5: 30 Ocak 2021 Tarihi İtibariyle Eski-Yeni YEKDEM Karşılaştırması**

Tesis Tipi		Eski YEKDEM ABD Doları cent	Yeni YEKDEM TL kuruş	Fark (%)	Eski Yerli Katkı ABD Doları cent	Yeni Yerli Katkı TL Kuruş	Toplam Fark
Hidroelektrik		7,3	40	-%25,68	2,3	8	-%32,18
Rüzgar		7,3	32	-%40,54	3,7	8	-%50,68
Jeotermal		10,5	54	-%30,24	2,7	8	-%36,29
Biyo-kütle	Çöp Gazı ve Atık Lastik	13,3	32	-%67,36	5,6	8	-%71,29
	Biyo-Metanizasyon	13,3	54	-%44,93	5,6	8	-%55,50
	Termal Bertaraf	13,3	50	-%49,01	5,6	8	-%58,37
Güneş	PV	13,3	32	-%67,36	6,7	8	-%72,87
	CSP	13,3	32	-%67,36	9,2	8	-%75,89

Kaynak: 27809 Sayılı Resmi Gazete (2011), 31380 Sayılı Resmi Gazete (2021) ve TCMB (2017).

Yeni YEKDEM’in ikinci üç aylık dönemi 2021 yılının Nisan ayı ile birlikte başlamıştır. Daha önce ifade edilmiş olduğu gibi, ikinci üç aylık dönemin YEKDEM fiyatları ve yurtiçinde üretilmiş olan aksam için verilen Yerli Katkısı birinci üç aylık dönem için belirlenmiş olan fiyatlar Eşitlik (2)’de görülen YEKDEM katsayısıyla çarpılarak hesaplanmaktadır. Tablo 6’da YEKDEM katsayılarının hesaplanması için gerekli olan değişkenler görülmektedir. Tabloda bu değişkenlerin 2021 yılının Kasım ayında aldığı değerler de mevcut olduğundan, hem güncel dönem olan 2021 yılının Ekim-Kasım-Aralık aylarını kapsayan dördüncü üç aylık dönem için hem de 2022 yılının Ocak-Şubat-Mart aylarını kapsayan beşinci üç aylık dönem için YEKDEM katsayılarını hesaplamak mümkündür.

**Tablo 6: YEKDEM Katsayılarının Belirleyenleri**

Tarih	USD/TRY Ort.	EUR/TRY Ort.	TÜFE	ÜFE
2020-9	7,79	9,19	477,21	515,13
2020-10			487,38	533,44
2020-11			498,58	555,18
2020-12	7,41	9,00	504,81	568,27
2021-1			513,30	583,38
2021-2			517,96	590,52
2021-3	8,01	9,61	523,53	614,93
2021-4			532,32	641,63
2021-5			537,05	666,79
2021-6	8,56	10,18	547,48	693,54
2021-7			557,36	710,61
2021-8			563,60	730,28
2021-9	9,40	10,89	570,66	741,58
2021-10			584,32	780,45
2021-11			604,84	858,43

Kaynak: TCMB (2017) ve TÜİK (2021).

Yeni YEKDEM uygulaması çerçevesinde 1 Nisan 2021 tarihinde başlamış olan ikinci üç aylık döneme ait fiyatların belirlenmesinde kullanılan katsayı Eşitlik (3) ile hesaplanmıştır. Tablo 6’da görülen değişkenlerin uygun değerleri yerlerine konularak hesaplanan ikinci üç aylık dönem YEKDEM katsayısı yaklaşık 1,01 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, ilk döneme ait YEKDEM fiyatlarının ve Yerli Katkısının 1,01 ile çarpılmasıyla ikinci üç aylık dönemin fiyatları hesaplanmaktadır. Aynı şekilde, Eşitlik (4), Eşitlik (5) ve Eşitlik (6) kullanılarak üçüncü, dördüncü ve beşinci üç aylık dönemlerin YEKDEM katsayıları hesaplanmıştır.

$$2. \text{ Dönem Katsayı} = \left[ \left( 0,26x \frac{590,52}{555,18} \right) + \left( 0,26x \frac{517,96}{498,58} \right) + \left( 0,24x \frac{7,41}{7,79} \right) + \left( 0,24x \frac{9,00}{9,19} \right) \right] \cong 1,01 \quad (3)$$

$$3. \text{ Dönem Katsayı} = \left[ \left( 0,26x \frac{666,79}{590,52} \right) + \left( 0,26x \frac{537,05}{517,96} \right) + \left( 0,24x \frac{8,01}{7,41} \right) + \left( 0,24x \frac{9,61}{9,00} \right) \right] \cong 1,08 \quad (4)$$

$$4. \text{ Dönem Katsayı} = \left[ \left( 0,26x \frac{730,28}{666,79} \right) + \left( 0,26x \frac{563,60}{537,05} \right) + \left( 0,24x \frac{8,56}{8,01} \right) + \left( 0,24x \frac{10,18}{9,61} \right) \right] \cong 1,07 \quad (5)$$

$$5. \text{ Dönem Katsayı} = \left[ \left( 0,26x \frac{858,43}{730,28} \right) + \left( 0,26x \frac{604,84}{563,60} \right) + \left( 0,24x \frac{9,40}{8,56} \right) + \left( 0,24x \frac{10,89}{10,18} \right) \right] \cong 1,10 \quad (6)$$

Eşitlik (3), Eşitlik (4), Eşitlik (5) ve Eşitlik (6) ile hesaplanan katsayıların her biri ait oldukları üç aylık dönemden bir önceki üç aylık dönemin YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkısı ile çarpılarak güncellenmiş YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkısı belirlenmektedir. İlk beş üç aylık dönemin YEKDEM katsayıları incelendiğinde bunların 1,01’den 1,10’a yükselmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu artış Türkiye’de hem döviz kurlarının hem de enflasyon oranının yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Tablo 7 ve Tablo 8’de birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci üç aylık



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

dönemler için YEKDEM katsayıları kullanılarak hesaplanmış YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkı fiyatları görülmektedir.

**Tablo 7: YEKDEM Katsayıları Kullanılarak Hesaplanmış YEKDEM Fiyatları (TL kuruş/kWh)**

	Hidro	Rüzgar	Jeotermal	Biyo-Çöp	Biyo-Metan.	Biyo-Termal	Güneş-PV	Güneş-CSP
<b>2021-1</b>	40	32	54	32	54	50	32	32
<b>2021-4</b>	40,4005	32,3204	54,5407	32,3204	54,5407	50,5006	32,3204	32,3204
<b>2021-7</b>	43,5885	34,8708	58,8445	34,8708	58,8445	54,4857	34,8708	34,8708
<b>2021-10</b>	46,5622	37,2498	62,8590	37,2498	62,8590	58,2028	37,2498	37,2498
<b>2022-1</b>	51,4450	41,1560	69,4507	41,1560	69,4507	64,3062	41,1560	41,1560

Kaynak: 31380 Sayılı Resmi Gazete (2021).

Tablo 7’ye göre, yeni fiyat desteği uygulamasının başladığı üçüncü üç aylık dönemde YEKDEM fiyatları hidroelektrik üretim tesisleri için 43,5885 TL kuruş, rüzgar enerjisine dayalı tesisler için 34,8708 TL kuruş, jeotermal enerjisine dayalı tesisler için 58,8445 TL kuruş, biyo-kütleyle dayalı üretim tesislerinden çöp gazı ve atık lastik kaynakları için 34,8708 TL kuruş, biyo-metanizasyon için 58,8445 TL kuruş, termal bertaraf için 54,4857 TL kuruş, güneş enerjisine dayalı üretim tesislerinden hem fotovoltaik (PV) sistemler için hem de yoğunlaştırıcı güneş sistemleri (CSP) için 34,8708 TL kuruş düzeylerine ulaşmıştır. Tablo 7’de 1 Ekim 2021 tarihinde başlayan dördüncü üç aylık döneme ve 1 Ocak 2022 tarihinde başlayan beşinci üç aylık döneme ait YEKDEM fiyatlarını da görmek mümkündür.

**Tablo 8: YEKDEM Katsayıları Kullanılarak Hesaplanmış Yerli Katkı Fiyatları (TL kuruş/kWh)**

	Bütün Tesis Tipleri İçin
<b>2021-1</b>	8
<b>2021-4</b>	8,0801
<b>2021-7</b>	8,7177
<b>2021-10</b>	9,3124
<b>2022-1</b>	10,2890

Kaynak: 31380 Sayılı Resmi Gazete (2021).

Tablo 8 ise birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci üç aylık dönemlere ait Yerli Katkı fiyatlarını göstermektedir. Buna göre, Yerli Katkı fiyatları üçüncü üç aylık dönemde bütün yenilenebilir enerji kaynakları için 8,7177 TL kuruş düzeyine ulaşmıştır. Tablo 8’de ayrıca, Tablo 7’de olduğu gibi, 1 Ekim 2021 tarihinde başlayan dördüncü üç aylık dönem ve 1 Ocak 2022 tarihinde başlayan beşinci üç aylık dönem için güncellenmiş Yerli Katkı fiyatlarını görmek mümkündür.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

**Tablo 9: 20 Aralık 2021 Tarihi İtibariyle Eski-Yeni YEKDEM Karşılaştırması**

Tesis Tipi		Eski YEKDEM ABD Doları cent	Yeni YEKDEM TL kuruş	Fark (%)	Eski Yerli Katkı ABD Doları cent	Yeni Yerli Katkı TL Kuruş	Toplam Fark
Hidroelektrik		7,3	46,5622	-%60,95	2,3	9,3124	-%64,37
Rüzgar		7,3	37,2498	-%68,76	3,7	9,3124	-%74,09
Jeotermal		10,5	62,8590	-%63,35	2,7	9,3124	-%66,53
Biyokütle	Çöp Gazı ve Atık Lastik	13,3	37,2498	-%82,86	5,6	9,3124	-%84,92
	Biyometanizasyon	13,3	62,8590	-%71,07	5,6	9,3124	-%76,62
	Termal Bertaraf	13,3	58,2028	-%73,21	5,6	9,3124	-%78,13
Güneş	PV	13,3	37,2498	-%82,86	6,7	9,3124	-%85,75
	CSP	13,3	37,2498	-%82,86	9,2	9,3124	-%87,33

Kaynak: 31380 Sayılı Resmi Gazete (2021).

Tablo 9’da güncel YEKDEM fiyatlarının ve Yerli Katkı fiyatlarının eskileriyle karşılaştırması görülmektedir. Güncel dönem 2021 yılının Ekim-Kasım-Aralık aylarını kapsayan üç aylık dönem olduğundan, karşılaştırma yapılırken Tablo 7 ve Tablo 8’de görülen dördüncü üç aylık döneme ait YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkı fiyatı ele alınmıştır. Karşılaştırmanın yapılabilmesi için eski YEKDEM uygulamasının TL karşılıklarının da hesaplanması gerekmektedir. 20 Aralık 2021 tarihi itibarıyla Türkiye’de ABD Doları/TL kuru 16,3358 düzeyinde gerçekleşmiştir (TCMB, 2017). Buna göre, Tablo 9’da görüldüğü gibi, 20 Aralık 2021 tarihi itibarıyla 1 kWh elektrik üretimi başına yeni YEKDEM uygulamasında eskisine nazaran hidroelektrik enerjisi için %60,95-%64,37, rüzgar enerjisi için %68,76-%74,09, jeotermal enerjisi için %63,35-%66,53, biyokütleyle dayalı tesislerden çöp gazı ve atık lastik enerjisi için %82,86-%84,92, biyometanizasyon için %71,07-%76,62, termal bertaraf için %73,21-%78,13, güneş enerjisi sistemlerinden PV için %82,86-%85,75 ve CSP için ise %82,86-%87,33 aralıklarındaki oranlarda daha düşük fiyatlar ödenmektedir.

## 5. Sonuç

Fosil yakıt tüketiminin hem ülke ekonomilerine hem de çevresel koşullara verdiği zararlardan dolayı, dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaştırılmasına yönelik çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Örneğin, ABD’de vergi indirimleri gibi sübvansiyonlar ve miktar esasına dayalı politikalar daha çok tercih edilirken, Almanya’da fiyat esasına dayalı politikalar Sabit Fiyat Garantisi tercih edilmektedir. Türkiye’de ise Almanya’da olduğu gibi, Sabit Fiyat Garantisi politikası ön plana çıkmaktadır. Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin artırılmasına ve elektrik üretiminde fosil yakıtların yerini yenilenebilir enerji kaynaklarının almasına yönelik olarak 2005 yılından bu yana uygulanan Sabit Fiyat Garantisi politikası, 2011 ve 2021 yıllarında iki defa değişikliğe uğramıştır.

Bu çalışmada Türkiye’de son olarak YEKDEM kısaltmasıyla adlandırılan Sabit Fiyat Garantisi politikasının 2005, 2011 ve 2021 yıllarında belirlenen nitelikleri ortaya konularak bunların karşılaştırmalı bir analizi yapılmıştır. Bu bağlamda, 2005 yılında uygulamaya konan politikaya göre, söz konusu sabit fiyatın bir önceki yılın ortalama toptan satış fiyatı olarak belirlenmesinin maliyet koşulları nedeniyle fosil yakıtlarla rekabet edebilecek durumda olmayan yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesisleri yatırımlarının artmasına yönelik önemli bir teşvik niteliği taşımadığı görülmektedir. Ancak 2011 yılında yapılan düzenlemeyle yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimine ABD Doları cinsinden değer biçilmiş ve her bir kaynağa



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

ait teknoloji için farklı fiyatlar belirlenmiştir. Uygulamanın başladığı tarihte ABD Doları/TL kuru düşük olduğu için yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimine ödenen fiyatlar bir önceki yılın ortalama toptan satış fiyatına yakın değerler alırken, ancak Yerli Katkısıyla birlikte yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi için bir teşvik söz konusu olmuştur. Dolayısıyla, 2011 yılında yapılan düzenlemenin temelinde yurtiçinde üretilmiş olan aksamın kullanılmasının teşvik edilmesi düşüncesinin yattığını ileri sürmek mümkündür.

2011 yılında düşük olan ABD Doları/TL kuru son yıllarda, özellikle 2021 yılında, hızlı bir biçimde artmıştır. ABD Doları/TL kurundaki artışlar, bir tesisin ömrü boyunca ortalama üretim maliyetini ifade eden LCOE değerlerindeki düşüşlerle beraber, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretiminin artırılmasına yönelik olarak yatırımcılar için önemli bir teşvik unsuru yaratmaya başlamış, 2020 yılında Türkiye’de toplam kurulu güç kapasitesi içerisinde yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesislerinin payı %50’nin üzerine yükselmiştir. Ancak 2020 yılının Aralık ayında, YEKDEM uygulamasının yeniden değiştirileceğine ilişkin kanun yürürlüğe girmiştir. Buna göre, daha önce ABD Doları cinsinden ödenen YEKDEM fiyatları ve Yerli Katkı fiyatlarının TL cinsinden ödeneceği ilan edilmiştir. 2021 yılının Ocak ayında ise Temmuz ayından itibaren geçerli olacak yeni YEKDEM uygulamasının detayları Cumhurbaşkanlığı Kararı ile belirlenmiştir. Karar’ın yürürlüğe girdiği tarihte bütün YEKDEM fiyatlarında önemli oranlarda indirim yapılması öngörülmüş, zaman içerisinde ABD Doları/TL kuru yükseldikçe bu indirimler artmıştır. Yeni YEKDEM uygulamasının dördüncü üç aylık dönemi itibarıyla, eski YEKDEM fiyatlarına nazaran bütün yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı yatırımlar için %60 ile %83 arasında değişen oranlarda destekleme fiyatları azalmış durumdadır. Bu durum, 2021 yılının Temmuz ayından itibaren işletmeye girmiş ve girecek olan yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı tesislerde yapılan elektrik üretiminin daha önce işletmeye girmiş olan tesislerde yapılan elektrik üretimi karşısında %60 ile %83 arasında değişen oranlarda daha düşük fiyatlardan satın alınacağı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, çalışmada yapılan analiz son düzenlemenin dördüncü üç aylık dönemi içerisinde yer alan 20 Aralık 2021 tarihiyle sınırlıdır. Bir başka deyişle, bu tarihten sonrası için bir karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır. 1 Ocak 2022 tarihinde başlayan beşinci üç aylık döneme ait YEKDEM ve Yerli Katkı fiyatları hesaplanmış ancak döviz kuru verileri mevcut olmadığı için analize beşinci üç aylık dönem katılamamıştır.

Sonuç olarak, yeni YEKDEM uygulaması ile devletin yenilenebilir enerji kaynaklarının yaygınlaşması amacıyla yaptığı harcamalarda önemli azalışlar gerçekleşecektir. Bu bağlamda, devletin üzerindeki yenilenebilir enerjiden kaynaklanan yük büyük oranda kalkmakla birlikte, Paris Anlaşmasını imzalamış, AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında oldukça yüksek CO<sub>2</sub> salınımlarına yol açan ve enerji talebinin ithalat bağımlılığı oldukça yüksek olan Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı üretim tesislerine yönelik yatırımlardaki artışın yavaşlaması beklenmektedir. Dolayısıyla, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimini desteklemek amacıyla, döviz kurlarındaki artışlar nedeniyle fiyat desteklerinde ortaya çıkan görece düşüslere engel olmaya yönelik politikaların uygulanması gerekmektedir. Örneğin, Yerli Katkı fiyatlarının daha yüksek düzeylerde belirlenmesi yatırımcıların hem yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimine hem de yurtiçinde üretilmiş aksama yönelmeleri gibi açılardan bir teşvik niteliği taşıyacaktır. Ayrıca Paris Anlaşması göz önünde bulundurularak karbon salınımının düşürülmesine yönelik politikalar geliştirilmeli,



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretimi miktar esasına dayalı politikalarla da desteklenmelidir. LCOE değerlerindeki gelişmelere bakıldığında rekabetçilikleri hızla artan ve yakın gelecekte bütün birincil enerji kaynakları arasında önemli bir maliyet avantajı elde etmesi beklenen güneş ve rüzgar enerjilerine dayalı teknolojilerin en fazla desteklenmesi gereken teknolojiler olduğu görülmektedir. Türkiye’nin de bu teknolojileri yeniden etkili desteklerle teşvik etmesi güneş ve rüzgar enerjisi potansiyellerini daha fazla kullanmasına ön ayak olacaktır.

### Kaynakça

- 5346 Sayılı Kanun (2005). *Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun*.  
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/05/20050518-1.htm>, 05.12.2021.
- 27809 Sayılı Resmi Gazete (2011). *Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*.  
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/01/20110108-3.htm>, 10.12.2021..
- 31322 Sayılı Resmi Gazete (2020). *Elektrik Piyasası Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*.  
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201202.pdf>, 10.12.2021.
- 31380 Sayılı Resmi Gazete (2021). *3453 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı*.  
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/01/20210130.pdf>, 15.12.2021.
- BP (2021). *Statistical Review of World Energy*.  
<https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>, 15.10.2021.
- Bush, M. J. (2020). *Climate Change and Renewable Energy: How to End the Climate Crisis* (1. Baskı). Cham: Palgrave Macmillan.
- Elshurafa, A. M. ve Matar, W. (2019). Economics of Solar Power in the GCC: Assessing Opportunities at Residential and Utility Scales. H. M. Akhonbay (Ed.), *The Economics of Renewable Energy in the Gulf*, (1. Baskı). New York: Routledge, 41-56.
- EPDK (2010). *Kurul Kararları*. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-1522/tetas>, 10.12.2021.
- Eurostat (2021). *Energy Dependence*.  
[https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020\\_rd320/default/table?lang=en#:~:text=The%20indicator%20shows%20the%20extent,to%20meet%20its%20energy%20needs.&text=Energy%20dependence%20%3D%20Net%20imports%20%2F%20Gross,total%20imports%20minus%20total%20exports,](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rd320/default/table?lang=en#:~:text=The%20indicator%20shows%20the%20extent,to%20meet%20its%20energy%20needs.&text=Energy%20dependence%20%3D%20Net%20imports%20%2F%20Gross,total%20imports%20minus%20total%20exports,) 15.10.2021.
- Griffiths, S. ve Orkoubi, D. (2019). Energy and Climate Policies to Stimulate Renewables Deployment in GCC Countries. H. M. Akhonbay (Ed.), *The Economics of Renewable Energy in the Gulf*, (1. Baskı). New York: Routledge, 139-166.
- IEA (2007). *Energy Security and Climate Policy: Assessing Interactions*.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

- IEA, NEA ve OECD (2015). *Projected Costs of Generating Electricity: 2015 Edition*. [https://www.oecd-neo.org/jcms/pl\\_14756/projected-costs-of-generating-electricity-2015-edition?details=true](https://www.oecd-neo.org/jcms/pl_14756/projected-costs-of-generating-electricity-2015-edition?details=true), 15.12.2021.
- Institute for 21st Century Energy (2012). *International Index of Energy Security Risk: Assessing Risk in a Global Energy Market*.
- IRENA (2019). *Renewable Energy Auctions: Status and Trends beyond Price*. <https://www.irena.org/publications/2019/Dec/Renewable-energy-auctions-Status-and-trends-beyond-price>, 10.12.2021.
- IRENA (2020). *Renewable Power Generation Costs in 2019*. <https://www.irena.org/publications/2020/Jun/Renewable-Power-Costs-in-2019>, 15.12.2021.
- IRENA (2021). *Renewable Power Generation Costs in 2020*. [https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2021/Jun/IRENA\\_Power\\_Generation\\_Costs\\_2020.pdf](https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2021/Jun/IRENA_Power_Generation_Costs_2020.pdf), 20.10.2021.
- IRENA, IEA ve REN21 (2018). *Renewable Energy Policies in a Time of Transition*. <https://www.irena.org/publications/2018/apr/renewable-energy-policies-in-a-time-of-transition>, 10.12.2021.
- Kojima, S. ve Asakawa, K. (2021). Expectations for Carbon Pricing in Japan in the Global Climate Policy Context. T. H. Arimura, S. Matsumoto (Eds.), *Carbon Pricing in Japan*, Springer (e-Kitap), 1-21.
- Kurakawa, Y. (2021). Climate Policy in Power Sector: Feed-in Tariff and Carbon Pricing. T. H. Arimura, S. Matsumoto (Eds.), *Carbon Pricing in Japan*, Springer (e-Kitap), 79-95.
- Mori, K. (2016). Japan’s Post-Fukushima Energy Policy. D. Y. Goswami, F. Kreith (Eds.), *Energy Efficiency and Renewable Energy Handbook*. (İkinci Baskı). CRC Press (e-Kitap), 133-143.
- Namovicz, C. (2016). State and Federal Policies for Renewable Energy. D. Y. Goswami, F. Kreith (Eds.), *Energy Efficiency and Renewable Energy Handbook*. (İkinci Baskı). CRC Press (e-Kitap), 45-53.
- Nelson, V. (2011). *Introduction to Renewable Energy*. CRC Press (e-Kitap).
- Niederle, W. (2016). Strategies and Instruments for Renewable Energy and Energy Efficiency Internationally, in Europe, and in Germany. D. Y. Goswami, F. Kreith (Eds.), *Energy Efficiency and Renewable Energy Handbook*. (İkinci Baskı). CRC Press (e-Kitap), 55-70.
- OECD (2021). *Emission Trading Systems*. <https://www.oecd.org/env/tools-evaluation/emissiontradingsystems.htm>, 20.11.2021.
- O’Rourke, F., Boyle, F. Ve Reynolds, A. (2011). Tidal Energy Update 2009. B. Sorensen (Ed.), *Renewable Energy: Renewable Energy Origins and Flows*. (Birinci Baskı). New York: Routledge, 451-476.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

- Paris Anlaşması (2015). *The Paris Agreement*. [https://unfccc.int/sites/default/files/resource/parisagreement\\_publication.pdf](https://unfccc.int/sites/default/files/resource/parisagreement_publication.pdf), 15.10.2021.
- Raikar, S. ve Adamson, S. (2020). *Renewable Energy Finance: Theory and Practice*. Elsevier (e-Kitap).
- Reddy, A. K. N. (2011). A Generic Southern Perspective on Renewable Energy. B. Sorensen (Ed.), *Renewable Energy: Renewable Energy Origins and Flows*. (Birinci Baskı). New York: Routledge, 403-419.
- REN21 (2021). *Renewables 2021: Global Status Report*. <https://www.ren21.net/reports/global-status-report/>, 05.12.2021.
- Taha, R. A. ve Daim, T. U. (2015). Review of Policies Toward the Acceleration of the Adoption of Renewable Energy Trchnologies. T. U. Daim, J. Kim, I. Iskin, R. A. Taha, K. C. van Blommestein (Eds.), *Policies and Programs for Sustainable Energy Innovations: Renewable Energy and Energy Efficiency*. Springer (e-Kitap), 1-16.
- TCMB (2017). EVDS. [https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket/#collapse\\_2](https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket/#collapse_2), 10.12.2021.
- TEİAŞ (2021). *Elektrik İstatistikleri: Türkiye Elektrik Üretim-İletim İstatistikleri*. <https://www.teias.gov.tr/tr-TR/turkiye-elektrik-uretim-iletim-istatistikleri>, 10.12.2021.
- TÜİK (2021). *İstatistik Veri Portalı: Enflasyon ve Fiyat*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Enflasyon-ve-Fiyat-106>, 15.12.2021.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (2020). *Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5346&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 05.12.2021.
- UNDP, UNDESA ve WEC (2004). *World Energy Assessment: Overview 2004 Update*. [https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2420World\\_Energy\\_Assessment\\_Overview\\_2004\\_Update.pdf](https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2420World_Energy_Assessment_Overview_2004_Update.pdf), 15.10.2021.
- Usher, B. (2019). *Renewable Energy: A Primer for the Twenty-First Century* (1. Baskı). New York: Columbia University Press.
- Varadi, P. F., Wouters, F. Ve Hoffman, A. R. (2018). *The Sun is Rising in Africa and the Middle East: On the Road to a Solar Energy Future*. Pan Stanford Publishing (e-Kitap).
- Wang, H. K. H. (2020). *Renewable Energy Management in Emerging Economies: Strategies for Growth* (1. Baskı). New York: Routledge.
- WEC (2012). *World Energy Trilemma: 2012 Energy Sustainability Index*.
- WEC (2014). *2014 Energy Trilemma Index: Benchmarking the Sustainability of National Energy Systems*.





Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

---

WEF (2013). *The Global Energy Architecture Performance Index Report 2013*.

Yamamoto, Y. (2018). *Feed-in Tariffs and the Economics of Renewable Energy*. Springer (e-Kitap).

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Ethics Statement:** The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

---

## **A Review of Price Supports for Electricity Generation Based on Renewable Energy Sources in Turkey: A Comparative Analysis**

**Halil Alpay ÖZNAZİK**

### **Extended Abstract**

Energy resources are used in all sectors as inputs. Besides, they are used by all people in daily life as consumer goods. Therefore, all activities in an economy in terms both of production and consumption depends on the sufficient supply of energy sources. As a result, it is very important for the economy to have access to them at any time. Nonetheless, most of the world’s total primary energy needs are met by consuming fossil fuels. Here, there are two problems that threatens economies and the future of the world as a whole planet. First, the reserves of fossil fuels are not homogeneously distributed all over the world, but concentrated only in certain regions. This fact causes countries in regions devoid of fossil fuel reserves to meet their energy needs only through imports. As energy consumption increases in the world as a result of population increases and technological advances, the volume of this energy trade increases rapidly. Thus, international energy markets have reached enormous sizes. However, since fossil fuel reserves are concentrated in certain regions, the countries that hold these reserves have significant market powers. Secondly, fossil fuel consumption leads to intense greenhouse gas emissions. Achieving the goals of the Paris Agreement, which came into force in 2016 and was signed by 196 countries, is only possible by transition from fossil fuels to renewable energy sources.

Renewable energy sources are non-harmful, inexhaustible and non-commercial resources. Therefore, countries’ efficient use of renewable energy potentials will reduce import dependence in the energy sectors and greenhouse gas emissions. Hence, countries that could be successful in transition to renewable energy sources in electricity generation will have a very important advantage. This advantage is due to the elimination of an economy’s dependence on other countries in terms of energy supply, reduced costs of imports, increased diversity in the energy sector and reduced negative effects caused by greenhouse gas emissions. But, although there have been positive developments in recent years, the costs of electricity generation based on renewable energy sources are higher than those based on fossil fuels. However, Levelised Costs of Electricity (LCOE), which refers to the cost of one unit of electricity generation based on renewable energy sources, are rapidly decreasing, especially in solar and wind energy technologies. In this context, it would not be wrong to expect that solar and wind energy technologies will be the most used technologies in electricity generation in the near future. In brief, like all countries, Turkey must implement policies for transition from fossil fuel-based technologies to technologies based on renewable energy sources in electricity generation.

The subject of this study is the price supports given to electricity generation based on renewable energy sources in Turkey. Within the framework of this subject, a comparative analysis of price support policies changed over time is made. However, before that, a review is carried out on the policies implemented to increase electricity generation based on renewable energy sources in the world. Thus, it is aimed to ensure the integrity of the study. When looking at the policies to support electricity generation based on renewable energy



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

---

sources in the world, it is seen that there are policies aimed at reducing greenhouse gas emissions such as taxation of carbon emissions and carbon trade, subsidy policies implemented in the form of tax reductions for facilities where electricity is generated based on renewable energy sources, quantity-based policies that require certain amounts of installed power capacity, electricity generation and/or distribution based on renewable energy sources, price-based policies on which electricity generation based on renewable energy sources is purchased at prices above the market price, and policies to support electricity generation based on renewable energy sources through auctions that can be applied both on a quantity basis and on a price basis. In Turkey, price-based policies implemented in the form of Fit-in Tariffs stand out among all these policies. The world’s forerunner of support policies implemented through Feed-in Tariffs on electricity generation based on renewable energy sources is Germany. The success of this policy in Germany has served as an important model for many countries. Hence, Turkey is one of these countries and has significant renewable energy potentials, especially in solar energy and wind energy.

The price supports given to electricity generation based on renewable energy sources in Turkey were regulated by the Law No. 5346, which came into force in 2005. Accordingly, it was decided to purchase electricity generation based on renewable energy sources at the average wholesale price of the previous year. However, this regulation had not been sufficient for the dissemination of renewable energy sources in electricity generation because the prices set did not constitute an incentive. After the regulation in 2005 did not produce the desired result because it was low, in 2011, the price supports for electricity generation based on renewable energy sources were revised with the Law No. 6094. According to this regulation, electricity generation based on renewable energy sources was priced in US Dollars and different prices were determined for each renewable energy technology. Since the Dollar/TRY exchange rate was low when the Law came into force, the support prices determined in US Dollars remained very close to the average wholesale prices of the previous year. But, in addition, it was decided to pay the domestic contribution prices for domestically produced components used in generation facilities with the same Law. Thus, the use of domestically produced components in electricity generation facilities based on renewable energy sources was encouraged. Over time, as the Dollar/TRY exchange rate has risen, support prices have reached levels far above market prices. As a result of this regulation, in 2020, installed power capacity based on renewable energy sources in Turkey exceeded half of the total installed power capacity.

In 2021, the regulation on price supports for electricity generation based on renewable energy sources were rechanged by Presidential Decree No. 3453. In this Decree, the initial values of support prices and domestic contribution prices are specified and it is stated that they will be updated quarterly using a specific method. The update method is included in The Decree as a mathematical formula. Accordingly, support prices and domestic contribution prices for generation facilities that become operational as of July 2021 started to be paid in TRY instead of US Dollars. However, there is no indication in the Decree that the price supports for electricity generation in the facilities that were operational before the date in question have been changed. Since the Dollar/TRY exchange rate increased rapidly, especially in 2021, the new regulation has reduced the support prices and domestic contribution prices paid to



Öznazik, H. A. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarına Dayalı Elektrik Üretimine Verilen Fiyat Desteklerinin İncelenmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 161-188.  
Doi: 10.25295/fsecon.1039160.

---

electricity generation based on renewable energy sources at high rates between 60%-83%. With this Decree, the rate of increase in electricity generation investments based on renewable energy sources is expected to decrease. The fact that support prices and domestic contribution prices start to be paid in TRY instead of US Dollars reduces the costs of this policy, but as a country that has signed the Paris Agreement and which leads to very high amounts of CO<sub>2</sub> emissions compared to European Union countries, Turkey’s investments in renewable energy sources need to be increased rapidly. In this context, Turkey must increase price supports, for example, through domestic contributions and provide more support to electricity generation based on renewable energy sources by implementing other policies such as quantity-based policies together with price-based policies. In addition, technologies based on solar and wind energies, in which Turkey has significant potentials and whose LCOE values are rapidly decreasing, must be prioritized.

## Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi<sup>1</sup>

*Examining the Effect of Sectoral Natural Gas Consumption on Turkey's GDP Development*

**Fatih Can DEMİRTAŞ<sup>2</sup>**

### Öz

Enerji ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin mevcudiyeti ve yönüne ilişkin çalışmalar son yıllarda artış göstermiştir. Özellikle sınırlı enerji kaynaklarının doğru alanlarda değerlendirilmesi ile enerji güvenliğinin sağlanabilmesi açısından enerjinin doğru kullanımı önemlidir. Bu çalışma ise enerji ve özelinde doğalgaza ilişkin literatürde yer alan teorik bilgileri vermekte, Türkiye açısından sektörlerin doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeye etkisini incelemektedir. 1987-2019 yılları arası sanayi sektörü ile konut ve hizmetler sektörünün doğalgaz tüketimlerinin, yine aynı tarihler arasındaki GSYİH gelişimi arasındaki ilişki grafik ortamında incelendiğinde sektörlerin doğalgaz tüketimleriyle, GSYİH arasında uyumlu bir trend gözlenmektedir.

**Jel Kodları:** O10, O40, O44.

**Anahtar Kelimeler:** Ekonomik Büyüme, Enerji Güvenliği, Doğalgaz Piyasaları.

### Abstract

Studies on the existence and direction of the relationship between energy and economic growth have increased in recent years. In particular, the correct use of energy is important in terms of ensuring energy security by evaluating limited energy resources in the right areas. This study, on the other hand, gives the theoretical information in the literature on energy and, in particular, natural gas, and examines the effect of natural gas consumption of sectors on economic growth in terms of Turkey. When the relationship between the natural gas consumption of the industrial sector and the housing and services sector between 1987 and 2019 and the GDP development between the same dates is analyzed in a graphic environment, a consistent trend is observed between the natural gas consumption of the sectors and the GDP.

**Jel Codes:** O10, O40, O44.

**Keywords:** Economic Growth, Energy Security, Natural Gas Markets.

<sup>1</sup> Bu çalışma Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı'nda kabul edilen "Türkiye'de Sektörlerin Doğalgaz Kullanımının Ekonomik Büyümeye Etkisinin İncelenmesi" adlı yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

<sup>2</sup> Uzman Yrd., TCMB, fatihc.demirtas@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-1168-7920

## 1. Giriş

Enerjinin iktisat biliminde inceleme konusu yapılması 1970'li yıllarda hız kazanmıştır. Çünkü bu yıllarda yaşanan çevresel felaketler ile küresel enerji arzının azalacağı endişesi, devletleri, sivil toplum kuruluşlarını ve akademik çevreleri geleceği yönelik tedbirler hususunda çözüm yolları aramaya itmiştir. Bu çözüm önerilerine; enerji tüketim yoğunluğunun azaltılması, fosil yakıt tüketiminin azaltılması, yenilenebilir enerji kaynaklarına geçilmesi, enerji tüketimini azaltan sistemlerin geliştirilmesi gibi örnekler verilebilir. Geleceğe yönelik endişeler sadece çevrenin korunması hususunda değil, sürdürülebilir büyümenin nasıl sağlanacağı konusuna da odaklanmaktadır. Hiç kuşkusuz enerji kaynakları, sanayi çarklarının dönmesi, ısınma, aydınlanma gibi ihtiyaçların karşılanabilmesi açısından önemli bir üretim faktörüdür. Bununla beraber gerçekten enerji tüketiminin artırılması ekonomik büyümeyi arttırıcı bir etki yapmakta mıdır? Son yıllarda yapılan araştırmalar iki değişken arasında bir ilişki olduğunu kabul etmektedir ancak hangisinin birbirini etkilediği hususunda görüş birliğine varamamaktadırlar (Altınay ve Karagöl, 2004: 986).

Doğalgaz ise son yıllarda önemi giderek artan jeopolitik bir enerji kaynağı olarak ön plana çıkmaktadır. Doğalgaz ticaretinin gerçekleştiği bölgeler, siyasi, ekonomik ve askeri çekişmelerin yaşandığı bölgelere dönüşmektedir. Özellikle Avrupa Birliği ile Rusya arasında son yıllarda yaşanan doğalgaz anlaşmazlıkları ile bu denklemde yer alan diğer ülkelerin katkısıyla oldukça karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Türkiye ise bu denklemde sadece doğalgaz ithal eden bir ülke olmaktan çıkmak istemektedir. Hem enerji güvenliğini arttırmak hem de cari açığı üzerindeki baskıyı azaltabilmek için bir takım adımlar atmaktadır. Bu adımlara, doğalgaz tedarik yöntemlerini ve tedarikçilerini çeşitlendirmek, depolama olanaklarını arttırmak, bölgenin doğalgaz ticaret merkezi (hub) olmak gibi örnekler verilebilir.

Bu yaşanan gelişmeler ve Türkiye açısından doğalgazın önemi göz önünde bulundurularak, Türkiye'de sektörel doğalgaz kullanımının ekonomik büyümeye etkisi inceleme konusu yapılmıştır. İkinci bölümde enerji ve enerji güvenliğine ilişkin temel bilgiler verilmiş, doğalgazın son yıllarda artan önemi vurgulanmıştır. Üçüncü bölümde iki ana büyüme modeli çerçevesinde enerji ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki irdelenmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde doğalgaz piyasalarının oluşum teorileri açıklanmış ve Türkiye'deki doğal gaz piyasasının gelişimiyle bağlantı kurulmuştur. Beşinci bölümde doğalgaz piyasasında tekel oluşumları incelenmiştir. Altıncı bölüm ise dünya ve Türkiye'de doğalgaza ilişkin temel veriler üzerine yapılan yorumları içermektedir. Yedinci bölüm 1987 ila 2019 arası sanayi sektörünün doğalgaz tüketimi ile konut ve hizmetler sektörünün doğalgaz tüketiminin, Türkiye'nin GSYİH gelişimi arasındaki ilişkisinin incelenmesine ayrılırken sekizinci ve son bölüm ise genel değerlendirme ve önerilerin yer aldığı sonuç kısmını içermektedir.

## 2. Enerji ve Enerji Güvenliği

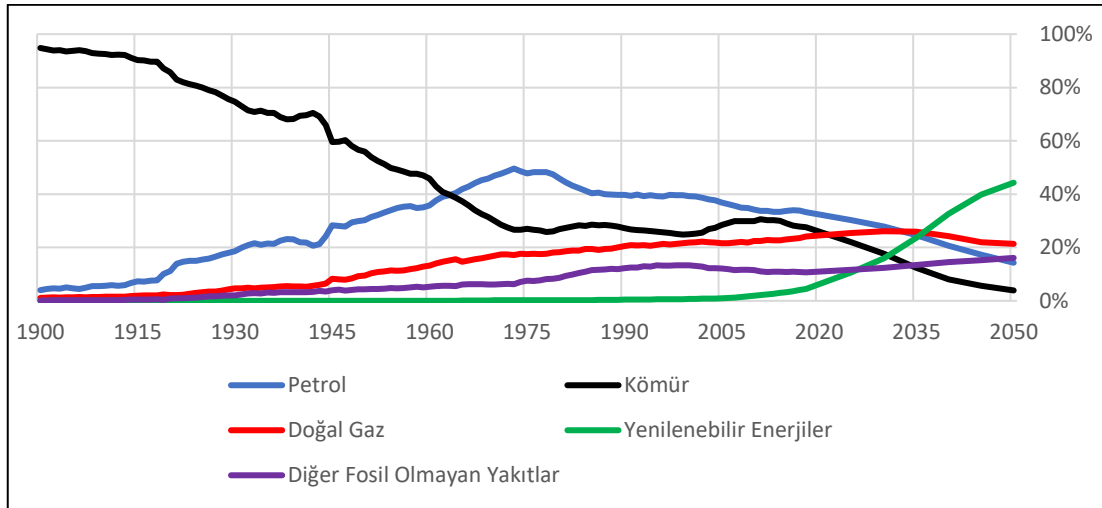
Enerji kavramı tarihsel süreç içerisinde toplumların değişen ihtiyaçlarına ve teknolojik değişimlere paralel olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. Genel bir ifadeyle; "iş yapabilmek gücü" olarak tanımlanan enerji, her türlü üretim ve tüketim faaliyetinin temelinde yer almaktadır (Akova, 2010:6).

Medeniyetin uzun çağları boyunca kas gücüne bağımlı kalan insanoğlu, MS 1700'lere kadar kas gücüne ilaveten rüzgâr enerjisinden de faydalanmıştır. Sanayi Devrimiyle beraber ise çok hızlı

bir teknolojik değişimin fitili ateşlenmiştir. Buhar gücünün elde edilmesi için kömür kullanımının artması, kömürü stratejik bir enerji kaynağı haline getirmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşıyla başlayan süreçte silah sanayi, motorlu taşıtlar, tıp ve iletişim alanında başlayan devrimsel gelişmeler hem enerji kaynaklarını çeşitlendirmiş hem de geleneksel enerji kaynaklarına olan talebi azaltmıştır. 1950'lerden günümüze kadar uzanan süreçte ise, fosil yakıtlara ilaveten, nükleer enerjinin ve son yıllarda yenilenebilir enerjinin ön plana çıktığı görülmektedir (Besler ve Tonus, 2012:7).

Grafik 2.1, 1900'lerin başından günümüze kadar ulaşan süreçte kullanılan enerji çeşitleri ile 2050 yılına kadar uzanan bir tüketim projeksiyonunu ortaya koymaktadır. Grafikten görüleceği üzere 1960'lara kadar kömür en önemli enerji kaynağı iken daha sonraki dönemlerde petrolün egemenliği başlamıştır. 1950'lerden itibaren ise doğalgaz kullanımının arttığı görülmektedir. 2020 ila 2050 yılları arası tahminler ise yenilenebilir enerji kaynaklarının hızla yükselip fosil yakıtları geride bıraktığı, doğalgaz tüketiminin ise petrol ve kömür tüketimini geçtiği bir döneme işaret etmektedir.

**Grafik 2.1: Küresel Enerji Kullanımındaki Değişiklikler**



Kaynak: (BP, 2021)

Enerjinin dönüşümü ve kullanımı kadar önemli bir kavram ise enerji güvenliğidir. Enerji güvenliği kısaca; "petrol başta olmak üzere fosil yakıtlara güvenli bir biçimde ulaşabilme imkanı" olarak ifade edilmektedir (Karabulut, 2016: 33). Enerji güvenliği kavramı, dönemi domine eden enerji kaynağının ne olduğu, kaynakların coğrafi dağılımı, ekonomi, siyasi ve diplomatik ilişkilerin boyutuna göre değişik şekillerde de tanımlanabilmektedir.

Son yıllarda enerji güvenliği kavramı kendi içerisinde alt kategorilere ayrılmıştır. Bunlar; enerjinin arz güvenliği, enerjinin talep güvenliği ve enerjinin nakil güvenliği şeklindedir. Enerjinin arz güvenliği, enerjiyi ithal eden ülkeler için geçerliken, enerjinin talep güvenliği enerji ihracatçısı ülkeyi, enerjinin nakil güvenliği ise enerji kaynağının transit geçiş yaptığı ülkeleri içermektedir (Erdal ve Karakaya, 2012:114). Özellikle enerjinin arz güvenliği, Türkiye gibi enerji kaynakları sınırlı ülkeler için büyük önem arz etmektedir. Üretilen enerjinin makul fiyatlarla, yeterli, kaliteli ve kesintisiz bir şekilde ithalatçı ülke tarafından temin edilmesi enerji arzı güvenliğinin sağlanmasında en önemli koşulların başında gelmektedir (Ediger, 2008:62).



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

Tarihsel süreçte, kullanılan enerji kaynaklarının değişmesiyle beraber enerji güvenliği kavramında değiştiği görülmektedir. Literatürde modern anlamda enerji güvenliği kavramının ilk defa Birinci Dünya Savaşı sırasında kullanıldığı görülmektedir. Dönemin İngiliz Deniz Bakanı Winston Churchill, denizlerde Almanya'ya karşı üstünlük sağlayabilmek için kömürle çalışan gemiler yerine petrolle çalışan gemilerin kullanılmasını önermiştir. Petrolle çalışan gemilerin hızlı ve etkili olması bu politika değişikliğinin başlıca nedenidir. Bizzat Winston Churchill bu durumu "çeşitlilik, yalnızca çeşitlilik" şeklinde ifade etmiştir (Yergin, 2006:69).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle 1960 sonrası, dünyada önemli bir ekonomik büyüme dönemi yaşanmıştır. Bu dönemin başlıca enerji kaynağı ise petroldür. Petrolün önemli bir enerji kaynağı haline gelmesiyle beraber siyasi, askeri ve ekonomik çatışmalar yaşanmış, bunların merkezi de genel olarak Orta Doğu ve çevresi olmuştur. Özellikle 1960 yılında "Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı" (OPEC)'in kurulmasıyla petrol ihracatçısı ülkeler, örgütün amacının petrol arzındaki dalgalanmaların düzenlenmesi olduğunu ifade etselerde, zamanla sahip oldukları enerji kaynaklarını jeopolitik bir araç olarak kullanma yoluna gitmişlerdir (Çelikpala, 2014:80). 1970'li yıllarda yaşanan küresel petrol krizlerinde aldıkları tutum ise bunun kanıtı niteliğindedir. Petrol ithal eden ülkeler ise bu örgüte karşılık 1973 yılında Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) kurarak enerji arzındaki dalgalanmalardan üye ülkelerin en az seviyede etkilenmesini ve petrol üretici ülkelerin ilgili enerji kaynağını bir nevi silah olarak kullanmasına engel olmaya çalışmışlardır (Çelikpala, 2014:81).

Günümüze yaklaştığımızda ise petrolün görece ağırlığını azaltan yeni enerji kaynaklarının ön plana çıktığını görmekteyiz. Özellikle çevreye verdiği zararın daha az olması nedeniyle doğalgaz, son yıllarda önem kazanan bir enerji kaynağı haline gelmiştir. Kafkasya ve Hazar Bölgesi başta olmak üzere doğalgaz rezervlerinin yoğunlaştığı bölgelerde askeri ve siyasi çatışmaların arttığı görülmektedir. 2008 yılında yaşanan Rusya-Ukrayna gerginliği, 2009 yılı Rusya-Gürcistan Savaşı ve günümüzde Doğu Avrupa ülkeleriyle Rusya arasında yaşanan gerilimler, sadece ilgili ülkeleri değil Avrupa'nın da enerji güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Avrupa ise Rusya'ya olan doğalgaz bağımlılığını azaltmak üzerine kurulu yeni bir enerji güvenliği stratejisi belirlemeye çalışmaktadır. Bunun içinde fosil yakıt kullanımının azaltılması, alternatif doğalgaz nakil hatlarının oluşturulması ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanım yoğunluğunun artırılması gibi çalışmalar yer almaktadır (Özkan G., 2010:32). Fakat mevcut durum incelendiğinde, Almanya ile Rusya arasındaki doğalgaz işbirliğinin artması, ABD'nin, Avrupa'ya yönelik olarak, Rusya'dan doğalgaz ithalatını azaltması talebi gibi gelişmeler, enerji güvenliğini kavramını çok değişkenli bir boyuta taşımıştır. Türkiye ise bu denklemde sanayisi ve evsel kullanımı doğalgaza bağımlı bir ülke olarak yer almaktadır. Türkiye enerji arzı güvenliğini sağlamak hususunda, boru hatlarının çeşitlendirilmesi, LNG ve Spot LNG ithalatının artırılması, depolama kapasitesinin yükseltilmesi, alternatif enerji kaynaklarının değerlendirilmesi gibi önlemlere başvurmuştur.

Önümüzdeki yıllar ise, yenilenebilir enerji kaynaklarını geçişin yaşanacağı ve enerji güvenliği tanımının yeniden yapılacağı yıllar olarak değerlendirilmektedir.



### 3. Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkin Yaklaşımlar

Enerji ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar 19. yüzyıla kadar uzansa da esas itibarıyla iki ana akım iktisat anlayışının görüşleri etrafında toplanmıştır. Bu görüşlerin ilki neoklasik büyüme teorisidir. Neoklasik büyüme teorisi ekonomik büyümeyi, sermaye, işgücü ve dışsal teknolojiye dayandırmakta olup enerjiyi ara malı olarak nitelendirmiştir. Enerjiyi ara malı olarak nitelendirmesi biraz da büyüme modelinde enerjinin önemini ihmal etmesinden ileri gelmektedir (Yapraklı, 2013: 55). Neoklasik büyüme teorisine tepki olarak ortaya çıkan ekolojik büyüme teorisi ise, sermaye ve işgücünü tali faktörler olarak değerlendirmiş, enerjinin en etkili ana üretim faktörü olduğunu savunmuştur. Ekolojik büyüme modelinin temelinde termodinamik yaklaşım yatmaktadır (Aytaç, 2010:483).

Neoklasik büyüme teorisi genel olarak Solow'un büyüme teorileri etrafında şekillenmiştir. Solow'un büyüme teorisi ise tarihsel olarak üç aşamada incelenmektedir (Stern ve Cleveland, 2004: 7-12). Bunlardan ilki Solow tarafından 1956 yılında ortaya konulmuştur. Solow'a göre büyüme girdi veriminin artırılması neticesinde gerçekleşecektir. Girdi verimini arttırmanın yegâne yolu ise teknolojik gelişimdir. Solow bu model de teknolojik gelişimin önemini vurgulasa da teknolojik gelişimin nasıl olması gerektiğini açıklayamamaktadır. Ayrıca teknoloji bu model de dışsal bir değişken olarak kabul edilmektedir. İkinci aşamada büyüme ve doğal kaynaklar arasındaki ilişki modele eklenerek, büyümenin kaynağının doğal kaynaklar olduğu ifade edilmiştir. Bu model de sermaye ile doğal kaynakların birbirleri yerine ikame edilebileceği ve söz konusu üretim faktörleri arasındaki esneklik katsayısının bire eşit olduğu iddia edilmiştir. Başka bir ifadeyle yenilenemeyen ve sınırlı doğal kaynaklar ile sürdürülebilir büyüme sağlanabilecektir (Hussen, 2004:267). Üçüncü aşama ise modele doğal kaynaklara ilave olarak teknolojinin de eklendiği görülmektedir. Teknoloji, üretimde verimliliği arttıracığından, doğal kaynaklar ile insan yapımı sermaye arasındaki ikame esnekliği birin altına düşse bile sürdürülebilir büyüme sağlanacaktır (Şentürk,2012:10).

Neoklasik büyüme teorisinin yukarıda bahsedilen üç modelinin de ortak noktası enerjiyi üretim sürecinin bir ara malı olarak görmeleridir. İleride ortaya atılacak ekolojik iktisat yaklaşımının neoklasik akıma yönelttiği en önemli eleştiri bu husustan ileri gelmektedir (Şentürk, 2012:10).

Ekolojik büyüme teorisi incelendiğinde ise bu teorinin temelinde çevreye ve dolayısıyla enerji tüketimine olan duyarlılığın yattığı görülmektedir. Özellikle 1970'li yıllarda, çevresel bozulmalar, enerji kaynaklarının bilinçsiz tüketimi ve enerji fiyatlarındaki hızlı artış, devletleri ve sivil toplum örgütlerini bu konuda adımlar atmaya itmiştir. İzleyen yıllarda ortaya konulan ekolojik büyüme modellerinin ortak noktası ise neoklasiklerin üretim faktörü olarak sadece emek ve sermayeyi gören büyüme modelinin eksikliğine ilişkindir. Ekolojik büyüme teorilerine göre enerji ana üretim faktörüdür ve diğer üretim faktörleri üzerinde kısıtlayıcı bir etkiye sahiptir (Şentürk, 2012:8).

Ekolojik büyüme teorisyenleri, mevcut büyüme anlayışı devam ettirildiği takdirde dünyanın biyofiziksel sınırlarına ulaşacağını ve yaşanacak tahribatın yer küre üzerinde geri dönülemez etkiler bırakacağını savunmaktadır. Bu tahribatın neticesinde ise üretim ve tüketim faaliyetleri sekteye uğrayacaktır. Başta enerji kaynakları olmak üzere, doğal kaynakların bilinçsiz tüketimi, refah seviyesini azaltacaktır. Tüm bu nedenlerden ötürü ana akım iktisadın savunduğunun



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

aksine insan yapımı sermaye ile enerji arasında ikame değil, tamamlayıcılık ilişkisi söz konusudur (Ockwell, 2008:4601).

Ekolojik büyüme modelleri, neoklasik büyüme modellerine benzer şekilde süreç içerisinde değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliğin temelinde üretim modelinde kullanılan, teknoloji, emek, sermaye, enerji gibi faktörlerdeki değişiklikler yatmaktadır. Bu modellerden en çok ön plana çıkanları; Georgescu-Roegen (1976), Daly (1997), Beaudreau (1998), Kummel, Ayres ve Warr (2009) tarafından ortaya konulanlarıdır. Özellikle Daly (1997) tarafından ortaya konulan model ve Solow'un büyüme modeline yaptığı eleştiri, ekolojik büyüme modelini savunan iktisatçıların temel kaygısı niteliğindedir. Daly, standart ekonomik modeller yerine çevreyi ve doğal kaynakları ön plana çıkardığı, çevresel makroekonomiyi geliştirmiştir (Şahinoğlu, 2019:26). Daly'e göre sadece emek ve sermaye kullanılarak oluşturulacak üretim modeli, sürdürülebilir büyüme için yeterli değildir. Bu iddiasını Solow'u eleştirel nitelikte bir örnek vererek kanıtlamaya çalışmıştır. Daly'e göre eğer Solow haklı olsaydı, sadece aşçı ve mutfak kullanarak kek yapılması mümkün olurdu. Solow'a göre un, şeker, yumurta hatta pişirmek için oduna bile ihtiyaç yoktur. Yine Daly, Solow'un sürdürülebilir büyüme anlayışını, daha büyük ve boş bir kaseyi karıştırmak ve kendi kendine ısınan bir fırında kek pişirmek olarak özetlemiştir. Daly üretim sürecinin sonunda ortaya çıkan atıkların, Solow modelinde yer almamasını da eleştirerek, Solow'a göre kek pişirildikten sonra temizlik yapılmasına da ihtiyaç duyulmadığını belirtmiştir (Daly, 1997:261).

Ekonomik büyümeye ilişkin en temel iki modeli genel hatlarıyla açıkladıktan sonra, son yıllarda ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkinin yönünü tayin etmeye çalışan hipotezlerden de bahsedilmesi yararlı olacaktır. Bu hipotezler;

- Büyüme Hipotezi
- Koruma Hipotezi
- Geri Besleme Hipotezi
- Nötrlük Hipotezi, şeklinde sınıflandırılmaktadır (Payne, 2009:127).

Bunlardan ilki büyüme hipotezidir. Büyüme hipotezine göre enerji tüketimi ekonomik büyümeye yol açmaktadır ve enerji tüketimini kısıtlayıcı tedbirlerin sürdürülebilir bir ekonomik büyümeye engel olacağını savunmaktadır. Koruma hipotezi ise, ekonomik büyüme arttıkça enerji tüketimin artacağını ve enerji tüketiminde uygulanan tasarruf politikalarının ekonomik büyümeyi kısıtlamayacağını iddia etmektedir. Geri besleme hipotezi ise enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu ve birbirlerini desteklediğini belirtmektedir. Son olarak nötrlük hipotezi ise söz konusu iki değişken arasında herhangi bir neden-sonuç ilişkisi olmadığını savunmaktadır (Payne, 2009:127). Söz konusu hipotezler genel enerji tüketiminde olduğu kadar doğalgaz ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için de kullanılmaktadır. Literatür çalışmasının sunulduğu bölümde ilgili çalışmalardan kaçının söz konusu hipotezlerin geçerliliğini savunduğu sayısal olarak aktarılacaktır.

#### 4. Doğalgaz Piyasasına Kuramsal Yaklaşımlar

Türkiye'de doğalgaz piyasasının gelişim sürecini anlayabilmek ve mevcut verileri yorumlayabilmek açısından doğalgaz piyasasının oluşumuna ilişkin kuramsal yaklaşımları bilmek oldukça önemlidir. Bu nedenle literatürde yaygın bir şekilde kullanılan iki adet kuramsal yaklaşım bu bölümde özetlenmiştir. Bunlardan birincisi piyasaların fiziki büyüklüğüne göre



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

yapılan sınıflandırmadır. Diğerleri ise dört aşamalı evrim modelidir (Özdemir V. , 2017: 18), (Mitrova, 2008: 1125-1126). Söz konusu iki teori benzer özelliklere sahip olmakla beraber inceledikleri bölgelerin farklı olduğu görülmektedir. Fiziksel büyüklüklerine göre doğalgaz piyasalarının genel olarak Rus teorisyenler tarafından Rusya'nın doğalgaz piyasasının incelenmesine yönelik oluşturulduğu görülmektedir (Özdemir V. , 2017: 18). Dört aşamalı evrim modeli ise Kuzey Amerika ve Avrupa ülkeleri temel alınarak oluşturulmuştur. Ayrıca dört aşamalı evrim modelinde tekelci yapıdan rekabetçi yapıya geçişin daha fazla irdelendiği, serbestleşme kavramına ise daha çok önem atfedildiği görülmektedir (Özdemir V., 2017: 21).

Bunlardan ilki fiziksel büyüklüklerine göre doğal gaz piyasalarıdır. Fiziksel büyüklüklerine göre bu piyasalar;

- Yerel
- Ulusal
- Uluslararası
- Bölgesel şeklinde dört kategoriye ayrılmaktadır.

Bu dört kategorinin nihayetinde ise oluşum aşamasındaki küresel piyasalara geçiş yapılmaktadır (Özdemir V., 2017: 18), (Mitrova, 2008: 1125-1126).

Yerel piyasalar, üretici ve tüketici arasındaki ticari ilişkilerin ilk defa başladığı piyasalar olarak değerlendirilebilir. Bu piyasalarda doğalgaz hacmi oldukça düşüktür. Altyapı yatırımları yetersiz seviyededir. Üretici ve tüketiciler, riskleri azaltabilmek için mevcut doğalgaz havzası üzerinde azalan kontratlar<sup>3</sup> yaparak riskleri düşürmeye çalışmaktadırlar. 1920'lerde Amerika ve 1930'larda Avrupa'da benzeri yapılar görülmüştür. Ulusal piyasalar ise yerel piyasada ki mevcut boru hatlarının ulusal ölçekte entegrasyonu sonucunda oluşmuş piyasalardır. Ulusal çapta enerji temini önemli olduğundan, ilk defa enerji güvenliği kavramının bu piyasalarda başladığı söylenebilir. Enerji güvenliği ile gaz piyasasında fiyat istikrarının sağlanabilmesi için kamulaştırmaların arttığı görülmektedir. 1950 ve 1960'lı yıllarda dünya genelinde çeşitli örneklerine rastlanmıştır. Uluslararası piyasalar ise doğalgaz kullanımının artması nedeniyle iki ülke arasında uzun mesafeli boru hatları ve/veya LNG ticareti vasıtasıyla doğalgaz ticaretinin gerçekleştirildiği piyasalardır. Bu piyasalarda enerji güvenliğinin alt dalları olan enerji arz güvenliği ve enerji talep güvenliği gibi kavramlar gündeme gelmektedir. İlgili iki ülke arasında ekonomik antlaşmalar vasıtasıyla enerji güvenliği sağlanmaya çalışılmaktadır. İlgili piyasada sadece iki ülke arasında doğrudan bir doğalgaz alışverişi gerçekleştirildiğinden transit ülkeleri ilgilendiren enerji nakil güvenliğinden bahsedilememektedir. 1960'lar da Avrupa, 1970'lerde ise Asya'da yaygınlaşmaya başlamıştır. Bölgesel piyasalar ise doğalgaz ticaret hacminin elli milyar metreküp üzerine çıktığı, risklerin ve ticari ilişkilerin arttığı ve karmaşıklaştığı piyasaları ifade etmektedir. Altyapının geliştiği, enerji güvenliğinin ise enerji arz ve talep güvenliğinin yanında nakil güvenliğini de içerdiği piyasalardır. Ülkeler arası kontratlar çok boyutlu şeffaf, erişilebilir ve hukuki boyutları barındıran karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Dünya da son yıllarda Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya'da söz konusu piyasa örneklerine rastlanılmaktadır Doğalgaz piyasalarının nihai olarak ulaşacağı evre ise oluşum aşamasındaki

<sup>3</sup> Azalan "depletion" kontratlar belirli ve küçük ölçekli doğalgaz veya petrol sahalarında arz ve talep miktarına uygun olarak üretici ve tüketici arasında yapılan sözleşmelerdir. Bu sözleşmeyle alıcı, sözleşme sona erene kadar mevcut sahadan çıkacak tüm enerji kaynağını satıcıdan almayı taahhüt eder (Cohen,2021).



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

piyasalardır. Bu piyasalarda artık gazın gazla rekabeti söz konusudur. Doğalgaz talebi doygunluğa ulaşmış, fiyatlar spot piyasada belirlenir hale gelmiştir. Serbestleşme artmış, özelleştirme, tüketici bilinci ve üçüncü taraf erişimi gibi kavramlar piyasaya hâkim olmaya başlamıştır (Özdemir V., 2017: 18), (Mitrova, 2008: 1125-1126).

Dört aşamalı evrim modeli ise piyasa oluşumlarını; doğuş, büyüme, gelişme ve olgunlaşma olarak dört aşamaya ayırmıştır. Söz konusu modelin nihai hedefi olgunlaşma aşamasına ulaşmaktır (Özdemir V., 2017: 22).

Doğuş aşaması, yerel piyasalara benzer şekilde doğalgaz hacminin düşük olduğu, devletin ise doğalgaz piyasasına hâkim olduğu bir aşamadır. Devlet bu aşamada yatırımcıları da teşvik etmektedir. Yine piyasanın düzenlenmesi hususunda bazı hukuki ve teknik düzenlemelerinde yapılmaya başladığı görülmektedir. Bu aşamada doğalgaz talebi, istikrarlı ve yüksek miktarda alım yapan firmalardan gelmektedir. Sözleşmeler uzun vadeli yapılmakta, ölçek ekonomisi ise yüksek seviyededir. Büyüme aşaması ise doğalgaz arzının arttığı ve altyapı yatırımlarının hızlandığı bir dönemdir. Her ne kadar petrol endeksli bir fiyatlama yapılsa da piyasaya ilişkin ilk veriler elde edilmeye başlamıştır. Talep ve müşteri sayısında da artış görülmeye başlamıştır. Çok sınırlı düzeyde olsa toptan satış piyasasının oluştuğu ve iletim kanallarına üçüncü tarafların erişiminin başladığı gözlenmektedir. Gelişme aşaması incelendiğinde, devletin doğalgaza verilen önemi adeta bir devlet politikası haline getirdiği görülecektir. Devlet doğalgaz piyasasında faaliyet gösteren firmaları daha fazla sübvans ve teşvik etmektedir. Ayrıca tüketiciyi koruyan, düzenleyici ve denetleyici kurumların etkinliğini arttıran yasal düzenlemelerde yapılmaya başlanmıştır. Etkinlik ve verimlilik kavramları gündeme gelmiş, devlet özelleştirmeleri hızlandırmıştır. Çok sayıda katılımcının sisteme girdiği bu dönemde, büyük tüketiciler tedarikçi seçme serbestisine kavuşmuş, serbest tüketici limiti düşmeye başlamıştır. Doğalgaz piyasalarının ulaşacağı nihai evre ise olgunlaşma aşamasıdır. Bu evre serbestleşmenin ve özelleştirmelerin tamamlandığı, talebin doygunluğa ulaştığı bir dönemdir. Gazın gazla rekabeti başlamış, doğalgaz piyasasına ilişkin finansal türev araçların sayısı artmıştır. Doğalgaz gaz fiyatları uzun vadeli kontratlar şeklinde değil, spot piyasada belirlenir hale gelmiştir. Altyapı ise tam anlamıyla gelişmiş durumdadır. Tüketiciler açısından şeffaf ve istediği tedarikçiyle çalışabileceği bir piyasa ortamı oluşmuştur. Depolama olanakları gelişmiş, ticaret merkezleri oluşturulmaya başlanmıştır (Özdemir V., 2017:23-27).

Doğalgaz piyasasına ilişkin kuramsal bilgiler, başta Türkiye olmak üzere birçok ülkede söz konusu sırayı izlememektedir. Çünkü bizzat devletin müdahaleleriyle bir aşama tamamlanmadan ileri bir aşamaya geçilebilmektedir. Henüz hazırlık aşaması tamamlamadan serbestleşme aşamasına geçmeye çalışan ülke örneklerine rastlanabilmektedir (Özdemir V., 2017: 27).

Türkiye'de ki doğalgaz piyasası kuramsal açıdan incelendiğinde, Türkiye'nin doğuş aşamasını tamamladığı, büyüme aşamasını ise hareket oranı<sup>4</sup> dışında tamamladığı, gelişme aşamasında ise serbest tüketici limiti düşüşü, büyük tüketicilerin tedarikçi seçme özgürlüğü ile kesintili müşterilerin sisteme girişi (sınırlı seviyede) kriterlerini karşıladığı görülmektedir (Rekabet Kurumu, 2012: 42).

<sup>4</sup> Hareket (el değiştirme) oranı: Doğalgazın nihai tüketimden önce kaç defa el değiştirdiğini ölçen orandır (Rekabet Kurumu, 2012: 18).



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

## 5. Doğalgaz Piyasasında Tekel Oluşumu ve Regülasyonu

Doğalgaz piyasaları yapısı itibariyle tekel oluşumuna oldukça elverişli piyasalardır. Çoğu zaman devlet eliyle oluşturulan tekeller, uzun yıllar boyunca piyasayı kontrolü altında tutmakta, gaz ithalatı ve ihracatı gibi konularda hâkim konumunu korumaktadır.

Doğalgaz piyasasında tekel oluşumunun başlıca nedeni; üretim, iletim ve dağıtım aşamasındaki yüksek maliyetlerden kaynaklanmaktadır. Piyasa da faaliyet gösteren firmaların özellikle üretim ve iletim aşamalarını karşılayacak kapasiteye sahip olmayışı bunun en başta gelen nedenlerindedir. Teorik açıdan irdelendiğinde, doğalgaz piyasasındaki tekellerin piyasadaki serbestleşme ve regülasyon faaliyetlerine bağlı olarak azalacağı, etkinliği, verimliliği ve rekabeti ön plana çıkaran piyasa yapısının oluşacağı beklenebilir. Ancak pek çok ülkede devlet eliyle oluşturulmuş tekellerin hâkimiyeti dikkat çekmektedir. Örneğin Türkiye'de Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi'nin (BOTAŞ) hâkimiyeti dikkat çekmektedir. 2001 yılında çıkarılan "Doğalgaz Piyasası Kanunu" ile birlikte BOTAŞ'ın dağıtım alanında ki tekel gücü sınırlandırılmış olmakla birlikte ithalat, üretim, iletim gibi alanlardaki tekeli rolünü sürdürdüğü görülmektedir (Çetin ve Yüksel, 2014:244).

Doğalgaz piyasalarında tekel oluşumunu üretim, iletim ve dağıtım aşamalarına indirgeyerek değerlendirdiğimizde, neden doğal tekellerin oluşumuna bu kadar elverişli olduğu daha rahat anlaşılacaktır. Üretim aşaması, firmaların yüksek başlangıç maliyetlerine maruz kaldığı, genellikle batık maliyetlerle karşılaştığı bir aşamadır. Bu aşamada doğalgaz rezervinin tespiti, kazılması ve çıkarılması, birçok firma için oldukça yüksek maliyetler içerdiğinden, devletin bizzat kurduğu şirketler tarafından yapılması oldukça alışlagelmiş bir durumdur (Bhattacharyya, 2011: 354-355).

İletim aşaması da yine üretimde olduğu gibi yüksek maliyetlerin ağırlıkta olduğu bir aşamadır. Bu aşama da elde edilen doğalgaz, boru hatları vasıtasıyla tüketici piyasasına iletilmektedir. Gerek boru hattı yapım maliyetlerinin yüksek oluşu, gerekse yeni boru hatlarının, eski boru hatlarına eklenmesinde ki kolaylık, iletim hattının tek bir firma tarafından yapılmasını avantajlı hale getirmektedir. Bir başka deyişle tek firma tarafından iletim kapasitesi arttırıldıkça maliyetler düşmekte yani ölçek ekonomisi oluşmaktadır (Juris, 1998: 5).

Dağıtım aşaması ise bilindiği üzere piyasaya ulaşan doğalgazın, nihai tüketiciye ulaştırılmasıdır. Yine bu aşamada yapısı itibariyle tekel özelliği göstermektedir. Çünkü tüketime konu olan gazın dağıtımı için yine tüketici bileşimine ve talep yapısına bağlı olarak yüksek miktarda yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca bu aşama, iletim aşamasına benzer şekilde yüksek seviyede ölçek ve kapsam ekonomisi özelliği göstermektedir (Bhattacharyya, 2011: 355).

Doğalgaz piyasasında tekel oluşumu hususunda bahsedilmesi gereken bir başka kavram ise "Ağ Endüstrileri" ne ilişkindir. Bilindiği üzere Ağ Endüstrileri, başlangıç maliyetlerinin yüksek olduğu, batık maliyetlerle sıklıkla karşılaşılan bununla beraber ölçek ekonomisinin yüksek olduğu endüstrilerdir. Bu endüstriler genellikle elektrik, su ve doğalgaz piyasalarında gözlenmektedir. Ciddi boyutlarda tüketici dışallığı yaratan bu endüstriler tüketicileri kendilerine bağımlı hale getirirler. Bu tür piyasalarda tüketiciler genellikle tek bir tedarikçiyle çalışmakta ve kolay kolay söz konusu tedarikçiyi değiştirememektedirler. Doğalgazın ülkenin her yerine ulaştırılması ve düşük gelir grubunun faydalanabilmesi hususunda Ağ Endüstrileri

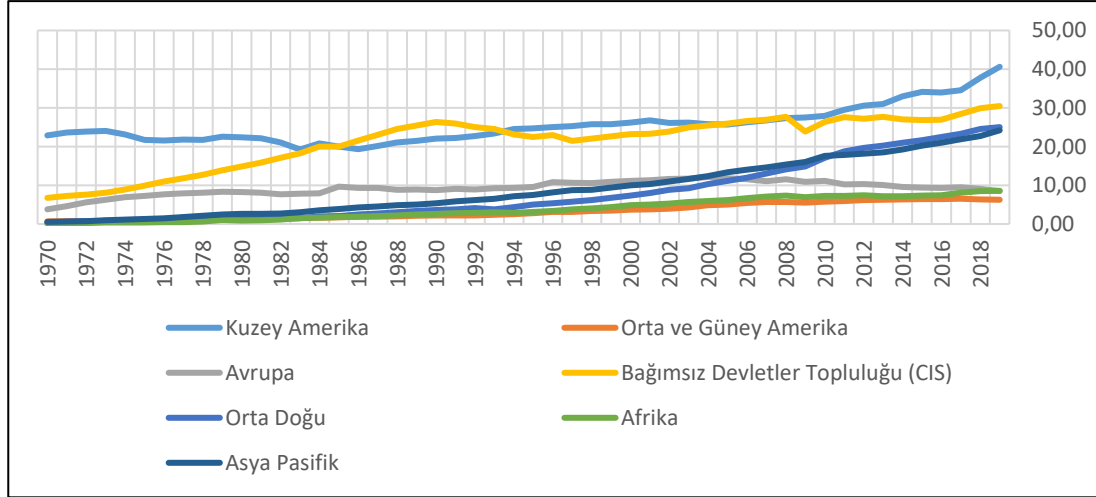
oldukça etkili olmaktadır. Bu tür endüstriler, bir den fazla firmanın hizmet vermesine kıyasla tek başına daha etkin bir süreç yürütmektedirler (Faraco ve Coutinho, 2007:724).

Doğalgaz piyasasında tekel oluşumları, doğuş ve büyüme aşamasında olan bir piyasanın gelişmesinde ve altyapı yatırımlarının hızlı bir şekilde ilerlemesi hususunda oldukça önemlidir. Ancak belirli bir büyüklüğe ulaşmış piyasada rekabetin, etkinliğin ve verimliliğin yükseltilmesi açısından, sektördeki diğer firmaların teşvik edilmesi ve tekel büyüklüğünün azaltılması oldukça önemlidir. Devlet özelleştirmeler ve teşvikler yoluyla bu süreci hızlandırabilmektedir. Diğer bir ifadeyle devlet, piyasadaki rolünü, sosyal devlet anlayışını koruyan ve denge-denetim mekanizmasını ön plana çıkaran bir boyuta taşınmalıdır. Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise doğalgaz piyasasında BOTAŞ'ın hâkimiyetindeki tekel yapının ileriki yıllarda da devam edeceği beklenmektedir. Çünkü düşük gelir gruplarına doğalgazın ulaştırılabilmesi, altyapı yatırımları ile ithalat maliyetlerini karşılayacak özel sektör firmalarının azlığı bu tezi destekler niteliktedir. Bir sonraki bölümde Türkiye'ye ilişkin doğalgaz verileri incelendiğinde bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir.

## 6. Dünya'da ve Türkiye'de Doğalgaz Kullanımına İlişkin Temel Veriler

Bu bölümde öncelikle 1970 ila 2019 yılları arası küresel çapta doğalgaz üretim ve tüketim seviyelerini yorumlayacağız. Daha sonrasında Türkiye'nin sırasıyla doğalgaz tüketim, üretim, ithalat ve depolama verileri incelenecektir.

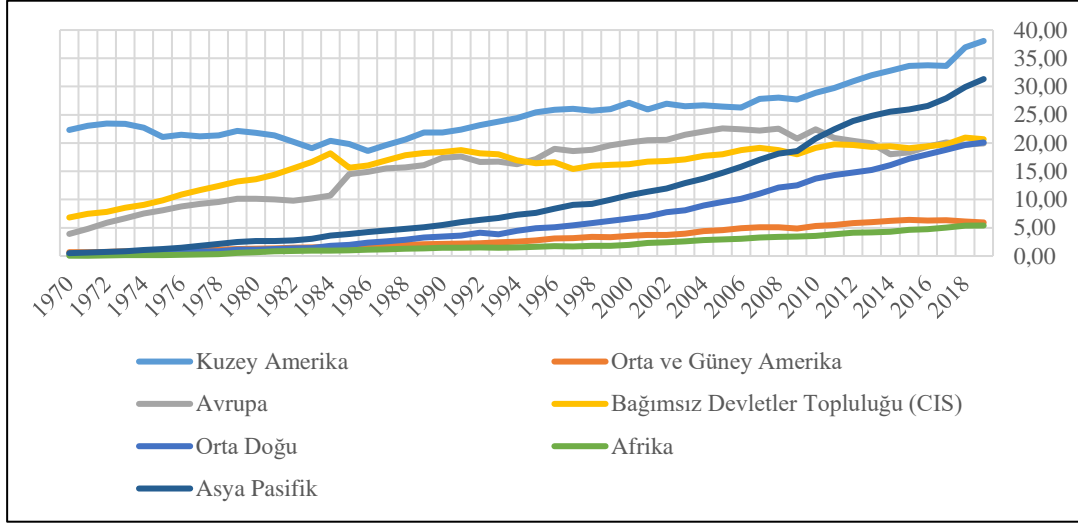
**Grafik 6.1: 1970-2019 Arası Küresel Doğalgaz Üretimi (Exajoule)**



Kaynak: (BP,2021)

Grafik 6.1'de görüleceği üzere 2019 yılı itibariyle Kuzey Amerika bölgesi doğalgaz üretiminde birinci sırada yer almaktadır. Daha sonra bu bölgeyi Sovyetler Birliği'nden dağılmasından sonra kurulan başta Rusya Federasyonu olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu oluşturmaktadır. Ardından gelen Asya Pasifik bölgesiyle Orta Doğu'nun üretim seviyeleri yakın seviyededir. Avrupa'nın düşük üretim düzeyi ise dikkat çekmektedir.

**Grafik 6.2: 1970-2019 Arası Küresel Doğalgaz Tüketimi (Exajoule)**

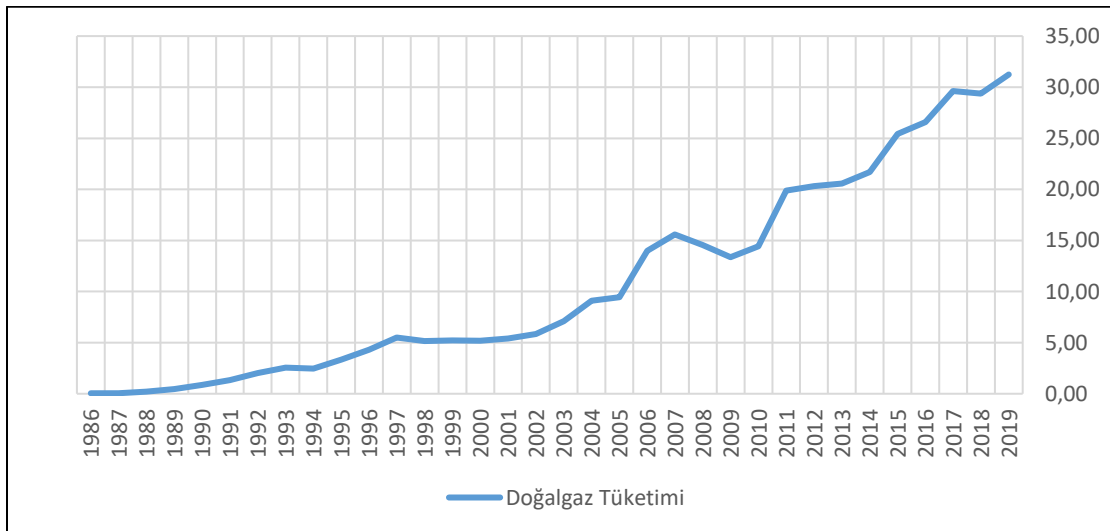


Kaynak: (BP,2021)

Grafik 6.2 ise yine aynı tarih aralığında küresel çapta doğalgaz tüketimini göstermektedir. Küresel üretime nazaran, tüketim seviyelerinin daha hızlı bir şekilde arttığı açıkça görülmektedir. Yine üretimde olduğu gibi tüketimde de Kuzey Amerika bölgesinin birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Ancak ikinci sırada, özellikle 2010 yılından sonra Asya Pasifik bölgesinin geldiği görülmektedir. Bu değişiklikte Çin'in yüksek büyüme hızını koruyabilmek için doğalgaz tüketimini arttırdığı sonucunu çıkarabiliriz. Asya Pasifik bölgesinden sonra gelen Avrupa, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Orta Doğu ülkelerinin tüketimi ise benzer seviyededir. Avrupa'nın düşük üretim düzeyine karşın halen yüksek bir doğalgaz tüketicisi olması yine vurgulanması gereken bir başka ayrıntıdır.

Dünya'daki doğal gaz tüketim eğiliminin Türkiye'de de geçerli olduğunu yıllık tüketim verilerine bakarak rahatlıkla söyleyebiliriz.

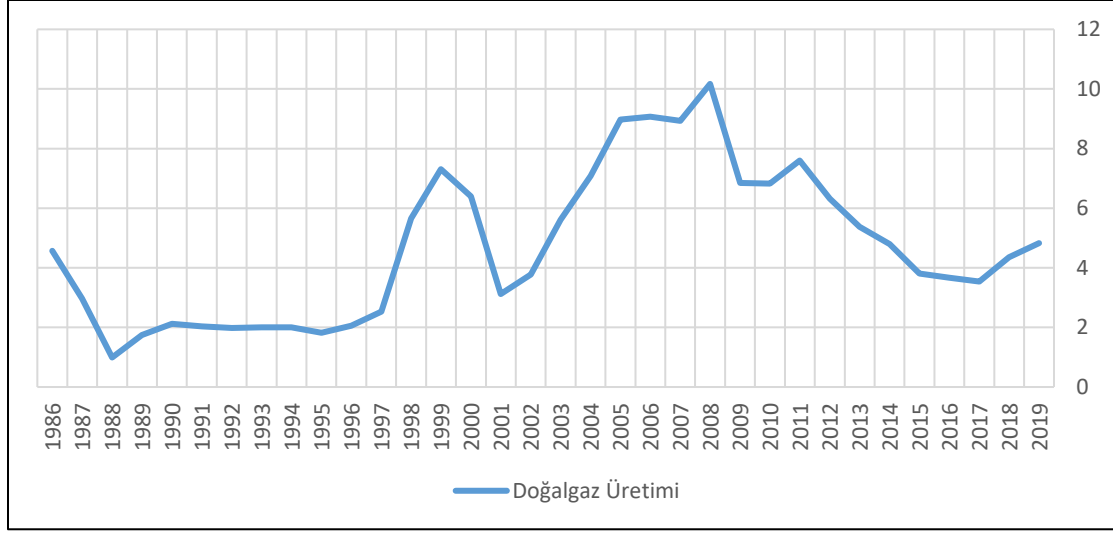
**Grafik 6.3: 1986-2019 Yılları Arası Türkiye'nin Doğalgaz Tüketimi (bcm)**



Kaynak: (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021)

Türkiye'nin doğalgaz tüketiminin 1986 yılından günümüze doğru uzanan süreçte artış trendi içerisinde olduğu Grafik 6.3'teki verilerden anlaşılmaktadır. Mevsimsel değişimler, doğalgaz fiyatındaki dalgalanmalar ile sanayi sektöründe kullanılan elektrik miktarındaki artış ve azalışlar, zaman zaman artış trendinde sapsmalara sebebiyet vermiştir.

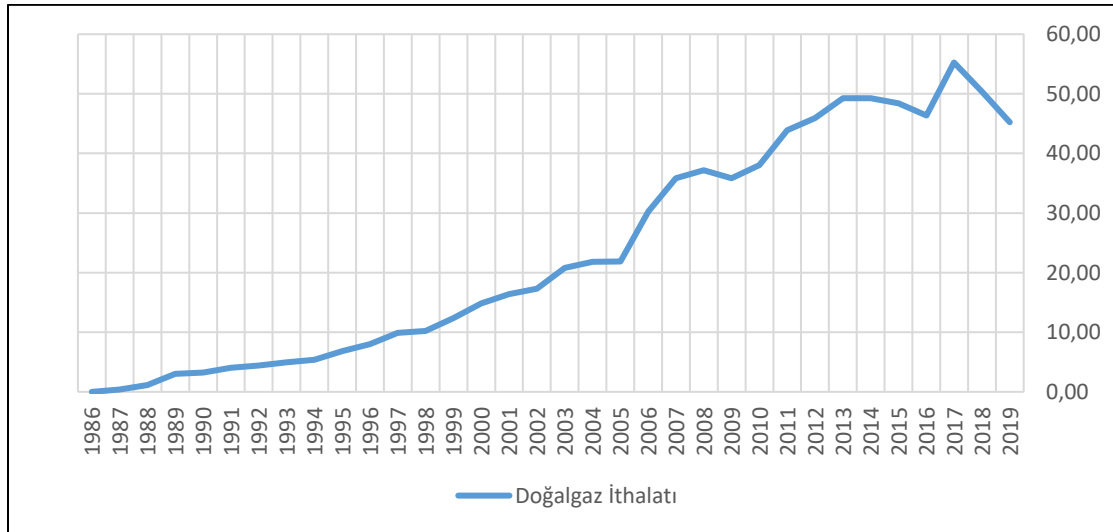
**Grafik 6.4: 1986-2019 Yılları Arası Türkiye'nin Doğalgaz Üretimi (bcm)**



Kaynak: (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021)

Türkiye'nin doğalgaz tüketiminin tamamı yurtiçi üretimle karşılanamadığı için kullanılan doğalgazın büyük bir bölümü ithal edilmektedir. Grafik 6.4, 1986'dan günümüze sınırlı doğalgaz üretimindeki dalgalanmaları göstermektedir. Görüleceği üzere 2008 yılından 2017 yılına kadar üretimde bir azalış trendi söz konusudur. Bu trend yerini 2018 ve 2019 yıllarında az da olsa bir yükselişe bırakmıştır.

**Grafik 6.5: 1986-2019 Yılları Arası Türkiye'nin Doğalgaz İthalatı (bcm)**



Kaynak: (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021)



Grafik 6.5'te yer alan ithalat grafiğiyle, yine aynı tarihler arasındaki tüketim grafiğinin benzer trendler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber 2017 ile 2019 yılları arası ithalat miktarındaki düşüşün tüketim grafiğine etki etmediğini görmekteyiz.

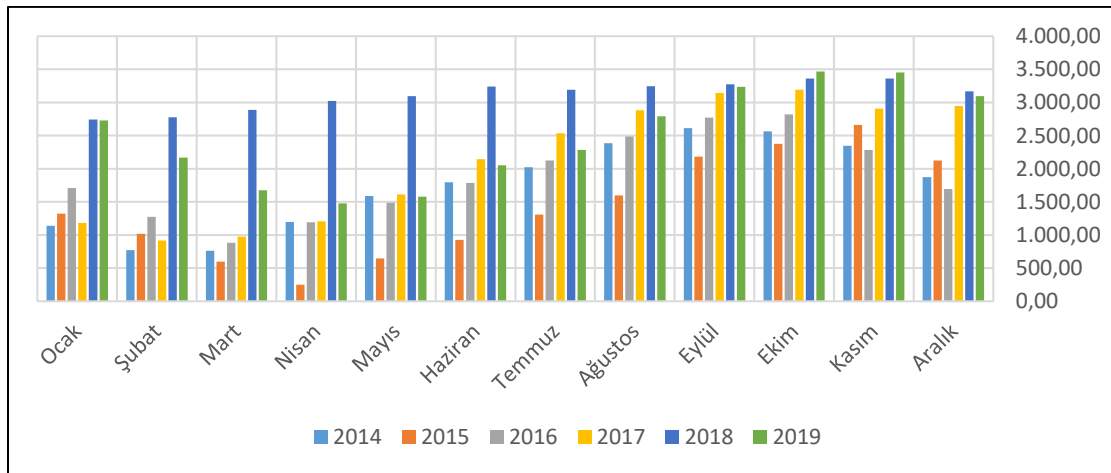
2019 yılı itibarıyla en çok ithalat yaptığımız ülkeleri incelediğimizde ilk sırada Rusya Federasyonu'nun geldiğini görmekteyiz. Rusya'yı sırasıyla; Azerbaycan, İran, Cezayir, Nijerya ve spot LNG ithalatı yaptığımız ülkeler izlemektedir (EPDK, 2019: 10).

Türkiye açısından söz konusu ithalatın hangi şirketler tarafından hangi kanallarla gerçekleştiği, bizlere doğalgaz piyasasında tekel oluşumu ve gelişmişlik seviyesi hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin 2019 yılında Türkiye ithal ettiği doğalgazın %71,92'sini boru iletim hatları vasıtasıyla, geri kalan kısmını ise spot LNG aracılığıyla yapmıştır (EPDK, 2019: 10). Spot LNG ise ithalatı 2016'dan beri artış gösterse de boru gazı ithali halen daha fazla tercih edilmektedir. Spot LNG'nin artması Türkiye'nin enerji güvenliğini artırması ve tedarikçilerini çeşitlendirmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca fiyat rekabeti artacağından doğalgazı daha kısa vadeli kontratlarla daha ucuza alma olanağına kavuşacaktır. Spot LNG ile yapılan ticaretin artması bir bakıma doğalgaz piyasasındaki gelişimin göstergesidir.

Doğalgazı Türkiye'de ithal eden şirketlerin dağılımı incelendiğinde, 2019 yılı itibarıyla BOTAŞ'ın %96,42 ile piyasanın neredeyse tamamına hâkim olduğu görülmektedir (EPDK, 2019: 12). Bir önceki bölümden hatırlanacak olursa, karşılaşılan yüksek ve batık maliyetler ile ölçek ekonomisi oluşturma çabaları BOTAŞ'ın tekel konumunu korumasına neden olmaktadır. Doğalgaz piyasasının gelişmesiyle birlikte BOTAŞ'ın ithalat üzerindeki payının azalması beklenmektedir.

İthalata ilişkin vurgulanması gereken bir başka husus ise, yapılan kontratların süresine ilişkindir. 2019 yılı itibarıyla Türkiye doğalgaz ithalatının %88,37'sini uzun dönemli ithalat lisansları aracılığıyla yapmaktadır (EPDK, 2019: 16). Uzun dönemli ithalat lisansları tedarikçi ülkelere olan bağımlılığı arttıracığından enerji güvenliği hususunda önemli bir risk oluşturmaktadır. Kısa vadeli kontratların hem enerji güvenliğinin hem de fiyatta rekabet oluşumunun sağlanması açısından ilerleyen süreçte artırılması gerekmektedir.

**Grafik 6.6: Türkiye'nin 2014-2019 Yılları Arası Ay Sonu Doğalgaz Stok Miktarları (Milyon Sm<sup>3</sup>)**



Kaynak: (EPDK, 2019: 25)



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

---

Türkiye'nin ithalat kadar önemli bir meselesi de doğalgaz depolama hacminin arttırılmasına ilişkindir. Grafik 6.6'da görüldüğü üzere 2014 ile 2019 yılları arası ay sonu doğalgaz depolama miktarlarının arttığı görülmektedir. Devam etmekte olan doğalgaz depolama alanlarının tamamlanması ile bu miktarın artması beklenmektedir. Ancak enerji güvenliğinin sağlanması ve uluslararası standartları erişilmesi bakımından bu alana daha fazla yatırım yapılması gerekmektedir.

### **7. Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisi**

İktisat literatüründe doğalgaz ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar mevcut olsa da doğrudan sektörlerin doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeye etkisini ölçen bir çalışmaya rastlanılmamaktadır. Bu çalışma, bu açıdan bir ilk niteliğindedir. Çalışma da seçili sektörler; sanayi sektörü ile konut ve hizmetler sektörü şeklindedir. Veriler Enerji Bakanlığı tarafından her yıl yayınlanan "Enerji Denge Tabloları" dan elde edilmiştir. Ekonomik büyümeye ilişkin veriler ise Dünya Bankası'nın Türkiye'ye ilişkin GSYİH verilerinden alınmıştır.

Yazar/Yıl	Ülke	Zaman Aralığı	Değişkenler	Yöntem	Sonuç		
Yu ve Choi (1985)	Birleşik Krallık	1950-1976	GSMEH, DGT	GC	DGT	→ Reel GSYİH	
Yang (2000)	Tayvan	1954-1997	Reel GSYİH, DGT	GC	DGT	→ Reel GSYİH	
Aqeel ve Butt (2001)	Pakistan	<b>Tablo 7.1 Literatür Taraması</b>	Reel GSYİH, DGT	GC	DGT	✗ Reel GSYİH	
Fatai ve Diğerleri (2004)	Avustralya		Reel GSYİH, DGT	ARDL, TY, GC, JML	DGT	✗ Reel GSYİH	
Lee ve Chang (2005)	Tayvan		Reel GSYİH, DGT	JCT, GHT	DGT	→ Reel GSYİH	
Ewing ve Diğerleri (2007)	ABD		EÜ, DGT	GFEVD	DGT	→ EÜ	
Zamani (2007)	İran		Reel GSYİH, DGT	VECM	DGT	↔ Reel GSYİH	
Jobert ve Karanfil (2007)	Türkiye		Reel GSYİH, EET	JCT, GC	EET	✗ Reel GSYİH	
Hu ve Lin (2008)	Tayvan		Reel GSYİH, DGT	VECM	DGT	↔ Reel GSYİH	
Sarı ve Diğerleri (2008)	ABD		EÜ, DGT, I	ARDL	Uzun Dönem DGT Kısa Dönem DGT	✗ EÜ, I → EÜ, I	
Reynold ve Kolodziej (2008)	Sovyetler Birliği		1928-2003	Reel GSYİH, DGT	GC	DGT	→ Reel GSYİH
Zahid (2008)	Pakistan, Bangladeş, Hindistan, Nepal, Sri Lanka		Sri Lanka (1980-2003), Diğer Ülkeler (1971-2003)	Reel GSYİH, DGT	TY, GC, EGM	Bangladeş: DGT Diğer Ülkeler: DGT	→ Reel GSYİH ✗ Reel GSYİH
Apergis ve Payne (2010)	67 Ülke İçin	1985-2005	Reel GSYİH, DGT, SSO, I	P, GC, VECM	DGT	↔ Reel GSYİH	
Clement (2010)	Nijerya	1970-2005	Reel GSYİH, DGT	JCT, GC	DGT	→ Reel GSYİH	
İşık (2010)	Türkiye	1977-2008	Reel GSYİH, DGT	ARDL	Uzun Dönem DGT Kısa Dönem DGT	↔ Reel GSYİH (-) ↔ Reel GSYİH (+)	

Yazar/Yıl	Ülke	Zaman Aralığı	Değişkenler	Yöntem	Sonuç		
Lim ve Yoo (2012)	Kore	1991-2008	Reel GSYİH, DGT	JCT, GC	DGT	↔	Reel GSYİH
Kum ve Diğerleri (2012)	G-7 Ülkeleri	1970-2008	Reel GSYİH, DGT, S	BCCT, GC	Japonya, Kanada: DGT	✗	Reel GSYİH
					İtalya: DGT	↔	Reel GSYİH
					Birleşik Krallık: Reel GSYİH	↔	DGT
					Fransa, Almanya, ABD: DGT	↔	Reel GSYİH
Shahbaz ve Diğerleri (2013)	Pakistan	1972-2010	Reel GSYİH, DGT, S, İ, İHR (Kişi Başına)	JCT, ARDL	DGT	↔	Reel GSYİH
Heidari ve Diğerleri (2013)	İran	1972-2007	Reel GSYİH, DGT, S, İ	ARDL	DGT	↔	Reel GSYİH
Bildirici ve Bakırtaş (2014)	BRIC Ülkeleri	1980-2011	Reel GSYİH, KT, DGT, PT	JCT, ARDL, GC	Brezilya, Rusya ve Türkiye: DGT	↔	Reel GSYİH
Shahbaz ve Diğerleri (2014)	Pakistan	1972Q1-2011Q4	Reel GSYİH, DGT, S, İ	JCT, ARDL, GC	DGT	↔	Reel GSYİH
Doğan (2015)	Türkiye	1995-2012	Reel GSYİH, DGT, S, İ	ARDL, VECM, GC	DGT	↔	Reel GSYİH
Özünk ve Al-Mulali (2015)	GCC Ülkeleri	1980-2012	Reel GSYİH, DGT TA, S, İ	P, DOLS, FMOLS, GN	DGT	↔	Reel GSYİH
Dineri ve Bazarova (2015)	Türkmenistan	1985-2014	DGT, Kişi Başına Reel GSYİH, BEI	JCT, GC	DGT	↔	Reel GSYİH
Solarrın ve Özünk (2016)	OPEC Ülkeleri	1980-2012	Reel GSYİH, DGT	DHGC	Irak, Kuveyt, Libya, Nijerya, Suudi Arabistan: DGT	↔	Reel GSYİH
					Cezayir, İran, BAE, Venezuela: Reel GSYİH	↔	DGT
					Angola, Katar: DGT	✗	Reel GSYİH
					Ekvador: DGT	↔	Reel GSYİH
Alma ve Çulbani (2016)	Türkiye	1998-2015	Reel GSYİH, DGT	JCT, GC	DGT	↔	Reel GSYİH

Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

Yazar/Yıl	Ülke	Zaman Aralığı	Değişkenler	Yöntem	Sonuç		
Destek (2016)	OECD Ülkeleri	1991-2013	Reel GSYİH, DGT, S, TA	DOLS, FMOLS, GC	Uzun Dönem: DGT	↔	Reel GSYİH
					Kısa Dönem: DGT	→	Reel GSYİH
Tatlı ve Lebe (2017)	Türkiye	1987-2014	Reel GSYİH, DGT, S, I	ARDL, GC	DGT	↔	Reel GSYİH
Uzgören ve Aslan (2019)	8 MENA Ülkesi	1989-2014	Reel GSYİH, DGT	P, DHGC, DOLS, FMOLS	DGT	→	Reel GSYİH
Unutlu ve Bayraç (2020)	Türkiye	1986-2018	Reel GSYİH, DGT	ARDL, GC	DGT	✗	Reel GSYİH

Kaynak: (Demirtaş, 2021: 99-101).

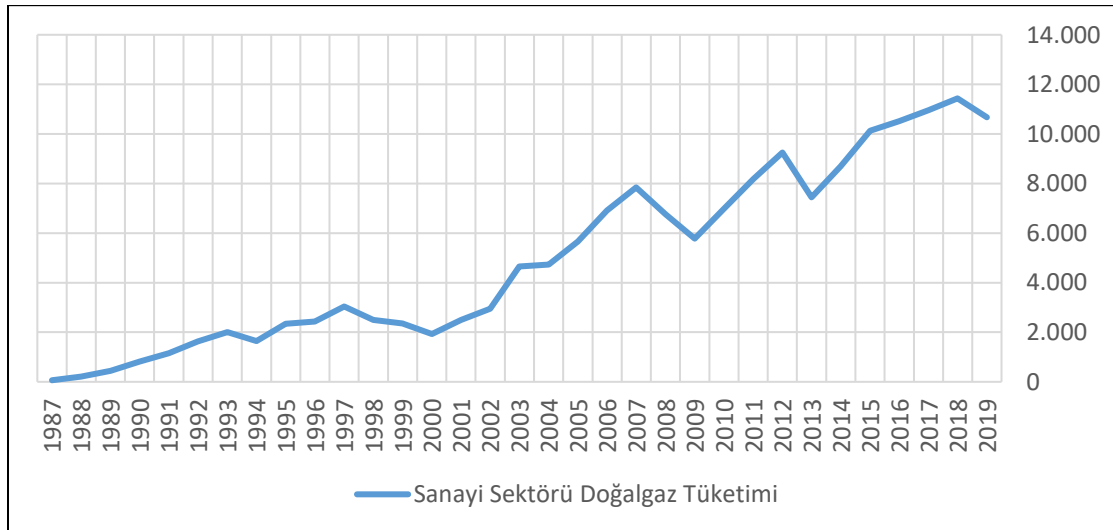
(Tek yönlü ilişki, → )

(Çift Yönlü İlişki, ↔ )

(İlişki Yok ✗)

Literatür taraması ise doğrudan doğalgaz tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar üzerinden yapılmıştır. Tablo 7.1'de görüleceği üzere doğalgaz ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü tespit eden hipotezlerden faydalanılarak yapılan 40 çalışmanın 16'sı geri besleme hipotezini destekleyen sonuçlar bulurken, 14'ü ise büyüme hipotezini doğrulayan sonuçlar bulmuşlardır. Daha sonra ise sırasıyla nötrlük ve koruma hipotezi gelmektedir. Buradan çıkarılabilecek en kesin sonuç, literatürde doğalgaz tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi doğrulayan çalışmaların çoğunlukta olduğu, ancak ilişkinin yönüne ilişkin bir fikir birliği olmadığı şeklindedir.

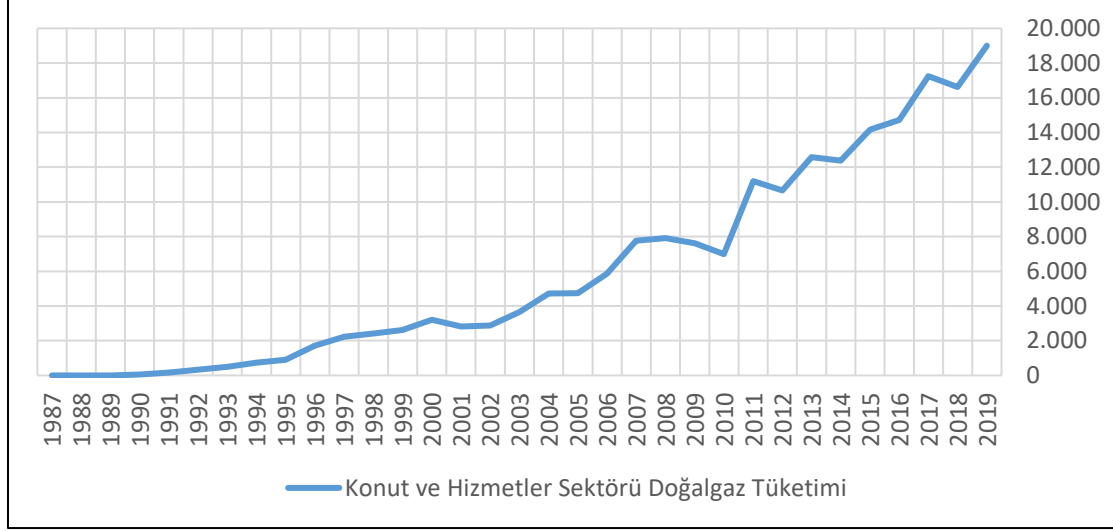
**Grafik 7.2: 1987-2019 Yılları Arası Sanayi Sektörü Doğal Gaz Tüketimi (Milyon Sm<sup>3</sup>)**



Kaynak: (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021)

Sanayi sektörünün doğalgaz tüketimine ilişkin veriler incelendiğinde 1987 ila 2019 yılları arasında doğalgaz tüketiminin artış trendi içinde olduğu görülmektedir. Bu artış, doğalgaz fiyatındaki değişimler, sanayi de kullanılan elektrik miktarındaki artış ve azalışlara göre dönemsel dalgalanmalar göstermektedir.

**Grafik 7.3: 1987-2019 Yılları Arası Konut ve Hizmetler Sektörü Doğalgaz Tüketimi (Milyon Sm<sup>3</sup>)**

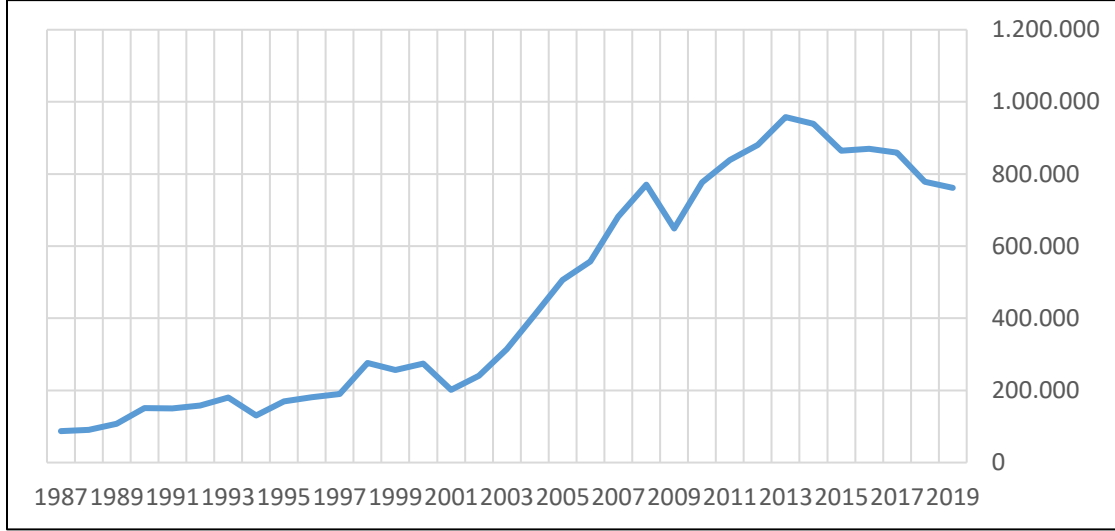


Kaynak: (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021)

Konut ve hizmetler sektörünün aynı tarih aralığındaki doğalgaz tüketim verileri incelendiğinde, sanayi sektörü verilerine benzer şekilde artış trendi içerisinde olduğu görülecektir. Bununla beraber konut ve hizmetler sektörü doğalgaz tüketim trendinin sanayi sektörüne göre daha düzenli olduğu görülecektir. Artış trendinde yaşanan dalgalanmaların, mevsimsel koşullar, doğalgaz fiyatındaki değişimler ile doğalgaz iletimindeki aksaklıklardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

İki veri seti karşılaştırıldığında 2007 yılına kadar sanayi sektörü doğalgaz tüketiminin, konut ve hizmetler sektörüne göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu tarihten sonra ise konut ve hizmetler sektörünün doğalgaz tüketiminin sanayi sektörünü her geçen yıl daha fazla geçtiği görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında; nüfus artışı, kent nüfus yoğunluğunun artması, doğalgaz dağıtım ağının Türkiye genelinde genişletilmesi ile devlet tarafından doğalgaz kullanımının teşvik edilmesi gösterilebilir. Ancak sanayi sektöründe kullanılan doğalgazın çok gerilerde kalması ve son yıllarda azalış eğiliminde olması Türkiye'nin sanayi kapasitesi için düşündürücüdür.

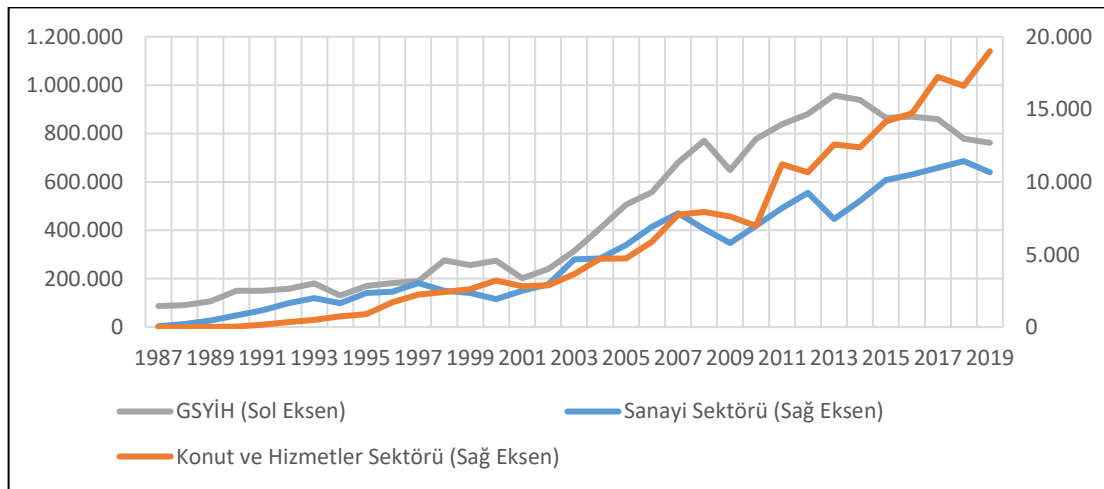
**Grafik 7.4: 1987-2019 Yılları Arasında Türkiye'nin GSYİH Gelişimi (Milyon Dolar)**



Kaynak: (The World Bank, 2021)

Türkiye'nin 1987 ila 2019 yılları arası GSYİH trendi incelendiğinde ise, 1994, 2001 ve 2008 krizlerindeki geri çekilmeler dikkat çekmektedir. 2001-2008 arasında yaşanan aralıksız GSYİH büyümesi, 2008 küresel kriziyle tersine dönse de 2013 yılına kadar büyüme devam etmiştir. 2013'ten günümüze uzanan süreçte ise Türkiye'nin GSYİH miktarı azalma trendi içine girmiştir.

**Grafik 7.5: 1987-2019 Yılları Arasında Türkiye'nin GSYİH Gelişimi (Milyon Dolar), Sanayi Sektörü Doğalgaz Tüketimi (bcm) ile Konut ve Hizmetler Sektörü Doğalgaz Tüketimleri (bcm) Karşılaştırılması**



Kaynak: (The World Bank, 2021), (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2021)



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

Grafik 7.5'te çalışmanın amacına uygun bir şekilde, Türkiye'deki sektörlerin doğalgaz tüketimi ile GSYİH gelişimi bir araya getirilmiştir. Grafiğe ilişkin olarak aşağıda yer alan sonuçlar elde edilmiştir:

- GSYİH'de azalmanın yaşandığı 1994 ve 2008 krizlerinde sanayi sektörünün doğalgaz tüketimi GSYİH trendine uyumlu bir hareket göstermiştir.
- 2008 krizini izleyen dönemde hem sanayi sektörü hem de konut ve hizmetler sektörünün doğalgaz tüketimi azalmıştır.
- Konut ve Hizmetler sektörü doğalgaz tüketimi, GSYİH azalış ve artışlarından, sanayi sektörüne göre daha az etkilenmiştir.
- Türkiye'nin aralıksız büyüdüğü 2001-2008 yılları arasında sanayi sektörü doğalgaz tüketimi ile GSYİH gelişimi daha uyumlu bir trend göstermiştir.
- 2013 yılından itibaren GSYİH'de ki azalmaya karşın hem konut ve hizmetler sektörü doğalgaz tüketimi hem de sanayi sektörü doğalgaz tüketimi artmaya devam etmiştir. Konut ve hizmetler sektöründeki artış daha belirgindir.
- Hipotezler açısından değerlendirildiğinde, 1987 ila 2019 yıllarını kapsayacak tek bir geçerli hipotezin varlığından söz edilememektedir. Kısa dönemlere ayırarak yapılacak inceleme neticesinde büyüme, koruma, geri besleme ve nötrlük hipotezlerinin hepsinin geçerli olabileceği sonucuna varılmaktadır.
- Yapılan çalışma neticesinde sektörlerin doğalgaz tüketimleriyle GSYİH gelişimi arasında uyumlu bir trend gözlenmiştir.

## 8. Sonuç

Enerjinin insanlık tarihindeki önemi yadsınamaz bir gerçektir. İktisadi yaşamın ve uluslararası ilişkilerin karmaşıklaşmasıyla enerji ve enerji güvenliği kavramı değişmiş ve zenginleşmiştir. Bu değişimin bir sonucu olarak, son yıllarda doğalgaz küresel ve bölgesel ölçekte oldukça önem kazanmış bir enerji kaynağı haline gelmiştir. Uzun vadede yenilenebilir enerji kaynaklarının ön plana çıkması beklense de kısa vade de doğalgazın küresel iktisadi sistemdeki yeri değişmeyecek gibi görünmektedir.

Türkiye açısından ise enerji, ekonomik büyümenin ve refah seviyesinin arttırılmasının önemli bir aracı niteliğindedir. Ülkemiz sınırları içerisinde yeterli seviyede enerji kaynağı olmayışı, enerjiyi önemli bir güvenlik sorunu haline getirmektedir. Özellikle doğalgaz temini, Türkiye açısından kritik öneme sahiptir. Son yıllarda alternatif doğalgaz boru hatlarına ek olarak spot LNG ithalatının arttırılması, depolama kapasitesinin geliştirilmesi enerji güvenliğine önemli katkılar sağlasa da halen geliştirilmesi gereken alanlar bulunmaktadır. Ayrıca enerji alanında büyük oranda dışa bağımlılık, cari açık sorununu da beraberinde getirmektedir.

Türkiye'nin doğalgaz piyasaları, ekonomik ve diplomatik nedenlerden ötürü büyük ölçüde BOTAŞ'ın hâkimiyeti altındadır. Kısa vade de bu hâkimiyetin azalacağı düşünülmemektedir. Ancak ilerleyen yıllarda, sağlıklı fiyat oluşumlarının sağlanması, etkin ve verimli bir piyasanın oluşturulması açısından özel sektörün doğalgaz piyasasındaki hâkimiyetinin arttırılması gerekmektedir. Devletin bu piyasada sosyal devlet anlayışıyla hareket etmesi, düzenleyici ve denetleyici yönünü daha fazla ön plana çıkarması tavsiye olunmaktadır.





Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

Söz konusu çalışma sektörlerin doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeye etkisini inceleyen betimleyici bir çalışma niteliğindedir. Grafik sonuçlara göre sektörlerin doğalgaz tüketimiyle, GSYİH gelişimi arasında uyumlu bir trend gözlenmiştir.

Konut ve hizmetler sektöründeki artışa karşın sanayi sektöründe doğalgaz kullanımındaki azalışın araştırılması ve nedenlerin analiz edilmesi gerekmektedir. Sağlıklı ve sürdürülebilir büyümenin sağlanmasında sanayi sektörünün önemi yadsınamaz bir gerçektir.

Çalışma da hangi sektörün, GSYİH gelişimine daha fazla katkı sağladığının öğrenilebilmesi için ampirik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca dönemler itibariyle hangi hipotezin geçerli olduğunun bulunması açısından yine sayısal yöntemlerin kullanılması tavsiye edilmektedir.

Son olarak, gerek çevrenin korunması gerekse büyüyen cari açığın düşürülmesi açısından yenilenebilir enerji kaynak kullanımının artırılması gerekmektedir. Mevcut ve gelecekteki enerji politikaları, uzun vadede başta doğalgaz olmak üzere diğer tüm fosil yakıtların, yenilenebilir enerji kaynaklarıyla ikame edilecek olması üzerine kurgulanmalıdır.

#### Kaynakça

Akova, İ. (2010). *Enerji ve Alternatif Enerji Kaynakları*. İstanbul.

Altınay, G. and Karagol, E. (2004). Structural Break, Unit Root, and the Causality Between Energy Consumption and GDP in Turkey. *Energy Economics*, 26(6), s. 985-994.

Aytaç, D. (2010). Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Çok Değişkenli VAR Yaklaşımı ile Tahmini. *Maliye Dergisi*, 158, s. 482-495.

Besler, S., & Tonus, H. Z. (2012). *Yönetimde Güncel Yaklaşımlar*. Eskişehir.

Bhattacharyya, S. C. (2011). *Energy Economics: Concepts, Issues, Markets and Governance*. London.

BP. (2021). Statistical Review of World Energy. BP [.\(https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html\)](https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html), Erişim Tarihi: 12.07.2021).

Cohen, G. (2009). Depletion Contract. [\(http://www.hebrewenergy.com/depletion-contract/\)](http://www.hebrewenergy.com/depletion-contract/), Erişim Tarihi: 26.01.2021).

Çelikpala, M. (2014). Enerji Güvenliği: Nato'nun Yeni Tehdit Algısı. *Uluslararası İlişkiler*, 10(40), s. 75-99.

Çetin, T. & Yüksel, F. (2014). Empirical Investigation on Energy Dependence-Consumption Nexus: Evidence from Turkish Natural Gas Market. *Applied Energy*, 133, s. 243-251.

Daly, H. E. (1997). Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz. *Ecological Economics*, 22(3), s. 261-266.

Demirtaş, F. C. (2021). *Türkiye'de Sektörlerin Doğalgaz Kullanımının Ekonomik Büyümeye Etkisinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Ediger, V. Ş. (2008). Yeni Yüzyılın Enerji Güvenliğinde Karşılıklı Bağımlılık Bir Zaruret. *Doğalgaz Dergisi*, 131, s. 58-62.



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2021). Denge Tabloları. *Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı*. (<https://enerji.gov.tr/enerji-isleri-genel-mudurlugu-denge-tabloları>, Erişim Tarihi: 03.12.2020).

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2021). Doğalgaz Hatları ve Projeleri. (<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-dogal-gaz-boru-hatlari-ve-projeleri>, Erişim Tarihi:10.03.2021).

EPDK. (2019). Doğalgaz Piyasası 2019 Yılı Sektör Raporu. *EPDK*, 1-179. (<https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/dogal-gazyillik-sektor-raporu>, Erişim Tarihi: 10.04.2021).

Erdal, L. & Karakaya, E. (2012). Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Ekonomik, Siyasi ve Coğrafi Faktörler. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), s. 107-136.

Faraco, A. D. & Coutinho, D. R. (2007). Network Industry Regulation: Between Flexibility and Stability. *Seattle Journal for Social Justice*, 5(2), s. 721-753.

Hussen, A. (2004). *Principles of Environmental Economics and Sustainability*. London.

Juris, A. (1998). The Emergence of Markets in the Natural Gas Industry. *Policy Research Working Papers*, s. 1-36.

Karabulut, B. (2016). Enerji Güvenliğine Küresel Ölçekte Bir Bakış. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 15(1), s. 31-54.

Mitrova, T. (2008). Energy Security and Evolution of Gas Markets. *Energy&Environment*, 19(8), s. 1123-1130.

Ockwell, D. G. (2008). Energy and Economic Growth: Grounding Our Understanding in Physical Reality. *Energy Policy*, 36(12), s. 4600-4604.

Özdemir, V. (2017). *Doğalgaz Piyasaları Türkiye Enerji Güvenliği Üzerine Tezler*. İstanbul.

Özkan, G. (2010). Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki Bölgesel Politikası'nda Enerji Güvenliği. *Gazi Akademik Bakış*, 4(7), s. 17-40.

Payne, J. E. (2009). On the Dynamics of Energy Consumption and Employment in Illinois. *The Journal of Regional Analysis and Policy*, 39(2), s. 126-130.

Rekabet Kurumu. (2012). Doğalgaz Sektör Araştırması. *Rekabet Kurumu*. (<https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/sektor-raporlari/7-rekabet-kurumu-dogal->, Erişim Tarihi: 11.07.2021).

Stern, D. I. and Cleveland, C. J. (2004). Energy and Economic Growth. *Rensselaer Working Papers in Economics*, s. 1-41.

Şahinoğlu, T. (2019). *Enerji-Büyüme İlişkisi ve Enerji Büyüme İlişkisini Etkileyen Unsurlar*. Bursa.

Şentürk, İ. (2012). *Kaynaklarına Göre Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyümeye Etkileri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

---

The World Bank. (2021). Türkiye. *The World Bank*. (<https://data.worldbank.org/country/turkey?locale=tr>, Erişim Tarihi: 21.06.2021).

Yapraklı, S. (2013). *Enerjiye Dayalı Büyüme*. İstanbul.

Yergin, D. (1991). *The Prize*. New York.

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde *Fiscaoeconomia* Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

---

## **Examining the Effect of Sectoral Natural Gas Consumption on Turkey's GDP Development**

**Fatih Can DEMİRTAŞ**

### **Extended Abstract**

Social and economic changes in human history have also differentiated the type of energy used. The economic life, which was based on muscle power for many centuries, brought fossil fuels to the forefront with the rapid technological change that started in the 18th century. Coal, the main energy source of the Industrial Revolution, is considered the most important energy source until the First World War. The period between the two World Wars and the global economic growth wave that started in the 1950s made oil a rising energy source. The period up to the present has passed under the dominance of natural gas, nuclear energy and, to a lesser extent, coal along with oil. Environmental sensitivities, which started to increase in the 1970s, increased the interest in the use of renewable energy sources, especially in the eyes of developed countries. Although the use of green energy has increased compared to the past, international cooperation and adaptation of production technology towards green energy use are needed to become the dominant energy source.

Another concept that comes to the fore with the transformation of energy is energy security. In the first stage, energy security, which is considered as the safe access of the importing country to the energy source, has started to be divided into sub-branches such as energy supply security, energy demand security and energy transport security with the development and complexity of international economic relations. Energy supply security concerns the importing country, energy demand security concerns the supplier country, and energy transmission security concerns the third countries involved in the transmission of the energy source. Since Turkey is a foreign-dependent country in terms of energy resources, it is very important to ensure energy supply security.

The problem of what constitutes the basis of growth is a subject that economics has focused on for many years. The neoclassicals, who systematically addressed this issue for the first time, showed labor and capital as the source of growth, and argued that the increase in productivity on these variables through technological development would be sufficient for sustainable growth. It is an intermediate production factor used in the energy production model according to the neoclassicals. The 1970s, when environmental awareness increased, were the years when the ecological growth approach began to come to the fore. Ecologists criticized the neoclassical growth model and claimed that the main source of growth is energy, and that growth will stop if energy sources are exhausted. According to those who advocate this approach, the intensity of energy use should be reduced and the use of renewable energy should be encouraged. In the literature, the differences of opinion between the two growth schools have been tested by empirical analysis and the relationship between economic growth and energy consumption has been widely accepted. However, there is no consensus on the direction of the relationship. The direction of the relationship is often tested with the help of four hypotheses. These; growth, conservation, feedback and neutrality hypotheses. While the growth hypothesis argues that energy consumption will lead to economic growth, it claims that energy saving policies will hinder sustainable growth. The conservation hypothesis, on the other hand, argues that energy consumption increases as a result of economic growth and



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

---

that energy saving policies will not prevent sustainable growth. While the feedback hypothesis argues that both variables interact, the neutrality hypothesis rejects the relationship between the existing variables.

Since the main subject of the study is on natural gas, natural gas markets are examined theoretically and monopoly formations that are frequently seen in the relevant markets are discussed in order to understand the natural gas markets and to establish a connection with Turkey. There are two theoretical classifications regarding the formation of natural gas markets. The first of these is the classification of natural gas markets according to their physical size, while the other is the formation of natural gas markets according to the four-stage evolution model. According to their physical size, natural gas markets are divided into four as local, national, international and regional markets. According to the theory of evolution, natural gas markets consist of birth, growth, development and maturation stages. Both theories reveal that from a very low level of infrastructure and natural gas demand, to a stage where liberalization, competition and efficiency reach the highest level, the demand reaches saturation, and gas competes with gas. When Turkey is examined within the framework of the relevant theories, it is understood that while it is among the national and international market formations in terms of physical size, it has completed the birth stage according to the theory of evolution, but has met some of the development stage criteria before completing the growth stage.

Natural gas markets, by their nature, are quite suitable for monopoly formation. Because the production, transmission and distribution stages involve high costs. It is very difficult to find private sector companies that will meet these costs and undertake the risks. For this reason, it is seen that the monopolies operating in the natural gas market are generally created by the states. Among the reasons for this are factors such as creating economies of scale, creating a network industry and improving natural gas infrastructure. However, in order for a natural gas market that has completed its infrastructure development and increased its trade volume to become effective, efficient and open to competition, monopolies should be regulated and the private sector's entry into this field should be encouraged. When the monopoly formation in the natural gas market in Turkey is evaluated, the dominant position of BOTAŞ draws attention. With the "Natural Gas Market Law" enacted in 2001, although liberalization efforts were observed especially in the distribution phase, considering the current import and production figures, it will be better understood that BOTAŞ maintains its monopolistic structure.

When the natural gas data for Turkey is examined, it will be noticed that the consumption and import figures between 1986 and 2019 are generally in an increasing trend. Production and export data are at low levels due to the lack of sufficient natural gas reserves within the borders of our country. Although Turkey's natural gas storage capacity has increased in recent years, it has not yet reached the recommended international standards to ensure energy security. Turkey imports natural gas to a large extent through pipe gas imports. Although spot LNG imports have increased in recent years, it is not yet at the desired level. Looking at the duration of natural gas contracts, the dominance of long-term contracts draws attention. Increasing the spot LNG trade and making natural gas contracts with shorter terms are very important in terms of increasing energy security.



Demirtaş F. C. (2022). Sektörel Doğalgaz Tüketiminin Türkiye'nin GSYİH Gelişimine Etkisinin İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 189-214. Doi: 10.25295/fsecon.1039939.

---

The aforementioned study was carried out in order to examine the effect of natural gas consumption of the industrial sector, housing and services sector operating in Turkey on economic growth. When the growth and natural gas consumption figures between 1987 and 2019 are analyzed graphically, a harmonious trend is observed between the natural gas consumption of the industrial sector, the housing and services sector and the GDP development. However, it is not possible to talk about a single valid hypothesis between these years. It can be concluded that the growth, development, feedback and neutrality hypotheses are all valid by periods. However, it is noteworthy that the natural gas consumption of the industrial sector is more in line with the GDP development trend. In addition, while the natural gas consumption in the industrial sector was higher until 2007, the natural gas consumption used in the housing and services sector has exceeded the use in the industrial sector since this date. Among the foremost reasons for this are factors such as population growth, migration of the population from the countryside to the city, and the expansion of natural gas distribution lines. However, the decrease in natural gas consumption in the industrial sector in recent years and the fact that it is well below the consumption of the housing and services sector is thought-provoking for the main sector of growth. Another remarkable development is that despite the decrease in GDP since 2013, natural gas consumption in both sectors is in an increasing trend. The upward trend in the housing and services sector is more evident than in the industrial sector.

In the future, it is very important to carry out this study using numerical analysis. Thanks to numerical analysis, it is very important to be able to determine which sector supports GDP more and which of the growth, protection, feedback and neutrality hypotheses are valid in terms of periods. In this respect, it is thought that this study will inspire future studies.

## Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias?

*Elon Musk'ın Kripto Paralar Hakkındaki Twitter Mesajları Bir Sürü Davranışı Eğilimi Yaratarak Kripto Para Piyasalarını Etkileyebilir mi?*

Çağrı HAMURCU<sup>1</sup>

### Abstract

The main purpose of this study is to examine the effects of Elon Mask's Twitter posts about cryptocurrencies on cryptocurrency markets within the scope of herding behavior bias. For this purpose, the daily price values and transaction volumes of Bitcoin and Dogecoin are analyzed by applying the EGARCH models. The results show that Elon Musk's positive Twitter posts increase dogecoin's volatility more than bitcoin in terms of price and trading volume. In addition, the effect of positive tweets has been found to increase Bitcoin and Dogecoin prices and their market transactions. According to the results, while negative tweet sharing negatively affects bitcoin returns, it manifests itself with an increase in volatility after a certain period of time. Another result is that the Dogecoin return and negative tweet interaction vary according to time intervals, but the presence of the effect on volatility cannot be determined. It is also concluded that after the negative tweet, both bitcoin and dogecoin transaction volumes increased in the first days, but their volatility was not affected. The results are important in terms of showing the effects of an influential person's social media posts on the financial markets by creating a herd behavior effect. Revealing the "influential person effect" as a behavioral finance bias is seen as the originality of the study. It is thought that the findings can be evaluated in terms of pointing out a factor that may pose a potential risk to financial stability in the global sense.

**Jel Codes:** D9, E7, G4.

**Keywords:** Behavioral Finance, Social Media, Bitcoin, Dogecoin, Influential Person Effect, Twitter.

<sup>1</sup> Assist. Prof., Aksaray University, Ortakoy Vocational School of Higher Education, Department of Finance, Banking&Insurance, Aksaray, Turkey, cagri.hamurcu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3248-6733



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaoeconomia*, 6(1), 215-228.

Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

## Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Elon Mask'ın kripto paralar ile ilgili Twitter paylaşımlarının kripto para piyasaları üzerindeki etkilerini sürü davranışı eğilimi kapsamında incelemektir. Bu amaçla Bitcoin ve Dogecoin'in günlük fiyat değerleri ve işlem hacimleri EGARCH modelleri uygulanarak analiz edilmiştir. Sonuçlar, Elon Musk'ın olumlu içerikli Twitter gönderilerinin, fiyat ve işlem hacmi açısından dogecoin'in oynaklığını bitcoin'den daha fazla artırdığını göstermektedir. Ayrıca olumlu tweetlerinin etkisi, Bitcoin ve Dogecoin fiyatlarının ve bunlara ait piyasa işlemlerinin artmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Sonuçlara göre olumsuz tweet paylaşımı bitcoin getirilerini olumsuz etkilerken belli bir süre sonra oynaklığın artmasıyla kendini göstermektedir. Diğer bir sonuç ise Dogecoin getirisi ve negatif tweet etkileşiminin zaman aralıklarına göre değişiklik göstermesi ancak volatilité üzerindeki etkisinin varlığının tespit edilememesidir. Ayrıca olumsuz tweetin ardından hem bitcoin hem de dogecoin işlem hacimlerinin ilk günlerde arttığı ancak oynaklıklarının etkilenmediği sonucuna varılmaktadır. Sonuçlar, etkili bir kişinin sosyal medya paylaşımlarının bir sürü davranışı etkisi oluşturarak bunun finansal piyasalar üzerindeki etkilerini göstermesi açısından önemlidir. "Etkili kişi etkisinin" davranışsal finans yanlılığı olarak ortaya çıkarılması çalışmanın özgünlüğü olarak görülmektedir. Bulguların küresel anlamda finansal istikrar için potansiyel risk oluşturabilecek bir faktöre işaret etmesi açısından değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

**Jel Kodları:** D9, E7, G4.

**Anahtar Kelimeler:** Davranışsal Finans, Sosyal Medya, Bitcoin, Dogecoin, Etkili Kişi Etkisi, Twitter.

## 1. Introduction

Social media posts are important both for understanding human perceptions and for their potential to affect human perceptions. From this point of view, social media may have some effects on human behavior in decision-making processes and this situation may also manifest itself in financial decisions. The dynamic created by the mutual effects of social media and financial markets have become an important research subject.

A study was conducted by Shen, Urquhart, & Wang (2019) examining the link between investor interest and Bitcoin returns, trading volume, and realized volatility. In this study, which was conducted with linear and nonlinear Granger causality tests, it was concluded that the number of Tweets was an important driver of the next day trading volume and actual volatility, supported by linear and nonlinear Granger causality tests. Recently, many studies have been carried out on Twitter and cryptocurrency markets. Kraaijeveld, & De Smedt (2020) conclude in their paper that twitter sensitivity can predict the returns of Bitcoin, Bitcoin Cash, and Litecoin with lexicon-based sentiment analysis and EOS and TRON with a bullishness ratio approach. Zang (2020) revealed that while crypto coin values increased in response to Twitter sentiment, trading amounts increased in response to the absolute value. According to the results of Aharon, Demir, Lau, and Zaremba (2020), there is a clear causal correlation between ambiguity in social media posts and cryptocurrency returns of Bitcoin, Ethereum, Bitcoin Cash, and Ripple. In the study of Naeem, Mbarki, & Shahzad (2021), it is discovered that although its predictability is low and valid for the short term, happiness sentiment is a permanent and





Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaeconomia*, 6(1), 215-228.

Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

reliable indicator of certain cryptocurrency returns, whereas the fear index still indicates strong predictability of returns. Choi (2021), who examined the relationship between investor attention and bitcoin liquidity with the number of tweets, found that the positive effect of tweets decreased after about an hour and the effects on liquidity were stronger when tweets attracted more attention. In their article, Öztürk and Bilgin (2021) investigated whether tweets affect bitcoin returns or trading volume changes in terms of important Twitter accounts. The results of the study show that tweets can be used to predict bitcoin returns, and in particular, the most influential accounts, rather than all tweets, are the drivers of these returns. In his research, Ante (2021) shares the result that after every Twitter post by Elon Musk about cryptocurrencies, very crucial abnormal transaction volume and returns for Bitcoin and Dogecoin are detected (Ante, 2021).

Studies revealing that the decision-making process may result in some irrational behaviors under factors such as uncertainty (Tversky, and Kahneman, 1974) and risk (Kahneman, and Tversky, 1979) necessitate a multidimensional examination of irrationality. All these developments formed the basis of behavioral finance. Examining people's decision-making processes within the framework of various factors such as psychological, sociological, and cognitive contributes to understanding how the irrationality in human nature can affect individual investment decisions and the reflections of these effects in financial markets.

It is thought that people's sensitivity to social media also increases with the increase in use, and from this point of view, social media shares may create irrational effects on investors' decisions. In general, it can be thought that there are effects of herding behavior in this process. The herding behavior, which can occur during periods when the market has both a downward and an upward trend, is defined as a behavioral finance trend that can be limited to a short period of time, which manifests itself in the way investors follow the actions of others rather than their own information in order to gain more (Tan et al., 2008).

The effect of social media posts of influential people with characteristics such as global recognition, reputation, and wealth on financial markets has been wondered. For this purpose, the effects of Elon Mask's Twitter posts about cryptocurrencies on the cryptocurrency markets are investigated.

Elon Musk, CEO of Tesla, SpaceX, who is among the richest people in the world with a fortune of 151 Billion, Elon Musk, CEO of Tesla, SpaceX, has 56.7 million Twitter followers (Musk, 2021). Tesla was charged to pay in Penalties by the Securities and Exchange Commission (SEC) for failing to have the necessary disclosure controls and procedures in place concerning Musk's tweet "Am considering taking Tesla private at \$420. Funding secured." on 7<sup>th</sup> Aug 2018 (SEC, 2021). With Musk's tweet, the increase in Tesla's stock prices by more than 6 percent and the significant deterioration of the market were the reasons for the SEC's penalty.

## 2. Material and Methods

One-year (09.05.2020-12.05.2021) data of Bitcoin and Dogecoin cryptocurrencies, whose daily price values and transaction volumes are tried to be analyzed have been examined in the first part of the analysis. In this section, Twitter shares of Elon Musk, which are in Table 1, about cryptocurrencies are included in the analysis.

Firstly, an ANOVA test was applied to see whether there was a difference in the mean values of the series due to Twitter posts. Secondly, unit root tests are performed for the series of variables. Thirdly, the volatility of the series is evaluated with EGARCH (exponential generalized autoregressive conditional heteroskedasticity) models defined by Nelson (1991). Twitter dummy variable, which is determined as “1” for the days of Twitter posts, “0” for the other days, has been added to the models established. In the second part of the analysis, the effects of the negative tweet on the date of May the 13<sup>th</sup> are evaluated (“Tesla has suspended vehicle purchases using bitcoin...”). In this part of the analysis, the Twitter dummy variable, which was determined as "1" for the day and after the negative Twitter posting and "0" for the previous days, is added to the established models. These calculations are made separately for 5, 10, 15, and 20-day time intervals.

**Table 1: Elon Musk Tweets About Cryptocurrencies**

Date	Tweet
18.07.20	It's inevitable. Excuse me, I only sell Doge.
20.12.20	Bitcoin is my safe Word.
25.12.20	Merry Christmas & happy holidays! A picture of Dogecoin is shared.
29.01.21	Posted a picture about Dogecoin, specifically the cover of a magazine named Dogue
04.02.21	I am become meme, Destroyer of shorts
06.02.21	The future currency of Earth (Dogecoin to the Moooonn, All other crypto combined)
07.02.21	“So ... it's finally come to this ...” Picture about Dogecoin is shared.
08.02.21	Ð is for Dogecoin! Instructional video.
10.02.21	Bought some Dogecoin for lil X, so he can be a toddler hodler
11.02.21	Frodo was the underdoge, All thought he would fail, Himself most of all.
15.02.21	I will literally pay actual \$ if they just void their accounts
19.02.21	To be clear, I am *not* an investor, I am an engineer. I don't even own any publicly traded stock besides Tesla. However, when fiat currency has negative real interest, only a fool wouldn't look elsewhere. Bitcoin is almost as bs as fiat money. The key word is “almost”.
20.02.21	Heard a rumor some crypto coin was pegging the dollar
21.02.21	Cryptocurrency explained
22.02.21	Dojo 4 Doge
24.02.21	Literally
01.03.21	Doge meme shield (legendary item)
02.03.21	Scammers & crypto should get a room
12.03.21	Both do mining & use blocks & chains
14.03.21	Why are you so dogematic, they ask
15.03.21	I'm selling this song about NFTs as an NFT
24.03.21	You can now buy a Tesla with Bitcoin



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaoeconomia*, 6(1), 215-228.  
 Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

10.04.21	... going to moon very soon
15.04.21	Doge Barking at the Moon
24.04.21	What does the future hodl?
07.05.21	Cryptocurrency is promising, but please invest with caution!"
08.05.21	Guest starring ... Picture about Dogecoin is shared.
10.05.21	SpaceX launching satellite Doge-1 to the moon next year – Mission paid for in Doge – 1st crypto in space – 1st meme in space To the moooooonn!!

### 3. Results

The results of the analysis made in order to compare the variables of bitcoin and dogecoin price and transaction volume on the days of positive tweet sharing with other days are given in Table 2. It is seen that there are statistically significant differences ( $p=0.0000<0.0100$ ) between tweet sharing days and others. For both bitcoin and dogecoin, the mean values of price and transaction volumes in tweet sharing days are found higher than other days.

Performed unit root tests are revealed that the stationarity is determined in the first differences of the series. For this reason, the logarithmic differences of the variables are taken and used for the subsequent analysis. EGARCH models for both Bitcoin and Dogecoin are established in order to evaluate the relationship between variables in terms of volatility.

**Table 2: The Effect of the Positive Tweets on Bitcoin and Dogecoin**

Bitcoin							
Price	N	Mean	Std. Dev.	Std. Error	Min.	Max.	p
Tweet							
0	3	<b>23,930.8106</b>	17,959.7198	972.5734	8,601.8000	63,503.4600	<b>0.0000*</b> **
	41						
1	2	<b>47,700.9464</b>	12,679.4499	2,396.1908	9,159.0400	63,314.0100	
	8						
Total	3	25,734.5066	18,695.8158	973.2653	8,601.8000	63,503.4600	
	69						
Volume							
Tweet							
0	3	<b>41,412,308,0</b>	25,765,413,3	1,395,275,3	12,291,000,0	350,970,000,0	<b>0.0000*</b> **
	41	<b>64</b>	20	58	00	00	
1	2	<b>64,787,107,7</b>	20,570,466,3	3,887,452,7	12,253,000,0	117,890,000,0	
	8	<b>79</b>	68	40	00	00	
Total	3	43,186,005,6	261,30,624,4	1,360,305,9	12,253,000,0	350,970,000,0	
	69	03	51	74	00	00	
Dogecoin							
Price	N	Mean	Std. Dev.	Std. Error	Min.	Max.	p
Tweet							
0	3	<b>0,0378</b>	0,0988	0,0054	0,0023	0,6576	<b>0.0000*</b> **
	41						



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaoeconomia*, 6(1), 215-228.  
 Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

1	2	<b>0,1219</b>	0,1761	0,0333	0,0035	0,6848	
	8						
Total	3	0,0441	0,1086	0,0057	0,0023	0,6848	
	69						
<b>Volum</b>							
<b>e</b>							
Tweet							
0	3	<b>1,984,465,64</b>	6,681,392,30	361,817,679	22,755,000	69,411,000,00	
	41	<b>0</b>	9			0	<b>0.0000*</b>
1	2	<b>7,663,068,86</b>	8,433,907,83	1,593,858,7	136,820,000	28,615,000,00	<b>**</b>
	8	<b>4</b>	2	65		0	
Total	3	2,415,362,36	6,980,730,99	363,402,340	22,755,000	69,411,000,00	
	69	2	6			0	

note: \*\*\* Significant at the %1 level.

The variance equation for EGARCH models is given in equation (1).

$$\text{Log}(\sigma_t^2) = \alpha_0 + \alpha_1 |\varepsilon_{t-1} / \sigma_{t-1}| + \beta_1 (\xi_{t-1} / \sigma_{t-1}) + \gamma_1 \text{log}(\sigma_{t-1}^2) + T_1 \text{Tweet} \quad (1)$$

In this equation:

$\xi_t$  is the prediction error

$\sigma_t^2$  is the conditional variance of  $\xi_t$  given information at time t

$\alpha_1$  is an indicator of volatility size effect

$\beta_1$  is an indicator of the asymmetry volatility structure

$\gamma_1$  is an indicator of volatility persistence

T1 is an indicator of the Twitter dummy variable effect on volatility

The findings of the EGARCH models are given in Table 3. According to Table 3, when the price variables are examined,  $\alpha_1$  coefficient of Dogecoin ( $\alpha_1=1.7353$ ) is much bigger than Bitcoin ( $\alpha_1=0.1257$ ) prices. By comparing the values based on asymmetry of variance, it can be shown that although Bitcoin price has a positive coefficient ( $\beta_1=0.0513$ ), Dogecoin has a negative coefficient ( $\beta_1=-0.3398$ ). As the models are compared in terms of volatility persistence, it is clear that bitcoin price ( $\gamma_1=0.9451$ ) has a higher coefficient than dogecoin ( $\gamma_1=0.5240$ ). Another finding obtained from the table is that dogecoin price ( $T_1=0.5201$ ) has a higher coefficient than bitcoin ( $T_1=0.1682$ ).



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaoeconomia*, 6(1), 215-228.

Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

**Table 3: EGARCH Models for Bitcoin and Dogecoin**

Bitcoin	Price				Volume			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	0.0041	0.0017	2.3382	0.0194*	0.0225	0.0129	1.7421	0.0815*
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-0.4762	0.1478	-3.2218	0.0013**	-0.4987	0.2147	-2.3226	0.0202**
$\alpha_1$	0.1257	0.0521	2.4129	0.0158*	0.1119	0.0668	1.6741	0.0941*
$\beta_1$	0.0513	0.0269	1.9085	0.0563*	0.2261	0.0572	3.9503	0.0001**
$\gamma_1$	0.9451	0.0169	5.5880	0.0000**	0.8664	0.0622	1.3939	0.0000**
$T_1$	0.1682	0.0525	3.2048	0.0014**	0.4158	0.1879	2.2135	0.0269**
Dogecoin	Price				Volume			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	0.0008	0.0010	0.7638	0.4450	0.0028	0.0255	0.111239	0.9114
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-3.6135	0.2066	-17.4900	0.0000**	-1.1717	0.1331	-8.8048	0.0000**
$\alpha_1$	1.7353	0.0541	32.0825	0.0000**	0.5296	0.0878	6.0358	0.0000**
$\beta_1$	-0.3398	0.0663	-5.1261	0.0000**	0.3571	0.0650	5.4969	0.0000**
$\gamma_1$	0.5240	0.0335	15.6383	0.0000**	0.4931	0.0691	7.1351	0.0000**
$T_1$	0.5201	0.1926	2.7004	0.0069*	0.5588	0.1933	2.8908	0.0038**

note: M.E. = mean equation. V.E. = variance equation. S.E.= Std. Error. P = probability.

\*\*\* Significant at the %1 level. \*\* Significant at the %5 level. \* Significant at the %10 level

The results of the EGARCH models in which the dummy Twitter variable belonging to the negative share is added to both the mean and variance equations are shown in Table 4 and Table 5 for bitcoin and dogecoin respectively. Analysis data of bitcoin and dogecoin transaction volumes are also available in Table 4.

Table 4 shows that the coefficient of  $\alpha_1$  of bitcoin volume ( $\alpha_1=0.1119$ ) is smaller than that of Dogecoin ( $\alpha_1=0.5296$ ). There is a slight difference between the asymmetries in volatility and these values are  $\beta_1=0.2261$  for bitcoin volume and  $\beta_1=0.3571$  for dogecoin volume. When the volatility persistence is weighed, the volume of bitcoin ( $\gamma_1=0.8664$ ) outperforms dogecoin ( $\gamma_1=0.4931$ ). For the volume of bitcoin ( $T_1=0.4158$ ), the impact of Twitter shares on volatility is lower than for Dogecoin volume ( $T_1=0.5588$ ). When Table 4 is examined, it is seen that negative twitter sharing has a negative effect on bitcoin returns in all examined time intervals.

Another finding obtained from the table is that this effect manifests itself as volatility increases starting from 15 days. No significant effects on volatility are seen for the 5 and 10-day periods.

**Table 4: The Effect of Negative Twitter Shares on Bitcoin Prices**

Bitcoin	5 days				10 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	0.0126	2.47E-13	5.08E+10	0.0000***	-0.0197	5.8E-106	-3.4E+103	0.0000**
T <sub>1</sub>	<b>0.0191</b>	2.74E-06	-6955.8760	0.0000***	<b>-0.0452</b>	5.56E-05	-813.5011	0.0000**
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-5.2496	3.3285	-1.5771	0.1148	-3.6755	8.8E-104	-4.2E+103	0.0000**
$\alpha_1$	-2.6217	2.8556	-0.9181	0.3586	-3.1226	4.7E-103	-6.7E+102	0.0000**
$\beta_1$	4.7855	3.5482	1.3487	0.1774	-2.0338	0.4452	-4.5687	0.0000**
$\gamma_1$	-0.0742	0.4768	-0.1557	0.8763	-0.0095	0.0069	-1.3793	0.1678
T <sub>1</sub>	-2.8972	2.0888	-1.3870	0.1654	0.7474	0.4912	1.5218	0.1281
	15 days				20 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	-0.0158	0.0042	-3.7471	0.0002***	-0.0044	0.0002	-1.7865	0.0000**
T <sub>1</sub>	<b>0.0061</b>	0.0155	-0.3965	0.6918	<b>-0.0176</b>	0.0002	-8.2137	0.0000**
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-2.0612	0.0001	-320.1062	0.0000***	-2.8905	0.0134	-216.1832	0.0000**
$\alpha_1$	-2.5410	0.0397	-64.0525	0.0000***	-3.2159	0.4670	-6.8871	0.0000**
$\beta_1$	-1.2834	0.6605	-1.9432	0.0520*	-2.2401	0.3639	-6.1556	0.0000**
$\gamma_1$	0.3887	0.0023	169.0888	0.0000***	0.2313	0.0397	5.8312	0.0000**
T <sub>1</sub>	<b>0.6105</b>	0.3695	1.6520	0.0985*	<b>0.8253</b>	0.1008	8.1859	0.0000**

note: M.E. = mean equation. V.E. = variance equation. S.E.= Std. Error. P = probability.

\*\*\* Significant at the %1 level. \*\* Significant at the %5 level. \* Significant at the %10 level

According to Table 5, on one hand, positive returns for dogecoin are determined for a 5-day time interval, on the other hand, negative returns for 15-day. Moreover, no tweet return relationships are found for the 10 and 20-day time intervals. It is understood from Table 5 that the negative share has no effect on dogecoin volatility for all time periods.

**Table 5: The Effect of Negative Twitter Shares on Dogecoin Prices**

Bitcoin	5 days				10 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	-0.1690	0.0372	-4.5365	0.0000** *	-0.0122	0.0346	-0.3539	0.7234
T <sub>1</sub>	<b>0.1291</b>	0.0633	2.0388	0.0415**	0.0182	0.0425	0.4279	0.6687
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-7.5128	1.8900	-3.9750	0.0001** *	0.0958	0.3854	0.2485	0.8037 0.0000**
$\alpha_1$	7.1960	6.2982	1.1425	0.2532	-2.1822	0.0023	-9.6787	*
$\beta_1$	-1.8695	2.3811	-0.7851	0.4324	-0.0072	0.8911	-0.0081	0.9935 0.0000**
$\gamma_1$	0.6397	0.8878	0.7206	0.4712	0.4502	0.0075	5.9808	*
T <sub>1</sub>	-3.8814	4.2124	-0.9214	0.3568	-0.4755	1.3673	-0.3478	0.7280
Dogecoin	15 days				20 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	0.0503	0.0456	1.1025	0.2702	0.0197	0.0428	0.4608	0.6449
T <sub>1</sub>	<b>-0.0903</b>	0.0500	-1.8070	0.0708*	-0.0403	0.0505	-0.7986	0.4245
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-0.0353	0.7016	-0.0504	0.9598	0.2215	0.1242	1.7835	0.0745 0.0000**
$\alpha_1$	-1.1420	0.5531	-2.0648	0.0389	-0.7284	0.1753	-4.1549	*
$\beta_1$	-0.6012	0.4559	-1.3186	0.1873 0.0000**	-0.2025	0.4427	-0.4574	0.6474 0.0000**
$\gamma_1$	0.7218	0.1538	4.6920	*	0.8995	0.0000	7.4E+102	*
T <sub>1</sub>	-0.3886	0.3434	-1.1315	0.2578	-0.1354	0.1606	-0.8430	0.3992

note: M.E. = mean equation. V.E. = variance equation. S.E.= Std. Error. P = probability.  
 \*\*\* Significant at the %1 level. \*\* Significant at the %5 level. \* Significant at the %10 level

When tables 6 and 7 are examined, it is understood that while the negative tweet created an increased effect in both bitcoin and dogecoin transaction volumes in the first days (5 days), this effect disappeared and had no effect on volatility.



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaoeconomia*, 6(1), 215-228.  
 Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

**Table 6: The Effect of Negative Twitter Shares on Bitcoin Transaction Volume**

	5 days				10 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	0.0472	4.2E-105	1.1E+103	0.0000***	0.0442	0.0158	2.7910	0.0053
T1	<b>0.0124</b>	5.76E-08	214875.7	0.0000***	0.0231	0.0153	1.5162	0.1295
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-0.3527	7.5621	-0.0466	0.9628	-6.8940	0.0089	-771.1041	0.0000***
$\alpha_1$	-3.5063	7.6997	-0.4554	0.6488	5.2420	2.1510	2.4370	0.0148
$\beta_1$	3.5903	3.8662	0.9286	0.3531	0.6381	1.1077	0.5761	0.5646
$\gamma_1$	0.2119	3.0898	0.0686	0.9453	0.1348	0.4723	0.2855	0.7752
T <sub>1</sub>	-2.3120	8.6860	-0.2662	0.7901	-1.1814	2.4888	-0.4747	0.6350
<b>Dogecoin</b>								
	15 days				20 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	0.0025	0.0242	0.1035	0.9175	-0.0112	0.0344	-0.3253	0.7450
T1	-0.0304	0.0586	-0.5199	0.6031	0.0027	0.0573	0.0467	0.9628
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-3.8581	1.3794	-2.7970	0.0052	-2.5020	1.8428	-1.3577	0.1746
$\alpha_1$	1.5424	0.8414	1.8332	0.0668	0.9873	0.6481	1.5234	0.1277
$\beta_1$	-0.2296	0.5085	-0.4515	0.6516	0.0030	0.3891	0.0077	0.9939
$\gamma_1$	0.3847	0.4232	0.9090	0.3634	0.4822	0.5652	0.8532	0.3936
T <sub>1</sub>	1.2668	0.9551	1.3263	0.1848	0.4733	0.6302	0.7511	0.4526

note: M.E. = mean equation. V.E. = variance equation. S.E.= Std. Error. P = probability.

\*\*\* Significant at the %1 level. \*\* Significant at the %5 level. \* Significant at the %10 level



**Table 7: The Effect of Negative Twitter Shares on Dogecoin Transaction Volume**

Bitcoin	5 days				10 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	-0.1255	2.75E-05	-4569.9940	0.0000***	-0.0523	0.0427	-1.2237	0.2211
T1	<b>0.0950</b>	1.59E-10	5.97E+08	0.0000***	-0.0928	0.0644	-1.4395	0.1500
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	-0.3039	0.5597	-0.5429	0.5872	1.3102	0.0032	410.5367	0.0000***
$\alpha_1$	-4.6640	1.0602	-4.3991	0.0000***	-2.7664	0.0019	-1435.0930	0.0000***
$\beta_1$	2.4491	0.9380	2.6111	0.0090	0.0328	0.6722	0.0488	0.9611
$\gamma_1$	-0.1311	0.1462	-0.8965	0.3700	0.1636	0.2080	0.7866	0.4315
T1	-0.2089	0.5264	-0.3970	0.6914	-0.5135	0.7687	-0.6680	0.5041
Dogecoin	15 days				20 days			
	Coef.	S.E.	z-Statistic	p	Coef.	S.E.	z-Statistic	p
<u>M.E.</u>								
C	-0.0245	0.1521	-0.1610	0.8721	-0.1048	0.0801	-1.3087	0.1906
T1	-0.2391	0.1749	-1.3671	0.1716	-0.0528	0.0749	-0.7045	0.4811
<u>V.E.</u>								
$\alpha_0$	0.8233	0.0669	12.3031	0.0000***	0.7298	1.2E-103	6.1E+102	0.0000***
$\alpha_1$	-1.1738	0.0012	-1014.8860	0.0000***	-1.3999	2.7E-103	-5.2E+102	0.0000***
$\beta_1$	-0.1825	0.2888	-0.6318	0.5275	-0.0755	0.2101	-0.3596	0.7192
$\gamma_1$	0.7676	0.2287	3.3570	0.0008***	0.6504	1.60E-05	40624.0300	0.0000***
T1	-0.386374	0.51653 3	-0.748013	0.4545	-0.2692	0.1756	-1.5329	0.1253

note: M.E. = mean equation. V.E. = variance equation. S.E.= Std. Error. P = probability.

\*\*\* Significant at the %1 level. \*\* Significant at the %5 level. \* Significant at the %10 level

#### 4. Discussion and Conclusion

The first finding shows that positive Twitter shares with cryptocurrencies have positive effects on both bitcoin and dogecoin and their prices and market transactions are increasing.

It is revealed that the sensitivity (coefficient  $\alpha_1$ ) of Dogecoin price to volatility is bigger than Bitcoin. It means that price fluctuations have a heavier impact on the stock market volatility of dogecoin than bitcoin. Returns shocks that are larger in magnitude, whether positive or negative, would have a greater impact on the price volatility than smaller shocks. When the values based on asymmetry of variance for variables (coefficient  $\beta_1$ ) are considered, it is evaluated that there are asymmetries in the volatility structure in both Bitcoin and Dogecoin. Positive shocks of equal magnitude have a greater effect on conditional volatility than negative shocks for Bitcoin. The opposite of this dynamic has been found for Dogecoin. The volatility persistence (coefficient  $\gamma_1$ ) of Bitcoin is longer than Dogecoin. This finding could be interpreted as volatility in the Bitcoin market taking longer compared to Dogecoin. There are



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaeconomia*, 6(1), 215-228.

Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

leverage effects in both cryptocurrency markets. Tweets are increasing the volatility of Dogecoin more than Bitcoin (coefficient T1). This result is consistent with the volatility sensitivity finding among cryptocurrencies.

Although the volatility magnitude effect (coefficient  $\alpha_1$ ) is smaller for Bitcoin transaction volume than Dogecoin. This means long memory volatility for Dogecoin. In the Dogecoin market, there is a high exposure to market fluctuations and a higher volatility response to market shocks. The shock effect of both bitcoin and dogecoin on transaction volumes (coefficient  $\beta_1$ ) is found as asymmetrical. Positive shocks have a greater effect on transaction volumes than negatives for both markets. As the subject comes to trade volume volatility persistence (coefficient  $\gamma_1$ ), Bitcoin outperforms Dogecoin. This means that the volatility in the Dogecoin market continues shorter than Bitcoin in terms of market transaction volume. The impact of Twitter shares on transaction volume volatility for Dogecoin is higher than Bitcoin (coefficient T1).

The effects of negative tweets about cryptocurrencies on returns and trading volume have been determined as follows. This negative sharing has a negative effect on bitcoin returns in all examined time intervals and creating volatility increasing for 15 and 20 days. No significant effects on volatility are seen for the 5 and 10-day periods. As a result of this effect, the increase in volatility occurs after 15 days. It is considered as a result that can be deduced from these results that the increasing effect of the decrease in the returns on the volatility begins after 15 days. While this effect is detected positively in the first days (5 days) in terms of return on dogecoin, it loses its effect (10 days later), then shows itself with a negative formation (15 days later), and then disappears. The effect of sharing with negative content on dogecoin volatility could not be determined.

The analysis results of the models examining the effects of negative tweets on the trading volumes of cryptocurrencies indicate that both bitcoin and dogecoin showed an effect with an increase in the first days, but did not have an effect on volatility.

The findings obtained in this study are compatible with the studies conducted by Öztürk and Bilgin (2021) and Ante (2021), in terms of revealing the effects of tweet sharing of important accounts on the returns and transaction volumes of cryptocurrencies. The findings are considered to be significant in terms of demonstrating the impact of influencer people's social media shares on financial markets. The originality is shown by revealing the "influential person effect" approach as a behavioral finance tendency. It is thought that the findings can be evaluated in terms of pointing out a factor that may pose a potential risk to financial stability in the global sense. It is among the limitations of the study that only two cryptocurrencies are included in the study and the date range examined included a limited time frame. It is recommended to expand the time period under review, to include other cryptocurrencies within the scope of the study, to examine other influencers in this context, and to investigate the effects of other social media tools.



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaeconomia*, 6(1), 215-228.  
Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

---

## References

- Aharon, D. Y., Demir, E., Lau, C. K. M., & Zaremba, A. (2020). Twitter-Based Uncertainty and Cryptocurrency Returns. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3735435>
- Ante, L. (2021). How Elon Musk's Twitter Activity Moves Cryptocurrency Markets. Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3778844>
- Choi, H. (2021). Investor Attention and Bitcoin Liquidity: Evidence from Bitcoin Tweets. *Finance Research Letters*, 39, 101555. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101555>
- Forbes (2021). *Forbes World's Billionaires List: The Richest in 2021*. <https://www.forbes.com/billionaires/> (accessed 05.11.2021 and 07.06.2021)
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica*, 47, 263–91.
- Kraaijeveld, O., & De Smedt, J. (2020). The Predictive Power of Public Twitter Sentiment for Forecasting Cryptocurrency Prices. *Journal of International Financial Markets, Institutions, and Money*, 65, 101188. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2020.101188>
- Musk, E. (2021). <https://twitter.com/elonmusk>. (accessed 05.06.2021)
- Naeem, M. A., Mbarki, I., & Shahzad, S. J. H. (2021). Predictive Role of Online Investor Sentiment for Cryptocurrency Market: Evidence from Happiness and Fears. *International Review of Economics & Finance*, 73, 496-514. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2021.01.008>
- Nelson, D. B. (1991). Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach. *Econometrica*, 59(2), 347–370.
- Öztürk, S. S., & Bilgiç, M. E. (2021). Twitter & Bitcoin: Are the Most Influential Accounts Really Influential?. *Applied Economics Letters*, 1-4. <https://doi.org/10.1080/13504851.2021.1904104>
- SEC (U.S. Securities and Exchange Commission). (2018). *Elon Musk Settles SEC Fraud Charges; Tesla Charged With and Resolves Securities Law Charge*. <https://www.sec.gov/news/press-release/2018-226> (accessed 05.11.2021).
- Shen, D., Urquhart, A., & Wang, P. (2019). Does Twitter Predict Bitcoin?. *Economics Letters*, 174, 118-122. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2018.11.007>
- Tan, L., Chiang, T. C., Mason, J. R., & Nelling, E. (2008). Herding Behavior in Chinese Stock Markets: An Examination of A and B Shares. *Pacific-Basin Finance Journal*, 16(1-2), 61-77. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2007.04.004>
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgement Under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185(4157), 1124-1131.
- Zhang, J. (2020). Do Cryptocurrency Markets React to Issuer Sentiments? Evidence from Twitter. Evidence from Twitter. Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3675196>



Hamurcu, Ç. (2022). Can Elon Mask's Twitter Posts About Cryptocurrencies Influence Cryptocurrency Markets by Creating a Herding Behavior Bias? *Fiscaeconomia*, 6(1), 215-228.

Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

---

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

## Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz

*Determination of the Impact of the Tertiary Education on Economic Growth: An Empirical Analysis in Countries with High Level of Education*

**Semra AYDOĞDU BAĞCI<sup>1</sup>**

### Öz

Bu çalışmanın amacı, kamunun yükseköğretim harcamalarının ve bütün yükseköğretim programlarına yapılan kayıt sayısının ekonomik büyümeye olan etkisini araştırmaktır. Araştırmanın veri seti, eğitim endeksine göre belirlenmiştir. Eğitim endeksi en iyi olduğu 20 ülkeden, verileri eksiksiz olan 16 ülke analiz edilmiştir. Bu çalışma 1988-2018 dönemini kapsamaktadır. Bağımlı değişken olarak kişi başı Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (RGSYH) alınmıştır. Bağımsız değişkenler ise kamunun yükseköğretim harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)'ye oranı ve bayan ve erkeklerin bütün yükseköğretim programlarına yaptığı kayıtların sayısıdır. Verilere, Dünya Bankası resmi sayfasından ulaşılmıştır. Durağan ve durağan olmayan değişkenlerin birlikte analiz edilmesine imkân verdiği için Panel-ARDL yöntemi kullanılmıştır. Panel ARDL sonucuna göre uzun vadede kamunun yükseköğretim harcamalarının %1'lik artışın, ekonomik büyümeyi %3,71 oranında pozitif etkilediği belirlenmiştir. Kısa dönemde ise kamunun yükseköğretim harcamalarının ilk farkının %1 artışı, ekonomik büyümeyi %0,05 oranında azaltmaktadır.

**Jel Kodları:** H52, O47, C23.

**Anahtar Kelimeler:** Kamu Eğitim Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Panel ARDL.

<sup>1</sup> Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Şereflikoçhisar Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, semraaydogdubagci@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8078-5626



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

## Abstract

The aim of this study, is to investigate the effect of the government expenditures on tertiary education and of the total number of the enrolment in tertiary education in all programmes on the economic growth. The data set of the research is determined according to the education index. 16 countries with complete data from the 20 countries with the best education index were analyzed. This study covers the period 1990-2018. In the analysis, real Gross Domestic Product (GDP) per capita was taken as the dependent variable. The independent variables are the government expenditures on the tertiary education relation to GDP and the total number of the enrolment in tertiary education in all programmes. The datas were taken from the official page of the World Bank. Panel-ARDL method was used because it allows the analysis of stationary and non-stationary variables together. According to the result of the Panel ARDL; It has been determined that 1% increase in the public expenditures on tertiary education in the long run has a positive effect on economic growth by 3.71%. In the short run, 1% increase in the first difference of public expenditures on tertiary education reduces economic growth by 0.05%.

**Jel Codes:** H52, O47, C23.

**Keywords:** Public Expenditure on Education, Economic Growth, Panel ARDL.

## 1. Giriş

Özel sektörde firmanın üretim, pazarlama, finans, muhasebe, insan kaynakları, Araştırma Geliştirme (Ar-Ge), halkla ilişkiler, lojistik ve hukuk gibi departmanlarında veya kamu sektöründe istihdam edebilmek için, yükseköğretim mezuniyeti aranmaktadır. Bu mezunlar yükseköğretim esnasında teorik derslerin yanında analitik düşünce becerileri de kazanmaktadır. Yükseköğretim mezunları aldıkları eğitimler sayesinde istihdam ettikleri alanlarda verimliliğin artırılmasını sağlayarak özel ve kamu sektörünün etkin bir şekilde çalışmasını desteklemektedir. Bu sayede hem üretim malları için kullanılacak üretim kaynakların atıl kalması engellenmiş, hem de bu malların üretiminde gerekli olan hammadde, yarı mamul ve işlenmiş ürünlerin israf edilmeden tam kapasite ile üretilmesi sağlanmış olabilmektedir. Böylece yükseköğretim mezunları istihdam edildikleri departmanlarda israfı ve fazla tüketimi engelleyip, tasarrufu sağlayarak milli gelire pozitif katkıda bulunacaktır.

Beşeri sermaye ekonomik faaliyetler için önemli olan ve bireyle bütünleşen bilgi birikimi, beceri, kabiliyet ve başka özellikler olarak tanımlanmaktadır (OECD, 1998: 9). Becker (1992), okul eğitimi, mesleki eğitim ve sağlık bakımı gibi harcamaları beşeri sermayeye yapılan yatırım olarak tanımlamaktadır (Becker, 1992: 7).

Schultz, beşeri sermayenin yeteneğini 5 temel kategorinin artırdığını belirtmektedir; (1) insanın dinçliği ve diriliği ile yaşam süresi, gücü ve dayanıklılığı için dşnlmş bütün harcamaların yapıldığı sağlık kurumları ve hizmetleri; (2) firma tarafından organize edilen ve eski usule göre ıraklık eğitimini de içeren görev başı eğitimi; (3) resmi olarak organize edilen temel, orta ve üst düzeyde eğitim; (4) yetişkinler için özellikle tarım sektöründe firma tarafından organize edilmeyen eğitimi uzatma programı; (5) iş fırsatlarının değişimine adapte olmak için bireyin ve ailenin gdr (Schultz, 1961: 8-9).



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

Yükseköğretime yapılan yatırımın gerekliliği için iki temel soruya yanıt vermek gerekmektedir. Birinci soru yükseköğretime yatırım yapmanın faydası nedir? İkincisi ise yükseköğretime yatırım yapılmadığında, bunun sonucu nedir? Yükseköğretimin faydaları yüksek istihdam düzeyi (düşük işsizlik düzeyi), yüksek maaş, yüksek sosyal istikrar, sivil katılım artışı, veyileşen sağlık sonuçlarıdır. Düşük ya da orta gelirli ülkelerin çoğunun yükseköğretime yaptıkları yatırım; beyin göçü ve yeteneğin kaybolması ile birlikte yerel sorunların çözümü için araştırma kapasitesine erişimin sınırlandırılması gibi nedenlerden dolayı ekonomik büyüme yavaşlatmaktadır. Bu durum; işgücünün beceri düzeyinin düşüklüğünden, düşük kalitedeki eğitimden, diğer ülkelere kıyasla bu ülkelerin servet eşitsizliğinden, yatırım ve stratejik gelişim düzeyinin düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. Beşeri sermaye ile istihdam; toplam faktör verimliliği ve sermaye yatırımının yanında ekonomik büyüme için kilit faktörlerdir. Yükseköğretim, sadece bireyin ve toplumun beşeri sermayesini artırmaz, aynı zamanda uzun çalışma hayatı ile ilişkili olarak işgücü verimliliğini de artırır. Bunun yanında yükseköğretim, yenilik ile de önemli bir bağlantı kurarak ulusal ekonomi yoluyla faktör verimliliğini artırmaktadır. Yükseköğretim mezunlarını işgücü piyasası için eğitmek ve istihdam edilebilirliklerini artırmak yükseköğretimden kaynaklanan beşeri sermaye yatırımlarını etkin kılmaktadır (Arnhold & Bassett, 2021: 6).

Teorik açıdan incelendiğinde Smith (1776), bir ülkenin işgücünün ve yıllık üretimin, üretici işgücünün sayısının artması ya da istihdam eden işgücünün üretken gücünün artması ile çoğaldığını belirtmektedir (Smith, 1976: 42, 343). Mill, Lewis ve Ricardo da üretici işgücü ile sermaye birikimi arasında ve böylece üretici işgücü ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu savunmuşlardır (Swan, 1956: 334). Solow ve Swan tarafından geliştirilen neoklasik büyüme modellerinde uzun dönemde ekonomik büyümede etkili olan faktörler işgücü ve fiziksel sermaye olarak tanımlanmıştır (Solow, 1956: 66; Swan, 1956: 334-335). Solow modelini geliştiren Mankiw, Romer ve Weil eğitim değişenini, beşeri sermayeye yapılan yatırım olarak tanımlamış ve modele dâhil etmiştir (Mankiw, Romer ve Weil, 1992: 418-420). Lucas (1988), eğitimin ekonomik büyümeye pozitif yansıdığını belirtmiştir (Lucas, 1988: 31). Barro, yüksek yaşam beklentisinin, erkeklerin ilk ve yükseköğretim düzeyini artırmanın, doğurganlık oranının azaltmanın ve ticaret hadlerindeki iyileşmenin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini saptamıştır (Barro, 1996: 70).

## 2. Literatür Özeti

Genel olarak incelendiğinde Hussaini (2020) uzun dönemde eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi artırdığını, ancak kısa dönemde eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye etki etmediğini tespit etmiştir. Hamdan, Sarea, Khamis ve Anasweh (2020) ise çalışmalarında yükseköğretime yapılan kayıtların sayısındaki artışın ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını saptanmıştır. Bunların haricindeki çalışmalarda yükseköğretimin ekonomik büyümeyi artırdığı tespit edilmiştir. 1924 yılından günümüze doğru önemli literatür çalışmaları kronolojik sıraya uygun olarak aşığıdaki gibidir.

Strumilin, bir buçuk yıl içinde mesleki eğitime yapılan harcamaların 35,5 yıl sonra milli hasılayı %73 oranında artırdığını tespit etmiştir ((Strumilin, 1924: 29)'dan aktaran Mammadov & Gümüş, 2020: 5).



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

Schultz, çalışmasında işgücünün eğitim birikimindeki artışın ve işgücünün eğitime devam etmesinin hem maaşı hem de ulusal geliri artırdığını tespit etmiştir (Schultz, 1961: 10-11).

Becker, eğitimin ekonomik büyümeyi iyileştirdiğini ve eğitim düzeyi yüksek ülkelerin eğitim düzeyi düşük ülkelere kıyasla ekonomik büyüme hızlarının daha fazla olduğunu tespit etmiştir (Becker, 1992: 7).

Benhabib ve Spiegel (1994) çalışmalarında; 1965-1985 dönemi için 61 ülkeyi regresyon yöntemi ile inceleyerek Kyriacou (1991)'in kullandığı metot gibi işgücünün ortalama okula gitme yaşını bağımlı değişken olarak ilk, orta ve yükseköğretime kayıt oranını da bağımsız değişkenler olarak almıştır. Ana modelde ise; bağımlı değişken olarak kişi başı GSYH, bağımsız değişkenler olarak da beşeri sermaye, işgücü, fiziksel sermaye, siyasi kararsızlık değişkeni ve kukla değişkenler (ülkenin petrol ihraç edip etmemesi, ülkenin Afrika, orta gelirli ülke, Latin Amerika ülkesi olup olmaması) alınmıştır. Analiz sonucunda; ilk, orta ve yükseköğretime kayıt oranının beşeri sermayeyi, beşeri sermayenin de ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Chatterji (2010), 1960-1985 dönemi için 98 seçilmiş ülkenin dâhil edildiği analizde, bağımlı değişken olarak yıllık büyüme oranı alınmıştır. Bağımsız değişkenler kişi başı reel GSYH, reel yurtiçi yatırımların reel GSYH'ye oranı, ortaöğretim kayıt oranı, 1960-1985 dönemindeki ortaöğretim kayıt oranının yüzde değişimi, yükseköğretim kayıt oranı, 1960-1985 dönemindeki yükseköğretim kayıt oranının yüzde değişimi, seçilen ülkelerin OECD ülkesi olup olmaması belirleyen kukla değişken ve siyasal haklar indeksidir. Analiz sonucunda kişi başı reel GSYH ve siyasal haklar indeksinin büyüme oranını negatif etkilerken; reel yurtiçi yatırımların reel GSYH'ye oranının ve yükseköğretim kayıt oranının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Whiteley (2012), 29 OECD ülkesinin 1999-2008 dönemine ait verilerini sabit etkiler yöntemi ile araştırmıştır. Bağımlı değişken olarak kişi başı reel GSYH, bağımsız değişkenler olarak da; fiziksel sermayeye yapılan yatırımların GSYH'ye oranı, ortaöğretime yapılan kayıtlar, başlangıç yılı olan 1999 yılına ait kişi başı reel GSYH, ihracat ile ithalatın toplamının reel GSYH'ye oranı (ticaret açıklığı), yükseköğretime yapılan kayıtlar alınmıştır. Analiz sonucunda fiziksel sermayeye yapılan yatırımların GSYH'ye oranının, ticaret açıklığının ve yükseköğretime kayıtların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Mariana (2015), Romanya için 1980-2013 dönemine ait yaptığı çalışmada Granger nedensellik analizi kullanmıştır. Bağımlı değişken olarak kişi başı GSYH, bağımsız değişkenler olarak da; yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısı, yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısının ilk farkı, kamunun eğitim harcamaları ve kamunun eğitim harcamalarının ilk farkı alınmıştır. Analiz sonucuna göre yükseköğretim harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Korkmaz ve Kulunk (2016), 2007-2013 döneminde OECD ülkeleri için yaptığı çalışmada Panel Nedensellik analizini kullanmıştır. Bağımlı değişken olarak kişi başı GSYH alınmıştır. Bağımsız değişkenler olarak ise; yükseköğretime kayıt oranı ve yaşam beklentisi alınmıştır. Analiz sonucuna göre yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ve pozitif bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir.





Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

Kotaskova vd. (2018) alışmalarında Hindistan için 1975-2016 döneminde Granger Nedensellik ve Eşbütünleşme metodunu kullanarak eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger Nedensellik sonucuna göre, yksekğretimini tamamlayan erkeklerin beşeri sermayesindeki değişimin ekonomik büyümeye pozitif yansıdağı tespit edilmiştir. Eşbütünleşme metoduna göre ise doğurganlığı bulunan veya bulunmayan yükseköğretim bayan nüfusunun ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği görülmektedir.

Yenisu (2018), 1960-2013 dönemini kapsayan ve Türkiye için yaptđđı çalışmada eğitim ile ekonomik büyüme ilişkisini Granger Nedensellik Analizi ile ele almıştır. 4 model kurulmuştur. Bütün modellerde bağımlı değişken olarak GSYH yıllık büyüme oranı alınmıştır. Bağımsız değişken olarak; birinci model için ilköğretim ğrenci sayısı, ikinci model için genel lise ğrenci sayısı, üçüncü model için meslek lisesi ğrenci sayısı ve dördüncü model için niversite ğrenci sayısı alınmıştır. Buna göre genel lise, meslek lisesi ve niversite ğrenci sayılarının ekonomik büyümeye pozitif yansıdağı saptanmıştır. İlköğretim ğrenci sayısının ise ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir.

Yılcı ve Aydın (2018), 1971-2015 döneminde RALS-EG Eşbütünleşme testi kullanarak Türkiye için kadın okullaşma oranı ile ekonomik büyüme ilişkisini tespit etmiştir. Bağımlı değişken olarak kişi başi GSYH alınmıştır. Bağımsız değişken ise yükseköğretime kayıtlı kadın ğrenci sayısıdır. Analiz sonucunda, yükseköğretime kayıtlı kadın ğrenci sayısının artırılmasının ekonomik büyümeye pozitif yansıdağı görülmektedir.

Omodero ve Nwangwa (2020), Nijerya için 2000-2018 dönemini kapsayan çalışmada Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Analizini kullanmışlardır. Bağımsız değişken olarak GSYH, bağımlı değişken olarak da yükseköğretime yapılan kayıt oranı ve kamu sektörünün yükseköğretime yaptđđı eğitim harcamaları alınmıştır. Granger Nedensellik analizine göre bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında çift yönlü bir ilişkiye rastlanmamıştır. Johansen Eşbütünleşme analizine göre ise yükseköğretimin ekonomik büyümeyi etkilediği tespit edilmiştir.

Kutluay şahin (2020), 27 Avrupa Birliği (AB) lkesi ve 2002-2018 dönemi için yaptđđı çalışmada, eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Panel sabit etkiler modeli kullanarak analiz etmiştir. Bağımlı değişken olarak GSYH, bağımsız değişkenler olarak da ilk, orta ve yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücü verileri kullanılmıştır. Analiz sonucunda ilk, orta ve yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücü sayılarındaki artışın ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği saptanmıştır.

Hussaini (2020), Doğu ve Güney Asya lkelerinde yükseköğretim eğitimi ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönem ilişkiyi incelemek için Panel Vektör Hata Düzeltme (VECM) Yöntemini kullanmıştır. VECM sonucunda göre yükseköğretime kayıt oranı, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Kısa dönemli ilişkiyi incelemek için ise Wald testi kullanılmıştır. Kısa dönemde yükseköğretime kayıt oranının ekonomik büyümeye etkisinin istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı saptanmıştır.

Hamdan vd. (2020), 1978-2017 dönemi için Suudi Arabistan ile ilgili yaptıkları çalışmada Granger Nedensellik testi yapılmıştır. Bağımlı değişken olarak GSYH büyüme oranı alınmıştır. Bağımsız değişkenler ise işgücü, sermaye birikimi, yükseköğretime yapılan yatırım, nüfus ve



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısıdır. Analiz sonucunda yükseköğretime yapılan yatırımların ekonomik büyümeyi etkilemediği tespit edilmiştir.

Çokcancı ve Akiş (2020), çalışmalarında Türkiye’de 81 ilin 2013 verilerini kullanarak beşeri sermayenin ekonomi büyüme üzerindeki etkisini yatay kesit veri analizi yardımıyla araştırmıştır. Bağımsız değişkenler yükseköğretim mezun oranı, ortaöğretim mezun oranı, doğušta beklenen yaşam süresi, net göç hızı, işgücüne katılım oranı, kişi başı ihracat ve kişi başı elektrik tüketimidir. Bağımlı değişken ise kişi başı GSYH’dır. Yükseköđretim ve ortaöğretim mezun oranı 2 ayrı modelde tek tek incelenmiştir. Analiz sonucunda yükseköğretim mezun oranının ekonomik büyümeyi artırdığı tespit edilmiştir.

Schofer, Ramirez ve Meyer (2020), Avrupa’da 1960-2010 dönemi için yükseköğretimin ekonomik büyümeye ve çeşitli sektörlere etkisini araştırmıştır. Yükseköğretimin ekonomik büyümeyi ve hizmet sektörünü pozitif etkilerken; sanayi ve tarım sektörünü negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Dineri ve Gölpek (2021), çalışmalarında Türkiye’de 1980-2016 dönemi için ilk, orta ve yükseköğretim kayıt oranlarının ekonomik büyümeye etkisini FMOLS Eşbütünleşme katsayısı tahmincisi metodu ile araştırmıştır. Bağımlı değişken olarak kişi başı GSYH; bağımsız değişken olarak ilk, orta ve yükseköğretim kayıt oranı ile sabit fiziki sermaye yatırımları alınmıştır. Analiz sonucuna göre yükseköğretim kayıt oranının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Maneejuk ve Woraphon (2021), ASEAN 5 (Singapur, Malezya, Endonezya, Filipinler ve Tayland) ülke grubu için 2000-2018 dönemi için Zaman Serisi ve Panel Kink Regresyon metodu yardımıyla eğitimin ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Bağımsız değişkenler yükseköğretim öğrencisi başına yapılan harcama ilk, orta ve yükseköğretime kayıt oranı, yükseköğretim mezunu istihdam sayısı, yükseköğretim mezunu işsiz sayısı ve kontrol değişkenlerdir. Analiz sonucunda Tayland ve Malezya dışındaki ülkelerde yükseköğretim mezunu işsiz sayısının ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisi olduğu saptanmıştır. Ülkelerin çoğunda orta ve yükseköğretime kayıt oranının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Tayland, Endonezya ve Singapur’da kink noktalarının sırayla %49,5, %22,4 ve %64,14’den yukarı olması durumunda yükseköğretime kayıt oranının ekonomik büyümeyi daha fazla artırdığı saptanmıştır. Bulgular sonucunda ASEAN-5 ülkesinde yükseköğretime yapılan harcamaların ekonomik büyümeyi artırdığı saptanmıştır. Ortaöğretim kayıt oranının da kink noktasının %83.513’ü aşması durumunda ekonomik büyümeye pozitif yansıdığı görülmektedir. %37.826 kink noktasının üzerinde ise yükseköğretime kayıtların ekonomik büyümeye etkisinin bu noktanın altındaki düzeyin iki katı kadar olduğu tespit edilmiştir.

Agasisti vd. (2021), mekânsal panel regresyon modelini kullandıkları çalışmada, 2012-2016 dönemini Rusyanın 77 bölgesinde bulunan 449 üniversitesi için ele almıştır. Bağımlı değişken olarak bölgesel GSYH büyüme oranını almıştır. Bağımsız değişkenler ise; yatırımın büyüme oranı, nüfusun büyüme oranı, kamu sektörünün bölgesel GSYH içindeki payı, maden çıkarmanın ticaretinin GSYH içindeki payı, endüstrilerin GSYH içindeki payı, yükseköğretim mezunu istihdam edenlerin nüfusa oranı, lisans ve yüksek lisans mezunlarının toplam sayısı, bölgesel olarak yükseköğretim düzeyinin sisteminin etkinlik düzeyi, etkin mekânsal gecikme,



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

GSYH büyüme oranının mekânsal gecikmesi, bölgeye özel etkilerin özellikleri alınmıştır. Analiz sonucunda; yükseköğretim mezunu istihdam edenlerin nüfusa oranı ile lisans ve yüksek lisans mezunlarının toplam sayısında görülen artışın ekonomik büyüme hızını artırdığı tespit edilmiştir.

### 3. Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Eğitim endeksi, yetişkin okuryazarlık oranının üçte biri ile ilk, orta ve yükseköğrenim toplam kayıt oranının üçte ikisi ile ölçülmektedir (Eustat, 2021). 21 Temmuz 2020 tarihinde Birleşik Milletler Kalkınma Programı'nın İnsani Gelişmişlik Raporu'nda yayınlanan eğitim endeks sıralamasına giren ilk 20 ülke Tablo 1'de görülmektedir.

**Tablo 1: 2019 Yılına Göre İlk 20'ye Giren Ülkelerin Eğitim Endeksleri**

Ülkeler	Eğitim Endeksi
Almanya	0.943
Norveç	0.930
Birleşik Krallık	0.928
Finlandiya	0.927
İzlanda	0.926
Yeni Zelanda	0.926
Avustralya	0.924
İrlanda	0.922
Danimarka	0.920
İsveç	0.918
Hollanda	0.914
Slovenya	0.910
Belçika	0.902
İsviçre	0.900
Amerika Birleşik Devletleri (ABD)	0.900
Litvanya	0.898
Kanada	0.894
Çekya	0.890
Letonya	0.883
İsrail	0.883

Kaynak: Birleşik Milletler Kalkınma Programı'nın İnsani Gelişmişlik Raporu<sup>2</sup>

Tablo 1 incelendiğinde 2019 yılı eğitim endeksinde ilk 5 sıraya giren ülkeler sırasıyla Almanya, Norveç, Birleşik Krallık, Finlandiya ve İzlanda'dır. İlk 20 ülkenin en son beş sırasında yer alan ülkeler ise sırasıyla Litvanya, Kanada, Çekya, Letonya ve İsrail'dir. Bu sayfada Türkiye 0.731 eğitim endeksi ile 69. sırada yer almaktadır. Son beş sırada yer alan ülkeler ise 0.307 eğitim endeksi ile Güney Sudan, 0.288 eğitim endeksi ile Çad, 0.286 eğitim endeksi ile Mali, 0.269 eğitim endeksi ile Eritre ve 0.249 eğitim endeksi ile 189.sırada Nijer bulunmaktadır.

Avustralya, Almanya, Yeni Zelanda ve ABD ülkelerinde veriler eksik olduğundan bu ülkeler analiz dışında bırakılmıştır. Bunun dışında kalan ilk 20 ülkeden 16 ülke analize dâhil edilmiştir.

<sup>2</sup> Bu kaynağa <http://hdr.undp.org/en/indicators/103706#> sayfasından erişilebilmektedir.

1988-2018 dönemini kapsayan ve Dinamik Panelin kullanıldığı analizde Stata 14 programından yararlanılmıştır.

Analizde kullanılan değişkenler, açıklamaları ve alındığı kaynaklar Tablo 2’de yer almaktadır.

**Tablo 2: Analizde Kullanılan Değişkenlerin Açıklamaları ve Alındığı Kaynaklar**

Değişkenler	Değişkenlerin Açıklamaları	Kaynak
GDP	Kişi Başi Reel GSYH (\$)	Dünya Bankası, Eğitim İstatistiği, Bütün Göstergeler
GE	Yükseköğretime Yapılan Kamu Harcamalarının GSYH’ye Oranı	
E	Bayan ve Erkeklerin bütün Yükseköğretim Programlarına Yaptığı Kayıtların Sayısı	

Bağımlı değişkenin GDP, bağımsız değişkenlerin ise GE ve E olduğu regresyon modeli:

$$GDP_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it} GE_{it} + \beta_{2it} E_{it} + U_{it} \quad (1)$$

olarak yazılmaktadır. Modelde ilk olarak betimsel istatistiğin incelenmesi gerekmektedir. Betimsel istatistik sonuçları Tablo 3’te yer almaktadır.

**Tablo 3: Betimsel İstatistik Sonuçları**

	Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama Değer	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
Logaritmasız	GDP	479	40.068,94	19.607,11	5.139,302	92.077,57
	GE	376	1.359801	0.4736093	0.48545	2.6367
	E	478	413.355,8	553.184,3	4.725	2.495.779
Logaritmalı	LNGDP	479	10.44871	0.5998921	-0.722679	0.9695281
	LNE	478	12.27933	1.210304	8.460623	14.73011

Tablo 3 incelendiğinde GE dışındaki değişkenler logaritma alınmadan önceki minimum ve maximum değerleri arasında çok büyük fark olduğu için GDP ve E değişkenlerinin logaritmaları alınmış ve min ile max arasındaki fark düşürülmüştür. Böylece modelin son hali;

$$LNGDP_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it} GE_{it} + \beta_{2it} LNE_{it} + U_{it} \quad (2)$$

olarak değiştirilmiştir.

Yapılan çalışma birçok birime (16 ülke) ve birçok döneme (31 yıl) ait verileri kapsadığından panel veri setidir. Panel veri modelleri ile ekonomik ilişkilerin tahmin edilme yöntemi panel veri analizi olarak adlandırılmaktadır. Panel veri ile ilgili çalışmalar ilk olarak Hildreth (1950), Kuh (1959), Grunfeld ve Griliches (1960), Zellner (1962), Balestra ve Nerlove (1966) ve Swamy (1970) tarafından yapılmaya başlanmış ancak uygulamalı olarak panel veri modeli 1990’lı

yıllardan itibaren kullanılmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2018: 3). Panel veri modeli, panel veri ile tahmin edilen regresyon modelidir ve dolayısıyla regresyon modeli için geçerli olan fonksiyonel Şekil, temel varsayımlar ve testler panel veri modelleri için de geçerlidir. N birim sayısının ve T dönem sayısının olduğu ve birimler için i, zaman için t indisinin yer aldığı panel regresyon modeli,

$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{it} X_{it} + u_{it}$   $i=1, \dots, N; t=1, \dots, T$  Şeklinde yazılmaktadır. Bu modelde Y bağımlı değişkeni, X bağımsız değişkeni,  $\alpha$  sabit parametreyi,  $\beta$  eğim parametresini ve u hata terimini ifade etmektedir. K sayıda parametre başka bir ifade ile değişken sayısının olduğu  $k=1, 2, \dots, K$  panel doğrusal regresyon modeli,

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{2it} X_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it}$$

kısaltılarak,

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \sum_{k=2}^K \beta_{kit} X_{kit} + u_{it}$$

Şeklinde yazılabilir (Güriş, 2015: 4-5; Yerdelen Tatoğlu, 2018: 4-5).

Modelin tanımlayıcı istatistiğine bakıldıktan sonra eğim parametrelerinin homojenliğinin sınanması gerekmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008), eğim parametrelerinin homojenliğini test etmek amacıyla Swamy testini geliştirerek delta ( $\Delta$ ) testini ortaya çıkarmıştır. Delta testi ile grup tahmincisine uygun olarak yatay kesitte yer alan bireysel eğim tahmincisinin eğim homojenliğindeki dağılımı panel veri modelinde hataların normal dağılımdan bağımsız olarak hesaplanmıştır. Delta testinin  $\Delta$  ve  $\Delta_{adj}$  olmak üzere iki ayrı testi bulunmaktadır.  $\Delta$  testinde N ve T standart normal dağılıma yaklaşırken ( $N, T \rightarrow \infty$ ) ve N ve T'nin genişletilmesi ve  $\sqrt{N}/T^2 \rightarrow 0$  kısıtı varken,  $\Delta_{adj}$  testinde N ve T'nin genişletilmesi veya normal dağılım kısıtı bulunmamaktadır.

$\Delta$  testi;

$$\Delta = \sqrt{N} \left( \frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right)$$

$\Delta_{adj}$  testi ise;

$$\Delta_{adj} = \sqrt{N} \left( \frac{N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{Z}_{iT})}{\sqrt{\text{var} \tilde{Z}_{iT}}} \right)$$

Şeklinde formulize edilmektedir.

Eşitlikte "N" kesit, "T" zaman, "k" açıklayıcı değişken sayısını ve " $\tilde{S}$ " Swamy istatistiğini ifade etmektedir.  $\Delta$  ve  $\Delta_{adj}$  testlerine ait sıfır hipotezi;

$H_0: \beta_i = \beta$  Şeklinde yazılır ve yatay kesitte yer alan eğim parametrelerinin eşit ve homojen olduğu,  $H_1$  hipotezinde ise yatay kesitte yer alan eğim parametrelerinin eşit ve homojen olmadığı kabul edilmektedir.

ve  $H_1: \beta_i \neq \beta$  Şeklinde yazılmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 51-57).

$\Delta$  ve  $\Delta_{adj}$  istatistiklerinin eğim katsayılarının homojen olması durumunu kabul eden sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde kabul edilmektedir. Tablo 4'te Stata 14 programı tarafından llen eğim parametrelerinin homojenlik testi olan delta testi sonucu yer almaktadır.

**Tablo 4: Delta Testi Sonuçları**

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değer (p)
$\Delta$	18.068	0.000
$\Delta_{adj}$	22.328	0.000

Tablo 4'te görüldüğü üzere delta testinin sonuçlarının olasılık değerleri (p) 0.05'den ktr. Bu durumda, eğim parametrelerinin homojen olduğu hipotezi reddedilmektedir. Bunun sonucu olarak eğim parametrelerinin heterojen olduğunu kabul eden  $H_1$  hipotezi kabul edilmektedir.

#### **Yatay Kesit Bağımlılığı (Birimler Arası Korelasyon)**

Birimler arası korelasyon başka bir deyişle yatay kesit bağımlılığı, her bir birim için kurulan Eşbütünleşme ya da hata düzeltme modelinin kalıntıları arasında korelasyonun bulunması durumudur (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 21, 238). Birimler arası korelasyonu sınamak için T'nin büyük N'nin küçük olduğu durumda Breusch Pagan'ın (1980) LM; N'nin büyük T'nin küçük olduğu durumda Pesaran'ın (2004) CD testi; T'nin ve N'nin büyük olması durumunda da Pesaran, Ullah ve Yamagata'nın (2008) NLM testi kullanılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 237). Burada T (zaman boyutu) 31; N (birim boyutu)'de 16 olduğundan Breusch Pagan'ın (1980) LM testi kullanılmıştır. Tablo 5'te Stata 14 programında hesaplanan Breusch Pagan'ın (1980) LM testi sonucu yer almaktadır.

**Tablo 5: Breusch Pagan'ın (1980) LM Testi Sonucu**

Test istatistiği	P
574.4083	0.0000

Tablo 5 incelendiğinde Breusch Pagan'ın (1980) LM testinin p değerı sonucuna göre birimler arası korelasyon olduğu sonucuna varılmıştır. Zaman serisi ve panel veri setlerinde durağanlık ölümü birim kök testleri ile yapılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2013: 199). Eğer seride birimler arası korelasyon varsa ikinci kuşak testler, yoksa da birinci kuşak testler kullanılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 21). Birimlerarası korelasyon olduğundan dolayı ikinci kuşak testler kullanılmalıdır. İkinci kuşak testler üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta Levin, Lin ve Chu (LLC), Harris ve Tzavalis (HT), Breitung, Hadri, Im, Pesaran ve Shin (IPS), Fisher Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Fisher Philips ve Perron (Fisher PP) ve Choi Fisher Genişletilmiş Dickey Fuller (Fisher ADF) panel birim kök testleri bulunmaktadır. İkinci kuşak testlerin ikinci grubunda ise çok Değişkenli Genişletilmiş Dickey Fuller (MADF), Görünürde İlişkisiz Regresyon Genişletilmiş Dickey Fuller (SURADF) panel birim kök testleri yer almaktadır. İkinci kuşak testlerin üçüncü grubunda bulunan panel birim kök testleri ise Moon ve Perron (2004), Yatay Kesit Genişletilmiş Dickey Fuller (CADF), Yatay Kesit Genişletilmiş Im, Pesaran ve

Shin (CIPS), Kalıntı ve Ortak Faktörlerin Durağanlığının Panel Analizi (PANIC), Genişletilmiş Sargan ve Bhargava (CSB) ve PANICCA'dır (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 67-100).

Burada bu testlerden Fisher Philips ve Perron (Fisher PP) panel birim kök testi kullanılmıştır. Bu testin sonucu Tablo 6'da bulunmaktadır.

**Tablo 6: Fisher Philips ve Perron (Fisher PP) Panel Birim Kök Testi Sonucu**

Değişkenler	Test Seviyesi	Sabit/Trendli	Testin İstatistik Değeri	P değeri	Karar
LNGDP	Düzey	Sabit	-1.9970	0.9771	I(1)
	İlk Fark	Sabit	19.8384	0.0000	
GE	Düzey	Sabit	1.4379	0.0752	I(1)
	İlk Fark	Sabit	41.7231	0.0000	
LNE	Düzey	Sabit	5.2710	0.0000	I(0)

Tablo 6'da yer alan panel birim kök testi sonucuna göre bağımlı değişken olan LNGDP'nin ve bağımsız değişkenlerden GE'nin ilk farkta, diğer bağımsız değişken olan LNE'nin ise düzeyde durağan oldukları görülmektedir.

Pesaran ve Shin (1995) ile Pesaran, Shin ve Smith (2001) Eşbütünleşmeyi test etmek amacıyla İngilizce'de Autoregressive Distributed Lag (ARDL) olarak geçen ve Türkçe'ye Dağıtılmış Gecikmeli Otoregresif Model olarak çevrilmiş ARDL modelini geliştirmişlerdir. ARDL modelinde değişkenler ya durağan (I(0)) olabilir ya da durağan olmayabilir (I(1)) ya da model, durağan ve durağan olmayan değişkenlerden oluşabilir (Pesaran, Shin ve Smith, 2001: 289-290). Kurulan model için yapılan Panel Birim Kök testi sonuçları incelendiğinde bağımlı değişkenin ve bir bağımsız değişkenin ilk farkta durağan, diğer bağımsız değişkenin ise düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Bundan dolayı Panel ARDL yöntemi kullanılmıştır.

Panel ARDL (p, g, g,....., g) modelinde bağımlı ve bağımsız değişkenlerin p. ve q. sıradan gecikmeleri eşitliğin sağ tarafında yer almaktadır. Buna göre panel ARDL modeli aşığdaki gibi yazılabilir.

$$y_{it} = \mu_i + \sum_{j=1}^{p_i} \lambda_{ij} y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q_i} \delta_{ij} x_{i,t-j} + \varepsilon_{it}$$

Bu denklemde zaman periyodu  $t = 1, 2, \dots, T$  ve gruplar (ülkeler)  $i = 1, 2, \dots, N$ ,  $\mu_i$  = sabit etkileri,  $j$  = gecikme sayısını,  $x_{it}$  açıklayıcı değişkenler vektörünü ( $k \times 1$ ),  $\lambda_{ij}$  bağımlı değişkenin gecikmelerine ait katsayıları,  $\delta_{ij}$  ise ( $k \times 1$ ) katsayılar vektörünü ifade etmektedir. Bilindiği üzere T'nin yeterince büyük olması Panel ARDL yönteminde grupların ayrı ayrı çözülebilmeye olanak vermektedir. Yukarıdaki denklem tekrar düzenlenecek olursa;

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \phi_i y_{i,t-1} + \beta_i' x_{i,t} + \sum_{j=1}^{p-1} \lambda_{ij}^* \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{ij}^* \Delta x_{i,t-j} + \varepsilon_{it}$$

Denkleimde yer alan ifadeler Şu Şekilde açıklanmaktadır.

$$\phi_i = -1(1 - \sum_{j=1}^p \lambda_{ij}).$$

$$\beta_i = \sum_{j=0}^q \delta_{ij}$$

$$\lambda_{ij}^* = \sum_{m=j+1}^p \lambda_{im}, j = 1, 2, \dots, p-1.$$

$$\delta_{ij}^* = - \sum_{m=j+1}^q \delta_{im}, j = 1, 2, \dots, q-1.$$

Bu ifadeler gruplandırılıp yeniden yazılarak hata düzeltme denklemini elde edilebilmektedir.

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \phi_i (y_{i,t-1} - \theta_i' x_{it}) + \sum_{j=1}^{p-1} \lambda_{ij}^* \Delta y_{it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{ij}^* \Delta x_{i,t-j} + \varepsilon_{it}.$$

Burada  $\phi_i = -\left(\frac{\beta_i}{\phi_i}\right)$  denklemini  $y_{it}$  ve  $x_{it}$  arasındaki denge ve uzun dönem ilişkisini tanımlamaktadır. Ayrıca  $\lambda_{ij}^*$  ve  $\delta_{ij}^*$  ağılayıcı değişkenler ve bağımlı değişkenin kendi gecikmelerine ait kısa dönem katsayıları ifade etmektedir. Son olarak, hata düzeltme katsayısını ifade eden  $\phi_i$  ise  $x_{it}$ 'deki bir değişikliği takiben, uzun dönem dengeye doğru  $y_{it}$ 'nin ayarlanma hızını lŐer. Uzun dönem iliŐkiden söz edebilmek işin  $\phi_i < 0$  olma Őartının sağlanması gerekmektedir. Bu nedenle, istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir  $\phi_i$ 'nin değeri  $y_{it}$  ile  $x_{it}$  arasındaki EŞbütünleşme kanıtı olarak ele alınmaktadır (Mamun, Sohog ve Akhter, 2013: 569-570).

Tablo 7'de ARDL tahmin sonucu yer almaktadır. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmıştır.

**Tablo 7: ARDL Tahmin Sonucu**

(Model 1:  $\text{LNGDP}_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it} \text{GE}_{it} + \beta_{2it} \text{LNE}_{it} + u_{it}$ )

Bağımlı Değişken: $\Delta \text{LNGDP}$		
Optimum Gecikme Uzunluğu [1, 1]		
Uzun Dönem EŞitliği		
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği (p)
GE	3.712001	5.322303 (0.0000)
Kısa Dönem EŞitliği		
Hata Düzeltme Terimi	0.001627	0.665547 (0.5062)
$\Delta(\text{GE})$	-0.054371	-3.036756 (0.0026)
Sabit	0.008579	0.599766 (0.5491)

Tablo 7'de uzun dönemde LNGDP bağımlı değişkenini, GE deđiŐkeninin deđiŐtirdiđi saptanmıştır. Bunun sebebi bu değişkenin p değerinin 0.05'den kŐk olmasıdır. Uzun dönemde GE deđiŐkeninin %1'lik artışı LNGDP değişkenini yaklaşık %3.71 oranında artırmaktadır.





Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

Hata düzeltme teriminin negatif ve anlamlı çıkması, değişkenlerde kısa ve uzun dönem arasında hata düzeltme sisteminin işlediğini göstermektedir (Yamak ve Erdem, 2018: 342). Burada hata düzeltme terimi negatif, ancak anlamsız çıkmıştır. Bu da kısa ve uzun dönem arasında hata düzeltme sisteminin işlemediğini göstermektedir. Kısa dönemde GE değişkeninin ilk farkının %1 artışı LNGDP değişkenini %0.05 oranında azaltmaktadır. Bu da özellikle beşeri sermayenin yükseköğretimi için yapılan kamu harcamalarının kısa vadede ekonomik büyümeyi negatif etkilerken uzun dönemde pozitif etkilediğini göstermektedir. Böylece beşeri sermayeye olan kısa dönemli yatırımlar da diyebileceğimiz kamu harcamalarının kısa dönem yerine uzun dönemde sonuç vereceği görülmektedir. Bu durum yükseköğretim yatırımlarının etkisinin uzun vadede görülmesinden kaynaklanabilmektedir.

#### 4. Sonuç

Yükseköğretim mezuniyeti, üretim faktörlerinden biri olan işgücünün kalitesinin önemli bir göstergesidir. Yükseköğretim mezunu gençler yükseköğretimi aldıkları fakültelerde veya yüksekokullarda hem teorik, hem de analitik açıdan düşünme yeteneği kazanıp istihdam edecekleri yerlerdeki iş verimliliğini artırarak ekonomiye katkı sağlamaktadır.

Bu alışma kamu tarafından gerçekleştirilen yükseköğretim harcamalarının ve yükseköğretime yapılan kayıt sayısının ekonomik büyümeye olan etkisini araştırmaktadır. 1988-2018 dönemini kapsayan bu çalışmada; eğitim endeksinin en iyi olduğu 20 ülkeden, verileri mevcut olan 16 ülkenin verilerinden yararlanılmıştır. Bağımlı değişken olarak RGSYH, bağımsız değişkenler olarak ise kamu tarafından gerçekleştirilen yükseköğretim harcamalarının GSYH'ye oranı ve bütün yükseköğretim programlarına yaptığı kayıtların toplam sayısı kullanılmıştır. Bütün bu verilere Dünya Bankası resmi istatistik sayfasında yer alan Eğitim İstatistiği alanındaki bütün göstergeler kısmından ulaşılabilmektedir. Panel ARDL metodunun kullanıldığı analiz sonucunda kamu tarafından gerçekleştirilen yükseköğretim harcamalarında görülen %1'lik bir artışın ekonomik büyümeyi %3.71 oranında artırdığı saptanmıştır. Kısa dönemde ise kamu tarafından gerçekleştirilen yükseköğretim harcamalarında meydana gelen %1'lik artışın ekonomik büyümeyi %0.05 oranında azalttığı tespit edilmiştir.

Bu sonuç, politika yapıcılara yükseköğretime yaptıkları harcamalar konusunda daha detaylı düşünmeleri ve yükseköğretime yapılan harcamaları artırmaları konusunda ipucu vermektedir. Buna göre politika yapıcılar, özellikle mühendislik alanında okuyan öğrencilerin tezlerini bir firma ile işbirliği şeklinde yazma konusunda niversite-sanayi işbirliğine nder olmalıdır. Bunun dışında, öğrencilerin projelerini ve deneylerini yürütme konusunda hem maddi hem de manevi destek sağlayabilir. Ayrıca politika yapıcılar; sosyal bilimler alanında okuyanlar için firmalara yönetim, muhasebe, pazarlama ve lojistik gibi departmanlarda zorunlu staj açmalarını veya bu mümkün değilse bu öğrencilere part-time çalışma imkânı sağlamayı zorunlu kılabilir ve bu firmalara destek yapabilir. Böylece hem firmaya hem de kamuya bilgi ve tecrübeleri ile daha fazla katkı sağlayabilirler. Böylece politika yapıcılar; sanayi ile niversite arasındaki koordinasyonu hem maddi hem de manevi açıdan besleyerek firma ile mezun olacak öğrenciyi desteklemiş ve böylece büyüme için başka bir ifade ile önemli üretim faktöründen birisi olan beşeri sermaye için önemli bir adım atmış olmaktadır. Bu konu hakkında çalışma yapacak olan araştırmacılara ise; örneklem seçimini farklı sınıflandırmalarla



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

gerçekleştirmeleri veya teorideki başka değişkenlerle modeli zenginleştirmeleri önerisinde bulunmak mümkündür.

### Kaynakça

Agasisti, T., Egorov, A., Zinchenko, D. & Leshukov, O. (2021). Efficiency of Regional Higher Education Systems and Regional Economic Short-Run Growth: Empirical Evidence from Russia. *Industry and Innovation*, 28(4), 507-534.

Arnhold, N. & Bassett, R. M. (2021). *Steering Tertiary Education: Toward Resilient Systems that Deliver for All*. World Bank, Washington, DC. Bu rapora <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/36328> sayfasından 14.12.2021 tarihinde erişilmiştir.

Balestra, P. & Nerlove, M. (1966). Pooling Cross Section and Time Series Data in the Estimation of a Dynamic Model: The Demand for Natural Gas. *Econometrica*, 34(3), 585-612.

Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106, 407-444.

Becker, S. G. (1992). Education, Labor Force Quality, and the Economy: The Adam Smith Address. *Business Economics*, 27(1), 7-12.

Benhabib, J. & Spiegel, M. (1994). The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data. *Journal of Monetary Economics*, 34, 143-73.

Breusch, T. S. & Pagan, A. (1980). The Lagrange Multiplier and its Applications to Model Specification in Econometrics. *Review of Economic Research*, 47(1), 239-253.

okcanlı, M. & Akiş, E. (2020). Türkiye’de Beşeri Sermayenin İllerin Ekonomik Kalkınma Düzeyine Etkisi: Yatay Kesit Veri Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 250-268.

Dineri, E. & Glpek, F. (2021). Türkiye’de Eğitim Sisteminde Okullaşmanın Ekonomik Büyüme zerine Etkisi. *Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(24) , 37-48.

Eustat (2021). Euskal Estatistika Erakundea- Instituto Vasco de Estadística. [https://en.eustat.eus/document/datos/PI\\_metod/IDH\\_IDH\\_i.html](https://en.eustat.eus/document/datos/PI_metod/IDH_IDH_i.html) sayfasından 08.12.2021 tarihinde erişilmiştir.

Grunfeld, Y. & Griliches, Z. (1960). Is Aggregation Necessarily Bad?. *Review of Economics and Statistics*, 42(1), 1-13.

Güriş, S. (2015). *Panel Veri Modelleri*. S. Güriş (Ed.), *Stata ile Panel Veri Modelleri* içinde (ss. 3-38). İstanbul: Der Yayınları.

Hamdan, A., Sarea, A., Khamis, R. & Anasweh, M. (2020). A Causality Analysis of the Link between Higher Education and Economic Development. *Empirical Evidence*, 6(6), 2020, 1-6.



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

- 
- Hildreth, C. (1950). Combining Cross-Section Data and Time Series. *Cowles Commission Discussion Paper*, No. 347.
- Hussaini, N. (2020). Economic Growth and Higher Education in South Asian. *International Journal of Higher Education*, 9(2), 118-125.
- Korkmaz, S. & Kulunk, İ. (2016). Granger Causality Between Life Expectancy, Education and Economic Growth in OECD Countries. *The Economic Research Guardian*, 6 (1), 1-17.
- Kotaskova, S.K., Prochazka, P., Smutka, L., Maitah, M., Kuzmenko, E., Kopecka, M., & Honig, V. (2018). The Implication of Education on Economic Growth: The Case of India. *Acta Universitatis Agricultural et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 66(1), 253-262.
- Kuh, E. (1959). The Validity of Cross-Sectionally estimated behaviour equations in Time Series Applications. *Econometrica*, 27, 197-214.
- Kutluay Şahin, D. (2020). Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: AB Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2) , 657-672.
- Kyriacou, G. (1991). *Level and Growth Effects of Human Capital*. Working Paper 91-26 (C.V. Starr Center, New York, NY).
- Lucas, R. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Mammadov, R. & Gümüş, E. (2020). Secondary Education, Economic Growth and Finance. *Journal of Economic Sciences: Theory Practice*, 77(1), 4–18.
- Mamun, M. A., Sohog, K. & Akhter, A. (2013). A Dynamic Panel Analysis of CSR in Bangladeshi Banking Industry. *Asian Economic and Financial Review*, 3(5), 560-578.
- Maneejuk, P. & Woraphon, Y. (2021). The Impact of Higher Education on Economic Growth in ASEAN-5 Countries. *Sustainability*, 13(2), 520.
- Mankiw, N.G., D. Romer & D.N. Weil (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Mariana, D. R. (2015). Education as a Determinant of the Economic Growth: The Case of Romania. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 197, 404 – 412.
- OECD. (1998). Centre for Educational Research and Innovation, Human Capital Investment, an International Comparison, 1-113. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264162891-en.pdf?expires=1614114021&id=id&accname=guest&checksum=AD00042AAC5E9FC9812B7C9AC562934C> sayfasından 23.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Omodero, C. & Nwangwa, K. (2020). Higher Education and Economic Growth of Nigeria: Evidence from Co-integration and Granger Causality Examination. *International Journal of Higher Education*, 9 (3), 173-182.



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

- 
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Cambridge Working Papers in Econometrics*, 435, 1-39.
- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1995). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. *Cambridge Working Papers in Econometrics*, 9514.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross Section Independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127.
- Rehme, G. (2006). Education, Economic Growth and Measured Income Inequality. *Economica*, 74, 493-514.
- Schofer, E., Ramirez, F. O. & Meyer, J. W. (2020). The Societal Consequences of Higher Education. *Sociology of Education*, 1-19.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Smith, A. (1976). *The Wealth of Nations*. Indianapolis IN: Liberty Press.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Swamy, P. A. (1970). Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model. *Econometrica*, 38(2), 311-322.
- Swan, T. W. (1956). Economic Growth and Capital Accumulation, The Economic Record. *The Economic Society of Australia*, 32(2), 334-361.
- Whiteley, P. (2012). Economic Performance and Higher Education: The Lessons for Britain. *The British Journal of Politics and International Relations*. 14(4), 672-688.
- Yenisu, E. (2018). Türkiye’de Eğitim Düzeylerinin Ekonomik Büyüme Etkisi. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 2(1) , 27-44.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Zaman Serileri Analizi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2018). *Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2013). *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Yılanıcı, V. & Aydın, M. (2018). Türkiye’de Kadın Okullaşmasının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Rals-Eg Eşbütünleşme Testi Yaklaşımı. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, Prof. Dr. Harun TERZİ Special Issue*, 101-112.
- Zellner, A. (1962). An Efficient Method of Estimating Seemingly Unrelated Regressions and Tests for Aggregation Bias. *Journal of American Statistical Association*, 57, 348-368.



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

---

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Fiscaeconomia Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Fiscaeconomia has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretim Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

---

## **Determination of the Impact of the Tertiary Education on Economic Growth: An Empirical Analysis in Countries with High Level of Education**

**Semra AYDOĞDU BAĞCI**

### **Extended Abstract**

Higher education graduation is sought for the employment in production, marketing, finance, human resources, research and development (R&D), public projects, logistics and law departments of companies in private sectors or for the public institutions. These graduates gain analytical thinking skills as well as theoretical courses during higher education. Higher education graduates; thanks to the trainings they receive, they increase the productivity in the areas they employ and support the effective functioning of the private and public sectors. Thus, idleness of production resources to be used for production goods is prevented. In addition, raw materials, semi-finished products and processed products required in the production of these goods can be produced at full capacity without wasting. Thus, higher education graduates in the departments they are employed; It contributes positively to national income by preventing wastage and excessive consumption, and by providing savings and employment.

Human capital is defined as the knowledge, skills, abilities and other characteristics that are important for economic activities and integrated with the individual (OECD, 1998: 9).

When examined from a theoretical point of view; Smith (1776) states that a country's workforce and annual production increase with an increase in the number of productive workforce or with an increase in the productive power of the employing workforce (Smith, 1976: 42, 343). Mill, Lewis and Ricardo also argued that there is a positive relationship between productive labor and capital accumulation and thus a positive relationship between productive labor and economic growth (Swan, 1956: 334). In the neoclassical growth models developed by Solow and Swan, the factors that affect economic growth in the long run; defined as labor and physical capital (Solow, 1956: 66; Swan, 1956: 334-335). Mankiw, Romer and Weil, who developed the Solow model, defined the education variable as an investment in human capital and included it in the model (Mankiw, Romer and Weil, 1992: 418-420). Lucas (1988), stated that education has a positive effect on economic growth (Lucas, 1988: 31). Barro (1996) found that high life expectancy, increasing the primary and tertiary education level of men, decreasing the fertility rate and improving the terms of trade positively affect economic growth. (Barro, 1996: 70).

When examined in general, in studie of Hussaini (2020) in the short run was states, that the tertiary education increases economic growth. Hamdan, Sarea, Khamis and Anasweh (2020); It has been determined that investment in the the tertiary education does not affect the economic growth. Other studies analysed, that tertiary education hast a positive effect on the economic growth. The important literature studies from 1924 to the present are as follows, in chronological order.

Strumilin determined that the expenditures made on vocational training within a year and a half increased the national product by 73% after 35,5 years ((Strumilin, 1924: 29) cited by Mammadov & Gümüş, 2020: 5).



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

Schultz, in his study, Schultz determined that the increase in the education accumulation of the workforce and the continuing education of the workforce increase both the salary and the national income (Schultz, 1961: 10-11).

Becker found that education improves economic growth and that countries with high levels of education have higher rates of economic growth compared to countries with low levels of education (Becker, 1992: 7).

Chatterji (2010), in the analysis that included 98 selected countries for the period 1960-1985, the annual growth rate was taken as the dependent variable. Independent variables; real GDP per capita, ratio of real domestic investments to real GDP, secondary education enrollment rate, percentage change in secondary education enrollment rate in the period 1960-1985, higher education enrollment rate, percentage change in higher education enrollment rate in the period 1960-1985 and the dummy variable is determining whether the selected countries are OECD countries or not and political rights index. As a result of the analysis; while real GDP per capita and political rights index negatively affect the growth rate; it has been determined that the ratio of real domestic investments to real GDP and higher education enrollment rate have a positive effect on economic growth.

Korkmaz and Kulunk (2016) used Panel Causality analysis in their study for OECD Countries during the 2007-2013 period. GDP per capita was taken as the dependent variable. The dependent variables are; enrollment rate in tertiary education, life expectancy. According to the results of the analysis, it has been determined that there is a bidirectional and positive causality between the number of students enrolled in tertiary education and economic growth.

Yılcı and Aydın (2018) determined the relationship between female schooling rate and economic growth for Turkey by using the RALS-EG co-integration test in the 1971-2015 period. GDP per capita was taken as the dependent variable. The independent variable is the number of female students enrolled in higher education. As a result of the analysis, it is seen that increasing the number of female students enrolled in higher education has a positive effect on economic growth.

Kutluay Sahin (2020) analyzed the effect of education on economic growth using the Panel fixed effects model in his study for 27 European Union (EU) countries and for the period 2002-2018. GDP is used as the dependent variable. The independent variables are; workforce with primary-, secondary-, and tertiary education diplomas. As a result of the analysis; It has been determined that the increase in the number of workforce with primary, secondary, and higher education diplomas has a positive effect on economic growth.

Hussaini (2020) examined the long-term relationship between tertiary education education and economic growth in East and South Asian countries with the Panel Vector Error Correction (VECM). According to the VECM result, the rate of enrollment in tertiary education positively affects economic growth. He used also the Wald test to examine the short-term relationship. It was determined that the effect of the rate of enrollment in tertiary education on economic growth in the short term was not statistically significant.



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek Ülkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

Hamdan, Sarea, Khamis, and Anasweh (2020) used the Granger Causality test in their study on Saudi Arabia for the 1978-2017 period. GDP growth rate was taken as the dependent variable. The independent variables are; workforce, capital accumulation, investment in tertiary education, population and the number of students enrolled in the university. As a result of the analysis; It has been determined that investments in tertiary education do not affect economic growth.

Dineri and Gölpek (2021), in their study, investigated the effect of primary-, secondary- and tertiary education enrollment rates on economic growth in Turkey for the period of 1980-2016 using the FMOLS cointegration coefficient estimator method. GDP per capita as the dependent variable; Primary-, secondary- and higher education enrollment rate and fixed physical capital investments are taken as independent variables. According to the results of the analysis, it has been determined that the tertiary education enrollment rate has a positive effect on economic growth.

The education index is measured by one-third of the adult literacy rate and two-thirds of the total enrollment rate in primary-, secondary- and tertiary education (Eustat, 2021). The first 20 countries included in the education index ranking published in the Human Development Report of the United Nations Development Program on 21 July 2020 are shown in Table 1.

**Tablo 1: Education Indexes of the Top 20 Countries by 2019**

Countries	Education Indexes
Germany	0.943
Norway	0.930
United Kingdom (U.K.)	0.928
Finland	0.927
Iceland	0.926
New Zeland	0.926
Australien	0.924
Irland	0.922
Denmark	0.920
Sweden	0.918
Netherland	0.914
Slovenia	0.910
Belgium	0.902
Switzerland	0.900
United States of America (U.S.A.)	0.900
Lithuania	0.898
Canada	0.894
Czechia	0.890
Latvia	0.883
Israel	0.883

Source: Human Development Report of the United Nations Development Programme<sup>3</sup>

<sup>3</sup> This source can be reached under the internet page <http://hdr.undp.org/en/indicators/103706#>





Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

When Table 1 is examined, the top 5 countries according to the 2019 education index are respectively; Germany, Norway, U.K., Finland and Iceland. The countries that are in the last five ranks of the first 20 countries are respectively; Lithuania, Canada, Czechia, Latvia and Israel. On this page, Turkey ranks 69th with an education index of 0.731. The last five countries are South Sudan with an education index of 0.307, Chad with an education index of 0.288, Mali with an education index of 0.286, Eritrea with an education index of 0.269 and Niger with an education index of 0.249.

Australia, Germany, New Zealand and USA countries were excluded from the analysis as data is missing. The remaining 16 countries were included in the analysis. Stata 14 program was used in the analysis covering the period 1988-2018 and therefore using the dynamic panel.

The model is established as follows;

$$LNGDP_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it} GE_{it} + \beta_{2it} LNE_{it} + u_{it}$$

The dependent variable in model is the real Gross Domestic Product (GDP) per capita. The independent variables are the government expenditures on the tertiary education relation to GDP (GE) and the total number of the enrolment in tertiary education in all programmes (E).

Pesaran and Yamagata (2008) developed the Swamy test to test the homogeneity of slope parameters and revealed the delta ( $\Delta$ ) test. With the delta test, the distribution of the individual slope estimator in the horizontal section in accordance with the group estimator in the slope homogeneity was calculated independently of the normal distribution of the errors in the panel data model. Delta test has two separate tests,  $\Delta$  and  $\Delta_{adj}$ .

The probability values (p) of the results of the delta test are less than 0.05. In this case, the hypothesis that the slope parameters are homogeneous is rejected. As a result, the H1 hypothesis, which accepts that the slope parameters are heterogeneous, is accepted.

Cross-section dependence is the presence of correlation between the residuals of the cointegration or error correction model established for each unit (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 21, 238). Breusch Pagan's (1980) LM test was used for the testing of the cross-section dependence. According to the result of the p value of Breusch Pagan's (1980) LM test, it was concluded that there was a correlation between units.

If there is a correlation between units in the series, second generation tests are used, otherwise first generation tests are used (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 21). Second generation tests should be used since there is cross-section dependence. Here, Fisher Philips and Perron (Fisher PP) panel unit root test of this second generation tests was used. According to this test; the dependent variable LNGDP and the independent variable GE are stationary at the first difference, while the other independent variable, LNE, is stationary at the level.

Pesaran and Shin (1995) and Pesaran, Shin and Smith (2001) developed the ARDL model, which is known as Autoregressive Distributed Lag (ARDL).

Pesaran ve Shin (1995) and Pesaran, Shin ve Smith (2001) developed the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model to test the cointegration. In the ARDL model, the variables can



Aydoğdu Bağcı, S. (2022). Yükseköğretimin Ekonomik Büyüme zerindeki Etkisinin Belirlenmesi: Eğitim Düzeyi Yüksek lkelerde Ampirik Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 229-250.

Doi: 10.25295/fsecon.1039328.

be either stationary (I(0)) or non-stationary (I(1)) or the model can consist of stationary and non-stationary variables (Pesaran, Shin, & Smith, 2001: 289-290). According to the result of Panel-ARDL; In the long run, it was determined that the dependent variable of LNGDP was changed by the GE variable. This is because the p value of this variable is less than 0.05. In the long term; An 1% increase in the GE variable increases the LNGDP variable by approximately 3.71%. In the short run, 1% increase in the first difference of the GE variable decreases the LNGDP variable by 0.05%. This shows that; while public expenditures for higher education of human capital affect economic growth negatively in the short run, they affect it positively in the long run. This may be due to the long-term impact of higher education investments. Like this; It is seen that public expenditures, which can also be called long-term investments in human capital, will yield results in the long-term instead of the short-term. Because of this situation, the effect of higher education investments emerges in the long run. Like this; It is seen that public expenditures, which can also be called long-term investments in human capital, will yield results in the long-term instead of the short-term. Because of this situation, the effect of higher education investments emerges in the long run. Like this; It is seen that public expenditures, which can also be called long-term investments in human capital, will yield results in the long-term instead of the short-term. Because of this situation, the effect of higher education investments emerges in the long run.

This result gives a clue to policy makers to think in more detail about their expenditures on tertiary education and to increase their expenditures on tertiary education. Accordingly, the state and the firm can provide both technical and financial support for students studying at universities that provide higher education in the field of engineering, in writing their theses in cooperation with a company or in making their thesis, projects and experiments within the scope of University-Industry cooperation. Those studying in the field of social sciences, on the other hand, can contribute more to both the company and the public with their knowledge and experience by doing internships in departments such as management, accounting, marketing and logistics during their higher education or by providing part-time work opportunities. To the researchers who will work on this subject; It is possible to suggest that they perform the sample selection with different classifications or enrich the model with other variables in the theory.

## Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde Bir Uygulama

*Rational Drug Use: An Application in Ankara University Faculty of Health Sciences*

**Abdulrahman KUYIFATİH<sup>1</sup>, Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR<sup>2</sup>,**

**Meliha Meliş GÜNALTAY<sup>3</sup>**

### Öz

İlaçlar, sağlık sisteminin ve sağlığımızın ayrılmaz bir parçasıdır. Akılcı ilaç kullanımı, yaşam kalitesini artırmakta ve toplum sağlığının iyileştirilmesine katkı sağlamaktadır. Akılcı olmayan ilaç kullanımı sağlık harcamalarında ciddi bir paya sahiptir. Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin akılcı ilaç kullanımı konusundaki yaklaşımlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın evrenini; Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesinde 2017-2018 eğitim öğretim yılında altı bölümde öğrenim gören 2842 öğrenci oluşturmaktadır. Anket uygulanacak öğrenciler, her bölümden tabakalı rastgele örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Veriler gönüllü olarak katılan 1102 kişiden elde edilmiştir. Araştırma, yüz-yüze anket uygulanması yöntemi ile yapılmıştır. Anketin oluşturulmasında AİK literatüründen ve uzman görüşlerinden yararlanılmıştır. Araştırma bulguları, öğrencilerin olumlu tutumlara sahip olduklarını, ancak ilaç kullanımında uygun bilgi ve güvenli uygulamaları tam olarak bilmediklerini göstermektedir. Çalışma öğrencilerin farkındalık ve davranışlarının iyileştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

**Jel Kodları:** L65, I12, I19.

**Anahtar Kelimeler:** Akılcı İlaç Kullanımı, İlaç, İlaç Kullanım Alışkanlıkları, Öğrenciler, Reçetesiz İlaç Kullanımı.

<sup>1</sup> Doktora Öğrencisi, Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme (Phd. Can., Graduate School, Business Administration), amnk1962@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7293-6703

<sup>2</sup> Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü (Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, Ankara), [gulbiyey@gmail.com](mailto:gulbiyey@gmail.com), ORCID: 0000-0001-8617-7162

<sup>3</sup> Arş.Gör., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Ankara (Res. Asst., Ankara University, Health Sciences Institute, Department of Health Management, Ankara), [mmgok@ankara.edu.tr](mailto:mmgok@ankara.edu.tr), ORCID: 0000-0002-2883-4416

**Citation/Atıf:** Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277. Doi: 10.25295/fsecon.1040173.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

## Abstract

Drugs are an integral part of the health system, and our health. Rational drug use improves the quality of life and contributes the better health of society. Irrational use of drugs has a significant share in health spending. This study has been conducted to determine the approaches of Ankara University Faculty of Health Sciences' students about rational drug use. 2842 students studying in six departments in Ankara University Faculty of Health Sciences in the 2017-2018 academic years constitutes the universe of the research. The participants have been selected by stratified random sampling method. Data have been collected from 1102 volunteers. The research has been conducted by face-to-face survey method. Literature review on rational drug use and expert opinions have been used in order to create the survey. The data obtained from the study show that students have positive attitudes, but still have not known appropriate information and safe practices entirely in drug use. This study emphasizes the need to improve students' awareness and behaviour.

**Jel Codes:** L65, I12, I19.

**Keywords:** *Drug, Drug Use Habits, Non-Prescription Drug Use, Rational Use of Drugs, Students.*

## 1. Giriş

İlaçlar, hastalıkların önlenmesi ve tedavisinin en önemli araçlarından biri olup sağlık sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. İlaça erişim bir insan hakkıdır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından ilaç, “fizyolojik sistemleri veya patolojik olguları, alıcının faydası için değiştirmek veya incelemek amacıyla kullanılan veya kullanılması öngörülen bir madde ya da ürün” olarak tanımlanmaktadır. İlacın tedavi edici özelliğinin yanı sıra, yan etkilerinin de olabileceği dikkate alınmalı, sağlık harcamalarındaki yeri göz ardı edilmemelidir (Gürhan, 2016). İlaçların vücuda etkileri; yaşa, cinsiyete, kullanım dozuna, uygulanma şekline, gün içinde alındığı saate, aç veya tokken almaya, birlikte alınan besinlere ve kullanılan diğer ilaçlara, beraberinde alkol alımına göre değişir. Bu nedenle, ilaç kullanımının düzenli bir şekilde yönetilmesi hayati bir öneme sahiptir.

İlaçların tıbbi açıdan uygunsuz, hatalı, gereksiz, etkisiz ve verimsiz kullanımı tüm dünyada birçok soruna neden olmaktadır. Bu sorunların en önemlileri; hastalık ve ölüm oranlarının artması, ilaca bağlı yan etkilerin artması ve kaynakların hatalı kullanılmasıdır. DSÖ'ye göre, ilaçların %50'sinden fazlası makul biçimde reçete edilmemekte, tedarik edilmemekte veya satılmamaktadır. Hastaların yarısı da ilaçlarını uygun biçimde kullanmamaktadır. Ayrıca, dünya nüfusunun üçte birinin temel tıbbi erişimi yoktur. Bu nedenlerle bu soruna çeşitli çözümler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede 1985 yılında Nairobi'de DSÖ öncülüğünde “akılcı ilaç kullanımı (AİK)” çalışmaları başlamıştır (Akıcı ve Başaran, 2013).

Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin AİK konusundaki yaklaşımlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda gerekli önerilerde bulunulmuştur.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

## 1. 1. Dünyada ve Türkiye'de İlaç Harcamaları ve Kullanımı

Ülkelerin ilaç da dahil olmak üzere sağlık harcaması miktarları, sağlık harcamalarındaki ve ekonomik büyümelerindeki artış ile ilişkilidir (OECD, 2021: 188). Tedavi edici hekimliğin önemli bir ayağını oluşturan ilaç sanayiindeki gelişmeler hiç kuşkusuz toplumun sağlık durumunun iyileştirilmesine katkı sağlamaktadır. Ancak, ilaç üretimindeki artış ilaç harcamalarını da artırmaktadır (Gürhan, 2016). 2019 yılında dünya genelinde sağlığa 8,3 trilyon dolar harcama yapılmış olup, bu harcamanın 1,3 trilyon doları ilaç sanayine yönelik harcamalar olarak gerçekleşmiştir. (WHO, 2020). Türkiye ilaç pazarı Eylül 2019 itibarıyla son 12 ayda parasal olarak 37,8 milyar TL'lik, kutu ölçeğinde ise 2,3 milyar adetlik hacme ulaşmıştır (Yenimahalleli Yaşar ve Pala, 2020).

Sağlık harcamalarında açık ara şampiyon olan ABD ilaç harcamalarında da ilk sırada yer almaktadır. OECD ülkelerinde toplam sağlık harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içerisindeki payı 2019 yılında %8,8 iken, ABD'de %16,8'dir. ABD'de kişi başı sağlık harcaması da yüksektir. 2018 yılında satın alım gücü paritesi üzerinden 4.087 dolar olan OECD kişi başı sağlık harcaması, ABD'de iki buçuk katı aşan bir miktarda 10.948 dolar olarak gerçekleşmiştir. ABD'de kişi başı ilaç harcaması 1.220 dolar ile toplam sağlık harcamalarının %12'sini oluşturmaktadır (OECD, 2020). ABD'deki yüksek sağlık harcaması düzeyi; işgücü, ilaç ve tıbbi cihaz maliyetlerinin yüksekliği, pahalı teşhis ve hastane tedavileri ve yönetsel harcamaların yüksekliği ile açıklanmaktadır (Yenimahalleli Yaşar ve Aydın, 2020: 61).

Türkiye OECD ülkeleri ile kıyaslandığında toplam sağlık harcaması, kişi başı sağlık ve ilaç harcaması bakımından en düşük, tedavi edici hizmetlerin sistemdeki ağırlığı nedeniyle ilaç harcamalarının toplam sağlık harcaması içindeki payı bakımından ise oldukça yüksek oranlara sahip ülkeler arasındadır. 2020 yılında 249,9 milyar TL değerinde toplam sağlık harcaması yapan Türkiye, GSYH'daki pay bakımından sadece %5'lik harcama ile OECD'nin en sonunda yer almıştır. Bu durum kişi başı sağlık ve ilaç harcaması için de geçerlidir. Türkiye 2019 yılında satın alma gücü paritesi bakımından kişi başı 1.267 dolar sağlık harcaması yaparak OECD ülkeleri sıralamasında son sırada yer almaktadır. Sağlık Bakanlığı 2017 bütçe sunumuna göre; kişi başına düşen ilaç harcaması Türkiye'de 170 dolarken, OECD ortalaması 527 dolardır (Sağlık Bakanlığı, 2017). Türkiye, ilaç ve diğer perakende harcamalarının toplam sağlık harcamalarındaki payında ise %28 ile %17 olan OECD ortalamasını aşan birkaç ülkeden biri konumundadır (OECD, 2020).

Türkiye'de kişi başı ilaç harcaması düşük olmasına rağmen, yapılan harcama da doğru olarak yapılmamaktadır. Türkiye'de yaklaşık her üç reçetenin birinde antibiyotik yer almaktadır. Pazar payına bakıldığında, antibiyotikler kutu satışı bakımından beşinci sırada yer almaktadır ve OECD ülkeleri arasında günlük kullanım miktarına göre antibiyotik tüketiminde Türkiye %40,6 ile birinci sırada yer almaktadır. OECD ortalaması ise, %20,8'dir (TEB, 2018). Antibiyotik tüketiminde son on yılda yaşanan gerilemeye rağmen halen OECD ortalamasının üzerinde bir kullanım söz konusudur. Sağlık Bakanlığı 2022 bütçe sunumu verilerine göre, bin kişi başına düşen tanımlanmış antibiyotik tüketimi 2011 yılında 42,28'den 2020 yılında 24,39'a gerilemiştir (Sağlık Bakanlığı, 2021). İlaç kullanımındaki diğer verilere bakıldığında; eczanelerde muhafaza edilen ilaçların ortalama %7'sinin kullanım zamanı sona erdiği için çöpe atılmakta olduğu, evlerde bulunan ilaçların %60'ının kutusu bile açılmadan kullanım tarihinin bittiği



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

belirlenmiştir. Boşa harcanan ilaçların maliyeti 2006 yılında yaklaşık 500 milyon dolardır (Yılmaztürk, 2013). Bu maliyetteki değişimi gösteren daha güncel verilere ulaşmak mümkün olamamıştır.

## 1. 2. Akılcı İlaç Kullanımının Gelişimi ve Uygulamaları

Sağlık hizmetlerinde ilacın tartışmasız bir önemi bulunmakla birlikte, ilaçların iki tarafı keskin bir bıçak olduğu da göz ardı edilmemelidir. Hatalı kullanımında ölüme bile götürebilen ilaç, doğru kullanımında insanların sağlığını olumlu yönde etkilemekte ve yaşamını tehdit eden olumsuzlukları ortadan kaldırmaktadır (Akıcı ve Kalaça, 2013). Bu nedenle ilacı doğru kullanmak, bilgili ve bilinçli bir şekilde hareket etmek önemli ve gereklidir. Bu gereklilik akılcı ilaç kullanımı kavramını doğurmuştur.

DSÖ akılcı ilaç kullanımını; “hastaların, hastalıkları ve kendi bireysel özelliklerine uygun ilacı, uygun süre ve kullanım şekliyle, uygun maliyette almalarına yönelik kurallara uyması” olarak tanımlamıştır (Akıcı ve Kalaça, 2013). AİK'nın bazı aşamaları bulunmaktadır. Bu aşamalar; hastanın şikayetinin belirlenmesi, tedavinin nedenlerinin belirlenmesi, farklı alternatifler gözetilerek sağlıklı bir tedavi yönteminin seçilmesi, uygun reçete yazılması, hastaya net bilgi ve tavsiyelerle tedavi sürecine başlanması, tedavinin neticesinin gözlemlenmesi ve değerlendirilmesini barındıran sistematik bir yaklaşımı içermektedir (Gürhan, 2016).

Akılcı ilaç kullanımında; doktorlardan eczacılara, hemşirelerden diğer sağlık personeline kadar tüm sağlık çalışanlarının sorumluluğu bulunmaktadır. Bunların dışındaki en önemli sorumlu hiç kuşkusuz ilacı kullanan kişilerdir. Hastayı tedavi etme görevine sahip doktorun sorumluluğu akılcı ilaç kullanımının en önemli unsurudur. Reçeteli veya reçetesiz satılan her ilacın hastaya en uygun biçimde sunulması ise eczacının sorumluluğundadır (Gürhan, 2016). Hemşire akılcı ilaç kullanımıyla ilgili durumlarda prensip olarak doktorun vermiş olduğu hükümler ışığında hareket etmektedir (Akıcı ve Kalaça, 2013). İlaç endüstrisinin rolü, klinik uygulamayı çeşitli şekillerde etkileyebilmektedir. Bu etkiler; doktorlara, eczacılara ve tüketicilere doğrudan terfi ve maddi teşvik desteği yoluyla gerçekleşebilmektedir (WHO, 2018). Hasta sorumluluğu ise genel itibarıyla hastanın bir sağlık kurumuna başvurusundan önce, başvurduğu anda ve başvurduktan sonraki zaman zarfında değerlendirilmelidir (Akıcı ve Kalaça, 2013).

DSÖ öncülüğünde, sağlıkla ilgili pek çok uluslararası kurum ve kuruluş AİK'nın geliştirilmesi amacıyla uzun yıllardan beri çaba göstermektedir. Bu çerçevede ilk önemli adım, 1977 yılında DSÖ'nün üye ülkelere kendi ulusal listelerini formüle etmelerinde destek olacak “Temel Tıbbi İlaç Listesi” oluşturması ile atılmıştır. DSÖ, 1985 yılından itibaren AİK'nın öneminden bahsetmeye başlamıştır. Bugün kabul gören AİK tanımı 1985 yılında Kenya (Nairobi)'da düzenlenen uluslararası bir konferansta kabul edilmiştir. Bu uluslararası girişimlerin yanı sıra DSÖ; hastaları, sağlık profesyonellerini ve ulusal makamları, AİK konusunda eğitim ve düzenleyici stratejiler yoluyla yönlendirmektedir. DSÖ bu amaçla “Temel İlaç ve Sağlık Ürünleri” birimini kurmuştur. Birim AİK'nın geliştirilmesi için aktif çalışmalar yürütmekte ve birçok tavsiyede bulunmaktadır (Gürhan, 2016).

İlaçların akılcı kullanımını desteklemek amacıyla, 1989 yılında çok disiplinli araştırma projeleri yürütmek üzere bir Uluslararası Ağ (International Network for the Rational Use of Drugs - INRUD) kurulmuştur. Günümüzde, INRUD ve DSÖ, yerel gruplar ve sağlık bakanlıklarıyla



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

birlikte, AİK'i desteklemeyi amaçlayan kurslara da destek vermektedir (INRUD, 2018). Başka bir uluslararası girişim olan Uluslararası Sağlık Hareketi (HAI) ise; her kesimde, herkesi kapsayan, güvenli, etkili ve makul fiyatlı ilaçlara erişimi sağlamayı hedeflemekte ve çalışmalarını DSÖ ile birlikte yürütmektedir. HAI ile beraber çalışmalar sürdüren birçok vakıf ve sivil toplum örgütü bulunmaktadır. 1981 yılında kurulmuş olan BUKO Pharma-Kampagne de AİK'i destekleyen örgütlerden bir diğeridir (HAI, 2018; BUKO, 2018).

DSÖ Genel Kurulu 1998 yılında üye ülkelerin antibiyotik direncine karşı harekete geçmesi kararını almış, 2001 yılında antibiyotik direncinin sınırlandırılmasına yönelik DSÖ Global Stratejisi yayınlanmıştır. Halk sağlığına yönelik tehdidin önemine dikkat çekmek adına DSÖ, 2011 Dünya Sağlık Gününün temasını antibiyotik direnci olarak belirlemiş ve direnç gelişimini durdurmak için tüm dünyayı bu konuyu düşünmeye, konuyla ilgili harekete geçmeye ve sorumluluk almaya çağırmıştır (SB, 2018).

### 1. 3. Türkiye'de Akılcı İlaç Kullanımının Gelişimi ve Uygulamaları

DSÖ ile Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı arasındaki 1998/99 Orta Vadeli İşbirliği Programı kapsamında İlaç ve Eczacılık Genel Müdürlüğü'nün koordinatörlüğünde durum tespiti amacıyla yapılan anket çalışması sonrasında 'Türkiye'de Rasyonel İlaç Kullanımı İlkelerinin Yerleştirilmesinde Farmakoterapi Eğitimi ve Klinik Farmakolojinin Yeri' adlı bir çalıştay gerçekleştirildi. Sonrasında 2010 yılında Sağlık Bakanlığı (SB) İlaç ve Eczacılık Genel Müdürlüğü bünyesinde Akılcı İlaç Kullanımı Şube Müdürlüğü'nün kurulması önemli bir gelişme oldu. Müdürlüğün, 2011 yılında kurulan "Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu (TİTCK)" bünyesinde daire başkanlığı düzeyine yükseltilmesi ile Akılcı İlaç Kullanımı Daire Başkanlığı kuruldu (Aydın ve Gelal, 2012).

Bu gelişmelere rağmen Türkiye'de temel ilaç listesinin bulunmaması büyük bir eksikliklerdir. İngiliz ulusal formüllerinden alıntı yapılarak oluşturulan "Türkiye İlaçla Tedavi Kılavuzu" ise 1999 yılında Prof. Dr. S. Oğuz Kayaalp tarafından ilk defa yayımlanmış olup, sürekli bir şekilde yenilenmektedir (Aydın ve Gelal, 2012). Reçeteye bağlı ilaçların ancak reçete ile sağlanabileceği, "Beşeri Tıbbi Ürünlerin Sınıflandırılmasına Dair Yönetmelik" ve benzer yönetmelik ile açıkça ortaya konulmuştur (Aydın ve Gelal, 2012). SB tarafından "Hastane Hizmet Kalite Standartları; AİK ile İlgili Kılavuz" yayımlanmıştır. Bu alanda en önemli girişimlerden biri; SB tarafından 2010 yılında "İlaç Takip Sistemi"ne ve karekod uygulamasına başlanması olmuştur. Hekimlerin elektronik ortamda reçeteleme davranışlarının analiz edilmesine imkân sağlayan "Reçete Bilgi Sistemi (RBS)" den yararlanılmaya başlanması da olumlu bir gelişme olmuştur (Aydın ve Gelal, 2012). "Akılcı İlaç Kullanımı Ulusal Eylem Planı 2014-2017" hazırlanması bu konudaki çalışmaları ulusal çapta yönlendirmek bakımından önemli bir adım olmuştur.

1928 yılında kabul edilen 1262 sayılı İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanununa göre reçeteye bağımlı ilaçların reçetesiz satışı yasaklanmıştır. Son yıllarda hızla artan antibiyotik satışının önüne geçilmesi amacı ile 2014 yılında bu kanunun ihlal edilmesi gerekçesiyle antibiyotik içeren ürünlerde reçetesiz ilaç satışında eczaneye cezai işlem uygulanmaya başlanmış, reçetesiz antibiyotik satışının tamamen olmasa da büyük ölçüde önüne geçilmiştir.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

Antibiyotiklerin dışında Akılcı İlaç Kullanımı Dairesi tarafından yaşlılarda AİK, inhalerilaçlarda AİK, ağrıkesici ilaçlarda AİK gibi çeşitli konularda da çalışmalar devam etmektedir (SB, 2018).

SB Türkiye Halk Sağlığı Kurumu da AİK için toplum sağlığı merkezleri ile ortak çalışmalar yürütmektedir. Radyo-Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) bütün görsel-işitsel medyada ilaç reklamı ve satışını önlemeye yönelik çalışmalar yürüterek, dolaylı yoldan AİK'ni teşvik etmektedir (RTÜK, 2018). Türkiye'de ayrıca AİK konusunda farkındalık oluşturan projeler ve lansman programları yapan SGK gibi birçok kamu kurumu ile özel şirket bulunmaktadır.

#### 1. 4. Akılcı Olmayan İlaç Kullanımı

İlaçların kullanımını doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren her türlü hata akılcı olmayan ilaç kullanımı (AOİK) olarak adlandırılmaktadır. AOİK; tedavi sürecinde hasta uyumunun azalmasına, ilaç etkileşimlerine, bazı ilaçlara karşı direncin artmasına, hastalıkların yinelenmesine veya devam etmesine, advers olay görülme sıklığının çoğalmasına, tedavi giderlerinin yükselmesine sebebiyet vermektedir (SB, 2018). AOİK; eğitimin tam olarak sağlanamaması, ekonomik, sosyokültürel, yönetsel ve düzenleyici işleyişler gibi çok yönlü nedenlerle ilişkilidir. Bu nedenler hem birbirini olumsuz etkilemekte hem de sorunu daha fazla büyütüp içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır.

AOİK konusunda öne çıkan en önemli sorun antibiyotik direncidir (antimikrobiyal direnç). Antimikrobiyal direncin (AMD), insana etkileri ve finansal maliyetleri artışını sürdürmektedir. İlaç Bilincini Geliştirme ve Akılcı İlaç Derneği Başkanı Prof. Dr. İsmail Balık, 2018 yılında yaptığı açıklamada "Direnç trendi böyle devam ederse 20-30 yıl içinde, yılda 10 milyondan fazla kişi dirençli bakteri enfeksiyonlarına bağlı ölecek" bilgisini paylaşırken, Türkiye'de aile hekimliği sisteminde yazılan reçetelerin yarısında antibiyotiğin yer aldığına, yapılan araştırmalarda antibiyotiklerin %50'sinin yanlış ya da gereksiz kullanıldığına vurgu yapmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'nin, Avrupa ülkeleri içinde antibiyotik direnç sorununun en fazla olduğu ülkelerden biri olduğuna değinmekte ve antibiyotik direncine bağlı ekonomik kaybın sadece Avrupa'da 1,5 milyar avro olduğuna dikkati çekmektedir (<https://www.ntv.com.tr/saglik/antibiyotik-direnci-yilda-10-milyondan-fazla-can-alacak, MLAJdZ3p0ynAfragUwl7Q>). DSÖ de 2050 yılında antibiyotik direnci nedeniyle kaybedilen kişi sayısının 10 milyona çıkabileceğini tahmin ederek bu veriyi doğrulamaktadır (WHO, 2018). Avrupa Birliğine üye olan ülkeler 1997 yılından beri Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi (ECDC) çatısı altında antimikrobiyal tüketimlerini hesaplamakta ve bu konuda faaliyetler yürütmektedir. Bu merkez tarafından oluşturulmuş olan Avrupa Antimikrobiyal Tüketim Ağı (ESAC-Net) yıllardır faaliyetlerini sürdürmektedir. DSÖ Avrupa Bölge Ofisi, 2011 yılında AB üyesi olmayan ancak Avrupa Bölgesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Türkiye gibi ülkeleri davet ederek Antimikrobiyal İlaçların Tüketimi Ağı (AMC Net)'ni kurmuştur (ECDC, 2019).

DSÖ Avrupa Bölge Ofisi Eylül 2011'de antimikrobiyal dirençle mücadele edebilmek için bir stratejik eylem planı hayata geçirme kararı almıştır. DSÖ'nün 2015 yılında antimikrobiyal direnç konusunda "Antimikrobiyal Direnç Üzerine Küresel Eylem Planı" üye ülkeler tarafından kabul edilmiştir. DSÖ küresel eylem planı kapsamında üye ülkelerden, antimikrobiyal direnç konusunda, küresel eylem planının amaçlarına uygun, kapsamlı ulusal eylem planları geliştirmeleri ve uygulamalarını istemiştir (SB, 2018).





Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

## 2. Gereç ve Yöntem

Ekonomik sıkıntı nedeniyle sağlık kurumuna başvuramama, sağlık kurumuna başvuracak zaman bulamama, stres ve psikolojik sorunlar üniversite öğrencilerinin ilaçları bilinçsiz ve yanlış tüketimini tetiklemektedir. Üniversite öğrencilerinin deneyimleri ve toplumun diğer kesimlerine göre sahip oldukları yüksek eğitim düzeyleri, geleceğe yönelik ilaç politikalarının oluşturulmasında bu yaş grubunun görüşlerini daha değerli kılmaktadır. Sağlık bilimleri fakültesi öğrencileri toplumun ilaç kullanımı tutumlarının geleceğini de etkileyeceğinden bu grubun yaklaşımı daha da önem kazanmaktadır. Önceki çalışmalar, okul türünün ve tıbbi bilginin öğrenci popülasyonları arasında ilaç kullanımı üzerinde önemli bir etkisi olabileceğini göstermiştir. Tıp konularına maruz kalan öğrenciler, irrasyonel ilaçların kullanımına daha yatkındır (Girish vd., 2013). Dolayısıyla konu hakkındaki bilgilerini değerlendirmek, ele alınması ve düzeltilmesi gereken sorunlu alanların belirlenmesinde yardımcı olacaktır. Bu çerçevede çalışma, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin AİK konusundaki yaklaşımlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır.

Araştırmanın evrenini; Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesinde 2017-2018 eğitim öğretim yılında altı bölümde öğrenim gören 2842 öğrenci oluşturmaktadır. Beslenme ve diyetetik bölümünde 428, çocuk gelişimi bölümünde 353, sosyal hizmet bölümünde 398, sağlık yönetimi bölümünde 392, hemşirelik bölümünde 841 ve ebelik bölümünde 430 öğrenci öğrenim görmektedir. Örneklem büyüklüğü formülü kullanılarak yapılan hesaplamada örneklem büyüklüğü 338 olarak hesaplanmıştır. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde öğrenim gören ve araştırmaya gönüllü olarak katılan 1114 kişi anket formunu doldurmayı kabul etmiş, ancak 12 kişinin anket formundaki kayıp veri sayısının fazla olması nedeni ile bu kişilerin anket formları dikkate alınmayarak 1102 kişiden elde edilen veriler üzerinde çalışma yürütülmüştür. Her bölüm öğrenci grubundan anket uygulanacak kişiler tabakalı rastgele örnekleme yöntemi ile seçilmiştir.

Araştırmada veri toplama aracı olarak, AİK ile ilgili uzman kişilerin görüşleri ve literatür taraması yapılarak oluşturulan anket kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket iki bölüme ayrılmakta ve 33 sorudan oluşmaktadır. Anketin ilk bölümü öğrencilerin sosyo-demografik özelliklerini içeren 6 sorudan, ikinci bölümü ise akılcı ilaç kullanma yaklaşımlarını belirlemeye yönelik 27 sorudan oluşmaktadır. Araştırmadaki bağımlı ve bağımsız değişkenler literatürdeki çalışmalara dayanarak ve uzman görüşü alınarak benimsenmiştir.

Araştırma neticesinde elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) 24.0 programına aktararak analiz edilmiştir. Tanımlayıcı istatistikler tablolarda frekans ve yüzde olarak sunulmuştur. Katılımcıların çeşitli özellikleri ile AİK davranışları arasındaki ilişkiyi ölçmek için ki-kare analizi uygulanmıştır. Böylece dikkate alınan bağımsız değişkenlerin düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığı ki-kare analizi ile incelenmiştir (Özdamar, 2011). Sonuçlar yorumlanırken anlamlılık düzeyi olarak  $p < 0,05$  alınmıştır.

## 3. Bulgular

Bu bölümde, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin tanımlayıcı bulguları ile akılcı ilaç kullanımı konusundaki yaklaşımlarının değerlendirilmesine yönelik bulgulara yer verilmiştir.

### 3. 1. Tanımlayıcı Bulgular

Çalışma grubunun cinsiyet ve bölümlere göre dağılımı Tablo 1'de verilmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin %14,3'ü erkek, %85,7'si kadındır. Öğrencilerin öğrenim gördükleri bölüme göre dağılımına bakıldığında; öğrencilerin %16,0'sı Beslenme ve Diyetetik, %14,8'i Çocuk Gelişimi, %14,2'si Ebelik, %20,0'ı Hemşirelik, %20,4'ü Sağlık Yönetimi ve %14,7'si Sosyal Hizmet bölümündedir. Öğrencilerin %86,7'si ailenin gelirini orta, %7,3'ü düşük, %6'sı ise yüksek olarak tanımlamıştır. Öğrencilerin annelerinin %58,9'u ilkokul ve/veya ortaokul, %21,5'i lise ve dengi okul, %10,3'ü bir okul bitirmemiş ve %9,3'ü ise üniversite öğrenimi almıştır. Öğrencilerin %89,9'unda herhangi bir kronik hastalık bulunmazken, %10,1'i bir kronik hastalığa sahiptir.

**Tablo 1: Öğrencilerin Cinsiyete, Bölümlere, Aile Özelliklerine ve Kronik Hastalık Durumlarına Göre Dağılımı**

		N	%
<b>Cinsiyet</b>	Erkek	158	14,3
	Kadın	944	85,7
<b>Öğrenim Görülen Bölüm</b>	Beslenme ve Diyetetik Bölümü	176	16,0
	Çocuk Gelişimi Bölümü	163	14,8
	Ebelik Bölümü	156	14,2
	Hemşirelik Bölümü	220	20,0
	Sağlık Yönetimi Bölümü	225	20,4
	Sosyal Hizmet Bölümü	162	14,7
<b>Ailenin Gelir Durumu</b>	Düşük	79	7,3
	Orta	956	86,7
	Yüksek	67	6,0
<b>Annenin Öğrenim Durumu</b>	Bir Okul Bitirmemiş	114	10,3
	İlkokul, Ortaokul	650	58,9
	Lise ve Dengi Okul	238	21,5
	Üniversite (Ön Lisans, Lisans, Yüksek Lisans, Doktora)	100	9,3
<b>Kronik Hastalık</b>	Hayır Yok	984	89,9
	Evet Var	118	10,1
<b>Toplam</b>		<b>1102</b>	<b>100</b>

Çalışma grubunun akılcı ilaç kullanımına yönelik bilgilerinin bulguları Tablo 2'de verilmiştir. Son üç ayda ilaç kullanan öğrencilerin %39,8'i doktor reçetesi ile aldığını, %60,2'si ise reçetesiz aldığını belirtmiştir. Sık kullanılan ilaçlar arasında %56,6 ile ağrı kesiciler ilk sırayı almaktadır; % 20,7'si bilinmeyen olarak tanımlanmıştır. İhtiyaç duyulması halinde reçetesiz alınan ilaçların %52,1'i ağrı kesiciler, %23,9 ise nezle, grip, soğuk algınlığı ilaçlarıdır. İlaç kullanımında özen gösterilen durumlar arasında %40,5 ile açlık-tokluk durumu, %31,3 ile saat aralıkları, %22,9 ile ilaç dozu, %4,8 ile alkol ile etkileşim ve %0,5 ile diğer durumlar yer almaktadır.

**Tablo 2: Öğrencilerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Bilgilerinin Bulguları**

		N	%
<b>Son Üç Ay İçinde Kullanılan İlaçları Temin Etme Yerleri</b>	Evde Vardı	339	30,4
	Eczacının Önerisine Göre Aldım	102	9,2
	Yakınımın Önerisine Göre Aldım	54	4,9
	Sağlıkçı Olduğumdan Kendi Kararımla Aldım	127	11,4
	Doktor Reçetesi İle Aldım	443	39,8
	Diğer	47	4,3
	<b>Toplam</b>	<b>1122</b>	<b>100</b>
<b>Sık Kullanılan İlacın Türü</b>	Bilmeyenler	152	20,7
	Ağrı Kesici	415	56,6
	Antibiyotik	55	7,5
	Vitamin	38	5,2
	Diğer	73	10,0
	<b>Toplam</b>	<b>730</b>	<b>100</b>
<b>Reçetesiz Alınan İlacın Türü</b>	Ağrı Kesiciler	848	52,1
	Antibiyotikler	40	2,5
	Soğuk Algınlığı İlaçları	389	23,9
	Vitaminler	105	6,5
	Mide İlaçları	61	3,9
	Cilt Kremli	168	10,4
	Diğer	17	1,2
	<b>Toplam</b>	<b>1628</b>	<b>100</b>
<b>İlaç Kullanımında Özen Gösterilen Durumlar</b>	Açlık-Tokluk durumuna	863	40,5
	Saat Aralıklarına	668	31,3
	Dozuna	487	22,9
	Alkol ile Etkileşimine	102	4,8
	Diğer	11	0,5
	<b>Toplam</b>	<b>2131</b>	<b>100</b>

Öğrencilerin akılcı ilaç kullanımına yönelik yaklaşımlarının ve görüşlerinin bulguları Tablo 3'te verilmiştir. Öğrencilerin %67'si ilaç kutusu üzerindeki ve kutu içindeki açıklamaları her zaman okuduğunu, %33'ü ise okumadığını belirtmiştir. Öğrencilerin %75'i ilacı kullanmadan önce son kullanma tarihini her zaman okuduklarını, %20'si ara sıra okuduklarını, %5'i ise hiç



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

okumadıklarını ifade etmişlerdir. Öğrencilerin %56,5'i hastalık belirtileri kaybolduğunda, %18,1'i yan etki oluştuğunda, %12,6'sı fazla ilaç almak istemediği ya da alma süresinin fazla olduğunu düşündüğü için ilaç kullanımını bırakmıştır.

**Tablo 3: Öğrencilerin Akılcı İlaç Kullanımına Yönelik Yaklaşımlarının ve Görüşlerinin Bulguları**

		N	%
<b>İlaca İlişkin Açıklamaları Okuma</b>	Okumayan	364	33,0
	Her Zaman Okuyan	738	67,0
<b>İlacın Son Kullanma Tarihini Okuma</b>	Okumayan	54	5,0
	Her Zaman	824	75,0
	Ara Sıra	224	20,0
<b>İlacı Bırakma Zamanı</b>	Hastalık Belirtileri Kaybolduğunda	623	56,5
	İlacın Yan Etkisi Oluştuğunda	199	18,1
	İlaç Alma Süresinin Fazla Olduğunda	70	6,3
	Unuttuğumda	71	6,4
	Fazla İlaç Almak İstemediğimde	133	12,6
	Diğer	6	0,5
<b>Toplam</b>		<b>1102</b>	<b>100</b>

### 3. 2. Öğrencilerin Akılcı İlaç Kullanımı Konusuna İlişkin Bulguları

Çalışma grubunda erkeklerin %18,5'i eczacının önerisine göre, %15'i yakınının önerisine göre ve %24,6'sı kendi kararıyla ilaç temin ederken, kadınların %10,4'ü eczacının önerisine göre, %4,6'sı yakınının önerisine göre ve %12,4'ü kendi kararıyla ilaç temin ettiklerini ifade etmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre eczacının önerisine göre, yakınının önerisine göre ve kendi kararıyla ilaç temin etme ile cinsiyet arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p<0,05$ ]. Yapılan analiz sonuçlarına göre Çocuk Gelişimi bölümü öğrencilerinin son üç ayda doktor reçetesi ile ilaç kullanma yüzdelerinin diğer bölümlere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Öğrencilerinin son üç ay içerisinde kullandıkları ilaçları temin ettikleri diğer tüm yerler, öğrenim görülen bölümlere göre anlamlı farklılık göstermektedir [ $p<0,05$ ]. Çalışma grubunda evde var olan ilacı kullananların %39'u kronik hastalıklarının olmadığını, %29'u kronik hastalıklarının olduğunu belirtmişlerdir. Çalışma grubunda doktor reçetesi ile ilaç temin edenlerin %46,3'ü kronik hastalıklarının olmadığını, %63'ü ise kronik hastalıklarının olduğunu belirtmişlerdir. Yapılan analiz sonucuna göre, evde var olan ilacı kullanma ve doktor reçetesi ile ilaç temin etme ile kronik hastalığa sahip olma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p<0,05$ ]. Yapılan analiz sonuçları Tablo 4'te paylaşılmıştır.

**Tablo 4: Öğrencilerin Son Üç Ay İçinde Kullandıkları İlaçları Temin Etme Yerlerinin Bireysel Özelliklere Göre Dağılımı**

		Son Üç Ay İçinde Kullandığınız İlacı Nereden Temin Ettiniz				
		Evde Vardı	Eczacının Önerisiyle	Yakınının Önerisiyle	Kendi Kararıyla	Doktor Reçetesi İle
Cinsiyet	Erkek	43 (39,1) **	22 (18,5)	18 (15,0)	29 (24,6)	52 (43,3)
	Kadın	296 (37,6)	80 (10,4)	36 (4,6)	98 (12,4)	391 (49,0)
	<b>Toplam</b>	339 (37,8)	102 (11,5)	54 (6,0)	127 (13,9)	443 (48,3)
		$\chi^2=0,090$ $p=0,764$	$\chi^2=6,684$ <b>*p=0,010</b>	$\chi^2=19,932$ <b>*p=0,000</b>	$\chi^2=12,781$ <b>*p=0,000</b>	$\chi^2=1,340$ $p=0,247$
Bölüm	Beslenme ve Diyetetik	65 (43,9)	12 (8,2)	6 (4,0)	20 (13,5)	60 (40,5)
	Çocuk Gelişimi	43 (33,9)	17 (13,4)	16 (13,7)	22 (15,7)	89 (62,2)
	Ebelik	49 (38,6)	6 (5,4)	7 (5,3)	27 (21,3)	58 (45,7)
	Hemşirelik	56 (30,9)	18 (9,7)	6 (3,3)	34 (19,1)	87 (48,1)
	Sağlık Yönetimi	68 (35,6)	24 (12,8)	12 (6,1)	17 (8,7)	99 (50,5)
	Sosyal Hizmet	58 (47,2)	25 (18,9)	7 (5,6)	7 (5,7)	50 (40,7)
	<b>Toplam</b>	339 (37,8)	102 (11,5)	54 (6,0)	127 (13,9)	443 (48,3)
	$\chi^2=11,824$ <b>*p=0,037</b>	$\chi^2=14,321$ <b>*p=0,014</b>	$\chi^2=15,685$ <b>*p=0,008</b>	$\chi^2=21,422$ <b>*p=0,001</b>	$\chi^2=18,315$ <b>*p=0,003</b>	
Gelir Durumu	Düşük	24 (40,0)	10 (16,1)	5 (8,2)	14 (22,2)	27 (43,5)
	Orta	294 (37,5)	87 (11,2)	44 (5,6)	107 (13,4)	388 (48,3)
	Yüksek	21 (40,4)	5 (9,4)	5 (9,6)	6 (11,5)	28 (53,8)
	<b>Toplam</b>	339 (37,8)	102 (11,5)	54 (6,0)	127 (13,9)	443 (48,3)
		$\chi^2=0,312$ $p=0,856$	$\chi^2=1,588$ $p=0,452$	$\chi^2=1,748$ $p=0,417$	$\chi^2=4,016$ $p=0,134$	$\chi^2=1,201$ $p=0,549$
Annenin Eğitimi	Bir Okul Bitirmemiş	24 (28,6)	14 (16,7)	9 (10,3)	17 (19,1)	47 (52,8)
	İlkokul, Ortaokul	199(37,4)	57 (10,8)	25 (4,7)	74 (13,8)	262 (47,8)
	Lise	81 (40,7)	24 (12,3)	12 (6,0)	20 (10,0)	97 (48,3)
	Üniversite	35 (42,7)	7 (8,4)	8 (9,6)	16 (19,0)	39 (46,4)
	<b>Toplam</b>	339 (37,8)	102 (11,5)	54 (6,0)	127 (13,9)	443 (48,3)
	$\chi^2=4,623$ $p=0,202$	$\chi^2=3,361$ $p=0,339$	$\chi^2=6,463$ $p=0,091$	$\chi^2=6,481$ $p=0,090$	$\chi^2=0,898$ $p=0,826$	
Kronik Hastalıklar	Hayır, Yok	308 (39,0)	88 (11,2)	52 (6,5)	115 (14,3)	375 (46,3)
	Evet, Var	31 (29,0)	14 (13,2)	2 (1,9)	12 (11,1)	68 (63,0)
	<b>Toplam</b>	339 (37,8)	102 (11,5)	54 (6,0)	127 (13,9)	443 (48,3)
		$\chi^2=4,021$ <b>*p=0,045</b>	$\chi^2=0,362$ $p=0,547$	$p=0,076$	$\chi^2=0,818$ $p=0,366$	$\chi^2=10,601$ <b>*p=0,001</b>

\*p<0,05 \*\* Parantiz içindeki rakamlar yüzde değerleridir.

Çalışma grubunda öğrenciler tarafından sıkça kullanılan ilaç türü bakımından, ağrı kesici kullanma yüzdelerinin kadınlarda erkeklere göre daha yüksek olduğu, erkeklerin ise antibiyotik kullanım yüzdeleri ile vitamin kullanım yüzdelerinin kadınlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Gelir durumu yüksek olan öğrencilerin ağrı kesici kullanma yüzdelerinin diğer gelir gruplarına göre daha düşük olduğu, antibiyotik ve vitamin kullanma yüzdelerinin ise diğer gelir gruplarına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Kronik hastalığa sahip olmayanların

ağrı kesici kullanma yüzdelerinin, antibiyotik kullanma yüzdelerinin kronik hastalığa sahip olanlara göre daha yüksek olduğu, kronik hastalığa sahip olanların ise vitamin kullanım yüzdelerinin ve diğer ilaçları kullanım yüzdelerinin kronik hastalığı olmayanlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Sıkça kullanılan ilacın türü ile cinsiyet, gelir durumu ve kronik hastalık durumu arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir [ $p < 0,05$ ]. Yapılan analiz sonuçları Tablo 5'te paylaşılmıştır.

**Tablo 5: Öğrenciler Tarafından Sık Kullanılan İlacın Türünün Bireysel Özelliklere Göre Dağılımı**

		Sıkça Kullanılan İlacın Türü					$\chi^2 / p$
		Bilmiyoru m	Ağrı Kesici	Antibiyoti k	Vitami n	Diğer	
Cinsiyet	Erkek	26 (23,6)	45 (40,9)	23 (20,9)	10 (9,1)	6 (5,5)	$\chi^2=34,86$ 7 <b>*p=0,00</b> 0
	Kadın	125 (19,8)	369 (56,8)	39 (6,0)	43 (6,6)	74 (11,4)	
	<b>Toplam</b>	151 (19,9)	414 (54,5)	62 (8,2)	53 (7,0)	80 (10,5)	
Bölüm	B.ve D.	19 (16,4)	66 (56,9)	9 (7,8)	9 (7,8)	13 (11,2)	$\chi^2=11,95$ 9 $p=0,917$
	Çocuk G.	20 (17,7)	65 (57,5)	9 (8,0)	5 (4,4)	14 (12,4)	
	Ebelik	25 (22,9)	60 (55,0)	7 (6,4)	8 (7,3)	9 (8,3)	
	Hemşirelik	26 (18,8)	71 (51,4)	18 (13,0)	11 (8,0)	12 (8,7)	
	Sağlık Y.	35 (20,2)	95 (54,9)	10 (5,8)	12 (6,9)	21 (12,1)	
	<b>Tolpam</b>	151 (19,9)	414 (54,5)	62 (8,2)	53 (7,0)	80 (10,5)	
Gelir Durumu	Düşük	9 (14,5)	34 (54,8)	8 (12,9)	6 (9,7)	5 (8,1)	$\chi^2=17,40$ 4 <b>*p=0,02</b> 6
	Orta	127 (19,6)	365 (56,2)	47 (7,2)	41 (6,3)	69 (10,6)	
	Yüksek	8 (30,6)	15 (30,6)	7 (14,3)	6 (12,2)	6 (12,2)	
	<b>Tolpam</b>	151 (19,9)	414 (54,5)	62 (8,2)	53 (7,0)	80 (10,5)	
Annenin Eğitimi	Bitirmemi ş	18 (22,4)	39 (46,4)	10 (11,9)	9 (10,7)	8 (9,5)	$\chi^2=17,72$ 6 $p=0,124$
	İlk-Ortaokul	91 (20,4)	242(54,3)	41 (9,2)	31 (7,0)	41 (9,2)	
	Lise	30 (18,9)	98 (61,6)	6 (3,8)	7 (4,4)	18(11,3)	
	Üniversite	12 (16,9)	35 (49,3)	5 (7,0)	6 (8,5)	13(18,3)	
	<b>Tolpam</b>	151 (19,9)	414(54,5)	62 (8,2)	53 (7,0)	80(10,5)	
Kronik Hastalıklar	Hayır, Yok	139 (20,8)	383(57,3)	56 (8,4)	43 (6,4)	47 (7,0)	$\chi^2=77,23$ 8 <b>*p=0,00</b> 0
	Evet, Var	12 (13,0)	31 (33,7)	6 (6,5)	10(10,9)	33(35,9)	
	<b>Toplam</b>	151 (19,9)	414(54,5)	62 (8,2)	53 (7,0)	80(10,5)	

\*p<0,05

Çalışma grubunda erkeklerin reçetesiz vitamin alma yüzdelerinin kadınlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Reçetesiz vitamin alan öğrenciler ile cinsiyet arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. Gelir durumu yüksek öğrencilerin reçetesiz ağrı kesici ve antibiyotik alma yüzdelerinin gelir durumu orta veya düşük öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Reçetesiz ağrı kesici ve antibiyotik alan öğrenciler ile gelir durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. Reçetesiz antibiyotik ve mide ilaçları alan öğrenciler ile annelerin eğitim durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. Yapılan analiz sonuçları Tablo 6'da paylaşılmıştır.

**Tablo 6: Öğrenciler Tarafından Reçetesiz Alınan İlacın Türünün Bireysel Özelliklere Göre Dağılımı**

		Reçetesiz Kullanılan İlacın Türü					
		Ağrı Kesici	Antibiyotik	Grip İlacı	Vitaminler	Mide İlaçları	Cilt Kremli
Cinsiyet	Erkek	127 (80,4)	21 (13,3)	62 (39,2)	32 (20,3)	21 (13,3)	23 (14,6)
	Kadın	774 (82,0)	88 (9,3)	380 (40,3)	133 (14,1)	97 (10,3)	199 (21,1)
	<b>Toplam</b>	901 (81,8)	109 (9,9)	442 (40,1)	165 (15,0)	118 (10,7)	222 (20,1)
		$\chi^2=0,236$ $p=0,627$	$\chi^2=2,392$ $p=0,128$	$\chi^2=0,058$ $p=0,810$	$\chi^2=4,040$ <b>*p=0,044</b>	$\chi^2=1,287$ $p=0,257$	$\chi^2=3,580$ $p=0,058$
Bölüm	B.ve D.	148 (84,1)	24 (13,6)	70 (39,8)	27 (15,3)	22 (12,5)	34 (19,3)
	Çocuk G.	131 (80,4)	18 (11,0)	61 (37,4)	24 (24,7)	15 (9,2)	41 (25,2)
	Ebelik	132 (84,6)	7 (4,5)	61 (39,1)	14 (9,0)	12 (7,7)	18 (11,5)
	Hemşirelik	181 (82,3)	19 (8,6)	86 (39,1)	32 (14,5)	25 (11,4)	44 (20,0)
	Sağlık Y.	172 (76,4)	20 (8,9)	87 (38,7)	40 (17,8)	18 (8,0)	47 (20,9)
	Sosyal H.	137 (84,6)	21 (13,0)	77 (47,5)	28 (17,3)	26 (16,0)	38 (23,5)
	<b>Toplam</b>	901 (81,8)	109 (9,9)	442 (40,1)	165 (15,0)	118 (10,7)	222 (20,1)
		$\chi^2=6,864$ $p=0,231$	$\chi^2=10,481$ $p=0,063$	$\chi^2=4,568$ $p=0,471$	$\chi^2=6,537$ $p=0,257$	$\chi^2=9,120$ $p=0,104$	$\chi^2=10,984$ $p=0,052$
Gelir Durumu	Düşük	57 (72,2)	10 (12,7)	27 (34,2)	12 (15,2)	13 (16,5)	16 (20,3)
	Orta	786 (82,2)	85 (8,9)	387 (40,5)	140 (14,6)	96(10,0)	189 (19,8)
	Yüksek	58 (86,6)	14 (20,9)	28 (41,8)	13 (19,4)	9 (13,4)	17 (25,4)
	<b>Toplam</b>	901 (81,8)	109 (9,9)	442 (40,1)	165 (15,0)	118 (10,7)	222 (20,1)
	$\chi^2=6,063$ <b>*p=0,048</b>	$\chi^2=10,854$ <b>*p=0,004</b>	$\chi^2=1,291$ $p=0,524$	$\chi^2=1,117$ $p=0,572$	$\chi^2=3,694$ $p=0,158$	$\chi^2=1,223$ $p=0,543$	
Annelerin Eğitimi	Bitirmemiş	87 (76,3)	17 (14,9)	44 (45,7)	24 (21,1)	19 (16,7)	24 (21,1)
	İlk-Ortaokul	538 (82,8)	52 (8,0)	261 (40,2)	85 (13,1)	55 (8,5)	122 (18,8)
	Lise ve Dengi	195 (81,9)	25 (10,5)	91 (38,2)	42 (17,6)	28 (11,8)	55 (23,1)



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

	Üniversite	81 (81,0)	15 (15,0)	46 (46,0)	14 (14,0)	16 (16,0)	21 (21,0)
	<b>Toplam</b>	901 (81,8)	109 (9,9)	442 (40,1)	165 (15,0)	118 (10,7)	222 (20,1)
		$\chi^2=2,753$ $p=0,431$	$\chi^2=8,862$ <b>*p=0,031</b>	$\chi^2=1,902$ $p=0,593$	$\chi^2=5,556$ $p=0,087$	$\chi^2=10,871$ <b>*p=0,012</b>	$\chi^2=2,169$ $p=0,538$
<b>Kronik Hastalıklar</b>	Hayır, Yok	813 (82,4)	100 (10,1)	394 (39,9)	144 (14,6)	100 (10,1)	193 (19,6)
	Evet, Var	88 (76,5)	9 (7,8)	48 (41,7)	21 (18,3)	18 (15,7)	29 (25,2)
	<b>Toplam</b>	901 (81,8)	109 (9,9)	442 (40,1)	165 (15,0)	118 (10,7)	222 (20,1)
		$\chi^2=2,363$ $p=0,124$	$\chi^2=0,614$ $p=0,433$	$\chi^2=0,142$ $p=0,706$	$\chi^2=1,090$ $p=0,296$	$\chi^2=3,283$ $p=0,070$	$\chi^2=2,053$ $p=0,152$

\*p<0,05

Çalışma grubunda kadınların ilaç kullanımında dozuna özen gösterme yüzdelerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Hemşirelik bölümünde öğrenim gören öğrencilerin ilaç kullanımında saat aralıklarına ve dozuna özen gösterme yüzdelerinin diğer bölümlere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Çalışma grubunda annesi üniversite eğitimini bitirmiş öğrencilerin ilaç kullanımında saat aralıklarına ve alkol ile etkileşimine özen gösterme yüzdelerinin, annesi farklı eğitim durumunda olan öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. İlaç kullanım dozuna özen gösterme ile cinsiyet ve öğrenim görülen bölümler aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. İlaç kullanımında saat aralıklarına ve alkol ile etkileşimine özen gösterme ile öğrenim görülen bölümler ve annelerin eğitim durumu aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. Yapılan analiz sonuçları Tablo 7'de paylaşılmıştır.



**Tablo 7: Öğrencilerin İlaç Kullanımında Özen Gösterdikleri Durumların Bireysel Özelliklere Göre Dağılımı**

İlaç Kullanımında Özen Gösterilen Durumlar					
		Açlık-Tokluk Durumuna	Saat Aralıklarına	Dozuna	Alkol ile Etkileşimine
Cinsiyet	Erkek	119 (76,3)	85 (54,5)	58 (37,2)	20 (12,7)
	Kadın	744 (79,2)	583(62,0)	429 (45,6)	84 (8,9)
	<b>Toplam</b>	863 (78,8)	668 (60,9)	487(44,4)	104 (9,5)
		$\chi^2=0,698$ p=0,404	$\chi^2=3,19$ p=0,074	$\chi^2=3,877$ *p=0,049	$\chi^2=2,185$ p=0,139
Bölüm	B. ve D.	146 (83,0)	110 (62,5)	93 (52,8)	16 (9,1)
	Çocuk G.	122 (74,8)	105 (64,4)	63 (38,7)	10 (6,1)
	Ebelik	118 (75,6)	99 (63,5)	78(50,0)	9 (5,8)
	Hemşirelik	176 (81,1)	146 (67,3)	123 (56,7)	14 (6,5)
	Sağlık Y.	183 (81,7)	123 (54,7)	82 (36,4)	31 (13,8)
	Sosyal H.	118(74,2)	85 (53,5)	48 (30,2)	24 (14,9)
	<b>Toplam</b>	863 (78,8)	668 (60,9)	487 (44,4)	104 (9,5)
	$\chi^2=8,096$ p=0,151	$\chi^2=12,550$ *p=0,028	$\chi^2=41,274$ *p=0,000	$\chi^2=17,361$ *p=0,004	
Gelir Durumu	Düşük	55 (69,6)	46 (58,2)	31 (39,2)	8 (10,1)
	Orta	758 (79,7)	576 (60,5)	433 (45,5)	88 (9,2)
	Yüksek	50 (76,9)	46 (70,8)	23 (35,4)	8 (11,9)
	<b>Toplam</b>	863 (78,8)	668 (60,9)	487 (44,4)	104 (9,5)
	$\chi^2=4,591$ p=0,101	$\chi^2=2,959$ p=0,228	$\chi^2=3,443$ p=0,179	$\chi^2=0,573$ p=0,751	
Gelir Durumu	Düşük	55 (69,6)	46(58,2)	31 (39,2)	8 (10,1)
	Orta	758 (79,7)	576 (60,5)	433 (45,5)	88(9,2)
	Yüksek	50 (76,9)	46 (70,8)	23 (35,4)	8 (11,9)
	<b>Toplam</b>	863(78,8)	668 (60,9)	487 (44,4)	104 (9,5)
	$\chi^2=4,591$ p=0,101	$\chi^2=2,959$ p=0,228	$\chi^2=3,443$ p=0,179	$\chi^2=0,573$ p=0,751	
Annenin Eğitimi	Bitirmemiş	89 (78,8)	63 (55,8)	50 (44,2)	6 (5,3)
	İlk-Ortaokul	514(79,3)	387 (59,6)	288 (44,4)	43 (6,6)
	Lise ve Dengi	186 (78,5)	144 (60,8)	102 (43,0)	30 (12,7)
	Üniversite	74 (76,3)	74 (76,3)	47 (48,5)	25 (25,3)
	<b>Toplam</b>	863 (78,8)	668 (60,9)	487 (44,4)	104 (9,5)
	$\chi^2=0,486$ p=0,922	$\chi^2=11,350$ *p=0,010	$\chi^2=0,824$ p=0,844	$\chi^2=39,973$ *p=0,000	
Kronik Hastalıklar	Hayır, Yok	771 (78,4)	598 (60,7)	440 (44,7)	88 (8,9)
	Evet, Var	92 (82,9)	70 (63,1)	47 (42,3)	16 (14,2)
	<b>Toplam</b>	863 (78,8)	668 (60,9)	487 (44,4)	104 (9,5)
	$\chi^2=1,225$ p=0,268	$\chi^2=0,232$ p=0,630	$\chi^2=0,219$ p=0,640	$\chi^2=3,228$ p=0,072	

\*p<0,05

Çalışma grubunda kadınların ilaca ilişkin açıklamaları ve son kullanma tarihini okuma yüzdelerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. İlacın açıklamalarını ve son kullanma tarihini okuyan öğrenciler ile cinsiyet arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. Gelir durumu orta olan öğrencilerin ilaca ilişkin açıklamaları okuma yüzdelerinin gelir grubu düşük veya yüksek olanlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. İlacın açıklamalarını okuyan öğrenciler ile gelir durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [p<0,05]. Annesi bir okul bitirmemiş öğrencilerin ilaca ilişkin açıklamaları ve son kullanma tarihini okuma yüzdelerinin annesi farklı eğitim durumunda olan öğrencilere göre daha düşük olduğu görülmektedir. İlaça ilişkin açıklamaları ve son kullanma tarihini

okuyan öğrenciler ile annelerin eğitim durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p<0,05$ ]. Yapılan analiz sonuçları Tablo 8'de paylaşılmıştır.

**Tablo 8: Öğrencilerin İlaça İlişkin Açıklamalarını ve Son Kullanma Tarihini Okumalarının Bireysel Özelliklere Göre Dağılımı**

		İlaça İlişkin Açıklamaları Okuma	İlacın Son Kullanma Tarihini Okuma
<b>Cinsiyet</b>	Erkek	141 (89,2)	142 (89,9)
	Kadın	903 (95,7)	897 (95,0)
	<b>Toplam</b>	1044 (94,7)	1039 (94,3)
		$\chi^2=11,175$ * $p=0,001$	$\chi^2= 6,654$ * $p=0,010$
<b>Bölüm</b>	B. ve D.	162 (92,0)	164 (93,2)
	Çocuk G.	150 (92,0)	152 (93,3)
	Ebelik	150 (96,2)	151 (96,8)
	Hemşirelik	213 (96,8)	217 (94,1)
	Sağlık Y.	218 (96,9)	212 (94,2)
	Sosyal H.	151 (93,2)	153 (94,4)
	<b>Toplam</b>	1044 (94,7)	1039 (94,3)
	$\chi^2=10,349$ $p=0,066$	$\chi^2=2,568$ $p=0,766$	
<b>Gelir Durumu</b>	Düşük	68 (86,1)	73 (92,4)
	Orta	918 (96,0)	907 (94,9)
	Yüksek	58 (86,6)	59 (88,1)
	<b>Toplam</b>	1044 (94,7)	1039 (94,3)
	$\chi^2=18,232$ * $p=0,000$	$\chi^2=4,839$ $p=0,089$	
<b>Annenin Eğitimi</b>	Bitirmemiş	100 (87,7)	98 (86,0)
	İlk-Ortaokul	623 (95,8)	621 (95,5)
	Lise ve Dengi	231 (97,1)	227 (95,4)
	Üniversite	90 (90,0)	93 (93,0)
	<b>Toplam</b>	1044 (94,7)	1039 (94,3)
	$\chi^2=19,937$ * $p=0,000$	$\chi^2=17,370$ * $p=0,001$	
<b>Kronik Hastalıklar</b>	Hayır, Yok	938 (95,0)	933 (94,5)
	Evet, Var	106 (92,2)	106 (92,2)
	<b>Toplam</b>	1044 (94,7)	1039 (94,3)
		$\chi^2=1,691$ $p=0,193$	$\chi^2=1,060$ $p=0,303$

\* $p<0,05$

Çalışma grubunda erkeklerin hastalığın belirtileri kaybolunca ilacın dozunu tamamlamanın yanı sıra, ilacı bırakma yüzdelerinin kadınlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Kadınların fazla ilaç almak istemediğinde ilacı bırakma yüzdelerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Hastalığın belirtileri kaybolunca ve fazla ilaç almak istemediğinde ilacı bırakan öğrenciler ile cinsiyet arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p<0,05$ ]. Kronik hastalığı olan öğrencilerin unuttuğunda, yan etkisi oluştuğunda ve fazla ilaç almak istemediğinde ilacı bırakma yüzdelerinin kronik hastalığı olmayanlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Fazla ilaç almak istemediğinde, ilacın yan etkisi oluştuğunda ve ilaç kullanmayı unuttuğunda ilacı bırakan öğrenciler ile kronik hastalık durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p<0,05$ ]. Hastalığın belirtileri kaybolunca ilacı

birakan öğrenciler ile öğrenim görülen bölüm arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p < 0,05$ ]. İlaç alma süresinin fazla olduğunu düşündüğünde ilacı bırakan öğrenciler ile gelir durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur [ $p < 0,05$ ]. Yapılan analiz sonuçları Tablo 9'da paylaşılmıştır.

**Tablo 9. Öğrencilerin İlacı Bırakma Zamanlarının Bireysel Özelliklere Göre Dağılımı**

İlacın Dozunu Tamamlamanın Yanı Sıra, İlacı Bırakma Zamanı						
		Belirtileri Kaybolunca	Yan Etkisi Oluştığında	Süresi Fazla Olduğunda	Unuttuğunda	Fazla Almak İstemediğinde
Cinsiyet	Erkek	108 (70,6)	22(14,4)	10 (6,5)	16 (10,1)	11 (7,1)
	Kadın	515 (54,9)	177 (18,9)	70 (7,5)	63 (6,7)	128 (13,7)
	<b>Toplam</b>	623 (57,1)	199 (18,3)	80(7,3)	79 (7,2)	139 (12,7)
		$\chi^2=13,210$ <b>*p=0,000</b>	$\chi^2=1,793$ $p=0,181$	$\chi^2=0,198$ $p=0,657$	$\chi^2=2,425$ $p=0,119$	$\chi^2=5,158$ <b>*p=0,023</b>
Bölüm	B. ve D.	102 (58,3)	29 (16,6)	19 (10,9)	8 (4,5)	28 (16,0)
	Çocuk G.	97 (59,9)	27 (16,8)	11 (6,8)	9 (5,5)	23 (14,2)
	Ebelik	80 (51,3)	38 (24,4)	10 (6,4)	7 (4,5)	24 (15,4)
	Hemşirelik	91 (41,9)	46 (21,2)	13 (6,0)	17 (7,7)	19 (8,8)
	Sağlık Y.	147 (65,9)	35 (15,7)	14 (6,3)	18 (8,0)	30 (13,5)
	Sosyal H.	106(67,1)	24 (15,2)	13(8,1)	20 (12,3)	15 (9,4)
	<b>Toplam</b>	623 (57,1)	199(18,3)	80 (7,3)	79 (7,2)	139 (12,7)
	$\chi^2=36,654$ <b>*p=0,000</b>	$\chi^2=7,698$ $p=0,174$	$\chi^2=4,546$ $p=0,474$	$\chi^2=11,031$ $p=0,051$	$\chi^2=7,723$ $p=0,172$	
Gelir Durumu	Düşük	45 (57,7)	14(17,9)	5 (6,4)	7 (8,9)	14 (17,9)
	Orta	545 (57,5)	178 (18,8)	63 (6,6)	65(6,8)	114 (12,0)
	Yüksek	33 (50,8)	7 (10,8)	12 (17,9)	7 (10,4)	11 (16,4)
	<b>Toplam</b>	623 (57,1)	199 (18,3)	80 (7,3)	79 (7,2)	139 (12,7)
	$\chi^2=1,133$ $p=0,567$	$\chi^2=2,631$ $p=0,268$	$\chi^2=11,832$ <b>*p=0,003</b>	$\chi^2=1,619$ $p=0,445$	$\chi^2=3,141$ $p=0,208$	
Annenin Eğitimi	Bitirmemiş	63 (55,8)	21 (18,6)	6 (5,3)	9 (7,9)	19 (16,8)
	İlk-Ortaokul	366 (56,7)	120 (18,6)	41 (6,3)	43 (6,6)	86 (13,3)
	Lise	145 (61,2)	47 (19,8)	20 (8,4)	16 (6,7)	22 (9,3)
	Üniversite	49 (51,6)	11 (11,6)	13 (13,3)	11 (11,0)	12 (12,4)
	<b>Toplam</b>	623 (57,1)	199 (18,3)	80 (7,3)	79 (7,2)	139 (12,7)
	$\chi^2=2,930$ $p=0,403$	$\chi^2=3,293$ $p=0,349$	$\chi^2=7,125$ $p=0,068$	$\chi^2=2,666$ $p=0,446$	$\chi^2=4,455$ $p=0,216$	
Kronik Hastalıklar	Hayır, Yok	564 (57,5)	170 (17,3)	69 (7,0)	64 (6,5)	115 (11,7)
	Evet, Var	59 (53,6)	29 (26,4)	11 (9,7)	15 (13,0)	24 (21,4)
	<b>Toplam</b>	623 (57,1)	199 (18,3)	80 (7,3)	79 (7,2)	139 (12,7)
	$\chi^2=0,600$ $p=0,438$	$\chi^2=5,388$ <b>*p=0,020</b>	$\chi^2=1,091$ $p=0,296$	$\chi^2=6,659$ <b>*p=0,010</b>	$\chi^2=8,503$ <b>*p=0,004</b>	

\*p<0,05

#### 4. Tartışma ve Sonuç

Araştırma sonuçları; araştırmaya katılan öğrencilerin yüksek bir oranın, ilacı temin etmek için kaynak olarak doktor veya eczacının tavsiyelerine güvenmek ve ilaçla ilgili talimatları okumak



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

gibi bazı olumlu tutumlara sahip olduklarını, ancak ilaç kullanımında uygun bilgi ve güvenli uygulamaları hala bilmediklerini göstermektedir. Öğrencilerin cinsiyeti, eğitim gördükleri bölüm, ailelerinin geliri, annenin eğitim düzeyi ve kronik hastalık durumlarının öğrencilerin ilacın akılcı kullanımı hakkındaki algılarını ve bilgilerini etkilediği sonucuna varılmıştır.

Araştırmada yaklaşık her dört katılımcıdan birinin kendi kararıyla ya da tavsiye ile ilaç kullandığı, yarısından fazlasının doktor tavsiyesi olmadan ilaç kullandığı bulunmuştur. Yıldırım Baş ve diğerlerinin (2013) çalışmasında, öğrencilerin son bir ayda %41,9'unun, Kaya ve diğerlerinin (2015) çalışmasında, öğrencilerin %35,4'ünün doktor reçetesi ile ilaç kullanmadığı saptanmıştır. Bu oranlar oldukça yüksektir. Araştırma bulguları diğer çalışmaları desteklemektedir ve öğrencilerde reçetesiz ilaç kullanımının yüksek olduğunu göstermektedir. Çeşitli nedenlerle sağlık kurumuna başvuramama, gereken tıbbi muayene sayısının artması ve tanı için bekleme süresinin uzunluğu, daha önceki benzer durumda doktorun vermiş olduğu ilaç kullanımı, hastalığın ciddi boyutlarda olmadığını düşünme gibi faktörlerin üniversite öğrencilerinin ilaçları büyük oranda reçetesiz kullanmalarının nedenlerini oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca, eczacılara daha fazla güvenen öğrenci gruplarının olduğu da açıktır. Öğrenciler, eczacının farmakolojide uzman olduğunu, ilacı reçete edebileceğini ve bu nedenle ilacı eczacının tavsiyesine göre kullanmanın daha kolay ve daha ucuz olacağını düşünebilirler. Bu durumda eczacılar, öğrencilerin ilaç kullanım alışkanlıkları eğitimi konusunda çok önemli bir rol oynayabilirler. Bu nedenle AİK konusunda eczacıların farkındalıkları önemlidir. Doktor tavsiyesi olmadan kendi kendine tedavinin ya da tavsiye ile ilaç kullanımının; hastanın akılcı olmayan ilaç kullanması, yanlış tanı ve tedavi edilmesi, semptomların maskelenmesi ve erken tanının gecikmesi ve yeni sağlık sorunlarının ortaya çıkması gibi sonuçlara neden olabileceği unutulmamalıdır.

Araştırmada evde bulundurulmuş fakat kullanılmayan ilaçların sayısının yüksek olduğu, son üç ay içinde kullanılan ilacın önemli bir kısmının evde var olan bir ilaç olduğu saptanmıştır. Gelayee ve Binega (2017)'nin çalışmasında öğrencilerin %25,0'dan fazlası, Matson ve diğerlerinin (2015) çalışmasında öğrencilerin %50,0'den fazlası ileride kullanmak üzere artık ilaçları sakladıklarını bildirmişlerdir. Bu çalışmada diğer çalışmalara göre, evde bulundurulmuş fakat kullanılmayan ilaçların sayısı daha yüksektir. Öğrenciler tıbbi sistemin bir parçası olduklarında, evde gerekli ilaçları bulundurmaları ve rasyonel kullanmaları beklenir. Ancak, evde ilaç bulunmasının, kendi kendine ilaç tedavisine neden olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Evde fazla ilacın bulunması, doktorun aşırı reçete yazması ve/veya hastanın reçeteye uymamasının bir göstergesi de olabilir.

Öğrencilerin büyük bir yüzdesi sık kullandıkları ilacın adını hatırlayamadıklarını ifade etmişlerdir. İlaçların çok sayıda ticari isminin bulunması öğrencilerin ilaç isimlerini ezberlemelerini zorlaştırabilir. İlaçların referans isimleriyle kullanılması, AİK teşvikinde önemli bir tedbirdir. Şantaş ve Demirgil (2017)'in çalışmasında öğrencilerin %24,4'ünün sık kullandıkları ilacın adını bildiği görülmüştür. Elde edilen sonuçlar Şantaş ve Demirgil (2017) çalışması ile uyumludur.

Öğrencilerin sıkça ve reçetesiz olarak en fazla analjezik türü ilaçları kullandıkları saptanmıştır. Kaya ve diğerlerinin (2015) çalışmasında öğrencilerin %81,3'ünün en sık kullandıkları ilacın analjezik türü olduğu saptanmıştır. Pınar'ın (2017) ve Okyay ve Erdoğan'ın (2017)



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

çalışmalarında öğrencilerin en çok analjezik ilaçları reçetesiz kullandıkları saptanmıştır. Bu çalışma sonucunda, en sık ve reçetesiz kullanılan ilaçlar, bahsedilen çalışmalarla benzer bulunmuştur. Analjezik ilaçların bu kadar sık ve reçetesiz kullanılmasında bu ilaçlara ulaşmanın kolaylığı, reçetesiz olarak satılmaları, fiyatlarının ödenebilir düzeyde olması, her evde bulunma potansiyeli ve yan etkilerinin daha az olduğunun düşünülmesi gibi faktörlerin etkili olabileceği tahmin edilmektedir. Bu gibi durumların ilaç direncine, ilaç etkileşimlerine, yan etkilere ve kişi başına düşen gelirin kötüye kullanılmasına yol açabileceği unutulmamalıdır.

Sık kullanılan ilaçlar listesinde, antibiyotikler ikinci sırada yer almıştır. Öğrencilerin %7,5'inin antibiyotik ilaçlarını reçetesiz kullandıkları saptanmıştır. İpteş ve Khorshid (2014)'in çalışmasında öğrencilerin %18,4'ünün antibiyotik; Karakurt ve diğerlerinin (2010) çalışmasında öğrencilerin %39,5'inin antibiyotik ilaçları en çok reçetesiz kullandıkları saptanmıştır. Antibiyotik oranı diğer çalışmalara oranla daha düşüktür. Bu orandaki düşüşün, son zamanlarda eczanelerde antibiyotik satışlarına uygulanan kısıtlamalardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, düzenlemelere rağmen hala kontrolsüz antibiyotik kullanımının sık olduğu sonucuna varılabilir. Bazı öğrenci grupları arasında daha fazla olan reçetesiz antibiyotik kullanımı, ilacı arkadaşlardan veya tanıdıklardan alma olasılığı ile açıklanabilir. Antibiyotiklerin akılcı kullanımı, öncelikle gereksiz antibiyotik kullanımını en aza indirmeyi gerektirmektedir.

Öğrencilerin büyük çoğunluğunun ilaca ilişkin açıklamaları ve son kullanma tarihlerini okuduğu bulunmuştur. Büyüker ve Odabaşı (2018)'nin çalışmasında öğrencilerin %73,3'ünün, Demirci ve Şimşek (2012)'in çalışmasında öğrencilerin %53,4'ünün ilaca ilişkin açıklamaları okuduğu saptanmıştır. Aynı çalışmalarda öğrencilerin %79,3'ü ve %55,0'ı ilacı kullanmadan önce son kullanma tarihine baktıklarını belirtmişlerdir. Çalışmada, ilaca ilişkin açıklamaları okuma sıklığı literatür bulgularına benzerken, son kullanma tarihini okumalarının sıklığı literatür sonuçlarından daha yüksektir. İlaçtan beklenen yararın sağlanması için açıklamaların ve son kullanma tarihinin okunması gereklidir. Süresi dolmuş veya açıklamalarına göre kullanılmamış ilaçların istenen bir terapötik etkiye sahip olma veya güvenli olma olasılığı daha düşüktür.

Öğrencilerin neredeyse yarısının ilaç kullanımında saat aralıklarına ve açlık-tokluk durumuna özen göstermediği, yarısından fazlasının ise ilaç kullanımında hekimin önerdiği ilaç dozuna özen göstermediği bulunmuştur. Alkol alan öğrencilerin %18,3'ü ilaç kullanırken alkol ile etkileşimine dikkat ettiğini söylemiştir. Yılmaz ve diğerlerinin (2008) çalışmasında öğrencilerin %87,2'si eşit aralıklarla ilaç alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca öğrencilerin %43,0'ünün ilaçların dozuna özen göstermediği saptanmıştır. Elde edilen bulgu Yılmaz ve diğerlerinin (2008) çalışma bulgularına paralellik göstermektedir. Kaya ve diğerlerinin (2015) çalışmasında öğrencilerin %84,8'inin ilaç kullanırken açlık-tokluk durumuna, %22,3'ünün ilaç kullanırken alkol ile etkileşimine dikkat ettiği saptanmıştır. Elde edilen sonuçlar Kaya ve diğerlerinin sonuçlarından daha düşüktür. Alkol tüketimi Türkiye'de sosyal olarak kabul edilebilir bir davranış olarak görülmektedir. İlaç kullanırken öğrenci grupları arasında alkol ile ilaç etkileşimi farkındalığının sonuçlarını yorumlamak için daha fazla araştırma gerektirir, aksi takdirde sosyal önyargı yanlılığı yol açabilir.

Günlük ilaç dozuna bağlı kalmak öğrencilere zor gelebilir. Ancak, ilaç almayı hatırlamanın birçok yolu vardır. Literatüre göre, reçeteye yazılan ilacın alınmaması, ilaçların hekimin



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

belirttiği doz ve biçimden farklı kullanılması, doktor tavsiyesine ve talimatlarına uyulmaması, ilacın öngörülen süreden önce kesilmesi olumsuz tıbbi sonuçlara neden olabileceği gibi; hastalığın daha da kötüleşmesine, hastalığın tekrarlaması ve hastanede kalma ihtiyacına, ilaca direncin artmasına, sağlık hizmetinin gereksiz yere kullanımına yol açmasına neden olabileceği gösterilmiştir. İlaç kullanırken açlık-tokluk durumu ve alkol ile etkileşime dikkat edilmezse, ilaç-yiyecek ve ilaç-alkol etkileşimleri nedeniyle, tedavinin etkinliğinin değişebileceği, yan ve ters etkilere neden olabileceği bilinmektedir. Öte yandan, hekimlerin hastalara hastalıkları hakkında ve reçete ettikleri ilaçlar ile ilgili bilgi vermeleri tedaviye bağlılığı ve tedaviden yarar sağlamayı artıracaktır. Bunun yanı sıra hastaların hekime güvenmesi de önem arz etmektedir.

Öğrencilerin büyük bir yüzdesi, çeşitli nedenlerle ilaç kullanımını erken bırakmıştır. Öğrencilerin yarısının, hastalığın belirtilerinin geçmesinin, hastalığın sonu anlamına geldiğine inandığı sonucuna varılabilir. Bu, kendi kendine ilaç tedavisinin veya ilaçların yanlış kullanımının başka bir yönünü yansıtmaktadır. Kaya ve diğerlerinin (2015), Şantaş ve Demirgil (2017)'in çalışmalarında öğrencilerin sırasıyla %54,5'i ve %74,3'ü hekimin önerdiği ilaçları kullanmayı gereken süreden önce bıraktıklarını ifade etmiştir. Aynı sırayla öğrencilerin %62,2'si ve %72,9'u hastalık belirtileri geçtiğinde ilaç kullanmayı bıraktıklarını ifade etmiştir. Bulgular, üniversite öğrencilerinde semptomların kaybolduktan sonra ilaçların kesilmesinin yaygın olduğunu bildiren önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir. Üstelik ilaçların yan etkilerinden dolayı öğrencilerin %18,1'i ilacı bıraktığını söylemişlerdir. Bu durum öğrencilerin sağlık durumlarında ciddi bir problem olduğunu düşündükleri, bu durumu düzeltmek için harekete geçtikleri ve sağlık durumlarını önemsediklerini göstermektedir. Pınar (2017) çalışmasında ilaçta yan etki gördüklerinde kadın öğrencilerin %37,5'i, erkek öğrencilerin ise %50,0'ı ilacı bırakıp doktora başvurduklarını söylemişlerdir. Bu çalışmada Pınar (2017)'in çalışmasına göre, yan etki görüldüğünde ilacı bırakanların yüzdesi daha düşüktür. Bazen yan etkiler görünce sabırlı davranarak ilacın olumlu etkisini görmek için beklemek gerekir. Yan etkiler devam ederse ilacı bırakmak, ardından doktora başvurmak akılcı bir davranıştır.

Son üç ay içinde kendi kararıyla ya da tavsiye ile ilaç kullanmama, antibiyotiği sıkça ve reçetesiz kullanmama, ilaca ilişkin açıklamaları ve son kullanma tarihini okuma, ilaç kullanımında saat aralıklarına, dozuna ve kullanım süresine özen gösterme durumlarında kadın öğrencilerin, erkek öğrencilere göre daha olumlu bir tutum benimsedikleri görülmüştür. Bu çalışmadaki sonuçlar, kadın öğrencilerin ilacı kullanırken daha dikkatli ve bilinçli olduklarını ve ilacı güvenli bir şekilde kullanarak sağlıklarına önem verdiklerini göstermektedir. Ayrıca, kadın öğrencilerin doktora daha fazla güvendikleri ve kendi kendini tedavi etmekten kaçındıkları söylenebilir.

Üniversite öğrencilerinin ilaç kullanım tutumlarında öğrenim görülen bölümün ilişkili olduğu, kendi kararıyla ya da tavsiye ile ilaç kullanmayıp doktor reçetesi ile ilaç kullanma, ilaca ilişkin açıklamaları okuma, ilaç kullanımında saat aralıklarına, dozuna ve kullanım süresine özen gösterme ifadelerinde bölümlere göre farklılıklar olduğu saptanmıştır. Öğrencilerin hasta olduklarındaki tutumları; sağlığı algılamaları, sağlık bilgi düzeyleri gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Ebelik ve Hemşirelik bölümlerinin öğretim programlarında farmakoloji konularının varlığının, öğrencilerin ilaç kullanımı sırasında gereken konulara yönelik tutumlarını etkilediği görülmektedir. Bu bölümdeki öğrencilerin, eğitim sırasında edindikleri bilgileri davranışa dönüştürdükleri düşünülebilir.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

Kendi kararıyla ilaç kullanma durumunda, ailenin geliri düşük olan öğrencilerin, ailenin geliri orta veya yüksek olan öğrencilere göre daha olumsuz bir tutum benimsedikleri görülmüştür. Hastalıkla ilişkili mali harcamalar, en uygun ekonomik seçeneği bulma isteğine neden olabilir ve bu durum öğrencilerin daha fazla akılcı olmayan ilaç kullanmasına yol açabilir. Hastalıkla ilişkili finansal yük, ilacın kullanım süresine özen göstermelerini de etkilemiştir. Bu nedenle kişilerin ekonomik düzeyinin, hasta oldukları zamanki ilaç kullanım tutumlarını etkileyebileceği düşünülmektedir.

Anneleri eğitilmiş olan öğrencilerin, akılcı ilaç kullanma davranışları ve ilaç bilgileri daha olumludur. İlacın açıklamalarını ve son kullanma tarihini okuma durumlarında anneleri eğitim görmüş öğrencilerin, anneleri bir okul bitirmemiş olan öğrencilere göre daha olumlu; ilacı kullanırken saat aralıklarına, dozuna özen gösterme durumlarında annelerinin eğitim düzeyi yüksek olan öğrencilerin, annelerinin eğitim düzeyi düşük olan öğrencilere göre daha olumlu bir tutum benimsedikleri görülmüştür. Öğrenci eğitiminin bir diğer kaynağı ebeveyn davranışlarıdır. Öğrencilerin her gün karşı karşıya kaldıkları anne baba tutum, davranış ve ilişki biçimlerinin; onların eğitiminde çok önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Ebeveynlerin düşük eğitim ve kültür düzeyi, ilaç kullanımı konusunda çocuklarına yönelik endişelerini ve rehberliklerini azaltmaktadır.

İlacın kullanım süresine özen gösterme durumunda, kronik hastalığı olan öğrencilerin, olmayanlara göre daha olumsuz bir tutum benimsedikleri görülmüştür. Kronik hastalıkların bulunması sürekli ilaç kullanımına neden olarak öğrencilerde fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklara yakalanma riskini artırabilmekte ve bu durum kronik hastalıklarda kullanılan ilaçların kesilmesine yol açabilmektedir. Diğer taraftan, reçetesiz ilaç kullanma ve ağrı kesici ve antibiyotiki sıkça kullanma kronik hastalığı olan öğrencilerde daha düşüktür. Kronik hastalık süresi ilerledikçe ilaçlar konusunda bireylerin bilinç düzeyinin arttığı ileri sürülebilir. Kronik hastalığı olan bir öğrenci, tesadüfi ve düzensiz antibiyotik kullanımının sonuçları ve reçeteye duyulan ihtiyaç hakkında daha fazla bilgi sahibidir.

Sonuç olarak araştırma; Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencileri arasında reçetesiz ilaç kullanımı ve ilaç dozu uyumsuzluk uygulamalarının yaygın olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlar cinsiyet, eğitim görülen bölüm, aile geliri, annenin eğitim düzeyi ve kronik hastalık durumlarından etkilenmiştir. Çalışma, öğrencilerin farkındalık ve davranışlarının iyileştirilmesi gerektiğini ve AİK ile ilgili bilgi üretmenin ne kadar gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Yanlış bilinenleri düzeltmek ve öğrencinin ilaç kullanma uygulamalarını geliştirmek için eğitim ışığında çabalar gereklidir.

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar ışığında; üniversite öğrencilerine AİK amaçları hakkında bilgi verilmesi, akılcı ilaç kullanma davranışlarını artırmaya yönelik rehberlik ve danışmanlık programlarının oluşturulması, eğitim programları ile kazanılan tutum ve davranışların korunması ve desteklenmesi için gerekli düzenlemeler yapılması önerilmektedir. Mezuniyet sonrası dönemde sürekli tıp eğitimi kapsamında öğrencilere AİK uygulamalarında yararlanacakları bilgi ve becerileri kazandıracak eğitim programları düzenlenmelidir. AİK konusunda halkın bilinçlendirilmesi ve gereksiz ilaç kullanımını teşvik eden reklam ve programların sınırlandırılması gibi uygulamalar önerilmektedir.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.  
Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

## Kaynakça

- Akıcı, A. & Başaran, N. F. (2013). University Students' Attitudes Concerning otc Drug Use; Survey from İstanbul. *ARPN Journal of Science and Technology*, 3(3), 309-315.
- Akıcı, A. & Kalaça, S. (2013). *Akılcı İlaç Kullanımı*. Ankara: T.C. Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı.
- Aydın B. & Gelal A. (2012). Akılcı İlaç Kullanımı: Yaygınlaştırılması ve Tıp Eğitiminin Rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 26(1): 57-63.
- BUKO. (2018). *Pharma-Kampagne*. Drug Marketing. <https://www.bukopharma.de/index.php/de/>
- Büyüker, S. M. & Odabaşı, G. (2018). Assessment of Knowledge and Behaviour of Pharmacy Services Students in Vocational School of Health Services for Rational Drug Use. *Eastern J Medical Sciences*, 3(3), 28-33.
- Demirci, A. & Şimşek, I. (2012). Üniversite Öğrencilerinin İlaç Kullanımına Yönelik Tutumları. *New World Sciences Academy Dergesi*, 7(4), 43-51.
- ECDC (2019). *Key Messages For The General Public: Self-Medication With Antibiotics*. <https://antibiotic.ecdc.europa.eu/en/get-informedkey-messages/key-messages-general-public-self-medication-antibiotics>
- Gelayee, D. A. & Binega, B. (2017). Assessment of Medication Use Among University Students in Ethiopia. *The Scientific World Journal*, 1-5.
- Girish, H. O., Divya, H. M., Prabhakaran, S., Venugopalan, P. P., Koppad, R. & Acharya, A. (2013). A Crosssectional Study on Self Medication Pattern Among Medical Students at Kannur, North Kerala. *Journal of Evolution of Medical and Dental Sciences*, (2)45, 8693-8700.
- Gürhan, B. (2016). *Bir Üniversite Hastanesine Haşvuran Hastaların Akılcı İlaç Kullanım İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi*. Tıpta Uzmanlık Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara.
- HAI (2018). *HAI Vision, Mission & Impact*. <http://haiweb.org/>
- INRUD (2018). *About INRUD*. <https://sites.google.com/a/msh.org/inrud-archive/>
- İpteş, S. & Khorshid, L. (2004). Üniversite Öğrencilerinin İlaç Kullanım Durumlarının İncelenmesi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi*, 20(1), 97-106.
- Karakurt, P., Hacıhasanoğlu, R., Yıldırım, A., & Sağlam, R. (2010). Üniversite Öğrencilerinde İlaç Kullanımı. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 9(5), 505-512.
- Kaya, H., Turan, N., Keskin, Ö., Tencere, Z., Uzun, E., Demir, G. & Yılmaz, T. (2015). Üniversite Öğrencilerinin Akılcı İlaç Kullanma Davranışları. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 18(1), 35-42.





Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.  
Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

- Matson, K., Pawasauskas, J. E. & Procopio, F. (2015). Reported Behaviors of Prescription-drug Misuse and Medication Safety Among Students Attending a Rhode Island University. *Rhode Island Medical Journal*, 37-40.
- OECD (2020). *Health at a Glance 2020: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2021). *Health at a Glance 2021: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris.
- Okyay, R. A. & Erdoğan, A. (2017). Self-Medication Practices and Rational Drug Use Habits Among University Students: A Cross-Sectional Study from Kahramanmaraş, Turkey. *PeerJ*, DOI 10.7717/peerj.3990.
- Özdamar, K. (2011). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Pınar, N. (2017). Mustafa Kemal Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğrencilerinin Akılcı İlaç Kullanım Alışkanlıklarının Belirlenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Tıp Dergisi*, 8(29), 34-40.
- RTÜK (2018). *Avrupa Birliği Görsel İşitsel Medya Hizmetleri Yönergesi*. <https://www.rtuk.gov.tr/avrupa-birligi-gorsel-isitsel-medya-hizmetleriyonergesi/4934/3897/avrupa-birligi-gorsel-isitsel-medya-hizmetleriyonergesi-1542010-tr-l-951.html>
- Sağlık Bakanlığı (2017). *Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2017*. Ankara: Sağlık Araştırmaları Genel Müdürlüğü.
- Sağlık Bakanlığı (2018). *Akılcı İlaç Kullanımı – Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu*. <http://www.akilciilac.gov.tr/>
- Sağlık Bakanlığı (2021). *2022 Yılı Bütçe Sunumu*. TBMM Genel Kurulu, Dr.Fahrettin Koca-Sağlık Bakanı, 11 Aralık.
- Şantaş, F. & Demirgil, B. (2017). Akılcı İlaç Kullanımına İlişkin Bir Araştırma. *İşletme Bilimi Dergisi (JOBS)*, 5(1): 35-48.
- TEB (2018). Türk eczacıları birliği 2018 yılını sağlık, ilaç, eczacılık açısından değerlendirdi. <https://www.burdureo.org.tr/haber-4716>
- WHO (2018). *Assessing Non-Prescription And Inappropriate Use Of Antibiotics: Report On Survey*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2020). *Global Spending on Health 2020: Weathering the Storm*. Geneva: World Health Organization, 2020.
- Yenimahalleli Yaşar, G. & Aydın, J. C. (2020). Sağlık Harcamaları ve Finansmanı: OECD Ülkeleri ve Türkiye. *Sosyal Politika ve İktisat Yazıları: Prof. Dr. Seyhan Erdoğan'ya Armağan*, Yayına Hazırlayanlar: Hasan Tahsin Benli, Elif Hacısalihoğlu, Denizcan Kutlu, Güven Savul, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayın No: 2020/1, s.366-390, Ankara.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

Yenimahalleli Yaşar, G. & Pala, K. (2020). Cumhuriyetin 100. Yılına Doğru Türkiye'nin Sağlık Politikası: Sorunlar ve Çıkış Yolları Üzerine, Mülkiyeliler Birliği, *MISAM Politika Metinleri-5*, Ankara.

Yıldırım Baş, F., Cankara, F. N. & Yeşilot, Ş. (2013). Tıp Fakültesi Öğrencilerinde Reçetesiz İlaç Kullanımının Değerlendirilmesi. *S.D.Ü Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 46-53.

Yılmaz, E., Karaca, F., Uçar, S. & Yüce, T. (2008). Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin İlaç Kullanma Durumlarının İncelenmesi. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 3(8), 69-81.

Yılmaztürk, A. (2013). Türkiye'de ve Dünyada Akılcı İlaç Kullanımı. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 42-49.

**Etik Beyanı:** Araştırma, 'Ankara Üniversitesi Etik Kurulu' tarafından, 14/05/2018 tarih ve 08/99 sayılı karar ile onaylanarak, bilimsel ve etik açıdan uygun görülmüştür.

**Yazar Katkıları:** Abdulrahman KUYİFATİH, çalışmada Giriş, Sonuç, Kuramsal Çerçeve ve Ampirik Literatür bölümlerinde ve veri toplama aşamalarında katkı sağlamıştır. Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR, çalışmada Giriş, Tasarım, Danışmanlık, Eleştirel İnceleme aşamalarında katkı sağlamıştır. Meliha Meliş GÜNALTAY Veri Seti, Analiz ve Bulgular aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı %60, 2. yazarın katkı oranı %30, 3. yazarın katkı oranı %10 şeklindedir.

**Çıkar Beyanı:** Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

**Teşekkür:** Çalışmada kullanılan anket formunun hazırlanması aşamasında desteklerini esirgemeyen, Prof. Dr. Gülbin ÖZÇELİKAY ve Prof. Dr. Ömer Rifki ÖNDER'e çok teşekkür ederiz.

**Ethics Statement:** The Ankara University Ethics Committee accepted the research with a decision dated 14/05/2018 and numbered 08/99, and it was deemed scientifically and ethically appropriate.

**Author Contributions:** Abdulrahman KUYİFATİH contributed to the study in Introduction, Conclusion, Theoretical Framework and Empirical Literature sections and data collection stages. Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR contributed to the study in the Introduction, Design, Consulting, Critical Review, Meliha Meliş GÜNALTAY contributed to the study in the Data Set, Analysis and Findings. 1st author's contribution rate 60%, 2nd author's contribution rate 30%, 3rd author's contribution rate %10.

**Acknowledgement:** We'd like to thank Prof. Dr. Gülbin ÖZÇELİKAY and Prof. Dr. Ömer Rifki ÖNDER for their assistance in developing the questionnaire used in the study.

**Conflict of Interest:** There is no conflict of interest among the authors.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

---

## **Rational Drug Use: An Application in Ankara University Faculty of Health Sciences**

**Abdulrahman KUYİFATİH, Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR, Meliha Meliş GÜNALTAY**

### **Extended Abstract**

Medicines are undoubtedly one of the most important weapons of humanity in the prevention and fight against diseases. For this reason, drugs are an integral part of the health system, and in the absence of the necessary medicines, modern health is unimaginable. Proper application of rational drug use will improve the quality of life and provide better service to the health of society. Therefore, access to medicines is a basic human right of every human being. As access to medicines increases globally, so does drug abuse in various forms. According to WHO estimates, more than 50% of medicines are not reasonably prescribed, bought or sold. Half of patients do not use their medication properly. In addition, one third of the world's population does not have access to essential medicines. Incorrect and unnecessary use of drugs causes many potential problems. These problems are increased morbidity and mortality, increased risk of drug-related effects, and misuse of resources in consumption. Improper and ineffective drug use also negatively affects public health. Medicines that were effective in the past are now ineffective due to improper use of drugs.

The use of medicine, which forms an important part of health services, has a large share in health services. However, it also brings with it many problems. Although good progress has been made in the world and parallel to this in Turkey, problems with the use of the drug still persist. Irrational use of drugs in Turkey has a significant share in health spending. One out of every two drugs is not used rationally in Turkey. Therefore, an attempt was made to develop and produce various solutions to this problem. Many international institutions under the leadership of the World Health Organization have been working for many years in favour of developing RUD. Health personnel and patients have important roles in the proper application of RUD.

A large number of people visit hospitals and health centres to obtain medicines, although some cases may not require this, or there is an exaggeration in the medicines that are dispensed, which the patient may not use, which constitutes a waste of these medicines and burdens the state with more financial burdens. Within this framework, one of the most sensitive points in the proper use of the drug is the correct diagnosis. The physician attempts to arrive at the correct diagnosis within the framework of his knowledge and experience, in line with the patient's complaints, symptoms and examination findings. As a result, he begins to draw up a treatment plan in accordance with the clinical picture that he has established. While doing so, consideration should be given to the patient's other illnesses, physiological characteristics, daily living conditions, and the patient's ability to adapt to the medication. There is a need for a wide culture among the beneficiaries of health services of the need to rationalize the use of medicine. Rational use of medicines means that patients get medicines that are appropriate for their therapeutic and preventive needs, in doses that meet their individual requirements, for a sufficient period of time, and at the lowest cost for them and their community away from side effects and waste. Emphasis should be placed on the importance of developing the cultural pharmacological concept of society; As people do not



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

have the experience and knowledge about drug abuse, nor do they know the advantages and disadvantages of drug abuse. Characterization of drug use, as defined by the WHO, is an important tool in determining how to assess major problems and therapeutic resources in the community.

The WHO recommends the inclusion of RUD in university curricula as a policy intervention in rationalizing drug use. This study was conducted in order to determine the approaches of Ankara University Faculty of Health Sciences students about rational drug use, and in order to contribute to the literature. In addition, this study aimed to determine whether there is a relationship between students' rational drug use behaviours and their individual characteristics.

The universe of the research; In the 2017-2018 academic year, there are 2842 students studying in six departments in Ankara University Faculty of Health Sciences. The participants were selected by stratified random sampling method. Data were collected from 1102 volunteers who participated in the study voluntarily. In this case, it was thought that the sample numbers represented the universe with 95% confidence level and 5% tolerable error. The research was conducted using the face-to-face survey method. Literature review on RDU was conducted and expert opinions were used; in order to create this survey. The questionnaire is divided into two parts and consists of 33 questions. The data obtained from the study were analysed by IBM SPSS Statistics 24. Descriptive statistics are presented as frequency and percentage in the tables. Chi-square test was used to measure the relationship between the participants' different characteristics and rational drug use behaviours. The statistical significance value was accepted as  $p < 0,05$ .

14,3% of the students that participated in the study were male and 85,7% of them were female. 16,0% of the study's students are in Nutrition and Dietetics department, 14,8% in Child Development department, 14,2% in Midwifery department, 20,0% in Nursing department, 20,4% in Health Management department and 14,7% in Social Work department. 23,7% of the students smoke; %22,4 of them drink alcohol, and 10,1% of them have a chronic disease. While using medication, it was found that more than half of the students used medication without doctor's advice, and about one in four students were using medication on their own decision or with someone's advice. It was found that the students used analgesic drugs most frequently and without prescription. It was found that almost one out of every two students stopped using the drug when the symptoms of disease disappeared and did not pay attention to the dose recommended by the physician. It was found that the majority of students read the drug's explanation and expiration dates, stored the drugs in appropriate conditions, and get rid of medications when they had expired. Students do not show much affinity for the equivalent drugs, and drug sales over the Internet. Female students and Midwifery and Nursing students were found to be more careful and conscious when using the drug. It was found that the economic level and health assurance status of the students affected the attitudes 140 of drug use when they were sick. The rational drug use behaviours of the students whose mothers and / or fathers were in higher education, and who did not have chronic diseases were found to be more positive.



Kuyifatih, A., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay M. M. (2022). Akılcı İlaç Kullanımı: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi'nde Bir Uygulama. *Fiscaeconomia*, 6(1), 251-277.

Doi: 10.25295/fsecon.1040173.

---

Even though there are improvements for rational drug use both in Turkey and across the world, several problems still exist. Irrational drug use has negative effects on health status, the health sector and the economy. The data obtained from the study show that students at Ankara University Faculty of Health Sciences have positive attitudes, but still did not know completely appropriate information and safe practices in drug use. This study emphasizes the need to improve students' awareness and behaviour. In Turkey, it is believed that the irrational drug use is caused by deficiencies and shortcomings in education. Efforts are needed in the light of education to correct misconceptions and improve student drug use practices. The use of formal and non-formal education opportunities to raise awareness of the rational use of drugs must continue to be used and developed further. In addition to education, necessary arrangements should be made to protect and support the attitudes and behaviours gained. Developing and monitoring educational strategies, and supporting them with studies involving administrative and legislative arrangements will be effective in overcoming the obstacles to rational drug use. Raising public awareness on rational drug use, limiting adverts and programs that promote unnecessary drug use are recommended.

## The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes

*COVID-19'un Sanayi, Bankacılık ve Turizm Endekslerine Etkisi*

**Ayşe ERGİN ÜNAL<sup>1</sup>, Filiz YETİZ<sup>2</sup>, Aynur SÜSAY<sup>3</sup>**

### Abstract

The fight against COVID-19, which has become a global problem and still has an impact, still continues and a number of measures have been taken to mitigate the adverse economic impacts of the pandemic in Turkey. The measures taken affected each sector in the economy at different magnitudes. While results such as temporarily slowed-down production due to the first wave of the pandemic in certain production domains and decreased demand for manufactured goods have emerged, positive results also occurred due to the spread of remote online working as well as products such as food, cosmetics, hygiene and cleaning equipment, intense internet usage and the growth of manufacturing areas for smartphones, computers and so on, as well as increases in demand for those products. The extent to which sectors in the economy were affected throughout the pandemic has been an interesting research subject in the literature. Therefore, this study aims to examine the impacts of the COVID-19 pandemic on the industrial, banking, and tourism sectors within the Turkish economy. In the study, over the period between March 11, 2020 – April 22, 2021, the number of confirmed daily infected cases was selected as the independent variable, whereas the XU100, XUSIN, XBANK, and XTRSM indexes were selected as dependent variables. The Toda Yamamoto causality test was performed in the study in which the COVID-19 outbreak was examined within the context of specific indexes. The analysis results indicated that a unilateral causal relationship existed running from the number of confirmed daily infected cases to all indexes under examination.

**Jel Codes:** G12, G19, Z30.

**Keywords:** COVID-19, BIST 100, BIST Industrials, BIST Banks, BIST Tourism, Toda Yamamoto Causality Test.

<sup>1</sup> Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, [ayseerginunal@tarsus.edu.tr](mailto:ayseerginunal@tarsus.edu.tr), ORCID: 0000-0001-6551-8933

<sup>2</sup> Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, [filiz.yetiz@gmail.com](mailto:filiz.yetiz@gmail.com), ORCID: 0000-0001-5480-9268

<sup>3</sup> Arş. Gör., Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, [aynursusay@gmail.com](mailto:aynursusay@gmail.com), ORCID: 0000-0003-0935-7375

**Citation/Atf:** Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 278-291. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

## Öz

Küresel bir sorun haline gelen ve hala devam etmekte olan COVID-19 ile mücadele kapsamında Türkiye'de, özellikle olumsuz ekonomik etkileri azaltmak amaçlı birtakım önlemler alınmaktadır. Alınan önlemler ekonomideki her sektörü farklı büyüklüklerde etkilemiştir. COVID-19 sebebi ile belli üretim alanlarında salgının ilk dalgası nedeniyle üretim yavaşlarken bazı sanayi malları ve gıda ürünleri için talep artışı oluşmuş, akıllı telefonlar, bilgisayar ve benzeri gibi artan üretim alanlarının, kozmetik, hijyen ve temizlik ekipmanları, yoğun internet kullanımı ve uzaktan çevrimiçi çalışma gibi ürünlerin kullanımı daha da yaygınlaşmıştır. Ekonomideki sektörlerin pandemi boyunca ne ölçüde etkilendiği literatürde ilginç bir araştırma konusu olmuştur. Bu nedenle bu çalışma, COVID-19 pandemisinin Türkiye ekonomisi içindeki sanayi, bankacılık ve turizm sektörleri üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada 11 Mart 2020 – 22 Nisan 2021 tarihleri arasındaki dönemde doğrulanmış günlük enfekte vaka sayısı bağımsız değişken olarak seçilirken, XU100, XUSİN, XBANK ve XTRSM endeksleri bağımlı değişken olarak seçilmiştir. COVID-19 salgınının spesifik endeksler bağlamında incelendiği çalışmada Toda Yamamoto nedensellik testi yapılmış olup analiz sonuçları, doğrulanmış günlük enfekte vaka sayısından incelenen tüm endekslere kadar tek taraflı bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu doğrulamaktadır.

**Jel Kodları:** G12, G19, Z30.

**Anahtar Kelimeler:** COVID-19, BIST 100, BIST Sanayi, Bist Turizm, Toda Yamamoto Nedensellik Testi.

## 1. Introduction

COVID-19 (coronavirus), which first emerged in Wuhan, China, and spread to all countries of the world, has reached the size of a pandemic in the process. While researching therapeutic medical practices for a certain period, many countries have taken a series of measures to at least reduce the spread, and this has led to different psychological, social, and economic consequences in the global sense. Although past tense expressions are being used, the process still continues and the pursuit of solutions to many foreseen/unpredictable problems in both the health sector (vaccination, scientific experiments, etc.) and the economic domain, is accelerating. Nonetheless, although many diseases have been experienced throughout the history of mankind, it is seen that the implemented policies tend to vary due to those experiences, the spread rate of the virus, and country differences. Although Yan et al. (2020) claimed that *the markets would have reacted quite swiftly to the pandemic in the short-run and that the losses would have turned into gains in the long-run, it is thought to be quite early to make such judgment*. Therefore, countries have to employ different methods apart from the experience they had faced in the presence of other pandemics in history. Curfews, full/partial lockdowns, closure of workplaces, social isolation concepts, and practices have entered the literature along with the virus, and they have led to various sociological and economic consequences. Upon examining the general macroeconomic impacts of COVID-19, it is seen that health expenditures covering expenses such as the treatment process of patients and rehabilitation, as well as appropriations made to companies that have sales and cost problems due to the pandemic, lead to an unplanned increase in expenditures in the country's economy. In other words, many countries' economies are being tested by familiar macroeconomic problems such as inflation and unemployment, while they are in pursuit of



Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

---

solutions to newly emerging problems. In this process, many companies within the industrial and services sector have been exposed to different costs and practices according to the sector and try different ways in order not to decrease their firm values.

Studies conducted on the rapid spread of the COVID-19 pandemic attract attention to the fact that the disease has a strong contagious impact on financial markets around the world, and it is quite troublesome to predict the magnitude of its social and economic consequences. Some of the continuous debates regarding the nature of the ongoing crisis especially relate the economic consequences of the pandemic to the 2008 global financial crisis, while some other debates attribute it to terrorist attacks, natural disasters, and past epidemics (Yarovaya et al., 2020: 1). Some studies (Yarovaya et al. (2020), Morales et al. (2020), J Amankwah-Amoah (2021), CC Ngwakwe (2020), and Antipva (2020)) attributed economic and financial events depending on the extent of the pandemic to the black swan scenario. This concept is used for rare events that are quite likely to affect the financial and economic sectors deeply and are difficult to predict.

Among the studies conducted on the impacts of COVID-19 on global financial markets, Morales et al. (2020) stated that while the markets did not react to the volatility levels exhibited by the Shanghai Stock Exchange, in the first case of Italy, it was perceived as a global threat by the actors in the markets and it triggered the fears of the European stock markets. Following this stage, global uncertainty was thought to have reached a global financial dimension with global markets in a 'free fall' until the end of February 2020 due to the lack of active and coordinated responses by politicians and monetary authorities. Likewise, this situation makes it easier for both politicians and financial actors to associate the pandemic with the black swan event. Another event that supported this view was the sharp decline (7%) observed in the US stock markets and the interruption of transactions for 15 minutes due to the circuit breaker mechanism that was put into practice. Again, in the same period, the world's major stock market indexes lost almost 30% in value, and these losses were such as S&P 500 (31%), Dow Jones (34%), FTSE 100 (34%), DAX (35%), NIKKEI 225 (27%), Shanghai (14%), and BIST 100 (29%), respectively (Senol, 2020: 76).

It is obvious that the uncertainty and increasing risk occurring in global markets during the COVID-19 pandemic process have also been experienced in Turkey, and certain measures were tried to be taken in order to avoid permanent macroeconomic and financial problems in the early phases. In Turkey, where the first case was seen on March 10, 2020, the first economic measure package was announced on March 18, and in this regard, some decisions were taken on tax liabilities of ₺100 billion, loans, short-term working allowance, and assistance to families in need. The CBRT, on the other hand, firstly, cut the policy rate within the scope of monetary policy, decreased the one-week interest rate from 10.75% to 9.75%, and implemented many policy decisions besides this cut. The new liquidity opportunities provided to banks include reducing the monthly maximum contractual interest rate from 1.4% to 1.25% for credit card transactions, extending the maturity up to 90 days for rediscount loan repayments due between March 18 – June 30, and TL denominated foreign currency interest rates discounts are just a few of them.

With the declaration of a pandemic by the World Health Organization, various restrictions have been made in travel and tourism activities in order to prevent the spread of the





Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

---

pandemic, and almost all international flights have been suspended. The United Nations World Tourism Organization (UNWTO) has made an assessment that COVID-19 has damaged the tourism sector 8 times as much as the global crisis. In July 2020, international tourist movements decreased by 81% compared to the same period of the previous year, and by 79% in August (TÜRSAB, 2020: 6). UNWTO calls for strong coordination of travel protocols among countries to ensure a safe resumption of tourism and to avoid another year of major losses in the sector. With the occurrence of the infected cases in Turkey, in parallel with the world, a series of measures have been taken to restrict the mobility of the sector, such as capacity limitation, social distance rules, travel restrictions, closure of hotels. By the end of the successful fight against the pandemic, the controlled normalization process was initiated in Turkey, and tourism activities began in the 2020 season under the necessary precautions.

The impacts of COVID-19 on BIST 100, BIST Industrial, BIST Banking, and BIST Tourism indexes are examined within the scope of causality in this study which consists of three parts. Again, the study, based on other studies that predict the economic consequences of COVID-19 or evaluate the impacts of other pandemics, considers the economic and social impact of the pandemic in financially selected sectors. It is thought that dealing with the possible impacts of COVID-19 on financial markets and institutions directly or indirectly within the scope of causality would contribute to the implementation of sectoral policies, especially in the future. In this context, following the introduction, the economic dimension of the pandemic, whose history does not go quite way back, is briefly summarized based on various works of literature and by segmentation. Consequently, it is seen that different aspects of the industrial, banking, and tourism sectors in the Turkish economy have been affected by the COVID-19 process, and policies and measures to reduce the adverse impacts of the pandemic continue to be taken in Turkey. It is thought that the study would contribute to the literature as it provides a sectoral perspective on the pandemic and presents the changes in the stock market.

## **2. Literature Review**

### **2. 1. Literature Review Regarding the Macroeconomic and Sectoral Impacts of COVID-19**

Studies investigating the macroeconomic and sectoral impacts of COVID-19 are rapidly multiplying in the literature. Karabağ (2020), which called for research in many fields such as economics, business, and technology related to the pandemic, discussed the possible impacts of the pandemic in various fields such as global, national, commercial, economic, and social in the short- and long-run. Baker, Bloom et al. (2020) evaluated the macroeconomic impacts of COVID-19 on the US economy. Upon evaluating those impacts, indicators of stock market volatility, economic uncertainty, and labor markets were used. As a result of the findings, it was determined that the US real GDP (Gross Domestic Product) might have experienced a contraction of approximately 11% on an annual basis as of the last quarter of 2020, and half of that contraction in output might have been due to uncertainties based on COVID-19. Cinel (2020) examined the economic impacts of COVID-19 on both industries and countries and mentioned the necessary precautions to be taken and policies to be implemented. Dündar (2020) investigated the macroeconomic impacts of global pandemics. In the study, upon comparing to previous global pandemics, the global economic impacts of COVID-19, especially in China, were examined and some policy recommendations regarding the pandemic were included.

Adıgüzel (2020), in which the impacts of COVID-19 in Turkey were investigated macroeconomically, asserted that COVID-19 negatively affected employment, production, exports, current account deficit, personal and business incomes, budget deficit, and central government total debt burden in the country's economy, and caused the recession. Soylu (2020), in which the impact of COVID-19 on macroeconomic indicators was examined, mentioned the changes in sectoral confidence indexes, labor market, foreign trade statistics, industrial production index, tourism revenues in the Turkish economy throughout the pandemic process. It was stated that financial expansion programs were implemented to support households and companies in the presence of the pandemic, wage subsidies were given, and financial aid and emergency financial supports were applied. It was also stated that efforts were made to ensure financial stability with a liquidity expansion and low-interest-rate policy. In summary, the changes in the macroeconomic indicators in the Turkish economy were examined in the study.

Examining the impacts of the COVID-19 pandemic in terms of sectors, Kılıç (2020) examined the impacts of coronavirus on Borsa İstanbul sector returns using the event study method. Upon evaluating the results of the analysis, it was determined that the highest negative returns on a sector basis were in the tourism and textile sectors, whereas the positive returns were in the trade sector. Koyuncu and Meçik (2020), investigating the impacts of the COVID-19 pandemic on the economic sectors in Turkey, examined the impact of pandemic shocks employing the VAR analysis method. In the analysis, the construction sector cost index, industrial production index, retail trade and service sector, manufacturing industry capacity utilization rate, export and import sector index, employment rate variables were used, taking into account the monthly data obtained over the period between 2015:01- 2020:05. In the results of the study, it was observed that the retail trade and service sector, industry, and manufacturing sectors were the fastest-reacting sectors toward shocks, whereas construction was the slowest-reacting sector toward the shocks. In their study, Julius, Nuugulu, and Julius (2020) concluded that the impact of the pandemic on the Namibian economy was negative in the tourism sector, construction, mining, and quarrying, manufacturing sectors, whereas positive in the agriculture, forestry, and fishing sectors and technology. Ludvigson et al. (2020) investigated the impact of COVID-19 employing the VAR method, taking into account the quarterly data obtained over the period 1980-2019. The results of the research study concluded that a shock that could last from 2 months to 1 year might have encountered a contraction of 12.75% in industries and 17% in service sector employment. Ramelli and Wagner (2020), in which the impacts of COVID-19 were investigated, stated that the negative impact was high, especially in the finance, energy, insurance, and transportation sectors in China. Along with the pandemic, measures such as the closure of shopping centers, restaurants, curfews, and the transition to distance education also affected the e-commerce sector. Kayakuş and Çevik (2020) examined the changes in the number of visitors to e-commerce sites in Turkey during the COVID-19 process and determined that the statistical data in the pandemic process directly affected online shopping.



Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

## **2. 2. Literature Review Regarding the Impacts of COVID-19 on the Banking and Finance Sector**

Upon examining the literature on the banking sector, which is one of the fastest-adapting sectors to the COVID-19 epidemic process, Arabacı and Yücel (2020) evaluated the impact of the COVID-19 pandemic on the Turkish banking sector. It was stated that a series of policies began to be implemented, such as restructuring loans and debts, offering low-interest loan options, providing liquidity support to the market, and changes in policy rates during the fight against the pandemic. Beybur and Çetinkaya (2020) analyzed the data regarding the usage of digital products and services in the banking sector and evaluated the impact of the pandemic on the usage of digital banking products and services. The annual data obtained over the period between 2019:09 and 2020:09 was utilized in the analysis. According to the results obtained from the study, it was stated that the banking sector actively used digital channels in the process, there was an increase in the number of digital banking customers, and most of the customers used digital banking channels merely out of necessity.

Bekçi, Köse, and Aksoy (2020) intended to gather information about the asset quality of selected banks for the ratio that indicates the asset quality of the banks during the pandemic process (total loans/total deposits ratio). For the analysis, the quarterly data of nine different banks obtained over the period 2019:01-2020:02 were utilized, and the GM (1,1) estimation model was chosen as the method. In the obtained analysis results, it was estimated that there would have been a decrease in the ratios indicating the asset quality of six banks, and an increasing trend would have been experienced in the ratios indicating the asset quality of the other three banks. Matos et al. (2021) examined the banking system by proposing a risk-based empirical analysis during the pandemic process. In the study, the data of daily returns of G7 banking sector indexes over the period between January 01, 2015 - December 31, 2019 (prior to the pandemic) and January 01, 2020 - October 16, 2020 (during the pandemic) were utilized and the Granger causality test was performed. The VAR analysis results revealed that a relationship existed between the G7 financial indexes and the banking systems, taking into account 21 different possible binary combinations. Greenwald, Krainer, and Paul (2020) detected that banks imposed restrictions on term loans due to the COVID-19 pandemic process during which credit limits were reduced by banks. Wojcik and Ioannou (2020) investigated the impacts of the worldwide pandemic on the financial sector. In the study, it was stated that retail banking would have been the leading sector of the financial system.

Sansa (2020) investigated the impact of the pandemic process in the USA and China on the financial markets over the period between March 1 - March 25, 2020. The obtained results asserted that a positive relationship existed between the infected cases and financial markets in the USA and China over the analysis period. The results obtained from the study of Öztürk et al., (2020), who empirically examined the extent to which financial markets were affected by the pandemic, indicated that the sectoral indexes were more affected by the number of infected cases in Turkey rather than the number of infected cases in Europe and the World. It was determined that the negative economic impacts of the COVID-19 pandemic were mostly seen in the industries involving machinery and metal products. It was also observed that banking, insurance, and sports sectors followed those industries. Liu et al. (2020) examined the short-term impacts of the COVID-19 pandemic on 21 leading stock market indexes in



Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

---

countries such as Korea, Japan, the USA, Germany, Singapore, the UK, and Italy. According to the findings obtained from the study, it was concluded that the stock markets plunged rapidly following the COVID-19 pandemic. Verma and Sinha (2020) investigated the impact of COVID-19 cases on the Indian stock markets, especially the NSE. The impacts of COVID-19 on the NSE Nifty stock exchange over the period between May 16, 2019, and 13 May 13, 2020, were analyzed via the GARCH model. The analysis results revealed that the increase in the number of infected cases in India did not affect the average return of the NSE Nifty stock index, but increased the conditional variance.

## **2. 1. Literature Review Regarding the Impacts of COVID-19 on the Tourism Industry**

Tourism is one of the sensitive sectors affected by the pandemic process. Upon examining the literature, it is determined that the risks, uncertainty, and fear generated by COVID-19 have caused certain changes in the touristic consumption behaviors and the sector in Turkey, and predictions about the future have been made within the scope of the research study of Aydın and Doğan (2020). Acar (2020) examined the impacts of the COVID-19 pandemic on tourism both in the current and future periods. As a result of the study findings, the impressions were that the impacts of the new coronavirus would have been felt in the countries' economies for a long time and the tourism sector would have been affected by the situation. Gümüş and Hacıevliyagil (2020) investigated the interaction between COVID-19 pandemic and tourism, transportation sectors and stock market indexes in Turkey via the ARDL Bounds Test approach. Findings obtained from the analysis indicated that no significant relationship existed between the number of cases of the pandemic and the indexes.

Özcan (2020) utilized the quarterly data obtained over the period between 2019:03-2020:09 for the efficiency of enterprises operating in the BIST tourism and transportation sectors, and their business performance was measured with the help of DEA and Tobin's q. According to the obtained results, it was concluded that it was not possible to mention the adverse impact of the COVID-19 pandemic on business performance in terms of the DEA analysis and that the COVID-19 pandemic had an adverse impact on business activities in both the transportation and tourism sectors according to Tobin's q ratio.

Bakar and Rosbi (2020) investigated the reflections of the pandemic on the tourism sector in countries around the world which were affected by COVID-19. In the study, supply and demand curves were used to determine the changes in the tourism sector. The study stated that COVID-19 caused panic for the public, which caused a decrease in demand for tourism services. Ghosh (2020) investigated the extent to which the quarantine economy related to COVID-19 negatively affected the Chinese market, which is an important customer of tourism in Australia. The nonlinear autoregressive distributed lag model was employed to comprehend the asymmetric relationship between tourism and uncertainty in the study examining the Chinese tourists who arrived in Australia over the period between 1996:Q1 - 2020:Q1. As a result of the research study, it was concluded that a 1 percent increase in uncertainty caused a 10 percent decrease in tourist arrivals, whereas a 1 percent decrease in uncertainty led to a 0.22 percent increase in tourist arrivals. Karim et al. (2020) conceptually investigated the impacts of the COVID-19 outbreak on the Malaysian tourism sector. Within the scope of the study, an inverse relationship was determined between the tourism sector and the pandemic.

### 3. Data and Methology

The data utilized in the study covers the period between 03.11.2020 – 04.22.2021. Upon determining the data range of the variables in the study, 03.11.2020, the date when the first infected case was seen in Turkey, is taken into consideration as a starting point. The daily closing prices of the variables are utilized and since the stock market is closed on weekends and public holidays, the data of all variables are obtained according to the dates on which the stock market has been open. A total of the 282-day dataset was utilized in the study. Since the Ministry of Health announced the number of confirmed daily infected cases as of 11.25.2020, the websites of both the World Health Organization (WHO) and the Ministry of Health were utilized in obtaining data on the number of confirmed daily infected cases. The logarithms of the variables used in the study were taken.

**Table 1: Description the Variables**

VARIABLES	ACRONYM	DATA SOURCES
NUMBER OF CONFIRMED DAILY INFECTED CASES	CASE	WHO- Ministry of Health
BIST 100 INDEX	XU100	INVESTING
BIST BANKING INDEX	XBANK	INVESTING
BIST INDUSTRIAL INDEX	XINDR	INVESTING
BIST TOURISM INDEX	XTRSM	INVESTING

In order to accurately measure the causality among the variables and to prevent the spurious regression relationship, it is necessary to test the stationarity of the variables by performing the unit root test. The Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test (1981), which is frequently being used in the literature, is performed in the study. The Granger (1969) causality test requires that the series included in the model be rendered stationary. The causality test developed by Toda Yamamoto (1995) eliminates this requirement and prevents the loss of information caused by taking the difference of the series. Thus, much sounder results with more information are yielded. For the Toda-Yamamoto causality analysis, it is necessary to establish the VAR model, to determine the appropriate lag length ( $k$ ), as well as the highest order of integration ( $d_{max}$ ) of the variables. The Toda-Yamamoto (1995) VAR model is defined as follows (Dritsaki, 2017:123).

$$Y_t = \mu_0 + \left( \sum_{i=1}^k \alpha_{1t} y_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{d_{max}} \alpha_{2t} y_{t-i} \right) + \left( \sum_{i=1}^k \beta_{1t} x_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{d_{max}} \beta_{2t} x_{t-i} \right) + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$X_t = \phi_0 + \left( \sum_{i=1}^k \gamma_{1t} x_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{d_{max}} \gamma_{2t} x_{t-i} \right) + \left( \sum_{i=1}^k \delta_{1t} y_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{d_{max}} \delta_{2t} y_{t-i} \right) + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

In the equations, “ $k$ ” denotes the optimal lag length, and  $d_{max}$  indicates the maximum order of integration. In the Toda Yamamoto causality test, the null and alternative hypotheses are established as follows:

$H_0$ : The independent variable does not Granger cause the dependent variable.

H<sub>1</sub>: The independent variable Granger causes the dependent variable.

#### 4. Findings

In the study, firstly, the stationarity test is performed to determine the maximum order of integration ( $d_{max}$ ) of the variables.

**Table 2: Unit Root Test Results**

	Variables	ADF		
		T Statistic	Probability	Results
I(0)	XU100	0.996668	0.9159	Non-stationary
	XBANK	-0.635795	0.4412	Non-stationary
	XINDR	2.433843	0.9966	Non-stationary
	XTRSM	2.044316	0.9905	Non-stationary
	CASE	-6.906092	0.0000*	Stationary
I(1)	XU100	-18.03597	0.0000*	Stationary
	XBANK	-17.12154	0.0000*	Stationary
	XINDR	-17.48920	0.0000*	Stationary
	XTRSM	-15.86053	0.0000*	Stationary
	CASE	-	-	

\*, \*\* and \*\*\* values indicate the stationarity of the series at 1%, 5%, and 10% significance levels, respectively. The optimal lag length is determined for the ADF according to the Schwarz method.

In the stationarity test, firstly, the deterministic components of the variables and their critical values are compared. The critical values in deterministic components are 2.38 in both models with intercept and with the trend, and 2.16 in the model with intercept. In the ADF unit root test, the XU100, XBANK, XINDR, and XTRSM variables are determined not to contain a deterministic component and the null hypothesis is rejected upon taking the first differences. The CASE variable is stationary at the level in both models with intercept and trend. According to the unit root test results, the maximum order of integration ( $d_{max}$ ) of the variables is found to be "1".

Once the maximum order of integration of the variables is determined, it is necessary to determine the lag lengths. In the study, the most appropriate lag length is determined as "1" according to the entire information criteria, except for the LR test statistic.

**Table 3: Determining the Lag Length**

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1017.776	NA	3.49e-10	-7.586339	-7.519163	-7.559355
1	3387.519	4632.981	8.23e-18*	-25.14996*	-24.74690*	-24.98805*
2	3410.494	44.05727*	8.35e-18	-25.13479	-24.39584	-24.83796
3	3419.536	16.99980	9.42e-18	-25.01525	-23.94042	-24.58350
4	3431.114	21.33416	1.04e-17	-24.91471	-23.50400	-24.34804
5	3445.662	26.26214	1.13e-17	-24.83642	-23.08982	-24.13482
6	3465.405	34.90184	1.18e-17	-24.79704	-22.71455	-23.96052
7	3479.098	23.69463	1.28e-17	-24.71235	-22.29398	-23.74090
8	3493.718	24.74847	1.39e-17	-24.63459	-21.88033	-23.52822

After determining the optimal lag length ( $k$ ) and maximum order of integration ( $d_{max}$ ), the Toda-Yamamoto causality test is performed. Test results are presented in Table 4.

**Table 4: Toda-Yamamoto Test Results**

Dependent Variables	Independent Variables	k+d <sub>max</sub>	Chi-square Test Statistic	Probability	Causality
XU100	CASE	1+1	10.73569	0.0011*	CASE → XU100
XBANK		1+1	3.212170	0.0731***	CASE → XBANK
XINDR		1+1	11.07923	0.0009*	CASE → XINDR
XTRSM		1+1	4.811481	0.0283**	CASE → XTRSM

\*, \*\*, \*\*\* denote significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

In the Toda-Yamamoto causality test, it is aimed to determine the impact of the number of daily infected cases on the indexes, so the CASE variable is included in the analysis as an independent variable. According to the obtained results, a unilateral causality is detected running from the CASE variable to the XU100, XBANK, XINDR, and XTRSM variables.

## 5. Conclusion

Many sectors, which involve various domains such as production, employment, trade, transportation, tourism, and finance, within the economies of countries struggling with the COVID-19 pandemic, which broke out in Wuhan, China, and spread to the world in a short time, have been positively or negatively affected in compliance with the growing needs. Within the scope of the fight against COVID-19, which has become a global problem and still continues to affect the whole world, all sectors aimed at maintaining their activities by taking new measures and conducting new practices to protect themselves. The extent to which sectors in the economy were affected throughout the pandemic process has been an intriguing research topic in the literature. Since the announcement of the first infected case in Turkey on March 11, 2020, to the present day, significant changes have begun to occur in many sectors. Therefore, the impacts of the COVID-19 pandemic on industrial, banking, and tourism sectors are examined based on the sectoral indexes. The relationships of the daily number of COVID-19 cases with the BIST 100, BIST Industrial, BIST Banking, and BIST Tourism indexes are investigated over the period between March 11, 2020 – April 22, 2021. The Toda-Yamamoto Causality test is performed for the study, in which the impacts of the COVID-19 pandemic on the industrial, banking, and tourism sectors are examined in terms of indexes. According to the obtained results, a unilateral causal relationship is determined running from the number of confirmed daily infected cases to all stock market indexes under examination.

Throughout the pandemic, temporary results such as a slowdown in production in certain domains and a decrease in demand for manufactured goods have emerged, while production and demand have increased in some sectors. For instance, with products such as food, cosmetics, health/hygiene, and cleaning utensils, as well as the spread of remote online working, the demand for the sectors concerning the products such as smartphones, computers, etc. has increased along with the increase in internet usage. Upon evaluating the industrial production sector, it has been temporarily adversely affected in this process due to the reduction of production, lack of production, or problems in international transportation services in the countries where the enterprises that import some of the raw materials or semi-finished products used in production and maintain production in this process. For these reasons, there has been a decrease in some of the industrial production during the first wave of the pandemic. Nevertheless, along with the policy measures implemented to mitigate the



Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

---

decline in production and employment, industrial production has entered the recovery process. Along with the changing customer behavior, banking activities have also begun to change. This situation has brought forth new practices in the banking sector. The banking sector, which quickly adapted to the pandemic process with its financial and technological equipment, has provided support packages with various loans and products to both the real sector and individual customers in order to reduce the adverse impacts of the pandemic on the economy. Credit support packages offered by banks are within the scope of solution proposals with appropriate limits, prices, and grace period applications. Banks have also supported companies whose cash flows have deteriorated during the pandemic, with the implementation of postponing and restructuring loans, interest, and principal & interest payments. Furthermore, in order to reduce the rate of transmission of the COVID-19 pandemic, the banking sector has expanded the use of digital banking products/services to minimize human contact. Upon evaluating the reflections of the pandemic on the tourism sector, domestic and international travel restrictions in the early days of the COVID-19 pandemic caused a decrease in employment and tourism revenues. Along with the postponement and cancellation of reservation plans in the tourism sector, lodging companies, tour operators, and travel agencies were also temporarily adversely affected by such a recession. Nonetheless, it has been observed that the adverse impacts of the pandemic on the tourism sector have decreased within the scope of the tourism policies implemented during the normalization process. Particularly, it can be claimed that the continuation of the activities of tourism enterprises along with the necessary hygiene infrastructure, the increase in social distance tours, isolated holidays, the financial aid of the state, the postponement of taxes, and the credit supports have a positive impact on the activities of the tourism sector.

As in the countries where the pandemic has been experienced, it began to implement expansionary monetary and fiscal policies and took the necessary economic measures in order to prevent the spread of the pandemic in a short time in Turkey. In this ongoing process, in order to reduce the adverse impact on the production, banking, and tourism sectors, like every sector that has been affected by the COVID-19 pandemic at different levels, developments in Turkey are evaluated instantly and solutions are maintained, policies that would protect the sectors are concentrated on, and studies in this regard are sustained. It is thought that the study would be a guide for future similar research studies in terms of both the employed methodology and the obtained results, and would contribute to the literature in terms of the evaluated sectors.

## References

- Acar Y. (2020). Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 7-21.
- Adıgüzel, M. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (Covid19-Özel Ek), 191-221.
- Amankwah-Amoah, J., Khan, Z., & Wood, G. (2021). COVID-19 and Business Failures: The Paradoxes of Experience, Scale and Scope for Theory and Practice. *European Management Journal*, 39(2), 179-184.





Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

- Amit, S. A. J. I. D. (2020). *Coronavirus and the Bangladesh Economy: Navigating the Black Swan Event of 2020*. Dhaka Tribune.
- Antipova, T. (2020). Coronavirus Pandemic as Black Swan Event. *In International Conference on Integrated Science (pp. 356-366)*. Springer, Cham.
- Arabacı, H. & Yücel, D. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Etkisi. *Social Sciences Research Journal*, 9(3), 196-208.
- Aydın, B. & Doğan, M. (2020). Yeni Koronavirüs (COVID-19) Pandemisinin Turistik Tüketici Davranışları ve Türkiye Turizmi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 93-115.
- Bakar, N. A. & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus Disease (COVID-19) to Tourism Industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J. & Terry, S. J. (2020). COVID-Induced Economic Uncertainty (No. w26983). *National Bureau of Economic Research*.
- Bekçi, İ., Köse, E. & Aksoy, E. (2020). COVID-19'un Türkiye'de Bankalar Üzerindeki Ekonomik Etkisine Dair Bir Tahmin. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, COVID-19, 185-205.
- Beybur, M. & Çetinkaya, M. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de Dijital Bankacılık Ürün ve Hizmetlerinin Kullanımı Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(2), 148-163.
- Cinel, E. (2020). COVID-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler, *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), 124-140.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ration Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dritsaki, C. (2017). Toda-Yamamoto Causality Test between Inflation and Nominal Interest Rates: Evidence from Three Countries of Europe. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(7), 120-129.
- Dündar, N. (2020). Küresel Salgınların Makroekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(52), 837-852.
- Ghosh, S. (2020). Asymmetric Impact of COVID-19 Induced Uncertainty on Inbound Chinese Tourists in Australia: Insights from Nonlinear ARDL model. *Quantitative Finance and Economics*, 4(2), 343.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross Spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Greenwald, D. L., Krainer, J. & Paul, P. (2020). The Credit Line Channel. *Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper*, No. 2020-26.
- Gümüş, A. & Hacıevliyagil, N. (2020). COVID-19 Salgın Hastalığının Borsaya Etkisi: Turizm ve Ulaştırma Endeksleri Üzerine bir Uygulama. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 11(1), 76-97.



Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscoeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

- Julius, E., Nuugulu, S., ve Julius, L. H. (2020). Estimating the Economic Impact of COVID-19: A Case Study of Namibia. *Munich Personal RePEc Archive (MPRA Paper No 99641)*, 1-21.
- Karabag, S. F. (2020). An Unprecedented Global Crisis! The Global, Regional, National, Political, Economic and Commercial Impact of the Coronavirus Pandemic. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 10(1), 1-6.
- Karim, W., Haque, A., Anis, Z., & Ulfy, M. A. (2020). The Movement Control Order (MCO) for COVID-19 Crisis and its Impact on Tourism and Hospitality Sector in Malaysia. *International Tourism and Hopitality Journal*, 3(2), 1-7.
- Kayakuş, M. & Çevik, K. K. (2020). Estimation the Number of Visitor of E-Commerce Website by Artificial Neural Networks During COVID-19 in Turkey. *Turkish Studies*, 15(4), 615-631.
- Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66-77.
- Koyuncu, T. & Meçik, O. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türkiye'de Ekonomik Büyümeye Sektör-Spesifik Etkileri: Var Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(4), 112-131 .
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., & Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 Outbreak and Affected Countries Stock Markets Response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8).
- Ludvigson, S. C., Ma, S., & Ng, S. (2020). *Covid19 and the Macroeconomic Effects of Costly Disasters* (No. w26987). National Bureau of Economic Research.
- Matos, P. R., Costa, A. & Silva, C. D. (2021). *On the Risk-Based Contagion of G7 Banking System and the COVID-19 Pandemic*. (March 15, 2021). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3805120> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3805120>
- Morales, L., & Andreosso-O'Callaghan, B. (2020). *Covid19: Global Stock Markets "Black Swan"*. Çevrimiçi, <https://ulir.ul.ie/handle/10344/8728>, Erişim Tarihi: 24.05.2021.
- Ngwakwe, C. C. (2020). Effect of COVID-19 Pandemic on Global Stock Market Values: A Differential Analysis. *Acta Universitatis Danubius. Economica*, 16(2), 255-269.
- Özcan, M. (2021). COVID 19 Pandemisinin Turizm ve Ulaştırma İşletmelerinin Finansal Performansına Etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Pandemi Özel Sayısı, 3547-3572.
- Öztürk, Ö., Şişman, M.Y., Uslu, H., & Çıtak, F. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türkiye Hisse Senedi Piyasasına Etkileri: Sektörel Bir Analiz. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 56-68.
- Ramelli, S. & Wagner, A. (2020). What the Stock Market Tells Us About the Consequences of COVID-19. In Baldwin, R. and Weder di Mauro, B. (Eds.), *Mitigating the COVID Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever*, (63-71). London: CERP Press. Retrieved from <http://www.itsr.ir/Content/upload/O79CBCOVIDEconomicCrisis.pdf#page=70>.



Ergin Ünal, A., Yetiz, F. & Süsay, A. (2022). The Impact of COVID-19 on Industrial, Banking and Tourism Indexes. *Fiscaoeconomia*, 6(1), 279-292. Doi: 10.25295/fsecon.1028730.

Sansa, N. U. (2020). The Impact of the COVID-19 on the Financial Markets: Evidence from China and USA. *Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities*, 2(11).

Soylu, Ö. B. (2020). Türkiye Ekonomisinde COVID-19'un Sektörel Etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 169-185.

Şenol, Z. (2020). COVID-19 Krizi ve Finansal Piyasalar. *Para ve Finans*, 75-124.

Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Process. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB). (2020). *COVID-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi*. <https://www.tursab.org.tr/assets/assets/uploads/arastirmalar/COVID-19-surecinde-turkiye-ve-dunya-turizmi.pdf> (erişim Tarihi: 28.05.2021).

Verma, D. & Sinha, P. K. (2020). Has COVID-19 Infected Indian Stock Market Volatility? Evidence from NSE. *AAYAM*(10), 25-35.

Wojcik, D. & Ioannou, S. (2020). COVID-19 and Finance: Market Developments so far and Potential Impacts on the Financial Sector and Centres. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/tesg.12434>.

Yan, B., Stuart, L., Tu, A., & Zhang, T. (2020). *Analysis of the Effect of COVID-19 on the Stock Market and Investing Strategies*. Available at SSRN 3563380.

Yarovaya, L., Matkovskyy, R., & Jalan, A. (2020). The Effects of a 'Black Swan' Event (COVID-19) on Herding Behavior in Cryptocurrency Markets: Evidence from Cryptocurrency USD, EUR, JPY, and KRW Markets. *EUR, JPY, and KRW Markets* (April 27, 2020).

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, *Fiscaoeconomia* has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

**Author Contributions:** Ayşe ERGİN ÜNAL and Filiz YETİZ contributed to the study in Introduction, Conclusion, Theoretical Framework and Empirical Literature sections and data collection stages. Aynur SÜSAY and Ayşe ERGİN ÜNAL contributed to the study in the Introduction, Data Set, Econometric Methodology and Results sections, in the data collection and analysis stages. the authors contributed equally well.

**Conflict of Interest:** There is no conflict of interest between the authors.

## Düzeltilme: Kapital Yöntemsel Devrimin Şahikası

### Erratum: Capital -The Highest Stage of Methodological Revolution

#### Düzeltilme

Fiscaeconomia'nın 2019 yılındaki "Marx Capital" isimli özel sayısında yer alan "Bahçe, S. (2019). Kapital Yöntemsel Devrimin Şahikası. *Fiscaeconomia, Special Issue*, 1-18. Doi: 10.25295/fsecon.2019.s1.001" referanslı makaleye ilişkin yazar bilgi ve referans düzeltilmesinde bulunmuştur. Makalede yer alan hatalı ve eksik bilgilerin giderilmesi amacıyla düzeltilme ve açıklamalar sunulmuştur.

#### Erratum

The errata of the author, information, and references was provided for the referenced article, "Bahçe, S. (2019). Kapital Yöntemsel Devrimin Şahikası. *Fiscaeconomia, Special Issue*, 1-18. Doi: 10.25295/fsecon.2019.s1.001", in the special edition of Fiscaeconomia's "Marx Capital" in 2019. In addition, extra corrections and explanations were presented to eliminate the mistaken and missing information in the article.

#### Düzeltilme

*“Özellikle Kapital’in Almanca 1. Baskısı, bunun peşinden gelen önce İngilizce, sonra Fransızca baskıların kaderi ile çok ilgilendi.”*

2. sayfada geçen yukarıdaki ifade tarihsel bir hata içermektedir. Kapital’in ilk İngilizce baskısı 1887 yılında çıktığında Marx bu dünyadan ayrılmıştı. Dolayısıyla bu hatalı ifadenin aşağıdaki şekilde değiştirilmesi gerekir:

**“Özellikle Kapital’in Almanca 1. Baskısı, bunun peşinden gelen Fransızca baskının kaderi ile çok ilgilendi.”**

Ayrıca 14. Sayfadaki 14. Dipnot aşağıdaki gibidir.

*“Michael Heinrich “soyut emek”in gerçek bir soyutlama olmakla birlikte herhangi bir niceliksel ilişki belirtmediğini vurgulamaktadır. Üstelik Heinrich soyut emek kategorisinin ortaya çıkmasını mübadele dolayımıyla değil sosyal meşrulaştırma aracılığıyla gerçekleşen bir süreç gibi görmektedir (Heinrich, 2004). Bu arada Sungur Savran “soyut emek zamanı” kavramının bir tür toplumsal veya fizyolojik ortalamaı anlatmadığını belirtmektedir. “Bu anlamda meta değeri, belirli bir birey tarafından fiilen harcanmış emek miktarını değil, toplumsal emeğin o metaya atfedilmiş bölümünü temsil eder” (Savran, 2012:35). Bu haklı bir yargı ancak iş mübadele değerine geldiğinde mübadele aracılığıyla metanın değeri bir tür toplumsal/ekonomik ortalama soyut emek miktarına dönüşmektedir. Mübadele eninde sonunda nicel bir ilişki anlatmak zorundadır.”*



### Düzeltilme: Kapital Yöntemsel Devrimin Şahikası

Ancak burada Sungur Savran'a atfedilen ifade aslında Nail Satlıgan'a aittir. Bu nedenle adı geçen dipnotun aşağıdaki şekilde düzeltilmesi gerekir:

**“Michael Heinrich “soyut emek”in gerçek bir soyutlama olmakla birlikte herhangi bir niceliksel ilişki belirtmediğini vurgulamaktadır. Üstelik Heinrich soyut emek kategorisinin ortaya çıkmasını mübadele dolayımıyla değil sosyal meşrulaştırma aracılığıyla gerçekleşen bir süreç gibi görmektedir (Heinrich, 2004). Bu arada Nail Satlıgan “soyut emek zamanı” kavramının bir tür toplumsal veya fizyolojik ortalamayı anlatmadığını belirtmektedir. “Bu anlamda meta değeri, belirli bir birey tarafından fiilen harcanmış emek miktarını değil, toplumsal emeğin o metaya atfedilmiş bölümünü temsil eder” (Satlıgan, 2012:35). Bu haklı bir yargı ancak iş mübadele değerine geldiğinde mübadele aracılığıyla metanın değeri bir tür toplumsal/ ekonomik ortalama soyut emek miktarına dönüşmektedir. Mübadele eninde sonunda nicel bir ilişkiyi anlatmak zorundadır.”**

Ayrıca bu düzeltmeye bağlı olarak kaynakçada aşağıdaki girdinin;

*“Savran, S. (2012). Marx'ın Ekonomi Yazıları Kitabına Önsöz, Kapital'in İzinde (eds. N. Satlıgan, S. Savran ve E.A. Tonak) içinde, İstanbul: Yordam, 32-40.”* takip eden şekilde düzeltilmesi gerekir.

**“Satlıgan N. (2012). Marx'ın Ekonomi Yazıları Kitabına Önsöz, Kapital'in İzinde (eds. N. Satlıgan, S. Savran ve E.A. Tonak) içinde, İstanbul: Yordam, 32-40.”**

Tüm bu yazım hatalarından dolayı sevgili Fiscaeconomia okurlarından özür dilerim. Ayrıca bu iki hata konusunda beni uyaran sevgili hocalarım Ahmet Tonak ve Sungur Savran'a teşekkürlerimi sunarım.

Serdal BAHÇE